

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXVIII – 2005

Oslo 2005

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:
Ellen Høigård Hofseth
Egil Mikkelsen

På forsiden:

*Skal skulpturene av St. Olav stilles ut i Bjørvika?
Direktør Mikkelsen møter helgenkongen i museets magasiner.
Foto: Ann Christine Eek, KHM.*

Foto neste side:

Egil Mikkelsen. Foto: Mårten Teigen, KHM.

Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXVIII er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på Multiart Silk
Grafisk produksjon: PDC Tangen, 2005

ISSN 0332-608x

J. J. Schaefer

Det er en usedvanlig utgave av VIKING du har i hendene.

Det er laget etter tradisjonell mal, men med «nogo attåt».

Det ble et dobbeltnummer,

fordi

det er en hyllest til en jublant

en generalsekretær

en redaktør; en som skulle få vite minst mulig...

Årets utgave er tilegnet **Egil Mikkelsen**.

Den andre redaktøren har fått med artikler fra hele landet

– fra alle universitetsmiljøene

– fra mange av dem du studerte sammen med;

men nummeret rommer likevel flest artikler fra det miljøet du ble en del av på 60-tallet, flesteparten er skrevet av forskere som har hatt samme arbeidsplass som deg gjennom år.

Alle fikk skrive om et tema de brant for – var opptatt av akkurat nå,

men det var viktig at årgangen skulle romme alle periodene

og samtidig markere 2005 og Unionsoppløsningen.

Derfor er spennvidden stor.

Men

vi ønsket også å minnes Charlotte Blindheim og Anders Hagen som har gått bort dette året – personer som har satt dype spor etter seg innen faget.

Egil

Norsk Arkeologisk Selskap ønsker å gratulere og takke deg;

fortsett fram som du stevner,

lev og gi av ditt overskudd til beste for norsk arkeologi.

GRATULERER

Innhold

Kristian Kristiansen:	Egil 60	9
Jan Peder Lamm:	Norge – Sverige tur och retur	13
Håkon Glørstad:	Tangen – en neolittisk boplass fra Kragerø kommune	25
Einar Østmo:	Over Skagerak i steinalderen	55
Heid Gjølstein Resi:	En praktfibula fra eldre romertid fra Nord-Norge	83
Perry Rolfsen og Jan Henning Larsen:	Er det flere Halvdanshauger?	101
Arne Emil Christensen:	Deler av vikingeskip fra Rogaland?	131
Mona B. Solhaug:	Borg-krusifikset og dets forunderlige historie	137
Sven Ahrens og Anne Håbu:	En klazomensk sarkofag i Oslo	151
Dagfinn Skre:	Dype er arkivenes gjemmer...	165
Trond Løken:	Hva antikvar Nicolay Nicolaysen ikke fant på Opstad i Tune, Østfold	195
Else Johansen Kleppe:	Knut Odners antropologiske bidrag til den arkeologiske forskningen i Norge	219
Unn Yilmaz:	Kjønn og skjelett – menn og kvinner er ikke lenger det de engang var	249
Leif Inge Åstveit:	Første stikk – steinalderen på Mørkysten...	263
Per Klem:	Klåstadskipets spesielle utforming; en langskipsknekk i skutensiden	285
Egil Mikkelsen:	Charlotte Blindheim 1917–2005	295
Einar Østmo:	Anders Hagen 1921–2005	299
Norsk Arkeologisk Selskap.	Årsberetning og regnskap	303

Egil 60

Jeg traf Egil sommeren 1968 på en international studentergravning i Polen. Der knyttedes mange venskabsbånd mellem unge arkæologer, ofte under indtagelse af rigelige mængder vodka. Vi gravede et berømt romertidsgravfelt, ved Odra, som viste gotlandske påvirkninger, og var vigtigt i diskussionen om goternes udvandring til Sortehavet. Egil blev dog især berømt for sin udlægning af den norske folkevise «Eg rodde meg ut på Seiegrunnen...etc.», som jeg ovenikøbet tror han optrådte med på polsk radio. Siden kom invasionen af Tjsekoslovakiet d. 21 august, da min 20 års fødselsdag skulle fejres. Det blev en dyster aften, som satte sig spor i vores politiske opfattelse, og det samme gjorde det massive indtryk af ufrihed og undertrykkelse, som vi dagligt blev påmindet om, selvom polakkerne havde en ukuelig evne til at sætte sig udover den. Men jeg glemmer aldrig den østtyske student som fulgte os hele vejen til Stettin for at skue ud i friheden.

Egil og jeg blev gode venner, vi delte dengang en fælles interesse for nordisk mesolitikum, og diskuterede heftigt forbindelserne mellem Danmark og Norge. Der fulgte nu nogle år hvor vi jævnligt besøgte hverandre og Egil indførte mig i norsk arkæologi gennem deltagelse i udgravninger, studier på Oldsaksamlingen, ligesom vi organiserede studenterbesøg mellem Oslo og Århus. Jeg fik mange norske venner i de år, hvor også de Nordiske Kontaktseminarer var en vigtig faglig og social mødeplads. Et eller to år senere inviterede Egil Niels Axel Boas (som også havde været med i Polen) og mig med på sin gravning i Frebergsvik. En herlig varm sommer, hvor jeg fortsatte sammen med Egil på en arkæologisk odysse gennem Norge. Den tog os først til Etne, på Vestlandet syd for Bergen, hvor vi gravede med Bjørn og Bente Myhre. Her mødte jeg også Einar Østmo og vi blev venner med en fælles interesse for jazz. Siden sejlede Egil, Einar og jeg med hurtigruten til Ålesund og gravede et par uger på Godøy; derfra gik turen videre til højjfjeldet, hvor vi udgravede en renjægerbo-plads for Arne B. Johansen, mens renflokkene trak forbi som en hilsen fra 5.000 år siden. Jeg sluttede af med at grave på Jæren for museet i Stavanger. Denne strålende sommer står stadig i et helt særligt skær fyldt med oplevelser - fra Norges storslåede natur til vafler og kogte krabber. Ikke mindst var øltilførslerne et logistisk problem, som vi brugte megen tid på at løse. Sammen med udgravningerne vinteren 1970 på Bahrein og de efterfølgende rejser i Mellemøsten til de berømte arkæologiske pladser i Ægypten, Libanon, Iran og Afghanistan, blev de sammen med min Norgestur en slags arkæologiske initieringsrejser.

Egils familie og især hans forældre kom jeg til at kende og værdsætte, ligesom Egil besøgte min familie, og vore yngre søskende holdt ferie i Norge og Danmark. Siden stiftede Egil

Fig. 1. Egil Mikkelsen og Kristian Kristiansen i Nice i 1976. Ukendt fotograf.

familie og flyttede i lejlighed. Jeg var i Oslo da Britt ventede deres første barn. Pludselig ringede de fra hospitalet at det var nu! Egil skulle holde en offentlig forelæsning på museet, som jeg i stedet overtog med en times varsel. Jeg har stadig det vikingehoved fra Oseberg, jeg fik som belønning. Senere tilbragte vore familier en vinterferie sammen på fjeldet, hvor Lotte og jeg gik i Egils Mikkelsens skiskole, som vi hurtigt døbte Egils undervisning, dog uden store fremgange.

Politisk har Egil og jeg altid stået på hver sin side, men det var sjældent det vi diskuterede. Arkæologien kom først. Og her har Egil ydet store indsatser. Han har været med til at udvikle et nyt syn på norsk mesolitikum og på fjeldets bebyggelse, baseret på økologisk tilpasning. Særligt tydeligt i afhandlingen «Fra jeger til bonde» i Telemark. Også vikingetidens udnyttelse af fjeldressourcerne blev analyseret i bogen om: «Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi». Senere rejste Egil og Øystein Johansen med Thor Heyerdal på hans ekspeditioner til Maldiverne og oplevede en eksotisk verden. Det projekt var jeg skeptisk til, men Egil og Øystein formåede at lægge en solid arkæologisk grund, selvom om den ikke blev fuldt respekteret af Heyerdahl. Idag står Egil i spidsen for et museum som har lykkedes at fastholde både forskning og opdragsarkæologi, i tillæg til museets formidrende indsatser. Der findes en stor, professionel opdragsarkæologisk afdeling, tillige med en forskningsafdeling. Ingen ringe indsats i en tid, hvor andre store museer er udsat for nedskæringer præcis på disse områder.

Fig. 2. Udgravning af en ældre jernaldersgrav på Godøy, Sunnmøre i 1969. Fra venstre: Einar Østmo, Mette Grieg, Kristian Kristiansen, Wanda Wesolowska og Egil Mikkelsen. Foto: Petter Dyrkorn.

Fig. 3. På tur til Vestfold med studentforeningen Nicolay våren 1968. Foruden Egil Mikkelsen med nyanlagt skæg drar vi kendsel på bl.a. Ole Jan Melby, Anne Aure, Vilhelm Lange, Oddmunn Farbregd, Erik Schia, Elisabeth W. Rygge og Trond Løken. Foto: Einar Østmo.

Som unge teoretiske løver ville vi reformere arkæologien, og Egil ville reformere mesolitikum. Det blev til «New Directions in Scandinavian Archaeology», en gennembrudsbog for vores generation, som skabte mange internationale kontakter og siden venner. Jeg plejer at sige til mine studenter at forskning skal være morsomt, og der er løbet megen øl gennem halsen siden mit og Egils første møde, ligesom de festlige og faglige stunder har været mange. Egil er jo et meget fagligt engageret menneske, men han forsøger ikke af den grund de goder livet kan bringe.

«Gamle Ørn» er Egils venskabelige hilsen til mig når vi mødes, sådan forbereder han mig på at det om nogle år bliver min tur til at runde det skarpe hjørne, og det er der grund til. 60 års festskrifter var noget vi i vores ungdom anså tilhørte bare de virkelig gamle og legendariske skikkelser i arkæologien. At vi selv nogensinde skulle nå denne betragtelige alder og status fandtes slet ikke med i vore tanker. Derfor er vi generationen som fortsat mener vi er unge selvom andre og yngre kolleger mener noget helt andet. Men Egil bærer sin alder med værdighed. Jeg tror egentlig at han trives bedre og bedre med alderen og den pondus som hans arkæologiske indsatser og nu ledelsen af Oldsaksamlingen har givet ham, ligesom hans solide familiebaggrund har lært ham taknemmelighed for de fremgange livet har givet. De videnskabelige ambitioner er nu mere afløst af tilsvarende museale: om at bygge et nyt museum, en storslået vision som forhåbentlig skal krones med held.

Under en af de mange festlige stunder vinteren 1970 på Bahrein beklagede P.V. Glob sig (dengang dansk riksantikvar og netop rundet 60 år) over de mange bureaukrater, som satte kæppe i hjulet for hans vision om at flytte Nationalmuseet i København til Brede («de står med benene solidt plantet i den blå luft», som han sagde), og han tillagde henvendt til mig: «om du bare kan dreje traditionens møllehjul en kvart omgang inden du når min alder, så har du udrettet store ting». Det hjul har Egil allerede drejet rigtig langt; om det også lykkes ham at dreje det helt frem til et nyt museum ville selv P.V. Glob have løftet på hatten.

Kære Egil- hjerteligt tillykke med de 60 år, jeg håber vi fortsat må få mange festlige og faglige stunder sammen.

Fra vennen
Kristian Kristiansen

Norge – Sverige tur och retur

Om Artur Hazelius norska fornsakssamling och dess återbördande till Norge i samband med 100-årsminnet av unionsupplösningen

Man kan fråga sig hur många som i dag känner till att Statens historiska museum (SMH) i Stockholm har en ganska omfattande komparativ samling av fornsaker, till nu med ett betydande norskt inslag. Tyvärr, säkert inte så många, och än färre är de som kommer sig för att utnyttja denna värdefulla källa till kännedom inte bara om grannländernas utan även om mera avlägsna regioners arkeologi. Tidigare har den komparativa samlingen varit betydligt större och mera besökt av forskarna men allt eftersom nya specialmuseer uppstått eller avknoppats från SHM har relevanta delar av samlingen gått vidare till dessa museer.

Innan SHM flyttade in i sin nuvarande byggnad var det inhyst i bottenvåningen på Nationalmuseum. En gemensam nämnare för bägge museerna var att de sina namn till trots inte var trångt nationella i sin insamlingsverksamhet utan hade betydligt högre ambitioner. Liksom Nationalmusei samlingar i stor utsträckning omfattade internationell konst så hade SHM en ganska omfattande komparativ samling.

Arkeologen Ture J. Arne presenterade denna i artiklar i *Fornvännen*. Han ivrade starkt för samlingen som han ville se som embryot till något mycket större – ett svenskt *Antiquarium*. För att nå det målet borde SHM sända ut egna expeditioner till främmande länder och skaffa sig ett vidsträckt arkeologiskt jämförelsematerial och bli en institution jämförbar med utländska förebilder som British Museum och Glyptoteket i Köpenhamn. Han verkade själv kraftfullt för förverkligandet av detta mål t.ex. genom att 1932-33 deltaga i Sven Hedins centralasiatiska forskningsfärder och därvid utföra arkeologiska undersökningar, varigenom bl.a. ett betydande fyndmaterial från Iran kunde tillföras SHM. Med samma syfte borde museet skaffa fram eget bytesmaterial genom att utföra riktade arkeologiska undersökningar inom det egna landet. Visionärt skriver han, kanske «skulle *de komparativa samlingarna förenade med övriga statssamlingar av utländskt ursprung, en gång kunna utställas i en särskild byggnad*», alltså bli ett eget självständigt museum (Arne 1925, 1936).

Efter avskiljandet av de stora depositionerna till Medelhavsmuseet och Östasiatiska museet blev den norska delen av den komparativa samlingen ojämförligt störst. Enbart järnåldersmaterialet fyller i magasinet ca 50 stycken 44 x 53,5 cm stora fyndbackar. Till allra största delen (ca 575 föremål från sten- och bronsålder) har samlingen insamlats av Artur Hazelius för Nordiska museet och ingick ursprungligen i det museets komparativa samling av främst etnologiska föremål från de nordiska länderna.

I början av 1920-talet befanns det att en del av det norska jordfunna arkeologiska materialet var i behov av konservering, varför detta överfördes till SHM med dess expertis på

området. Efterhand överfördes också resten av den arkeologiska delen av den norska samlingen till SHM i form av en deposition.

Detta ingick som ett led i den reglering och renodling av samlingarna efter samlingsområden som alltsedan 1915 gjorts på de stora centralmuseerna och lett till ömsesidig bytesverksamhet mellan de stora museerna i form av depositioner dem emellan. Depositioner av regionalt viktiga material har också gjorts till läns museerna.

Nu har turen kommit till de jordfunna norska föremålen att repatrieras. I sammanhanget bör framhållas att byten av föremål redan tidigare skett över rikets gränser. Så bytte SHM under förra hälften av 1900-talet åtskilliga dubbletter ur «lösfyndssamlingen», framförallt med sin franska motsvarighet, Musée des Antiquités Nationales i Saint-Germain-en-Laye utanför Paris där den svenske arkeologen Olov Janse var verksam under mellankrigstiden och kraftigt verkade för denna typ av utbyten.

Mest uppmärksamhet har dock ett par repatrieringar av isländskt och åländskt material väckt (Lamm 1977: 81ff). De gjordes i form av «ständiga depositioner». Den första genomfördes i 1971 vid vernissagen av utställningen Islandia på SHM. Då överräckte riksantikvarie Sven B.F. Jansson museets enda isländska föremål, det sägenomspunna *Hravnkel Freysgodes svärd* till sin isländske kollega Þór Magnússon (1971).

Nästa ständiga deposition gjordes också vid ett högtidligt tillfälle; vid öppningen av utställningen «Det Åland du aldrig mött» 1974. Sedan statsminister Olof Palme hållit sitt invigningstal överlämnade riksantikvarien till talmannen för Ålands landsting det sedan 1894 i SHM förvarade bronsåldersfyndet från Sundby i Sund socken. Det innehåller Ålands praktfullaste föremål från bronsåldern – ett kortsvärd och en dolk från bronsålderns andra period (ca 1450-1350 f.Kr.). Fyndet har en dramatisk och tragisk åtkomsthistoria. Det gjordes 1894 av en bonde vid namn Karl Samuelsson. Förmodligen i svenskpatriotisk anda för han genast till Stockholm och sålde fyndet till SHM för 75 kr. På något sätt lär detta ha kommit till tsarens kännedom, varför Samuelsson efter återkomsten till Åland skall ha satts i fängsligt förvar för opatriotiskt handlande (Lamm 1977:72).

Skandinavisten Artur Hazelius och det norska kulturarvet

Artur Hazelius (1833-1901), grundare av Nordiska museet och även Skansens grundare, var pionjären som insåg vad som höll på att hända då den gamla bondekulturen avlöstes av industrisamhället. Det gällde att med kraft försöka rädda vad som räddas kunde «...att man skyndsamt måste ingripa, om man ville göra sig till godo de hjälpmedel för forskningen, hvilka ännu erbjödo sig i dessa gamla boningar, som refvos, eller i dessa bohag, som ringaktades, och i dessa dräkter, som bortlades» (Hazelius 1900). (Fig. 1)

Av sin samtid kallades Hazelius för Sveriges största tiggare (Bergman 1999:26). Han lyckades också att i denna egenskap finansiera skapandet av Nordiska museets enorma samlingar. Hans koncept om museisamlingars uppbyggnad till vetenskapliga instrument och deras popularisering genom panoramor och friluftsexponeringar i äkta miljöer blev allmänt accepterat och har inspirerat till efterföljd världen över, ofta dock med ur Hazelius grundsyn alltför nationalistiska undertoner.

Hazelius hade doktorerat i nordiska språk och entusiasmerats av skandinavismens idéer vid studentmötena i Stockholm och Uppsala 1856, Köpenhamn 1862 och Christiania 1869. Han blev därigenom allt annat än en inkrökt storsvensk, vilket bör påpekas för den som kan

förledas att se på honom ur alltför snäv synvinkel. Det ligger ju annars i dag nära till att uppfatta hans insamlingsverksamhet som oetisk kulturimperialism och stöld av andra länders kulturarv, eftersom den i så hög grad bedrivits utanför landets gränser. Däremot var Hazelius som nämnts hängiven skandinavist, något som ytterst klart framgår av namnen på hans skapelse; det år 1880 stiftade *Nordiska museet* och dess år 1873 öppnade föregångare Skandinavisk-etnografiska samlingen. Museets år 1891 öppnade friluftsavdelning, *Skansen*, avsågs även redan från början att ges en allnordisk profil med både norska och danska gårdar. Det fanns till och med långt gångna planer på att uppföra en norsk stavkyrka antingen i original eller som kopia. Om föresatserna vittnar idag det enda förverkligade utländska inslaget på Skansen, Vastveitloftet, ett stort härbre från en bondgård i Flatdal, Telemark, inköpt och uppfört på Skansen år 1901 (Tunander 1953:186ff).

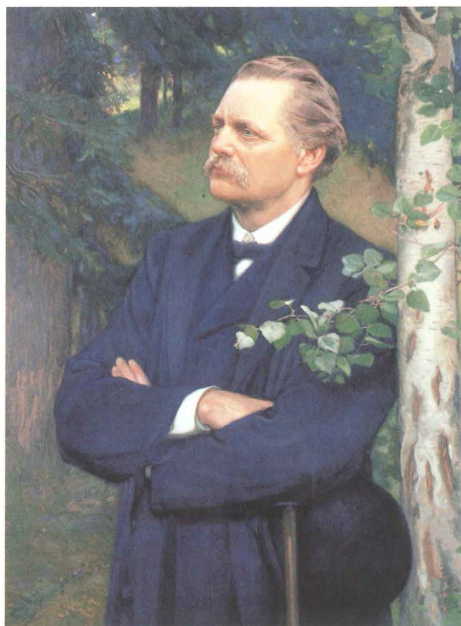

Fig.1. Arthur Hazelius

Hazelius såg och syftade i sina museiprojekt att gestalta ett reellt kulturellt och historiskt sammanhang med unionsgrannen Norge (Sörlin 1998:32). I insamlingspolitiken sökte han under 1870- och 80-talen att satsa lika kraftigt på Norge som Sverige. I samklang med den politiska utvecklingen som ledde till unionsupplösningen dämpades emellertid museets nordiska profil och museet och Skansen fick ett rent svenskt symbolvärde. Men ännu så sent som år 1900 inskaffade Hazelius nya föremål från Norge. Vid sekelskiftet omfattade den norska delen av samlingarna närmare 12.500 inventarienummer av museets bestånd, i andra tal ca 14% därav (Hammarlund-Larsson 1998:193). Hazelius fick själv bara uppleva preludierna till den utveckling som ledde till unionsupplösningen, han gick bort 1901 och ligger nu begravd på Skansen. 1911 togs ett principbeslut att Nordiska museet skulle lämna sin allmännordiska förvävsinriktning men fortsätta att samla föremål från svenskbygder utanför moderlandet.

Under andra världskriget aktualiserades åter Nordiska museets norska samlingar genom engagemang av landsflyktiga norska museimän som bereddes tillfälle att studera och närmare katalogisera dessa. Den 17 maj 1945 öppnade prins Carl (kronprinsessan Märthas far) på museet utställningen «Norsk folkkonst» och sedan 1896 firas den norska nationaldagen regelbundet på Skansen (Berg 1998:356f). Med början 1947 började Nordiska museet att som en deposition återföra delar av den norska delen av samlingarna. En mycket stor överföring skedde 1987 och även 2001 sändes många föremål tillbaka till Norge.

2005 blev nästa stora repatrieringsår. En stor utställning av de återförda materialet planeras till 2006 av Norsk Folkemuseum i Oslo – den institution som står som mottagare av den efterreformatoriska delen av depositionen. Den arkeologiska samlingen hamnade däremot

Fig. 2. Den svenske kungen överränner ett vikingsvård til kronprins Håkon den 10. juni 2005 i Rådhuset i Oslo. Foto: Scanpix.

på Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo (tidigare Universitets Oldsaksamling) som redan tidigare tagit emot en del av detta material och då huvudsakligen från medeltiden. Den 10. juni 2005 presenterades den arkeologiska delen av materialet i en separatutställning på Rådhuset i Oslo som invigdes i kunglig närvaro varvid den svenske kungen symboliskt överräckte ett praktfullt vikingsvård til kronprins Håkon. (Fig.2)

Artur Hazelius och Torjus Leifsson Jores insamlingsarbete i Norge

Hazelius insamlingsverksamhet i Norge som kortfattat skildrats av Halvar Bjørkvik (Björkvik 1986) inleddes maj 1873 vid en fotvandring i landet, varvid en två meter lång näverlur inköptes som Nordiska museets första norska föremål. 1874 och 1875 företog Hazelius själv rekognoscerings- och inköpsresor i Norge varvid framförallt föremål med karaktär av folkkonst förvärvades. Snart överläts huvudansvaret för insamlingsarbetet, som blev ett av museets allra största, till en enskild man, Torjus Leifsson Jore från Gransherad i Telemark. Telemark kom också att bli bäst representerat i samlingen men också Östlandet, Vestlandet, Trøndelag och Nordnorge omfattas väl. Själv kunde Hazelius dock aldrig släppa sitt personliga engagemang i Norge, hans sista egna uppköpsresa ägde rum så sent som 1899.

Den norska fornsakssamlingen har sålunda fram till 1888 nästan 100-procentigt insamlats av Hazelius medhjälpare Torjus Leifsson Jore (1850-1929). Honom finns det alltså all anledning att närmare presentera. (Fig. 3). Som nämnts kom Hazelius i insamlings syfte för

första gången till Norge år 1873. Han etablerade där bland andra samarbete med antikhandlaren Wilhelm Gram i Christiania som under de första åren blir en viktig leverantör. Det är möjligen genom Gram som han kommer i kontakt med den unge bondesonen. Om denne har Ketil Kvaale skrivit en biografi (Kvaale 1954, Berg 1933:128ff). Torjus kom från en relativt välbärgad odalgård, Jore i Gransherad, Telemark, ett par mil väster om Kongsberg. Odal innebar en sorts bondefideikommiss varför han inte såg någon framtid på gården utan måste söka sig andra utkomstmöjligheter. Då han träffade Hazelius, var han 24 år gammal. Den res- och äventyrslystne unge mannen gillade den gemytliga svensken som var mycket socialt begåvad och hade lätt att få vänner ur alla samhällsskikt. De kom överens om att samarbeta och att Torjus skulle bli Hazelius' kringresande uppköpare på den norska landsbygden. Tillåtelse till detta fick han dock först sedan han lovat att betala sin far 40 öre om dagen för att bli fri från gårdsarbetet. Efterhand utvecklades vad man skulle kunna likna vid ett far-sonförhållande mellan de bägge männen och Torjus kom fram till sitt giftermål tolv år senare att hängivet tjäna Nordiska museets sak. Hazelius snabbutbildade honom i föremålshandling, packning och registrering, en utbildning som sedan fortgick i snart sagt varje brev som Hazelius skrev till sin adept (Nordiska Museets brevsamling). Denne fick en grannliga uppgift. Det gällde att konsekvent beresa bygderna på jakt efter kvalitetsfulla antikviteter och bruksföremål tillhörande den gamla bondekulturen. Han måste alltid handla till lägsta möjliga pris men ändå kunna bjuda bättre när det verkligen behövdes i konkurrens med rika engelsmän och amerikaner samt konkurrerande antikvitetshandlare. Det fanns t.o.m. kringresande uppköpare som falskeligen uppgav sig handla på Nordiska museets uppdrag.

Till detta kom andra svårigheter, inte minst Hazelius problem med att få fram reda pengar. Korrespondensen nämner lika mycket att Hazelius fått skriva ut reverser som att han kunnat göra kontanta utbetalningar. Han står ständigt i skuld till Torjus. Men något får denne skylla sig själv, han tycker om resandet och Hazelius har ofta svårt att på grund av medelsbrist stoppa honom. I fjärran hägrar utsikten om fast anställning men någon sådan kommer aldrig till stånd. 1883 förelåg så akut kassafeber på museet att medel saknades för Torjus fortsatta arbete. Då ingrep, som många gånger tidigare och senare, museets goda genius och informelle ekonomichef, anatomiprofessorn Axel Key (1932-1901). Som Hazelius bäste vän ger han i ett brev till denne följande kommentar om Torjus. «Jag anser att Torjus på inga villkor bör släppas utan i

Fig. 3. Torjus Leifson Jore blev Hazelius medhjälpare i insamlingen av kvalitetsfulla antikviteter och fornsaker. Foto: Ukjent.

stället få fast anställning. Han är nödvändig för Norge (Berg 1933: 98). Hazelius lockade med denna möjlighet och skriver i ett brev: «Jag vill också härmed lofva dig, att jag vill skaffa dig anställning hos oss. Det vore mig nämligen, såsom du nog vet, mycket kärt att få samarbeta med dig såsom alt hittills, dels såsom reseombud, dels såsom en af våra rustmästare särskilt vid den norska afdelningen, som du så verksamt bidragit att skapa... Låt oss då, käre Torjus, alt fortfarande arbeta gemensamt! Du har äfven här en norsk mission att fylla, ty ditt fäderneslands värdiga representerande i en så stor och – man torde kanske en gång få säga världsberömd samling som Nordiska museet är ämnadt att blifva, är ingen ringa ting». Av olika skäl kom det dock för Torjus del ändå aldrig till någon fast anställning i Stockholm. Han måste emellertid ha varit en levnadskonstnär som klarade av att också skaffa andra födkrokar än insamlingsarbetet. Detta avslutade han 1887. Han gifter sig då med systerdottern till ägaren av det anrika hotellet i Bolkesjö, väster om Kongsberg och övergår till att arbeta som hotellvärd. I enlighet med gammalt skick och bruk antar han i detta sammanhang den nya gårdens namn som efternamn och kallar sig därefter Torjus Bolkesjö. Efter en sista stor leverans år 1888 övertas, sannolikt på hans egen rekommendation, hans uppgift som huvudleverantör av norskt material av en annan lantbrukare från Gransherad; Christian O. To och han stod mellan 1888 och 1898 för många stora leveranser.

Då man läser Hazelius' brev till Torjus, frapperas man av den informella tonen i dem i en tid då avståndet mellan arbetsgivare och arbetstagare var stort och man mycket höll på titlarna. Brevet är förtroliga och tilltalet är genomgående du. De inleds med ord som Käre Torjus, Käre min vän, Käraste vän. Det är inte bara affärer som dryftas. Här och där berörs också den politiska utvecklingen i Norge och hur denna påverkade Torjus' situation som uppköpare för Nordiska museet. 1877 skriver Hazelius: «Du ser åtminstone att personer här veta att värdera dig, om också några af dina egna landsmän uttala missnöje. Tack för vänskap, min käre Torjus, hvarmed du vill främja den stora planen att bilda ett stort nordiskt museum, som skall väcka främlingars beundran *och hvari Norge bör med heder vara framställt*». Att entusiasmen att gå med i Samfundet för Nordiska museets främjande tycks ha varit mycket begränsad i Norge förstår man av följande passus ur ett brev av den 7/1 1880: «Vårt samfund går bra nog framåt. Vi ha nu mellan 2- och 3000 ledamöter och ibland dem omkring 130 stiftande. Ännu ha vi endast 3 från Norge (och en bland dem är du). Kallelsebrev, rätt prydligt, skall du få senare, då det blifver färdigt».

Att det politiska skeendet blev en stötesten och medförde samvetsbetänkligheter för Jore framgår klart i Hazelius' brev. 15/1 1880 skriver han till Torjus som då är högskoleelev och nog fått åtskillig kritik för sin verksamhet: «Jag hyser aktning för dina betänkligheter och din samvets känsla. Du vet emellertid, att vi tidigare hafva omhandlat denna sak i våra bref. Då min afsigt är att grunda *ett stort Nordiskt museum* (och du ser att museets namn redan är ändradt), ligger då viget på, *att Norge blir så väl representeradt som möjligt i det samma* och att Norge kan uppträda värdigt vid sidan af brödralanden, hvilket ju är dess heder. Och bättre att vi taga vara på de gamla tingen, än att de brännas, eller köpas av Engelsmän och Amerikaner. ...du är nu på Folkehöiskolen. Får du då slita ondt för att du bistår mig. Skrif därom!«. Oron lägger sig emellertid inte, vilket framgår av Hazelius brev 13/11 samma år «Att svenskarne icke ämna blanda sig i norrmännens inre tvister, detta kan du nog vara tämligen viss på – allra minst att vi «med vapen i hand» skulle vilja göra några rättigheter gällande. Mycket beklaga vi stämningen i Norge mot oss, och hoppas för öfrigt, att det parti, som är emot unionen, dock icke är ens den större delen af det norska folket utan mest en hel del agi-

tatorer, som forstå att göra mycket väsen af sig. – Vi må hoppas, att stormen skall lägga sig, och förhållandet mellan brödrafolken bli, hvad det en gång syntes lofva att blifva.»

Hur Torjus såg på sin relation till Hazelius och Nordiska Museet framgår av följande citat ur ett brev från 1883 till Hazelius «Lad mig faa Lov til at gennem disse Rader faa sige dig et simpelt Tak skriftligt, da min Høiagtelse for dig er saa stor, at jeg i din personlige Nærværelse ikke kan faa Tungen løs til at tolke det, som mit Hjerte saa gerne vilde sige dig. Tak skal du have! Min Velgjører og jeg skal ogsaa legge til: min Opdrager. Thi jeg føler godt at du ogsaa i aandelig Henseende har havt Indflydelse paa mig gennem dine Breve og dine Bøger. Tænk jeg tilbage paa den Tid som nu er hengaaet siden jeg først lærte dig at kjende og paa hvad jeg den gang var samt paa hvad jeg nu tror gennem mit Arbeide i Nordiska Museets Tjeneste at have samlet af Erfaring, Menneskekundskab og Syn paa Livet som det leves saavel paa Samfundets højere som lave Trin – sa er Skilnaden stor mellem før og nu» (Berg 1933:130f).

Hazelius och fornsakerna

Hazelius intresse för arkeologiska fynd var tämligen begränsat men inte obefintligt. Sålunda inköpte han 1874 på sin första forskningsresa i Norge själv ett par stenyxor och samma år ett par andra från antikviteshandlaren Gram. I uppdraget till Torjus ingår också att inköpa jordfynd, vilket framgår av ett brev till denne daterat 2/11 1876 där Hazelius förklarar sig vara mycket nöjd med bl.a. jordfynden. Han ger också följande instruktion «Sök att få så noggranna uppgifter som möjligt om alla jordfynd. På järnsaker kan du vika en numrerad papperslapp omkring dem och sedan binda papperet med segelgarn. Glöm ej detta, ty det är ytterst viktigt». I ett brev avsänt 30/8 1883 klagar han för ovanlighetens skull på ett av Torjus inköp. Det gäller ett antal stenföremål som denne på hemväg från ett besök i Stockholm inköpt i Herrljunga. Hazelius skriver «Att du köpte så många stensaker i Herrljunga var icke alldeles förståndigt, ty sådana köpa vi endast, då vi få dem *mycket mycket* billigt, och du måste betala dem bra högt. Det kan nu icke hjälpas, men dylika saker är det just vi skall förmå våra egna rika bönder att skänka till museet».

Att Hazelius' kronologiska inriktning var en annan än den arkeologiska framgår av följande uttalande i en skrift till Nordiska Museets 25-årsjubileum «att med växande id ur gravarnas gömslen till vittnen om en förhistorisk tid frammana stenen, bronzen och järnet men man hade icke allvarliga tankar för det bräckliga material, som är ägnat att sprida ljus över vårt folks liv och seder under de senast förflutna århundradena» (Hazelius 1900:1). Med dessa ord gav han en känga åt sina arkeologiska kollegers sätt att tolka fornsakerna och framhöll samtidigt det etnologiska och folkloristiska komplexets företrädare som forskningsmaterial.

Ingvald Undsets insats

1879 kom den norske arkeologen Ingvald Undset, för övrigt far till nobelpristagarinnan Sigrid Undset, till Nordiska museet för att komplettera sin året innan publicerade förteckning *Norske Oldsager i fremmede museer*. Först vid ett andra besök år 1887 fick han emellertid tillfälle att slutföra sitt arbete, *Norske jordfundne oldsager i Nordiska Museet i Stockholm* (Undset 1888). Undsets 47 sidor långa katalog är fortfarande nyckeldokumentet för

den som närmare vill studera samlingen. Den motsvarar också i stort den deposition som nu görs till Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, även om mindre delar av samlingen redan tidigare repatrierats. Samlingen innehåller också en del föremål som Nordiska museet förvärvat efter 1887. Repatrieringen i form av depositioner började för övrigt redan på Hazelius' tid då denne år 1879 deponerade ett av de endast två bronsåldersföremålen – en vriden halsring i Christiania Universitetets samling.

I Undsets katalog är föremålen sorterade på perioderna stenålder, bronsålder, äldre järnålder, yngre järnålder och medeltid inklusive oviss tid. Totalt omfattar samlingen 343 inventarienummer, ibland inkluderande flera föremål, varför totala antalet föremål är ca 565. (Tabell 1).

Undsets katalog avslutas med ett topografiskt register. Detta visar att fynden har en spridning över större delen av Norge men med stark överrepresentation för Oppland och för Telemark som var Torjus' hembygd. De har till allra största delen känd proveniens och har påträffats i 292 olika prestegjeld. (Fig.4). Av Nordiska museets huvudliggare framgår att Hazelius förvärvat 20 inventarienummer under sina inköpsresor i Norge 1874-1875, och att tre inköptes 1874 från Gram i Christiania, medan de resterande 320 inventarienumren införskaffats av ovannämnde Jore. Under åren 1875 – 1887 företog denne talrika inköpsresor på den norska landsbygden. Han blev näst Hazelius Nordiska museets flitigaste inköpare. Nordiska museets samling av norska fornsaker tillkom nästan helt och hållet genom Torjus' förmedling och kan ses som en biprodukt till dennes huvuduppdrag att för museet insamla föremål av etnologiskt och historiskt intresse. Till den arkeologiska samlingens främsta kvaliteter hör att föremålen så gott som genomgående har känd proveniens och innehåller många goda fyndkombinationer. Därtill kommer att de flesta metallföremålen är väl bevarade och därigenom mycket lämpliga som åskådningsobjekt vid utställningar. De skiljer sig härvidlag fördelaktigt från nutidens ofta av luftföroreningar och markförsurning starkt påverkade motsvarigheter. Sedan Torjus avgått ur tjänst, gjordes inga större nyförvärv av norska fornsaker.

Tabell 1. Tablå över Artur Hazelius' samling av norska fornsaker år 1887.

	Antal inventarienummer	Antal föremål
Stenålder	37	37
Bronsålder	2	2
Äldre järnålder	48	49
Yngre järnålder	240	449
Medeltid och obestämd tid	16	27
Summa totalt	343	564
Summa med proveniens	332	

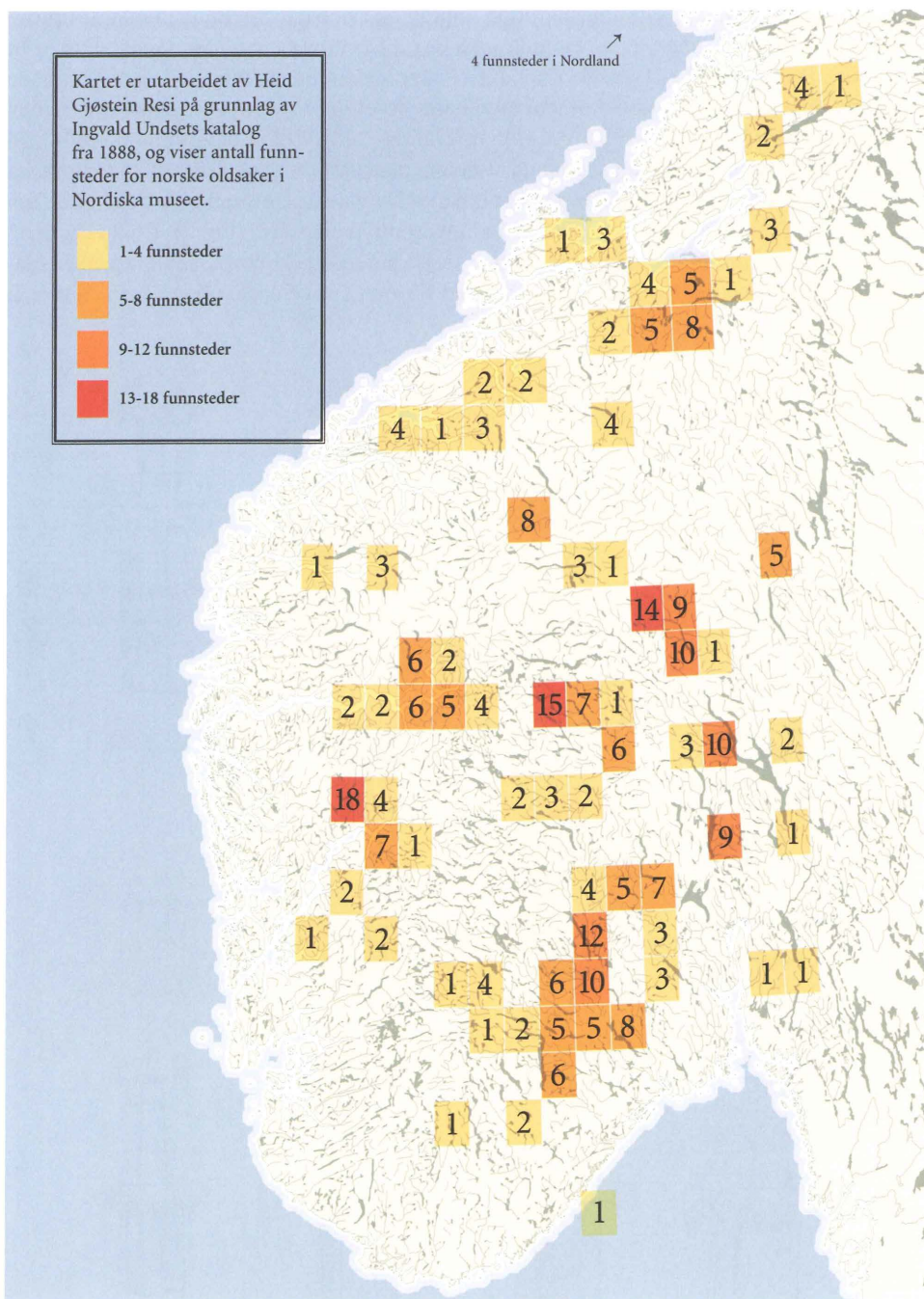

Fig. 4. Fyndspredning av «Norske jordfundne oldsaker i Nordiska Museet i Stockholm» efter Ingvald Undsets katalog från 1888. Kart: Heid Gjøstein Resi, KHM.

Under den mest aktiva insamlingsperioden upptog den norska avdelningen elva fullpropade rum i Nordiska museets dåvarande lokaler på Drottninggatan (Medelius 1998: 276 med bild). Rimligen fanns fornsakerna också i någon mån representerade i den dåvarande utställningen men någon fotodokumentation härav föreligger tyvärr inte. Sedan föremålen deponerats i SHM har de med hänsyn till sin kvalitet i alltför liten omfattning kommit till användning för detta utställningsändamål eftersom man naturligt nog i sådana sammanhang prioriterat det inhemska materialet. Däremot har SHM väl vårdat föremålen och hållit dem lätt tillgängliga för besökande forskare i ändamålsenliga magasin. (Fig 5). Utan Hazelius' och Jores räddningsarbete hade merparten av dessa arkeologiskt intressanta fornsaker sannolikt skingrats och anonymiserats och därmed förlorat sitt vetenskapliga värde. Heder åt deras minne!

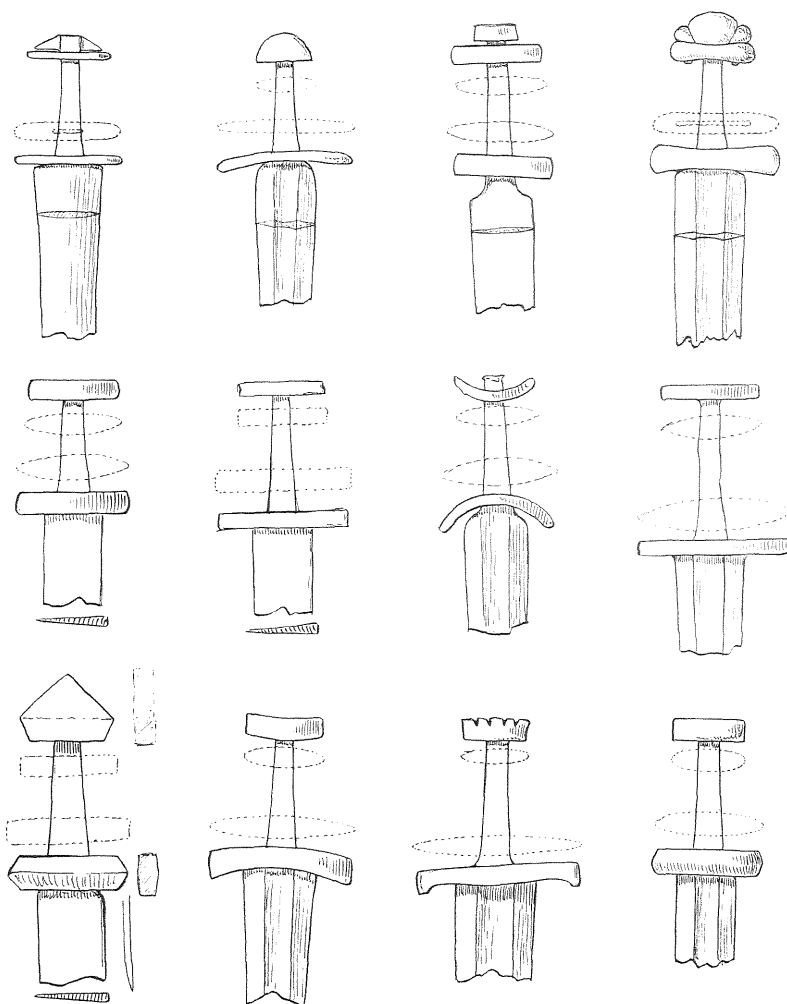

Fig. 5. Teckningar från den handskivne katalogen från Statens Historiska museum.

Summary

Norway – Sweden, a return-journey.

On the repatriation of Artur Hazelius's collection of Norwegian antiquities.

A contribution to the celebration of the centenary of the dissolution of the union.

Artur Hazelius (1833-1901), founder of Nordiska Museet and Skansen had the ambition to create a museum combined with an open air branch called Skansen that mirrored Scandinavian culture in all its aspects but with Sweden and Norway as the main fields of collection. He was equally interested in establishing representative collections from both countries in the double monarchy. Though concentrating upon ethnological objects he also instructed his purchasers to buy archaeological finds. Between 1873 and 1899 Hazelius himself also made several very lengthy one-man hiking expeditions to Norway to purchase objects and perform research.

Hazelius, however, soon realized that he needed a dedicated full-time travelling representative in Norway. When visiting the farm Jore in Gransherad, Telemark he luckily made friends with Torjus Leifsson Jore (1850-1929) a 24-year-old farmer's son who enthusiastically accepted Hazelius's offer to become the museum's *skaffare* (purchaser) in Norway. Leifsson Jore became the most efficient and successful of all the museum's purchasers and remained in its service until 1887 when he married. He then entered into his wife's family enterprise, Bolkesjø hotel. His grand contribution was to acquire to the museum one of the greatest collections of Norwegian ethnological objects ever assembled. He also brought together an important archaeological collection mainly consisting of Late Iron Age objects. Compared to objects found today they are in excellent condition and very suitable for exhibition purposes as they are not affected by recent air pollution and acid soils.

After the turn of the century 1900 and the dissolution of the Swedish-Norwegian union in 1905, Nordiska museet gradually shifted its emphasis to its Swedish ethnological collections. Its archaeological collections were deposited at The Museum of National Antiquities in Stockholm where they became part of that museum's extensive comparative archaeological collections. As time passed, that museum's vision of becoming a universal archaeological museum was abandoned and its comparative collections were split up to become parts of new specialized museums like the Mediterranean Museum and the Museum of East Asian Antiquities. Thus, in the year of the centenary of the dissolution of the Swedish-Norwegian union, it is logical that the Norwegian collections also return to Norway, as a perpetual deposition to Kulturhistorisk museum in Oslo from the Nordiska museet Foundation.

This paper details the history of Hazelius's collection of Norwegian antiquities. It also describes Norwegian archaeologist Ingvald Undset's work with it in 1887-88, the paternal relationship between Hazelius and Leifsson Jore, and the political implications and difficulties of their collection work in the final decades of the Swedish-Norwegian union. Another theme is the important role played by Nordiska museet as a link between the «brother-countries» after the dissolution of the Union, especially during World War II when Norwegian refugee scholars and students found sanctuary in the museum, working with the enormous Norwegian ethnological collection, preparing its repatriation to Norsk Folkemuseum that began soon after the war and still continues. Today, Hazelius's second achievement, Skansen in Stockholm, functions as a beloved piece of Norway for those celebrating the Norwegian National Day on May 17th.

Last but not least this paper is a eulogy to Artur Hazelius and Torjus Leifsson Jore who, through great efforts and dedication, managed to save an important part of the endangered Norwegian cultural heritage in a time not yet ready fully to appreciate its importance.

Litteratur

De komparativa fornsakssamlingarna i Statens Historiska Museum. *Fornvännen*. Stockholm.

Arne, T. J. 1936: De komparativa samlingarna i Statens Historiska Museum 1926-1935. *Fornvännen* 31. Stockholm.

Berg, J. 1933: *Artur Hazelius Mannen och hans verk*. Nordiska bilder 120. Stockholm.

Berg, J. 1998 : Molnen hopar sig.. I *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm.

Bergman, I. 1999: *Artur Hazelius. Nordiska museets och Skansens grundare*. Stockholm.

Björkvik, H. 1986: På stas-sleden skal storfolk kjennes. Spiss-sleder fra Den Norske Samlingen. Den norske samlinga ved Nordiska museet i Stockholm. Nordiska museet/Norsk Folkemuseum. Oslo.

Björkvik, H. 1988: Den norske samlinga ved Nordiska museet i Stockholm. Inledning till utställningskatalogen Kultur i retur. Et utvalg av den Norske Samlingen. Nordiska Museet Stockholm. Norsk Folkemuseum. Oslo.

Hammarlund-Larsson, C. 1998: Samlingarna och samlandet. I *Nordiska museet under 125 år*.

Hazelius, A. 1900: Nordiska museets tjugufemårsminne 1873-1898. Stockholm.

Hegard, T. 1984: Romantik og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge. Oslo.

Kjellberg, R 1964: Katalogen over de norske samlinger i Nordiska Museet. *Museums-nytt*, pp. 2729. Oslo.

Kvaale, K. 1954: *Bolkesjø 1881-1951*. Porsgrunn.

Lamm, J.P. 1977: Till Åland och Island repatrierade vapenfynd. *Fornvännen* 72. Stockholm.

Magnússon, Þ. 1971. Endurheimt fornaldersverd. *Árbók hins Íslendzka fornleifafélags*.

Medelius, H. 1998. Utställningarna. I *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm.

Medelius, H., Nyström, B. & Stavenov-Hidemark, E. (ed.) 1998: Nordiska Museet under 125 år. Stockholm

Sörlin, S. 1998: Artur Hazelius och det nationella arvet. I *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm.

Undset, I. 1888: Norske jordfundne oldsager i Nordiska Museet i Stockholm. *Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger*. No.2. Christiania.

Tunander, I. 1953: Vastveitloftet. I *Skansens hus och gårdar*. Stockholm.

Referens

Nordiska Museets arkiv

Tangen – En neolittisk boplass fra Kragerø kommune i Telemark

Noen betraktninger omkring boplassens kulturmiljø og Traktbegerkulturens vestgrense

Formålet med denne artikkelen er todelt. For det første ønsker jeg å vise hvordan et tilsynelatende uanselig, oppsamlet neolittiske boplassfunn fra Kragerø kan endre inntrykket av forhistorien i dette området. Som en fortsettelse av dette vil jeg diskutere kulturhistoriske forhold i de vestlige delene av Kulturhistorisk museums forvaltningsdistrikt. Boplassmaterialet kan nemlig sies å tilhøre Traktbegerkulturen og boplassfunnets tilstedeværelse i Kragerø åpner for en fornyet debatt om Traktbegerkulturen kan gjenfinnes så langt vest på norskekysten.

Funnmaterialet fra Tangen

I 1992 fikk Universitetets Oldsaksamling inn et steinalderfunn (C50180) fra bruket Tangen av Barmen i Kragerø kommune, Telemark (Fig. 1). Familien Tangen hadde samlet opp et stort og variert boplassmateriale fra en sørvestvendt slette på gården. Det hadde tidligere vært drevet jordbruk på den veldrenerte sandjorden på stedet og man må tro at en del av funnene har kommet fram på grunn av jordbruket. Boplassen som funnene kom fra, ligger 22 til 25 meter over havet, i en lun vik (Fig. 2).

Funnene fra boplassen er altså ikke fagmessig utgravd, men materialet er likevel svært rikt og variert:

Flint

- a) 2 A₁- og 1 A₃ tangefragmenter, største mål 2,2 cm.
- b) 4 flekker med kantretusj, største lengde 2,7 cm, største bredde 1,2 cm.
- c) 2 flekkebor, største lengde 3,7 cm, største bredde 1,2 cm.
- d) 6 ryggflekker, største lengde 4 cm, største bredde 1,6 cm.
- e) 72 flekker, største lengde 6,2 cm, største bredde 3 cm.
- f) 11 mikroflekker, største lengde 2,2 cm, største bredde 0,8 cm.
- g) 6 avslag med konveks retusj, største mål 5,6 cm.
- h) 1 avslag med konkav retusj, største mål 3,3 cm.
- i) 1 avslag med rett retusj, største mål 3 cm.
- j) 1 avslagsbor, største mål 3,5 cm.
- k) 1 avslag med ubestembar retusj, største mål 1,7 cm.
- l) 2 avslag med rygg, største mål 3,7 cm.
- m) 842 avslag.
- n) 3 fragmenter med konveks retusj, største mål 2,5 cm.

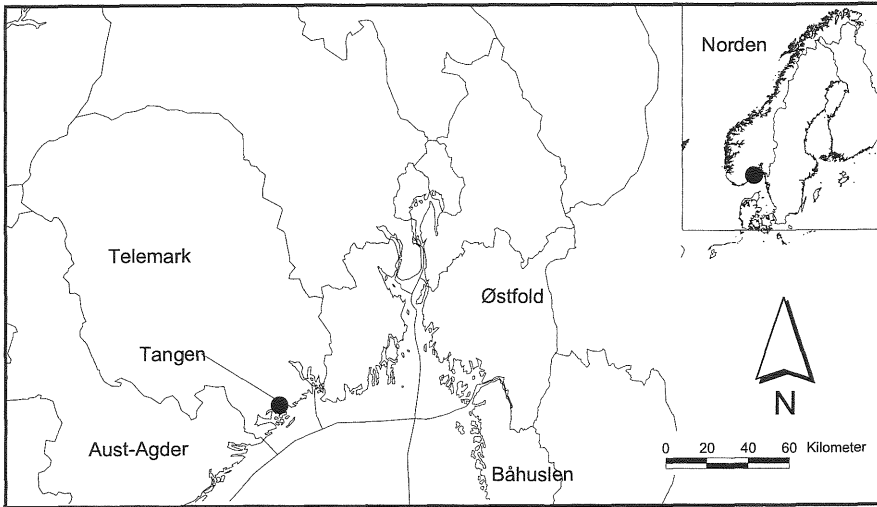

Fig. 1. Boplassen Tangens plassering i Norden og Telemark.

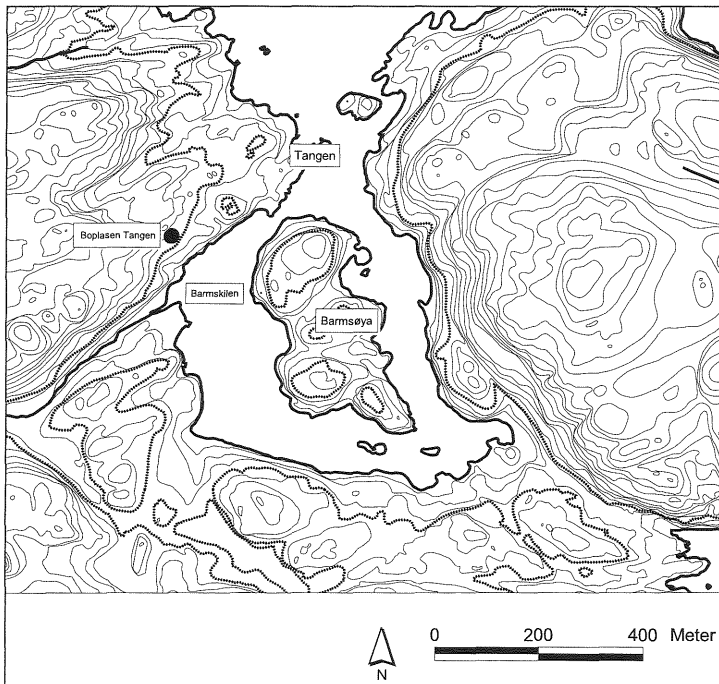

Fig. 2. Lokaltopografisk kart over Barmen i Kragerø. Ekvidistansen er 5 m og boplassen Tangen er markert med en prikk. 20m-koten som omtrent angir havnivået i tidligneolitikum, er uthevet.

- o) 3 fragmenter med ubestembar retusj, største mål 2 cm.
- p) 1171 fragmenter.
- q) 2 sylindriske flekkeblokker, største mål 5,6 cm.
- r) 1 kjerne med plattform, største mål 3,3 cm.
- s) 3 bipolare kjerner, største mål 4,6 cm.
- t) 3 øvrige kjerner, største mål 2,5 cm.
- u) 1 kjernefragment, største mål 3,5 cm.
- v) 6 stykker slipt flint, største mål 2,8 cm.

Kvarts

- w) 1 avslag.

Bergkrystall

- x) 34 fragmenter av bergkrystaller.

Bergart

- y) Tynnakket øks av tett, grønn bergart. Lengde 11,3 cm, bredde 6,8 cm, tykkelse 3 cm.

- z) 1 slipeplate av rødbrun bergart. Største mål 8,8 cm.

- æ) 2 avslag.

Keramikk

- ø) 1 fragment av dårlig brent keramikk, magret med middels grov kvarts. Mørk innside og gråbrun kjerne. Utsiden er ikke bevart. Største mål 2,1 cm.

Organisk materiale

- å) 7 fragmenter brente bein på til sammen 2 gram.

Oldsakenes samtidighet

De fleste funngruppene som man kan håpe å finne på en steinalderboplass, er bevart, nemlig flint, bergart, keramikk og organisk materiale. Men siden boplassen ikke er sakkyndig utgravd, kan det være tvil om alle sakene er samtidige. Oldsakene kan være spor etter flere uavhengige aktiviteter, til ulik tid. Det er imidlertid flere forhold som taler for at funnet fra Tangen er relativt samtidig og representerer en enhet. Sakene er plukket opp i et lite område. Ut fra funnopplysningene som fulgte med oldsakene er det antydnet et område på 10-14 meter i diameter. Unntaket her er bergartsøksen og slipeplaten. De er begge funnet ca 10 meter sørvest for boplassområdet, da familien Tangen skulle bygge ut huset på stedet. Dette behøver ikke å bety at øksen og slipeplaten ikke skal settes i sammenheng med resten av materialet. Som man senere vil se, er øksen av en type som kronologisk sammenfaller med det øvrige materialet, noe som peker mot at den er samtidig med resten av boplassmaterialet. For det andre er 10 meter i denne sammenhengen liten avstand, hvilket ikke gjør det unaturlig å vurdere funnet av øksen og slipeplaten som en del av det øvrige boplassmaterialet.

Sett under ett har oldsakmaterialet fra Tangen et enhetlig preg. Det er ingen ledeartefakter som gjør det sannsynlig at bosetningen skriver seg fra ulike tidsperioder. Tvert i mot er sammensetningen av oldsakformene den man skulle forvente fra en boplass i et bestemt tidsavsnitt av forhistorien (Østmo 1980, 1988, Mikkelsen 1989). Som det framgår av funnlisten, er flekketeknikk markert tilstede. En god del av flekkene er forseggjorte, noe som indikerer at slagteknikken intensjonelt var rettet mot flekkeproduksjon. Dette forsterkes også av tilstedeværelsen av sylindriske flekkeblokker, som er laget for å slå lange, regelmessige flekker. Ryggflekkene er også med på å bygge ut inntrykket av intensjonell flekketeknikk, da de framstilles for å styre flekkenes avspaltning fra kjernen (Petersen 1999). En god

del av redskapene er også basert på flekker. Først og fremst tangespissene av type A. Ingen spisser er fullstendig bevart, men det er likevel tydelig at i hvertfall to av spissene er laget av flekker. Videre finnes det et par flekkebor og noen flekker med kantretusj.

Hele dette komplekset av flekker, sylindriske kjerner og ulike redskaper basert på flekkene, står med andre ord fram som en teknologisk enhet og taler for en samtidig situasjon. Dette underbygges også av det lave antallet mikroflekker på boplassen, som tilhører en annen redskapsteknikk og en annen tidsperiode (Mikkelsen 1975). Andelen mikroflekker er så liten at den mest sannsynlig skal ses som tilfeldige avspaltninger i forbindelse med produksjon av flekkene, noe fravær av mikroflekkkjernene for så vidt også kan tas til inntekt for, om man da går ut fra at det foreliggende materialet er representativt for boplassen.

Samtidig vitner spesielt de bipolare kjernene om at man også har praktisert en enklere avslagsteknikk, der kjernenes utforming ikke var spesielt formell. På bakgrunn av avslag slått av bipolare kjerner og uregelmessige plattformkjerner, har også en hel rekke redskaper blitt laget. Fra Tangen utgjør tre forskjellige typer skrapere, de fleste av dem med konveks egg, den viktigste redskapsgruppen. Også denne gruppen av materialet peker hen imot at boplassen på Tangen er en relativt samtidig enhet. Det er vanlig på boplasser av denne typen at en noe uregelmessig avslagsteknikk opptrer samtidig med produksjon av store, regelmessige flekker (Østmo 1988:215,224).

En tredje redskapsgruppe er indirekte representert på Tangen gjennom den slipte flinten, nemlig slipte flintøkser. To av fragmentene fra boplassen har rester av både øksens smal- og bredside bevart. Begge disse stykkene viser at både smal- og bredsidene har vært slipt og at kanten mellom sidene er skarp. Det at både bred- og smalsidene er slipt på flintøksene, tilsier at det *kan* dreie seg om tynnakkede flintøkser, da de tykkakkede øksene mer sjeldent har slipte smalsider (Glob 1952:35, Becker 1958, Nielsen 1977, 1979, Østmo 1988). I forbindelse med restene av slipte flintøkser kan man også vurdere bergartsøksen fra Tangen. Den er en typisk tynnakkede øks, noe som også gir grunn til å tro at flintøksene fra boplassen har vært av samme type.

Til slutt kan keramikken fra Tangen nevnes. Som det framgår av funnlisten, er det bare ett skår som er bevart. Men dette skåret er av typisk kvalitet for steinalderkeramikk, det vil si dårlig brent og magret med relativt grove bergartskorn. Denne typen keramikk er lite motstandsdyktig mot nedbrytende prosesser i naturen, slik at det hører med til sjeldenhetene at skår i det hele tatt er bevart. På grunn av sin sjeldenhet er det vanskelig å si hvorvidt det er normalt at keramikk opptrer på norske boplasser sammen med slipte flintøkser, sylindriske flekkeblokker, flekker, bipolare kjerner og tynnakkede bergartsøkser. I de situasjonene der det faktisk opptrer keramikk i steinaldersammenhenger, er det ofte i sammenheng med disse oldsakgruppene (Hygen 1977, Jaksland og Tørhaug 2004, Johansen 2004, Ingstad 1970, Glørstad 1996b, Skjølsvold 1977, Olsen 1992, Nærøy 1993). Det er derfor god grunn til å tro at også keramikken fra Tangen er samtidig med resten av oldsaksmaterialet.

Datering

Mye tyder med andre ord på at hele materialet er samtidig. Spørsmålet blir nå hvordan sakene skal dateres. Så vidt jeg kan bedømme blir en datering til første del av neolittisk tid den mest sannsynlige. Dette tilsvarer fase 1 i Einar Østmos kronologiske skjema for Østfold (Østmo 1988:120), eller tidligneolitikum og første del av mellomneolitikum i sørskandinaviske kronologiske skjema (Mikkelsen 1989:105f, Petersen 1999:15, Larsson og Olsson

1997:8). Kombinasjonen av tynnakkede økser, keramikk, sylindriske flekkeblokker, gode flekker, tangespisser av A-type og en mer skjødesløst utført avslagsteknikk til øvrig redskapsproduksjon, peker mot en slik datering (Østmo 1988:130, Nordqvist 1999). Dette bekreftes også av strandlinjeforskyvningsdiagrammet fra Kragerø, slik det er utarbeidet av Bjørg Stabell (Stabell 1980). Om boplassen på Tangen var strandbundet, hvilket man ut fra dens beliggenhet skulle tro, ville en strandlinje på 20 meter over dagens tilsvare 4800–4700 ¹⁴C-år før nå (BP). Dette utgjør tidligneolittisk tid i arkeologisk kronologi.

Erverv og bosetning på Tangen

Oldsakmaterialet fra Tangen består, grovt regnet, av et par tusen artefakter. Nå er det på grunnlag av de sparsomme funnopplysningene som fulgte med funnet, vanskelig å avgjøre om dette representerte alle artefaktene på stedet, eller bare et utvalg av dem. Man skulle kanskje forvente at det siste var tilfellet, da boplassen ikke er fagmessig undersøkt, men samlet opp på overflaten over tid. I så fall er det et bemerkelsesverdig variert og rikt inventar som er representert på denne oppsamlede boplassen, noe som kan tyde på at man her står ovenfor en stor boplass som har huset mange forskjellige aktiviteter og en god del mennesker.

Artefaktene fra Tangen gir en pekepinn mot at jakt var en del av ervervsgrunnlaget. Pilspissene skal vel helst tolkes inn i en slik kontekst og de konvekse skraperne skal kanskje tolkes som spor etter skinnbearbeiding, selv om man ikke skal utelukke at de også har vært brukt til andre ting (Grace 1989:154 ff). Men artefaktmaterialet på Tangen kan også representere andre aktiviteter.

Arkeologien har siden sin barndom satt skillet mellom mesolitikum og neolitikum ved introduksjonen av slipte stein- og flintartefakter og keramikk (Gräslund 1974:114). Asle Bruen Olsen har forholdsvis nylig tenkt seg at keramikken i Sør-Norge introduseres med jordbruksøkonomien i tidligneolitikum og at den har sammenheng med konsumet av agrarprodukter (Olsen 1992:152, 234). Teorien er interessant, men det er ting som tyder på at tradisjonen med å bruke keramikk i Sør-Norge ikke nødvendigvis må settes i forbindelse med konsumet av jordbruksprodukter (Prescott 1996). Østmo har fått undersøkt restene av matskorper på keramikk fra den neolittiske boplassen på Auve i Sandefjord, Vestfold. Analysene viste at det i keramikkarene var laget en slags grøt av gjæret blod (Østmo et al. 1997:39). Dette resultatet sammenfaller med matskorpeanalyser av senmesolittisk ertebøllekeramikk fra Skåne og Danmark samt analyser av matskorper fra boplassen Ramsvikneset i Hordaland (Åstveit 1999:56ff). Den skånske keramikken hadde matskorper tilsvarende de Østmo fikk påvist på Auve, mens det uten tvil har vært laget fiskemat i en del av den danske keramikken (Jennbert 1984, appendiks 1, Andersen 1984), noe som også kan være tilfellet for deler av materialet fra Ramsvikneset (Åstveit 1999:56ff). Også analyser av matskorper av mellomneolittisk gropkeramikk i Sverige har gitt resultater som tyder på at det er tilberedt sjømat i karene. Slik sett skal man ikke ta det for gitt at keramikken er en indikator på jordbruksøkonomi på Tangen.

Tynnakkede økser settes gjerne i forbindelse med rydding av skog for jordbruk (Mikkelsen 1984, Hagen 1960:18, 1967:43). Det har, som kjent, vært vanlig å anta at det første jordbruket etableres i tidligneolittisk tid i Øst-Norge. Men slike økser kan nok også ha opptrådt i kontekster utenom et jordbruksmiljø (Gjessing 1945:352). For det første kan flintøksene ha representert en stor teknisk og symbolsk verdi. Den tekniske verdien et slikt stort stykke med flint av høy kvalitet har, gir seg tilkjenne i avslagene av slipt flint på Tangen. Øksene kan

enten i utbrukt stand være hugget opp og brukt til mindre redskaper, eller kan øksene først og fremst vært et råstoff for redskapstilvirkning. I dette tilfellet er nok det siste alternativet mindre sannsynlig, da det også forekommer slike økser av bergart på stedet. Denne bergart-søksen bærer til og med spor av bruk og oppskjerping, slik at det er grunn til å tro at også flintøkser har vært i bruk som økser. På grunnlag av den slipte flinten kan det se ut til at det minst har vært tre flintøkser i bruk på boplassen, i tillegg til bergart-søksen. Slike økser kan naturligvis ha vært brukt til en rekke ulike arbeidsoppgaver, men de er som sagt oftest satt i sammenheng med rydding av skog for jord- eller februk. Om dette er tilfellet, skulle man tro at rydningsaktiviteten på Tangen har hatt et visst omfang, da minst fire økser har gått med.

Ser man på landskapet rundt boplassen, er det imidlertid ikke mulighetene for jordbruk som er mest iøynefallende, men de gode forholdene for jakt og fiske. Boplassen ligger i dag kun 22 meter over havet, slik at den selv i våre dager må betraktes som knyttet til sjøen. Sto havet ca 20 meter høyere i tidlige neolitikum, må dette inntrykket ha vært enda sterkere. Rundt Tangen er det en stor skjærgård med små og store øyer, holmer og vikar. Området var nok, da som nå, et yndet sted å være for menneskene. Havet har kunnet by på fisk, skalldyr, sjøfugl og sel, som trives i et slikt skjærgårdsmiljø. Det organiske materialet fra Tangen er bestemt av Anne Karin Hufthammer, Bergen Museum. Et par fragmenter stammer fra skjell, noe som bekrefter antakelsen om at marine ressurser ble utnyttet (Hufthammer, brev til Universitetets Oldsaksamling, datert 11.3.1997).

Selve boplassen ligger på fastlandet. Knappe 150 meter sørvest for boplassen renner Barmselva ut. Den kan følges et godt stykke inn i landet, innover mot Hullvatn, som er det største vannet i nærheten, og som er knyttet til et større ferskvannssystem. Innlandet har gitt muligheter til fangst av stor- og småvilt og innsjøer og elver har kanskje vært brukt til ferskvannsfiske. Det er i denne sammenhengen verdt å nevne at det øvrige beinmaterialet fra boplassen stammer fra bever (Ibid), slik at landjakt kan sies å være dokumentert. Elvene og småvannene må også ha vært en ypperlig kommunikasjonsåre innover i landet, på en tid da det knapt nok eksisterte opparbeidede veier eller stier og skogen sto tett. Fastlandet og øyene har nok sikkert også vært gode områder til å sanke spiselige vekster, røtter og bær. Alt i alt må man derfor si at boplassen på Tangen ligger ypperlig til for å høste av naturens spiskammers. Flere forskjellige ressurser kunne utnyttes samtidig, uten at man måtte dra for langt bort.

Dessverre vet man ikke eksakt hvordan menneskene på denne tiden utnyttet de tilgjengelige ressursene naturen hadde å by på. Tidligere gikk arkeologene ut fra at så sant det var mulig, ville menneskene utnytte alle tilgjengelige ressurser på en slik måte at de prioriterte mat som ga mest kaloriutbytte for minst mulig arbeid, gitt en viss type teknologi (Roper 1979:120f). Senere har det blitt reist kritikk mot dette synet, både på grunnlag av at et slikt syn på mennesket er å projisere markedsøkonomiens samfunnsideal over på samfunn som svært sannsynlig ikke var markedsøkonomiske, og fordi flere antropologiske studier har vist at menneskene i førmoderne samfunn ikke utnytter ressursene på en slik måte (f. eks. Bourdieu 1979). Man kan derfor ikke rekonstruere ressursutnyttelsen på Tangen ut fra en modell der mennesket prøver å utnytte ressursene i størst mulig grad, på en mest mulig effektiv måte. Man må i stedet nøye seg med å si at måten boplassen ligger i landskapet, åpner for at en hel rekke forskjellige dyr og vekster kan ha vært utnyttet som mat, uten at man måtte slite alt for mye for å skaffe maten til veie.

Når det gjelder spørsmålet om hvordan landskapet er egnet for jordbruk, er det heller ingen entydige svar. Som sagt har området der funnene ble plukket opp, tidligere vært dyrket mark. Lettdrevet, vel drenert, sørvendt sandjord, som på Tangen, er ofte holdt for å være det mest ettertraktede jordsmonnet for primitivt jordbruk, slik man tror det ble praktisert i første del av neolitikum (Hinsch 1955: 62, Østmo 1988, Mikkelsen 1984). Selv om det dyrkbare arealet ikke er det største og antakelig var enda mindre med høyere vannstand, finnes det i en omkrets av én kilometer rundt boplassen områder som i dag er fulldyrket, eller som er områder med løv- og barskog med høy eller middels god bonitet. Det skulle derfor være iallfall visse muligheter til å drive med lavteknologisk jordbruk ved boplassen. Hvorvidt menneskene på Tangen faktisk drev med jordbruk, er likevel et åpent spørsmål. Man får bare forsiktig konkludere med at naturomstendighetene i noen grad har ligget til rette for jordbruk, selv om det er beliggenheten for jakt og fiske som er det mest iøynefallende.

Tangens kulturmiljø

Tangen er så langt presentert isolert, men både faghistorisk og kulturhistorisk kan den plasseres innenfor en rik kontekst. Nærmiljøet til Tangen er Skåtøy prestegjeld i Kragerø kommune. Det er i første omgang dette geografiske området som er den naturlige rammen for en etablering av boplassens kulturmiljø. Egil Mikkelsens doktoravhandling fra 1989 er et viktig utgangspunkt for dette arbeidet. Han undersøker etableringen av jordbrukskultur og utviklingen av denne gjennom neolitikum og første del av bronsealder, og han oppsummerer også tidligere forskning; alle funn som var kjent fra neolitikum, tas med i analysen.

I tråd med den prosessuelle arkeologiens idealer (Hagen 1970) bruker ikke Mikkelsen kulturbegrepet aktivt. I stedet får de gamle, arkeologiske kulturene, så som Traktbegekultur og Stridsøkskultur kun kronologisk status som faser. Traktbegekulturen, som funnet fra Tangen må regnes innenfor, tolker han som den første jordbruksfasen i Telemark. Fra Skåtøy prestegjeld var det samlet inn og analysert en pollensøyle, der *plantago lanceolata* var påvist i et nivå datert til ca 4500 BP (Høeg 1989:377). Dette tolkes som indikasjon på husdyrhold i tidlige neolitikum (Mikkelsen 1989:125).

I sørnorsk steinalderarkeologi har det vært vanlig å se på spredningen av neolittiske redskaper for å vurdere spredningen av jordbruk, eller i minste fall en «neolittisk» livsform. Det er særlig arbeidsøkserne av flint og bergart som har vært ansett for å være spor etter jordbruksbosetning (Brøgger 1906, Gjessing 1945, Hinsch 1955, Mikkelsen 1984, Østmo 1988). Uten å gå nærmere inn på disse kulturhistoriske spørsmålene i første omgang, kan man nøye seg med å si at sørskandinavisk kronologi peker enkelte redskaper ut som forholdsvis samtidige med funnet fra Tangen. Man kan derfor prøve å se på spredningen av storsteinsredskaper fra første del av neolitikum fra Kragerøområdet, for å undersøke hvordan Tangens kulturmiljø var.

I følge Mikkelsens klassifisering er det tidligere kun funnet én tynnakkert bergartsøkse på Tåtøy i Skåtøy prestegjeld (Mikkelsen 1989:351). Med den tynnakkede bergartsøkseren fra Tangen er antallet arbeidsøkser derfor doblet!

Kragerøområdet er noe bedre stilt når det gjelder stridsøkser eller køller fra første del av neolitikum. Fra Skåtøy kjennes en mangeløkse, fra Kalstad ved Kragerø en dobbeltegget stridsøkse og fra Bærøy en skiveformet kølle. Fra Eidet i Sannidal er det også kjent en mangeløkse (Fig. 3, se også Mikkelsen 1989:352).

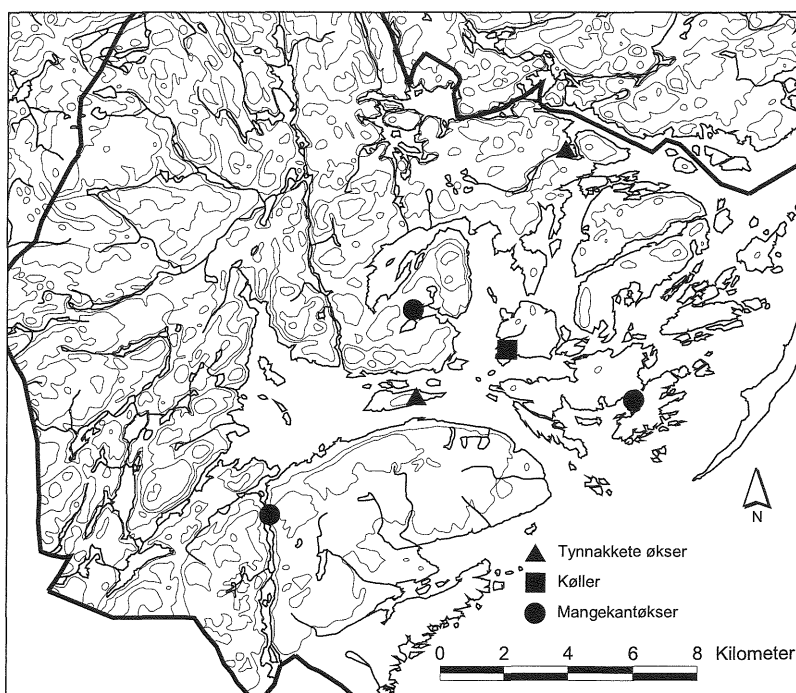

Fig. 3. Oversiktskart over Kragerø kommune med funn av storredskaper fra Traktbegerkulturen markert. Den tynnakkede øksen fra Tangen er den markert lengst nord på kartet.

Både Gutorm Gjessing (1945:351) og Erik Hinsch (1955:52) var skeptiske til at det hadde vært noen jordbrukskultur i Kragerøområdet, da de ved sine funngjennomganger praktisk talt ikke hadde funn av storsteinsredskaper. Hinsch nevner kun én manglekantet øks. Gjessing tenkte seg at manglekantøksene ikke hadde noe med den tidlige jordbruksbefolkningen å gjøre, da de «skydde» områder med tynnakkede økser (Gjessing 1945:378ff). Hinsch tenkte seg at manglekantøksene hørte med til den tidlige jordbrukskulturen, men han kunne ikke riktig forklare det at slike økser fantes langs kysten av Sørlandet. De var kanskje overtatt av gropperamiske jegere (Hinsch 1955:47f). Mikkelsen hevdet i 1984 også at manglekantøksene langs sørlandskysten viste områder der jakten dominerte framfor jordbruket, da det ikke var påvist arbeidsøkser (Mikkelsen 1984:101f). Men da pollendiagrammet fra Skåtøy viste beiteindikatorer i første del av neolitikum, ble han imidlertid styrket i troen på at det var drevet en form for jordbruk i Kragerøområdet (Mikkelsen 1989:124, 165). Med den nye, tynnakkede bergartsøksen fra Tangen kan det vel se ut som om innslaget av artefakter fra de sørskandinaviske jordbrukskulturene utgjør et lite, men absolutt markert innslag også i Kragerøområdet.

Funnet av den tynnakkede bergartsøksen fra Tangen illustrerer hvordan et temmelig tilfeldig innsamlet løsfunn markert kan endre funnbildet i et område. Tilfellet Tangen er dermed et utmerket eksempel på faren ved å gi fraværet av funn kulturhistorisk betydning: nye

funn og undersøkelser kan endre funnbildet radikalt. Fra å være et område praktisk talt uten funn fra Traktbegerkultur ved Gjessings gjennomgang i 1940-årene, er det nå i Kragerø-området to tynnakkede bergartsøkser og tre stridsøkser eller køller fra traktbegerfasen. Funntettheten av storredskaper er dermed omtrent like stor som i mange Oslofjordskommuner.

Ser man, i forlengelsen av dette, på boplassfunnene i nærheten av Tangen, som med noen sikkerhet kan skrive seg fra første del av neolittisk tid, er det spesielt boplassen Ødegården (C23898) fra Skåtøy prestegjeld, som peker seg ut. Her er det funnet både keramikk dekorert med ekte snor og ett avslag fra en slipt flintøks. Men også syv andre boplasser fra Skåtøy har funn av slipt flint, som Mikkelsen mener stammer fra traktbegerfasen. Ingen av disse funnene er sakkyndig utgravd, slik at det er usikkert hvor variert boplassmaterialet har vært og hvor representativt det foreliggende materialet er (Mikkelsen 1989:352,147,152f). Imidlertid synes det øvrige boplassmaterialet å peke mot at Tangen ikke er et enestående eksempel på en bestemt type artefaktinventar på boplassene i Kragerøområdet. Sammen med løsfunnene av arbeids- og stridsøkserne framstår dermed denne sørlige delen av Telemark som ganske godt representert med funn fra traktbegerfasen.

Spørsmålet blir nå hvordan dette skal vurderes kulturhistorisk, eller sagt på en annen måte, hvilket kulturmiljø kan boplassen på Tangen skrives inn i. Arkeologien opererer med ulike kulturgrupper i neolitikum. I første del av neolitikum er det den sørskandinaviske *Traktbegerkulturen* som er den mest aktuelle. Man har tenkt seg at det første jordbruket ble båret oppe av bønder som hørte med til en bestemt kulturgruppe, kjennetegnet av tynnakkede arbeidsøkser av flint og kanskje bergart, ymse stridsøkser og ikke minst traktbegerkeramikk. I tillegg har de hatt visse kulturtrekk felles, som gravleggelse i megalittgraver og ofring av økser i myrer og kilder. Traktbegerkulturen som begrep er utviklet i Sør-Skandinavia for sørskandinaviske forhold (Becker 1947) og det er mulig at dette kulturkomplekset har en innlysende eksistens der. Imidlertid har debatten i Norge dreid seg om hvorvidt, og eventuelt hvor man kan gjenfinne denne kulturen her, og i så fall hvilken karakter den har hatt. I forhold til det sørskandinaviske materialet, har det norske materialet som kan tilskrives Traktbegerkulturen, virket noe blekt og fragmentert, og forskningen har konsentrert seg om hvordan dette skal forklares.

I nyere tid er det fire forskere som utførlig har diskutert denne problematikken for Øst-Norges vedkommende, nemlig Stig Welinder og Birgitta Hulthén (1981), Østmo (1988) og Mikkelsen (1982, 1984). Welinder & Hulthén og Østmo har kommet med relativt parallelle forklaringer. De mener at Traktbegerkulturen som livs- og kulturform ble utviklet i Sør-Skandinavia som en jordbrukende kultur som praktiserte åkerbruk og husdyrhold, med et helt sett av redskaper, organisasjonsformer og livsoppfatninger. Eller sagt på en annen måte, det fantes et traktbegerfolk (Østmo 1988:216, Welinder og Hulthén 1981:170). Traktbegerkulturen spredde seg ved migrasjoner nordover til Oslofjordsområdet. Imidlertid lå det en økologisk sperre i Traktbegerkulturens livsform, da jordbruket var begrenset av tilgang på eikeblandingsskog og brunjord (Ibid:160). Det betydde at traktbeger ekspansjonen stoppet i indre Oslofjord. Telemark tenkes å ligge utenfor dette ekspansjonsområdet (Ibid:170). Her ble kun en del av idé- og artefaktmaterialet, i tillegg til jordbruket, i form av husdyrhold, tatt opp av de lokale jeger- og sankergruppene.

Mikkelsen har i motsetning til dette tolkningsforslaget lagt vekt på mer interne årsaksforhold. Han nedtoner de innvandrede traktbegerbøndernes betydning for spredningen av de

neolittiske oldsakene og jordbruket. I stedet tenker han seg en utvikling der lokale jegere og sankere tar opp jordbruket gjennom kontakt med jordbrukende folk lengre sør, på grunn av økologisk press og befolkningsvekst (Mikkelsen 1982, 1984, 1989:103). Likefullt betrakter han den første delen av neolitikum i Telemark som en fullverdig «neolittisk», det vil si jordbrukende kultur, tilpasset de lokale økologiske betingelsene. Hos ham får Traktbegerkulturen kun kronologisk betydning; den vurderes som en *traktbegerfase* av yngre steinalder. Men mer indirekte kan man si at også han tenker seg at en *Traktbegerkultur* blir etablert i Telemark (Ibid:166,168). Han tolker keramikkkunnene som *traktbegerkeramikk* (Ibid:150 ff), flintøkserne som *traktbegerøkser*, stridsøkserne som tilhørende Traktbegerkulturen og kystboplassene som Traktbegerkulturens fangstboplasser (Ibid:162-63). Med andre ord blir Telemark en lokal variant av den sørskandinaviske Traktbegerkulturen. Imidlertid er han ikke fullt så sikker akkurat når det gjelder de sørlige kyststrøkene av Telemark, fordi arbeidsøkserne, med ett unntak, mangler. Konsentrasjonen av stridsøkser/køller i Kragerøområdet samt traktbegerkeramikk forklares mer som kuriosita enn som Traktbegerkulturens statusobjekter. Disse sakene er ervervet av lokale jegergrupper, sammen med husdyrhold, gjennom kontakt med neolittiske grupper. På grunn av lavt integrasjonsnivå ble ikke Traktbegerkulturens religion og ritualer en del av deres samfunnsliv (Mikkelsen 1989:165). Samme konklusjon som Mikkelsen kan man si Øystein Amundsen kom fram til i sin hovedfagsoppgave. Han studerer forekomsten av forholdsvis hele økser fra neolitikum i Agder og Telemark og ser i dette materialet en klar konsentrasjon av slike økser til de østlige innlandsområdene av Telemark (Amundsen 2000:83f). Heller ikke Amundsen mener å se noe skarpt skille mellom Oslofjordens traktbegerinnslag og Telemarks. Funnkonsentrasjonen i de østlige delene av fylket ses i sammenheng med områdene lengre mot nordøst, mens øvrig spredning ses som resultat av ulike kontaktnettverk innen samfunn med økonomi basert på jakt og fangst (Ibid:102,105,111).

I forlengelsen av denne diskusjonen er det nærliggende å ta for seg den andre kulturgruppen som kunne vært aktuell, nemlig Den gropkeramiske kulturen. Holder man seg til Mats P. Malmer's oppdeling (Malmer 1962), var neolitikum en geografisk avgrenset periode, der alt neolittisk materiale kunne sies å tilhøre enten de gammelneolittiske, ungneolittiske eller subneolittiske kulturer. Til gammelneolittisk kultur regnet Malmer Traktbegerkulturen, mens jysk Enkeltgravskultur, svensk-norsk Stridsøkserkultur, Klokkebegerkultur og Senneolittisk kultur representerte de ungneolittiske. Den gropkeramiske kulturen representerte den subneolittiske kulturen innenfor området. De subneolittiske kulturer bar sitt navn fordi de lå på siden av den «egentlige», neolittiske utvikling: utviklingen i jordbrukskulturene, og de subneolittiske kulturer ble ansett for å være jakt- og sankerkulturer, men med noe innslag av husdyrhold. Termen Gropkeramisk kultur ble gjort allment kjent av Oscar Lidén i avhandlingen om Jonstorp (Lidén 1940), men begrepet hadde allerede tidligere vært i bruk. Den ble videre innarbeidet med Becker i 1951 som en betegnelse for en del danske fangstboplasser som ikke passet inn i Traktbegerkulturens og jysk Enkeltgravskulturs inventar (Becker 1951). Becker mente at denne kulturen også kunne gjenfinnes langs norskekysten. Hensch var blant de første i Norge som tok opp denne ideen i sitt studium av Traktbegerkulturens innslag i Norge (Hensch 1955). Men allerede i 1963 stilte Anders Hagen seg kritisk til at det skulle finnes noen enhetlig kultur i Sør-Norge som kunne best beskrives som Gropkeramisk kultur. Hagens synspunkt har senere vært gjentatt av mange vestnorske forskere (Bakka 1973, Olsen 1992, Hagen 1963, Indrelid 1972, Nygaard 1989):

«Det er således ikke sannsynlig at gropperamisk kultur slik den er representert ved funn i Vest-Norge er homogen med den som fins på Skagerak-Kattegatkysten ... Spørsmålet er om ikke den gropperamiske kultur utgjør et kompleks av en rekke nært beslektede grupper som strekker seg fra Øst-Sverige til et godt stykke nord for Bergen» (Hagen 1963).

Mikkelsen tok, for Telemarks vedkommende, eksplisitt standpunkt til Den gropperamiske kulturen. Han valgte å ikke bruke termen, men i stedet snakke om fangstboplasser fra traktbegeerfasen (Mikkelsen 1989:146), eller Traktbegeerkulturens fangstboplasser (Ibid:162). Han sluttet seg dermed til en utbredt oppfatning i sørnorsk arkeologi om at Den gropperamiske kulturen ikke er et relevant analytisk begrep. Svein Indrelid mente i 1972 at begrepet Gropperamisk kultur måtte oppgis til fordel for mer lokale avgrensninger, et standpunkt han også gjentok i 1994. Han oppfatter derfor ikke Gropperamisk kultur som noen selvstendig arkeologisk kultur. Signe Nygaard skrev i 1989, at ingen lenger mener at Gropperamisk kultur er et helhetlig fenomen, men at termen brukes i mangel av noe bedre. Olsen mente i 1992 også at det er uheldig å bruke termen Gropperamisk kultur på sørnorsk materiale, da de typologiske elementene som har karakterisert materiale av denne kategori, i Sør-Norge, er eldre enn Den gropperamiske kulturen i Sør-Skandinavia og oppviser så stor lokal variasjon at det blir feil å snakke om noen enhet eller felles kultur. Han vil i stedet bruke termen mellomneolittisk fangstkultur (Nygaard 1989, Olsen 1992). Nygaard henviser også til liknende løsninger, med begreper som boplasskultur og neolittisk fangstkultur, og begge forskerne legger seg dermed relativt tett opp til måten Gjessing valgte å klassifisere det norske, neolittiske materialet (Gjessing 1945), før termen Gropperamisk kultur var introdusert i Norge.

Hvor langt nordvest finnes Traktbegeerkulturen?

Dermed kan man igjen vende tilbake til Traktbegeerkulturen. Med unntak av mer diffuse begreper som boplasskultur og fangstkultur, er det kun Traktbegeerkulturen som framstår som en aktuell kulturhistorisk ramme. Men ifølge Mikkelsen og helt nylig Amundsen, er altså heller ikke Traktbegeerkulturen noen særlig aktuell tolkningsramme for funnene fra Kragerøområdet. Men her er spørsmålet om man ikke går litt for hastig fram. Ser man på storredskapene av stein først, er det flere bemerkelsesverdige forhold. Tangenfunnet viste at ett enkelt funn totalt kan endre distribusjonsbildet i et område. Med øksen fra Tangen var antallet tynnakkede arbeidsøkser doblet, og balansen mellom statusøkser/våpen og arbeidsøkser i Kragerøområdet ble dermed bedre. Dette antyder at fraværet av tynnakkede økser fra og med Kragerødistriktet og sørover langs norskekysten, kan skyldes andre forhold enn fravær av denne øksetypen i forhistorien.

Forekomsten av flint og rester av flintøkser på boplasser langs den sørnorske kysten

Indrelid (1994:275ff) har sett på relasjonen mellom flint og andre råstoffer på neolittiske boplasser langs den sørnorske kysten sammenliknet med boplasser på Hardangervidda. Et tydelig trekk i dette materialet er en stor grad av flintdominans, mellom 99 og 100 %, på kystboplassene fra Østfold til Rogaland. Lengre nordvest er flintandelen langt lavere. Høy flintandel er et trekk som gjentar seg på Hardangerviddaboplassene. Åtte av ni boplasser på Hardangervidda har flintandeler som ligger langt over flintandelene på de vestnorske boplassene, og Indrelid konkluderer derfor med at de neolittiske boplassene på Hardanger-

vidda skal settes i sammenheng med bosetningen på Sør- og Østlandet (Ibid:278). Ser man mer nøye på flintmaterialet fra kystboplassene, er det tydelig at også slipt flint forekommer regelmessig på boplassene fra Østfold til Rogaland (Skjølsvold 1977, 1980, Bang-Andersen 1981, Bjørn og Nummedal 1930, Ingstad 1970, Mikkelsen 1989, Hygen 1977, Østmo 1983, 1988). På mange av disse boplassene er det åpenbart at den slipte flinten må stamme fra spiss- eller tynnakkede økser, da boplassene skal dateres til tidligneolitikum eller første del av mellomneolitikum (for eksempel Holeheia, Gjedlestavika, Slettabø, Narestø, Rognlia, Kotterudsvingen, Bang-Andersen 1981, Skjølsvold 1977, 1980, Bjørn og Nummedal 1930, Ingstad 1970, Hygen 1977, Olsen 1992:129ff, Mikkelsen 1989:146ff). Det blir derfor etter min mening feil å si at forekomsten av tynn- og spissnakkede økser forsvinner sør for Solum-Gjerpen i nordre deler av Telemark, slik forskningen tradisjonelt har konkludert med (jfr. Mikkelsen 1989:165f, Hinsch 1955: 55). Flintøkser i form av avslag med sliping, kan påvises regelmessig på boplassene helt til Rogaland.

Det skal i denne sammenhengen også nevnes at Hinsch anfører fire tynnakkede og tre mangeløkser til Rogaland fylke, noe som viser at Traktbegerkulturens økser opptrer i noen grad så langt vest. Østmo har nylig publisert et spredningskart over funn fra Traktbegerkulturen i Norge og regner her med 13 funn som kan anføres til denne kulturgruppen i Rogaland (Østmo 2004:43). (Etter en ny funngjennomgang av magasinene ved Arkeologisk museum i Stavanger og Bergen Museum, kan man nå regne med hele 25 forholdsvis sikre funn fra Traktbegerkultur i Rogaland, opplyser han). Forholder man seg både til forekomsten av slipt flint og hele økser, er det derfor ingen umiddelbar grunn til helt å avskrive Sørvestlandet som funnsted for Traktbegerkulturens gjenstander.

Slipte flintøkser contra bergartsøkser

Flere forskere har imidlertid ment at avslagene fra slipte flintøkser på de neolittiske kystboplassene ikke skal vurderes på samme måte som funnene av hele økser. De hele øksene skulle oppfattes som intensjonelle grav- og offernedleggelse (Østmo 1988:127, Mikkelsen 1984:104f, Hinsch 1955:18, Malmer 2002:30f) og således vise en form for idéverden som karakteriserer de sørskandinaviske jordbrukskulturene. At slike funn opphører vest for Skiensdistriktet viser dermed vestgrensen for Traktbegerkulturens livsoppfatning og felle-skap. Ser man på spredningen av flintøkser i et større perspektiv blir ikke denne konklusjonen like innlysende. I et nylig avsluttet hovedfagsarbeid sannsynliggjør Axel Mjærum at flintøksene og restene av slike funnet i Øst-Norge i hovedsak er produsert i Sør-Skandinavia, som ferdige økser eller emner, som senere har blitt distribuert nordover (Mjærum 2004). Dette passer godt med spredningen av flintøkser i Sverige, i forhold til forekomsten av flintførende avsetninger. Det er kun i Skåne flintavsetninger finnes naturlig i grunnen. Her er også 5530 av de totalt ca 9000 hele tynnakkede flintøksene i Sverige funnet. Forekomsten av flintøkser avtar med avstanden til Skånes naturlige flintforekomster, slik at Båhuslen for eksempel, kun har 260 tynnakkede flintøkser og Värmland 45 (Malmer 2002: 31). Det er derfor trolig at øksene i hovedsak er produsert i Sør-Sverige, eller i Danmark, for så å ha blitt distribuert til områder som ikke har flint naturlig i grunnen. Denne distribusjonen viser en tydelig og regelmessig avtakende tendens med avstanden til naturlige flintforekomster (Welinder og Hulthen 1981:163). Men det er også mulig å påvise at andelen tynnakkede flintøkser generelt er noe større i Vest-Sverige enn i Øst-Sverige (Malmer 2002:31), slik at det kan se ut som det har vært en mer omfattende øksedistribusjon mot vest enn østover.

Det at forekomsten av hele flintøksene viser en karakteristisk avtakende tendens fra produksjonsområdenes sentrum ut mot periferien i Sverige, er helt tilsvarende forholdene i Norge. Det er Oslofjordsdistriktet som har flest tynnakkede flintøkser, som ligger nærmest Sverige og Båhuslen. Relasjonen mellom Båhuslen og Värmland, når det gjelder antall hele flintøkser, kan også gjenfinnes i Norge: Det er de forholdsvis kystnære områdene som har flest funn, noe som antakelig antyder at distribusjonen primært fulgte kysten.

Forekomsten av hele økser i Norge tolkes som nevnt, på samme måte som i Sverige: De er spor etter intensjonelle nedleggelse. Denne tolkningen er nok både rimelig og sannsynlig, men sier intet direkte om hva fraværet av slike nedleggelse betyr i områder som åpenbart har tilgang til flintøkser, for eksempel Sørlandskysten. Man kan i denne sammenhengen se på forekomsten av tynnakkede bergartsøkser. Disse er laget av lokale råstoffer, og man kunne tenke seg at om det var betydningsfullt å legge ned hele, tynnakkede økser, kunne økser av bergart erstatte dem av flint i områder som lå i stor avstand fra flintens naturlige utbredelsesområde. Slik er situasjonen i deler av Sverige (Malmer 2002:33, Olausson 1983:21, Welinder 1988:46). Slik er imidlertid ikke tilfellet i Norge. Her forekommer det mange tynnakkede bergartsøkser i områder der det også forekommer mange flintøkser av denne typen, det vil si de tynnakkede bergartsøksene er konsentrert til Oslofjordsdistriktet (Mikkelsen 1984:97 og tabell 1). Dermed kunne man si at tanken om at forekomsten av hele økser uttrykte noe spesielt, nemlig en kulturell tradisjon innenfor sørskandinaviske Traktbegerkultur, som har vestgrense omtrent i Skiensdistriktet, slik mange har hevdet (Østmo 1988:224, Mikkelsen 1984, Hinsch 1955:55, Welinder og Hulthen 1981:170), er styrket.

Saken forholder seg imidlertid ikke så enkelt, etter min mening. Welinder og Malmer påpeker at de tynnakkede bergartsøksene på langt nær er så standardiserte som de tynnakkede flintøksene (Welinder 1985:12ff, 1988: 44f, 48ff, Malmer 2002:33). Malmer forklarer dette ved at flintøksene er laget, eller gitt omtrentlig form, innenfor et avgrenset område i Danmark og Skåne etter en bestemt standard. Utformingen av bergartsøksene derimot, som er laget i et mye større område og av lokale bergarter, var ikke strukturert av de samme strenge, førende prinsippene; i tillegg til at disse øksenes form og utforming også i stor grad er avhengig av kvaliteten på det lokale råstoffet (Malmer 2002:33). Dette resonnementet åpner for en revurdering av de tynnakkede bergartsøksene i Norge: Det at disse øksene forekommer forholdsvis proporsjonalt med flintøksene av samme type, kan ha å gjøre med at tilgangen på flintøkser også bestemmer bergartsøksenes form. I de områdene der tynnakkede flintøkser er vanlige, danner de forbilder for økseproduksjonen av bergart, mens i områder der flintøkser ikke forekommer like regelmessig, blir formen på bergartsøksene strukturert av andre forhold.

I dette perspektivet kunne man tenke seg at bergartsøksene i Norge fra første del av neolitikum var av andre former enn flintøksene, jo lenger bort man kom fra Oslofjordsdistriktet. Dette passer meget godt i et overordnet perspektiv. På Vestlandet er det vespestadøksen som er dominerende i tidligneolittisk tid (Nærøy 1993, Olsen 1992, Bergsvik 2002), en øks som er meget forskjellig fra de tynnakkede bergartsøksene. Sigmund Alsaker og Olsen har kartlagt utbredelsen av vespestadøksene. Disse er påvist til og med Rogaland, men forekommer kun svært unntaksvis lengre øst (Bergsvik 2003:198, 409ff med anført litt., Alsaker 1987:103, Olsen 1981:42, Brøgger 1906:85). Det er imidlertid ikke slik at områdene mellom Skiensdistriktet og Lista er øksefritt. Det er funnet mange bergartsøkser i dette området og mange likner mer eller mindre på tynnakkede økser. Disse øksene føyer seg inn

under en gruppe økser som finnes i de fleste av Oldsaksamlingens fylker, som *likner* tynnakkede eller spissnakkede bergartsøkser, men som ikke oppfyller alle typekriteriene. Øksene kan være firesidige, eller rundovale til spissovale i nakkesnittet med mer eller mindre godt markerte smalsider, og med rett egg. Etter min mening er det trolig at mange av disse øksene er samtidige med Traktbegerkulturens tynnakkede økser, men de er laget innenfor en mindre streng eller annen formalisert tradisjon enn de typegode tynnakkede øksene av bergart. Noen eksempler kan illustrere dette. I Aust- og Vest-Agder opererer Mikkelsen med to tynnakkede bergartsøkser av gammel type (Mikkelsen 1984:99), mens Hinsch anfører 4 tynnakkede økser (Hinsch 1955:52). Man kan imidlertid føre opp minst 21 stykker som har mer eller mindre markerte bred- og smalsider og nakkeindeks som oppfyller klassifikasjonskriteriet for tynnakkede økser i henhold til Klaus Ebbesens system (Ebbesen 1984). Også Hinsch poengterer dette, da antallet med tynnakkede økser på Sør- og Sørvestlandet varierte merkbart i funnoversiktene til Brøgger, Bjørn og H. Gjessing, alt ettersom hvor streng deres typedefinisjon var (Hinsch 1955:38f, 58). Han tenker seg at mange av disse mer atypiske øksene er samtidige med de regulære tynnakkede bergartsøksene, og henviser til forholdene i Øst-Sverige. Innenfor østsvensk Traktbegerkultur (Vråkulturen) forekommer nettopp atypiske økser sammen med typiske, tynnakkede bergartsøkser på boplassene, og Hinsch antar at det faktisk er de atypiske øksene som var de vanligste i neolitikum (Ibid:39).

Det er ingen umiddelbar grunn til å hevde at Skiensdistriktet heller skulle markere en vestgrense for deponering av hele økser, for på denne måten å holde Traktbegerkulturens vestgrense inntakt. Skikken med å deponere hele økser kan gjenfinnes på Vestlandet (Bårdseth 1999, Lødøen 1995, Gjessing 1920: 78 med anført litt.) og mange av de hele, atypiske øksene som er nevnt over, kan meget vel være lagt ned på samme måte og av samme årsaker som de regulære tynnakkede øksene. Dermed sitter man igjen med en situasjon langs Sørlandskysten, i hvert fall til og med Jæren, som kan minne om situasjonen i Sverige. Langs kysten, fra Jæren til Telemark, finnes det slipt flint på boplassene som stammer fra tynnakkede økser og som viser at samfunnene i disse områdene kjente til disse øksene. Likeså finnes det en mindre distinkt produksjon av bergartsøkser, som likevel kan minne om regulære, sørskandinaviske tynnakkede økser, som kan være resultatet av en mer lokal produksjon. At hele, tynnakkede flintøkser ikke er vanlige i disse områdene kan best forklares ved å se på distribusjonen av tynnakkede økser i et skandinavisk perspektiv: Det er i et overordnet perspektiv en jevn avtakende frekvens av slike stykker med avstanden til produksjonssentraene i Skåne og Danmark, langs vestkysten av Sverige, via Oslofjordsdistriktet til Sørlands- og Sørvestlandskysten. Denne spredningen kan ikke tas til inntekt for noe markert brudd eller noen grense i funndistribusjonen, men viser i stedet at flintøksene hyppigere har blitt benyttet som råstoff jo lenger bort man kom fra de sørskandinaviske produksjonssentra.

At funndistribusjonen kan tolkes på denne måten, kan undersøkelsene på Rødsmoen i Åmot kommune, Hedmark sies å være en bekreftelse på. I en hustuft der en bruksfase er datert til tidligneolitikum ble det funnet én hel tynnakkede bergartsøks, ingen slipte flintøkser, men hele 30 avslag av slipt flint (Boaz 1997:95). Dette eksemplet viser at øksene av bergart i mindre grad enn flintøksene har blitt redusert til småredskaper, slik at man snarere må se på spredningen av slipte flintstykker som kan henføres til tynn- eller spissnakkede økser, enn forekomsten av hele økser, for å bestemme distribusjonen av de tidligneolittiske flintøksene i forhistorisk tid.

Tabell 1: Forekomsten av tynnakkede flint- og bergartsøkser i kystfylkene på Sør- og Østlandet (etter Mikkelsen 1984: 97). Merk hvordan forekomsten av flintøkser avtar forholdsvis jevnt jo lenger sørvest fylket ligger. Med unntak av et meget høyt antall bergartsøkser i Akershus, er samme trend mulig å observere i bergartsmaterialet. At det jevnt over er funnet færre tynnakkede bergartsøkser kan ha å gjøre med at de er laget lokalt, med mindre stringens med hensyn til sørskandinaviske form, slik at det skilles ut færre typegode eksemplarer laget av bergart. Til sammenlikning har Båhuslen 260 tynnakkede flintøkser (Malmer 2002: 31), der de fleste er funnet i søndre del av lenet (Welinder og Hulthen 1981: 163).

Fylke	Antall tynnakkede flintøkser	Antall tynnakkede bergartsøkser
Østfold	44	17
Akershus	21	50
Buskerud	16	13
Vestfold	18	15
Telemark	10	4
Aust-Agder	2	1
Vest-Agder	0	1
SUM	111	101

Mangekantøkse av bergart

En annen funngruppe som har spilt forholdsvis stor rolle i vurderingen av Traktbegerkulturen, er mangekantøkse av bergart. De største mengdene av denne typen økser har et temmelig forskjellig spredningsmønster i Sverige sammenliknet med spredningen av de tynnakkede øksene. I Sverige er det slik at denne øksetypen er mest vanlig i Skåne, akkurat som flintøkse, men bortsett fra dette landskapet finner man mangekantøkse i stort antall gjennom mälardalsbeltet (Vestergötaland, Östergötaland, Södermanland, Närke og Uppland, Welinder og Hulthen 1981:163, 239), altså med en klar konsentrasjon til østre Sverige (Malmer 2002:34). I Sverige regner man med at mangekantøkse ble laget lokalt og øksene er ofte ansett for å være den beste indeksen for jordbruksbefolkningens størrelse (Randsborg 1975, Hulthen og Welinder 1981:164, Malmer 2002:34). På samme måte som i Sverige kan man tenke seg at mangekantøkse er laget lokalt i Norge (Hinsch 1955:42, Mikkelsen 1984:101). De finnes i størst antall på østsiden av Oslofjorden, men kan gjenfinnes forholdsvis regelmessig langs sørvestkysten av Norge så langt sørvest som til Rogaland (Hinsch 1955:52). Det er typen som er vanligst i Øst-Sverige som er den som hyppigst forekommer i Norge (Hinsch 1955:42, Mikkelsen 1984:101). Hinsch syntes det var usannsynlig at typen skulle være importert, da uferdige eksemplarer forelå. Han syntes også at det at øksene hyppigst var av østskandinaviske type talte mot import. Skulle stykkene være impor-

tert, måtte de komme spør fra: «Det er derimot lite sannsynlig at forbindelser av betydning har eksistert tvers over den skandinaviske halvøy» (Hinsch 1955:42). På dette punktet er det imidlertid vanskelig å være enig med ham. At alle kulturimpulsene i tidligneo-litikum måtte gå fra sør mot nord, er nok snarere en form for sørskandinavisk sjåvinisme i hans tenkning, i tråd med hans programmatisk felttog mot Gjessings «fangstkulturperspektiv» i *Norges steinalder* (Ibid: 11f). Jeg tror tvert i mot at Hinsch her overså en viktig kommunikasjonsrute i tidligneo-litikum. For selv om det nok er slik at mangedekantøkserne er laget lokalt i Norge, er det vanskelig å underslå at både den geografiske konsentrasjonen av mangedekantøkser i Sverige og typen som hyppigst kan gjenfinnes i Norge, peker østre del av Mellom-Sverige ut som et viktig kontaktområde for Østlandets samfunn i tidligneo-littisk tid.

Megalittgravene

Megalittgravene, som tidligere var holdt for å være et av de viktigste trekkene ved Traktbegerkulturen (Megalittkulturen), er i grunnen det beste eksemplet på at innflytelsen ikke kun har gått rett fra sør til nord. I Sverige er 100 dysser kjent. Disse har en meget ujevn fordeling i de svenske landskapene, med 45 stykker i Skåne, 44 i Båhuslen, mens de øvrige fem landskapene som i det hele tatt har dysser, Halland, Vestergötland, Öland, Gotland og Östergötland har mellom én og seks stykker. Dette står i sterk kontrast til forholdene i Danmark, der det anslagsvis skal finnes 6200 dysser (Malmer 2002: 26, 51, Blomqvist 1989). Den store konsentrasjonen av dysser i Båhuslen, mens landskapene umiddelbart sør kun har et fåtall, kan vanskelig forklares på andre måter enn at Båhuslen må ha hatt meget gode kontakter til Jylland og at disse to områdene må ha delt en del forestillinger om hvordan dødekulten skulle framtre (Malmer 2002: 27). De fire dyssene ved Oslofjorden (Østmo 1982, 1985, 1986), kan ses på samme måte som de to i Vestergötland, det vil si som randen av distribusjonen av dysser i Båhuslen. Båhuslendyssene og de ved Oslofjorden ligger alle i utpregede marine miljøer (Blomqvist 1989:149ff) og J. G. D. Clark mente jo i sin tid at dyssene var reist av samfunn med utpreget marin økonomi (Clark 1977). Om denne siste hypotesen fremdeles gjelder, er mer omdiskutert (Sjögren 2005), men det er i hvert fall grunn til å tro at samfunnene rundt Skagerak hadde utviklet båter som gjorde ferden mellom Båhuslen og Jylland forholdsvis sikker. Behersket de sjøferder i denne typen farvann, lå mulighetene til å nå det meste av Sør-Norges kyst åpen (Blomqvist 1989:168f).

Keramikken

Neste steg i denne skissemessige gjennomgangen av Traktbegerkulturen i Norge, med formål å avklare boplassen Tangens kulturmiljø, kan være å se nærmere på den tidligneo-littiske og mellomneolittiske keramikken. Siden Hinschs gjennomgang av materialet fra Narestø II (Bjørn og Nummedal 1929), har det vært enighet i de norske forskermiljøene om at deler av denne keramikken er, eller er laget med direkte forbilder i, traktbegerkeramikk (Odner 1965, Ingstad 1970:103, Skjølsvold 1977:235, Mikkelsen 1984, Olsen 1992:140, Amundsen 2000). Det er særlig skår fra et kar med knekk i overgangen mellom hals og skulder og vertikal avstriking på buken, som man har ment minner om traktbegerkeramikk fra siste del av tidligneo-littisk tid. Narestø ligger som kjent i Aust-Agder, det vil si sørvest for Kragerø. Opptre det traktbeger, eller traktbegerliknende keramikk i dette området, er det ingen umiddelbar grunn til at det ikke skulle forekomme slike kar langs Telemarkkysten. Nå er ikke denne *muligheten* noe avgjørende argument i seg selv, men sett i sammenheng med at

tilsvarende keramikk er funnet i Østfold (Østmo 1988:155), åpner det i hvert fall for at denne typen keramikk kan ha forekommet mer regelmessig langs kysten enn det foreliggende, magre rester viser. På de nylig undersøkte Vestgårdlokalitetene ved Svinesund i Halden (Johansen 2004, Jaksland og Tørhaug 2004) er det funnet keramikk som kan dateres konvensjonelt til ca 5000 BP. Keramikken opptrer kun i form av små skår, men det er likevel god grunn til å tro at den stammer fra kar med hals og buk, med kun sparsom ornering rundt randen. Den minner således mye om keramikk innenfor Eva Kochs type II og III, som er datert til omtrent samme periode, det vil si ca 5000-4800 BP (Koch 1998:90, 93). Dette passer også godt med nyere forsøk på å ordne det tidligneolittiske materialet fra Skåne (Lagergren-Olsson 2003) også her framholdes en fase med små og sparsommelige inntrykk ved munningen som karakteristisk for den eldste perioden med traktbegerkeramikk (Ibid:199-200). Dermed kan det se ut som neolittisk keramikk opptrer nesten like tidlig i Oslofjordsdistriktet som i Sør-Skandinavia¹ og at denne keramikken er av samme type (Glørstad 2004b:34 ff). Det er derfor nærliggende å oppfatte også keramikken fra Svinesund som traktbegerkeramikk. Det er ingen ting ved godskvaliteten som tyder på at denne keramikken skulle være importert. Godset er av samme type som majoriteten av skårene fra sørnorske, neolittiske boplasser, som antas å være produsert lokalt (Olsen 1992:142).

Den vanligste formen for dekorert keramikk langs kysten av Sør-Norge er imidlertid ikke keramikk av typen som ble funnet ved Svinesund, ei heller kardekor av omtalte type fra Narestø, men keramikk dekorert med snorstempler (Skjølsvold 1977, Olsen 1992). Snorstempelornamentert keramikk er i det hele tatt den mest vanlige keramikkdekoren i sørnorsk steinalder, godt representert på store neolittiske boplasser som Ramsvikneset (Bakka 1964), Kotedalen (Olsen 1992), Holeheia (Skjølsvold 1980), Slettabø (Skjølsvold 1977), Gjødlestavige (Bang-Andersen 1981), Narestø, Rognlia (Skjølsvold 1977: 226 ff, Ingstad 1970) og Auve (Østmo 1983). I Båhuslen og lengre sør er dekortypen derimot uvanlig (Strinnholm 2001:70ff).

Nyere forskning har som kjent revaluert dette keramiske komplekset, da en rekke nye dateringer og utgravninger har vist at den er eldre enn tidligere antatt (blant annet Olsen 1992, Nærøy 1988, 1993, Østmo 1993, Glørstad 1996a, Mikkelsen 1989, Åstveit 1999, Amundsen 2000). Den som kanskje har gått mest grundig gjennom denne problematikken er Olsen. Han diskuterer de fleste kjente boplassfunn med keramikk i Sør-Norge og revurderer deres alder på bakgrunn av kronologiske analyser av materiale fra Hordaland (Olsen 1992, Nærøy 1993). Konklusjonen på hans gjennomgang kan blant annet sies å være følgende: Han skiller ut en tidligneolittisk fase med importert keramikk, ca 5000 til 4800 BP. Denne keramikken er dekorert med inntrykk av ekte snor og har et finmagret, tynnvegget og godt brent gods, og tolkes som traktbegerkeramikk. Dernest følger en fase fra ca 4800 BP, der tykkvegget, grovornert keramikk produseres lokalt. Denne keramikken er gjerne snorstempeldekorert og tolkes som en lokalt utviklet, keramisk gruppe. På denne bakgrunnen diskuterer Olsen relasjonen mellom Sør(vest)-Norge og Traktbegerkulturen. Han synes det er bemerkelsesverdig at det er kontakt mellom vestnorsk fangstkultur og Traktbegerkulturen alt i tidligneolittisk tid. Han tenker seg at denne kontakten kan være i form av giftermålsforbindelser, eller prestisjemotivert bytte, «sosiale prestisjeobjekter i en gaveutvekslingsforbindelse mellom grupper med felles kontaktnettverk innenfor et sosialt territorium». Snorstempelkeramikken er således delvis synkron med Traktbegerkulturen, men karakteriseres av dekormønster som ikke har klare paralleller i traktbegerkeramikken. Den er en

lokal innovasjon, som er særlig markert i Vest-Norge, men som kan gjenfinnes helt øst til ytre Oslofjord [dvs. boplassen Auve]. Selv om snorstempelkeramikken er en egen keramisk gruppe, må den likevel ses som utviklet under innflytelse av Traktbegerkulturen i Sør-Skandinavia, der traktbegeret har vært forbildet (Olsen 1992:140ff).

Olsen bemerker at Oslofjordsdistriktet mangler godt undersøkte, neolittiske boplasser og er av denne grunn usikker på hvordan situasjonen var her i perioden, med hensyn til keramikk (Ibid:143). Slik var kanskje situasjonen i 1992, selv om det også da fantes enkelte funn som nok kunne kaste lys over saken (Hygen 1977, Østmo 1988:139). Med de omfattende undersøkelsene ved Svinesund (Glørstad 2002b, 2003, 2004a, 2004b), stiller imidlertid saken seg noe annerledes. Her er det undersøkt boplasser som temmelig presist kan dateres til perioden 5000-4900 BP, med tykkvegget, grovmagret keramikk som blant annet er dekorert med snorstempler (Johansen 2004:49). Svinesundmaterialet viser at den grovmagrede, tykkveggede keramikken var i bruk i Oslofjordsdistriktet allerede rundt 5000 BP. Østfold fylke og Halden kommune, hvor Svinesund ligger, har forholdsvis tallrike funn fra Traktbegerkultur (Hinsch 1955:54), og det er kun 13 kilometer til både nærmeste megalittgrav i Båhuslen og i Skjeberg, slik at man må si at funnene fra dette området nettopp stammer fra et område der Traktbegerkulturen er rikelig og variert representert (se for eksempel også Johansson 2004), og således skiller seg fra Vestlandet. Svinesundundersøkelsene viste imidlertid også tydelig hvordan innslaget av keramikk på boplassene likevel ikke kan ses som del av et boplasskompleks som bryter med tidligere tradisjoner og kulturforhold. Det går sterke bånd bakover i tid fra de tidligneoalittiske boplassene ved Svinesund, til boplassene fra de mesolittiske kjeøy- og nøstvetfasene (Glørstad 2004b:56). Denne senmesolittiske tradisjonen (kjeøyfasen) har Haldendistriktet til felles med hele Oslofjordsområdet og Telemark (Mikkelsen 1975, 1978, 1989, Glørstad 1998a,b), samt innlandet og fjellområdene i Øst-Norge (Indrelid 1994, Boaz 1997, 1999, Glørstad 2004b:54 ff, Bergsvik 2003:255), altså langt utenfor de områdene der Traktbegerkulturens artefakter er aller mest tallrike i Norge. Etter min mening er det trolig at tilsvarende tidlige dateringer på lokalprodusert keramikk kan gjenfinnes i hele det området hvor den senmesolittiske kjeøyfasen opptrer – i hvert fall langs kysten (se også Indrelid og Moe 1983, vedr. fjellet). Dette området overlapper med det området Olsen mener den snorstempelorenre keramikken er vanlig. Følgelig er det ingen grunn til å tro at den lokalproduserte keramikken skulle være noe yngre her.

Det er i denne sammenheng også interessant å trekke de eldste dateringene fra den keramikkrike Slettabøboplassen i Rogaland, inn i diskusjonen. Lag III på denne boplassen har konvensjonelle ¹⁴C-dateringer som teoretisk kan være omtrent like gamle som dateringene fra Svinesund. Den eldste konvensjonelle dateringen fra lag III er på 4820±180 BP (T1803, Skjølsvold 1977: 178), og kan altså med en viss sannsynlighet være samtidig med dateringene av tidligneoalittisk keramikk fra Svinesund. Keramikken fra lag III har også mange likhetstrekk med traktbegerkeramikk (Skjølsvold 1979, Olsen 1992:144). Det skåret som kanskje likner aller mest på slik keramikk (Skjølsvold 1977:341) er da også datert på matskroper på innsiden av karet til 5305±80 (TUa-651, Glørstad 1996a:45). Selv om man tar til etterretning at dateringer på slike matskroper kan bli for gamle på grunn av ulike reservoareffekter (Persson 1999:32, Fischer og Heinenmeier 2003), er det likevel grunn til å framholde at den ovennevnte dateringen, samholdt med de konvensjonelle dateringene fra boplassen, i hvert fall bekrefter en datering av den eldste keramikken på Slettabø til tidligneoalittisk tid (Persson 1999:32, fig 11). Det er derfor grunn til å tro at keramikk som i godskvalitet minner om den

man kan påvise i tidligneolittisk tid i Oslofjordsdistriktet og som i form og dekor minner om traktbegerkeramikk, kan påvises i hvert fall så langt vest som til Rogaland.

Dette passer også godt med funn fra Hardangervidda, der grovmagret keramikk dekorert med ekte snor er ¹⁴C-datert til ca 4860 BP (Indrelid og Moe 1983:41). Keramikken er funnet sammen med pilspisser av samme type som dem som er funnet på de tidligneolittiske boplassene ved Svinesund samt slipt flint fra flintøkser.

Traktbegerkulturens vestgrense

Dermed er det fristende å fullføre det resonnementet som Olsen påbegynte. Om det er slik at det kan påvises lokalprodusert keramikk fra rundt 5000 BP i Oslofjorddistriktet og at den mesolittiske tradisjonen som danner den lokale bakgrunnen for de tidligneolittiske boplassene med keramikk, kan gjenfinnes i hvert fall til Telemark, et område der man også kan se forbindelser til boplassmateriale lengre mot vest, er det også grunn til å tro at hele dette området *produserte* keramikk omtrent samtidig, fra ca 5000-4800 BP (Indrelid og Moe 1983:56). I den grad keramikkskårene som er funnet ved Svinesund er traktbegerkeramikk, bør også den resterende keramikken i Sør-Norge være det. Følgelig kan man si at Traktbegerkulturens vestgrense kanskje ikke er på vestsiden av ytre Oslofjord eller i Skiensdistriktet, slik som man vanligvis antar, men at et godt utbygd kontaktnett strakte seg enda lengre mot sør og vest.

Den forholdsvis skjematisk gjennomgangen av Traktbegerkulturen i Sverige synes etter min mening å bekrefte dette. Poenget med denne gjennomgangen var å vise at det som i norsk arkeologi vanligvis omtales som et homogent fenomen – Traktbegerkulturen – i Sverige framstår som et temmelig sammensatt, komplekst og delvis sprikende fenomen (Kihlsted et al. 1997:123-125, Edenmo et al. 1997). Den delen av Skandinavia som har et funnbilde som minner mest om forholdene langs sørlandskysten er kanskje ikke Danmark og Skåne, men Mälardalen og Øst-Sverige. Spredningen av manglekantøkser i Norge er det i hvert fall nærliggende å se i sammenhengen med forekomsten av denne typen økser i dette området. Likeså er fraværet av megalittgraver et slikt fellestrekk. Men også utviklingen i keramikken kan sies å ha parallelle trekk. Fra svensk hold er det pekt på hvor lik keramikken fra Slettabø er funn fra den østsvenske boplassen Skogsmossen (Hallgren et al. 1997). Begge steder har man en tidlig fase der keramikken er langt mer komplekst dekorert enn tilfellet er lengre sør (Hallgren og Possnert 1997). Det er i denne sammenhengen interessant å minnes Gjessings tese om at i norsk steinalder er det øst-vest-relasjonene som er de viktigste, ikke kontakten nord-sør (Gjessing 1945:233, 236). Selv om Gjessing, som alt Hinsch påpekte (1955:10f), nok var vel kategorisk med å avskrive betydningen av kontakt og innflytelse fra Sør-Skandinavia, kan likevel hans standpunkt være verdt å ta med i en litt mer forsiktig utgave. Både spredningen av manglekantøkserne og keramikiformene kan i hvert fall antyde samhandling langs en øst-vestgående akse.

I følge Anders Strinholm er det ikke vanlig å finne snorstempelkeramikk i Båhuslen (Strinholm 2001:70ff). Her er derimot megalittgravene vanlige, noe som antyder en annen kulturutvikling, med andre kontakter enn lengre nord og vest, langs Sørlandskysten. Kontakt mot Båhuslen og Sør-Skandinavia viser imidlertid i større grad forekomsten av flintøkser samt flintbruk på boplassene i Sør-Norge. Her ser man en jevnt avtakende tendens fra de flintrike, sørskandinaviske områdene til Rogaland, med hensyn til forekomsten av de hele øksene, mens flintbruk til småredskaper – antakelig for en stor del basert på lokal strandflint – er vanlig helt

vest til Boknafjorden. Dette er et trekk som også gjør Øst- og Sørvestlandet forskjellig fra Øst-Sverige, der flintandelen i boplassmaterialet er lav (Bagge 1951, Apel et al. 1997, Hallgren et al. 1997), noe som igjen viser det komplekse i den kulturhistoriske situasjonen.

I forlengelsen av dette kunne man diskutert flere interessante sosiale modeller for å forklare det sammensatte spredningsmønsteret av ulike neolittiske trekk, som matri- og patri-lokalitet, giftermålsallianser og gavebytterelasjoner (Olsen 1992:141, Mikkelsen 1984: 118, Hallgren 2000). En slik ramme for diskusjonen blir nok for omfattende for intensjonene med dette arbeidet, og jeg vil i stedet nøye meg med å peke på noen mer generelle trekk som kan danne en fortolkningsramme for boplassen Tangen i Kragerø. Gjennomgangen har forsøkt å vise at forekomsten av Traktbegerkulturens artefakter er såpass tett i Kragerøområdet, at det minner om forholdene i Oslofjordsområdet, der det er forholdsvis allmenn enighet om et markert innslag av Traktbegerkultur i tidligneo-litikum. Kragerø og Tangen kan således relativt enkelt inkorporeres i den kulturhistoriske situasjon som fantes lengre mot øst. Men det er også mulig å vise at forekomsten av flere funngrupper man normalt forbin-der med Traktbegerkulturen, som flintøkser og typisk sørskandinavisk keramikk viser en jevnt avtakende tendens nord- og vestover, langs den svenske vestkysten og langs den sør-norske kysten. Motsatt viser den samtidige, snorstempelornerte keramikken en dominans i de vestlige områdene, for så gradvis å bli mer uvanlig mot Oslofjorden og Båhuslen. Nett-opp det at de forskjellige funngruppene viser jevnt avtakende eller økende tendens, etter hvert som man flytter fokus langs Skagerraks vest- og nordkyst, tyder på at det ikke er mar-kerte distribusjonsgrenser i fordelingen av disse funngruppene. Det virker snarere som distri-busjonen av disse gjenstandene, eller kunnskapen om hvordan man lagde dem, har foregått i småskala, fra hånd til hånd, gjennom det ene lokalsamfunn til det andre. Øksene av bergart fra de distriktene som ligger lengst fra produksjonssentrene for flintøkser er følgelig derfor også mindre like de sørskandinaviske, slik også keramikken utvikler lokale særtrekk.

Disse trekkene i gjenstandsmaterialets spredning gjør det vanskelig å tale om noen abso-lutte distribusjonsgrenser. Følgelig er det også vanskelig å se for seg at Traktbegerkulturen – definert som et bestemt sett oldsaker og fornminner – skulle ha noen absolutt vestgrense, i hvert fall øst for Boknafjorden. Boplassen fra Tangen i Kragerø kan dermed betraktes som en del av det samme arkeologiske kulturkompleks som finnes i Oslofjordsområdet, men som er preget av lokale særtrekk, på samme måten som de arkeologiske kulturkompleksene i resten av Sør- og Sentral-Skandinavia er det på denne tiden (Edenmo et al. 1997:166f).

Hva er Traktbegerkulturen?

Men i forlengelsen av dette tvinger spørsmålet om hva Traktbegerkulturen er for noe, seg fram. I tidligere forskning definerte jo nettopp Traktbegerkulturen det avgjørende skillet i samfunnsutviklingens historie i Sør-Skandinavia: Den var den første jordbrukskulturen, med økonomi basert på åkre og fehold. Forskningen på 1990-tallet tenderte imidlertid mot å nedtone radikaliteten i dette skillet. Det ble påpekt at mange jegere og sankere også repre-senterte komplekse samfunn (Price 1981), og ikke minst at jordbruket ikke hadde noen stor økonomisk betydning i tidligneo-litikum. Neolitiseringen var først og fremst en mental og ideologisk prosess (Hodder 1990, Tilley 1996, Thomas 1991, Jennbert 1984). I Norge kan man si at Christopher Prescott har vært en talsmann for en variant av denne trenden. Hans utgangspunkt er riktignok ikke et økt fokus på ideologiske og mentale prosesser, men tvert i mot den påfallende mangelen på entydig kildemateriale i Sør-Norge som kan godtgjøre

fehold og korndyrkning før slutten av mellomneolitikum (Prescott 1996). Han holder Oslofjordsområdet utenfor diskusjonen, et område han oppfatter som en del av den sørskandinaviske Traktbegerkulturen, men for resten av Sør-Norge konkluderer han med at det ikke finnes noen sikre tegn på jordbruk, tvert i mot virker samfunnene sterkt forankret i en marin jakt- og fiskeøkonomi. Man kunne imidlertid spørre seg hvorfor Prescott holdt Oslofjorden utenfor analysen, da det heller ikke her er påvist sikre jordbruksindikatorer innenfor traktbegerfasen. I pollendiagrammene er det påvist kornpollen og beiteindikatorer fra overgangen til subboreal tid (Østmo 1988, Hafsten 1956, Danielsen 1970, Mikkelsen og Høeg 1979, Østmo 1998:85, Høeg 1982), der ¹⁴C-dateringer viser at dette innslaget er samtidig med den eldste Traktbegerkulturen i Oslofjordsdistriktet (ca 5000 BP); men et tilsvarende innslag er også påvist på Sørlandskysten (Høeg 1989, 1995) og på Sørvestlandet (Prøsch-Danielsen og Simonsen 2000). Både Østmo og Mikkelsen tolker beiteindikatorerne og kornpollen i pollensøylen som spor etter jordbruk, og får her støtte av pollenanalytikeren Helge Irgens Høeg, som er den som i nyere tid i størst grad har undersøkt Østlandsregionen pollenanalytisk. Østmo har også påvist en sammenheng mellom god dyrkingsjord og funn av Traktbegerkulturens arbeidsøkser i Østfold, en tendens Brøgger, Hinsch og Mikkelsen med en mer grovmasket analyse, også har ment å se for hele Oslofjordsdistriktet (Brøgger 1906, Hinsch 1955, Mikkelsen 1984). Kombinasjonen av et markert innslag av Traktbegerkulturens artefakter, funnstedene for disse samt pollendiagrammene har altså til sammen ledet fram til konklusjonen om at jordbruket ble introdusert med Traktbegerkulturen i tidlignelittisk tid.

Omfanget på det tidlignelittiske jordbruket ble imidlertid ikke høyt vurdert av mange forskere. Allerede Brøgger tenkte seg at ervervet i Norge alltid hadde vært nært forbundet med høsting av naturens ressurser (Brøgger 1925:21), slik både Mikkelsen og i noe mindre grad Østmo, også tenkte seg det. Østmo, Hinsch, Gjessing og Welinder & Hulthen (Østmo 1988, Hinsch 1955, Gjessing 1945, Welinder og Hulthen 1981) representerer nok en trend som i større grad har vektlagt jordbrukets økonomiske betydning innen Traktbegerkulturen i Norge, men i hvert fall Østmo poengterer at det også finnes fangstboplasser innenfor kulturkomplekset (Østmo 1988).

Ser man på situasjonen i Vest-Sverige, får man samme inntrykk. Den allerede nevnte artikkelen til Clark (Clark 1977) presenterte en tolkningsmodell der Båhuslens megalittgraver inngikk i samfunn med utpreget marin økonomi. Samme resonnement følger Per Persson. I et arbeid fra 1991 formulerer han en modell med både jordbruksboplasser i innlandet og jakt/fangstboplasser ved kysten, der jordbruket har hatt begrenset betydning, men, som han formulerer det, der samfunnets sosial-økonomiske oppbygning har vært av neolittisk type (Persson 1991:175). Jeg går ut fra at han med dette mener at samfunnets ideologi og sosiale struktur var basert på samme prinsipper som ellers innenfor Traktbegerkulturens område. Samme standpunkt tar Christopher Tilley i sin neolittiske monografi fra 1996: De agrare produktene som korn og husdyr hadde først og fremst symbolsk og rituell betydning og var ikke basis i menneskenes subsistensøkonomi. Jakt og fiske var fremdeles det viktigste næringsstillet, men innenfor andre sosiale og rituelle rammer enn i mesolitikum. Ved oppsummeringen av svensk steinalderforskning i 1997 gjentas igjen denne argumentasjonen (Kihlsted et al. 1997: 97ff).

Ved overgangen til 2000-tallet begynte imidlertid pendelen å slå andre veien. Nye analyseteknikker, særlig måling av ¹³C-isotopen i menneskeskjeletter fra steinalder samt nye boplassfunn, godtgjorde at det neolittiske mennesket kanskje i størst grad hentet sin næring

fra landbruket. Persson poengterte at jordbruket førte til en markert diettendring og befolkningsvekst (Persson 1999:167) og Karl-Göran Sjögren viste at megalittgravene i Båhuslen var del av regulære jordbrukssamfunn (Sjögren 2005). Sjögrens analyser gjelder riktignok mellomneolittisk tid. Han kan nemlig vise at megalittgravene i Vest-Sverige med stor sannsynlighet er bygget forholdsvis samtidig i begynnelsen av mellomneolitikum (Ibid:163). I tidligneoolitikum framholder han at jordbruket kan ha hatt en mer tilbaketrukket betydning, der økonomien var basert på en miks av ervervsstrategier (Ibid:167). Også i Øst-Sverige tenker man seg regulære jordbrukssamfunn alt fra tidligneoolitikisk tid (Hallgren et al. 1997, Sundström 2003, Apel et al. 1997), slik at den gamle tanken om at Traktbegerkulturen representerer et jordbruksfelleskap kan sies å vinne terreng igjen.

Spørsmålet blir dermed hva man skal mene om situasjonen i Norge. For Oslofjordens vedkommende er kanskje saken grei – summen av indisier taler til jordbrukets fordel, selv om de regulære jordbruksboplassene fra Traktbegerkultur eller tidligneoolitisk tamdyrbein og korn, mangler; og de tidligneoolitisk boplassene som er kjent, i utpreget grad framstår som en fortsettelse av den senmesolittiske, marine økonomien (Glørstad 2004b:66). Lengre mot vest er saken imidlertid mer innfløkt. Følger man Prescotts (1996) argumentasjon må man si at de resultatene som forskere som Mikkelsen og Høeg kommer fram til for Telemark, og Indrelid og Moe kommer fram til for Hardangervidda (Mikkelsen 1989, Indrelid og Moe 1983), nemlig at jordbruket her var basert på ekstensivt fehold, er svekket. Det er i hovedsak på grunnlag av beiteindikatorer i pollendiagram som konklusjonene hviler, selv om det også i disse områdene finnes innslag av gjenstander fra Traktbegerkultur.

Det er imidlertid viktig å her sortere argumentene rett. Prescott påpeker at overbevisende kildemateriale mangler, men man kan dermed ikke av logiske grunner slutte at jordbruket i tidlig- og mellomneolitikum var fraværende. Det kan meget vel ha blitt dyrket korn og holdt tamfe, uten at spor etter dette så langt er funnet av arkeologene. Det er imidlertid påfallende, som Prescott påpeker, at nettopp materialet som skulle vise jordbruk på en overbevisende måte, gjerne mangler på Sør- og Sørvestlandet. Like fullt har man altså keramikken som likner på annen tidligneoolitisk keramikk i Skandinavia og – i noe mindre grad – de sørsandinaviske øksene. Om det er slik, som Prescott hevder, at det ikke ble drevet jordbruk i disse områdene, hvorfor var det da om å gjøre å ha liknende keramikk og økser som de jordbrukende samfunnene lengre øst og sør?

Et originalt bidrag for å forklare dette har Lars Sundström nylig kommet med, med utgangspunkt i østsvensk materiale (Sundström 2003, 2005). Han mener at den tidligneoolitisk Traktbegerkulturen representerte introduksjon av jordbruk, men at denne introduksjonen skjedde innenfor en historisk ramme som trakk tunge vekslers på det mesolittiske samfunnet. Et viktig mesolittisk element som ble videreført, var en grunnleggende egalitær ideologi. Å holde det jordbrukende samfunnet egalitært krevde omfattende sosialt arbeid, fordi nøkkelen til den egalitære ideologien i mesolitikum lå i den mobile livsformen. Når samfunnet med jordbruket ble organisert som stasjonære gårder, forsvant den grunnleggende mekanismen som holdt likhetsideologien ved like. Men menneskene innen for Traktbegerkulturen valgte likevel å holde ved den egalitære livsformen og søkte dette blant annet ved ritualer og samfunnsidealene som baserte seg på den gamle mesolittiske livsmåten, med jakt og fangst på store kystboplasser. Fortidens samfunn ble idealet for framtidens handlinger, og det var nettopp fordi Traktbegerkulturen ble utformet som en grunnleggende egalitær ideologi at dette konseptet, til fordel for det linjebåndkeramiske, ble akseptert av Skandinavias jegere og sankere.

Det er deler av Sundströms argumentasjon som kanskje er vanskelig å akseptere umiddelbart. For eksempel finner jeg det vanskelig å tro at jegere og sankere nødvendigvis er egalitære (jfr. Glørstad 2002a). Likeså synes det markerte fokus på mangeløkser innenfor Traktbegerkulturen i deler av Skandinavia, lettere å forklare innenfor rammene av en form for prestisjeøkonomi enn som en del av et grunnleggende egalitært samfunn (jfr Randsborg 1975, Mikkelsen 1984, Østmo 1988, Malmer 2002). Men kjernen i Sundströms argument, nemlig at historien i form av minner og fortid var en sentral del av samfunnsutviklingen, er meget viktig. Thomas og Hodder peker, hver på sin måte på at til forskjell fra Den linjebåndkeramiske kulturen på Kontinentet, karakteriseres Traktbegerkulturen av en collage av natur og kultur, en mesolitisering av en neolittisk idé, som Thomas sier, eller som en tematisering av det ville og eksterne (Agrios) på bekostning av det tamme og interne (Domus), slik Hodder sier det (Thomas 1996:127, Hodder 1990). På samme måte som Sundström påpeker de at Traktbegerkulturen tematiserer den mesolittiske livsformen og samfunnet, der skillet mellom natur og kultur, det ville og det tamme, drar veksler på jeger- og sankerideologien i fortiden. Dette oppfatter jeg som en interessant innfallspor for å forstå den tidlige neolittiske situasjonen også i Norge.

Det senmesolittiske materialet fra kjeøyfasen viser nemlig, som det allerede er redegjort for, en økt interregional kontakt, i forhold til den foregående nøstvetfasen (Glørstad 2004b:66ff). Blant annet pilspissmaterialet viser at Oslofjordsdistriktet har hatt gode forbindelser langs Sørlandskysten, til Vestlandet. Gjennom neolitisingen ble antakelig ikke denne historisk strukturerte relasjonen brått brutt, der Oslofjordsdistriktet vendte all interesse mot Sør-Skandinavia. Tvert i mot kan man tenke seg at historien og de historisk konstituerte relasjonene for samhandling virket sterkt strukturerende på de mellommenneskelige forhold, slik at kontaktnettverket mot vest ble opprettholdt. I tråd med Hodder er det fristende å tenke seg at dette nettverket var «ectodermt», rettet mot mannlig prestisje og interregionale kontakter. Selv om nettverket var utadvendt, var det ikke sikkert at rekkevidden av den enkelte agents kontaktflate var særlig stor, slik at regionale variasjoner i materiellet oppsto. Det kan også se ut som det er en form for dynamisk utvikling i samhandlingen, der de gode kontaktene tar ulike veier. Slik kan man i hvert fall se på den heterogene distribusjonen av gjenstandsgrupper som snorstempelkeramikk, mangeløkser, megalittgraver, flintøkser osv. Kontaktnettet var basert på det Marshall Sahlins kaller resiproke bytterelasjoner (Sahlins 1988, også kalt down the line exchange, Hodder og Orton 1976), der kanskje enkelte nettverk fokuserte på enkelte objekter, eller så blomstret og visnet bytterelasjoner om hverandre.

Dermed kan man forsøke å besvare spørsmålet om hvorfor de samfunnene som kanskje ikke hadde jordbruk, likevel deltok i interaksjon med de jordbrukende samfunnene. Svaret må muligens være at de gjorde det fordi denne interaksjonen var personlig viktig for dem som deltok og fordi den var vital for den sosiale reproduksjonen. Man tenker seg nemlig gjerne at byttenettverkene var grunnlaget for sosial prestisje og hierarki, men også at de derigjennom sikret en vital reproduksjon av samfunnslivet, gjennom for eksempel allianser og giftermålsforbindelser. Mennesket trenger, som kjent, samfunnet for å leve (Godelier 1999:171) og kontakten med andre mennesker og samfunn er dermed en forutsetning for menneskeliv ved norskekysten. Ideen om å temme dyr og planter, kultivere jorda og leve som bønder var kanskje ikke særlig viktig eller tematisert langs norskekysten i tidlige neolitikum, men menneskene ville like fullt være en del av det kontaktnettet som historisk hadde sikret dem et vitalt samfunnsliv og som sikkert også var forutsetningen for den rådende samfunnsordenen.

Traktbegerkulturen i Norge

I dette perspektivet kan man kanskje også tematisere hva Traktbegerkulturen kom til å representere langs norskekysten. Her var det ikke jordbruket som sto i sentrum, ei heller dødekult knyttet til megalittgravene, men et bestemt felleskap av prestisjemotivert bytte som de historisk konstituerte sosiale relasjonene allerede baserte seg på og som gjennom en gradvis historisk utvikling kom til å få et lokalt uttrykk, som en lokal variant av et interregionalt nettverk. I dette perspektivet er ikke Skiensdistriktet vestgrensen for Traktbegerkulturen. Den fortsetter, i stadig mer transformert form på grunn av nettverkets karakter, i hvert fall til Rogaland. (Forholdene på Vestlandet i tidligneolitikum har Bergsvik nylig tatt for seg, men de er også utførlig behandlet av Olsen (Bergsvik 2003, Olsen 1992). Deres tolkning av materialet er ganske forskjellig, uten at jeg her vil komme nærmere inn på denne problematikken). Traktbegerkulturen er således ikke et brått brudd i samfunnsutviklingen der sørskandinavisk kultur erstatter den stedegne. I stedet kan den tolkes som en historisk forankret, regionalt særpreget kulturutvikling (Knutsson 2005).

Boplassen fra Tangen bidrar kanskje ikke på noen avgjørende måte til å få denne problematikken fullstendig klarlagt, men funnet viser hvordan tolkningsmodeller kan endre seg med nye funn. Funnet gleder i dag de besøkende på Historisk museum i Oslo, ved å representere boplassmateriale fra yngre steinalder i en monter som viser tidsspennet forhistorien rår over. Boplassmaterialet har i grunnen fått en god plass her, for det er ikke som nøkkel-funn det utmerker seg, snarere som en brikke i et stort og temmelig fragmentert puslespill – der endelig fasit for hvordan brikkene skal settes sammen, ikke finnes.

Sluttord

Takk til Einar Østmo for gode kommentarer til manuskriptet. Eva Schaller Åhrberg var referee og skal ha takk for det.

Noter

¹ De eldste dateringene på traktbegerkeramikk i Sør-Skandinavia er ca 5100 BP (Fischer 2002: 358, Persson 1999: 220)

Summary

Tangen – a Neolithic dwelling site from Kragerø municipality in Telemark County

This article presents the site Tangen from Kragerø municipality, Telemark County, South Norway. The site can be dated to the Early Neolithic, ca 4700 BP. The source material was gathered by the local inhabitants, but the material is still informative and interesting. The find can be interpreted as a site belonging to the TRB complex as this is materialized around the Oslo fjord. Tangen is situated west of the borderline normally considered to geographically define the TRB culture in Scandinavia. This initiates a general discussion over the cultural environment of the site Tangen, the relations between the southwest coast of Norway

and the TRB complex, and the western limit of this complex. The paper concludes that the Early Neolithic material from the southwest coast of Norway should be considered as a locally structured subgroup of the TRB complex.

Litteratur

- Alsaker, S. 1987: *Bømlo – Steinalderens råstoffsentrum på Sørvestlandet*. Arkeologiske avhandlinger 4, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Amundsen, Ø. M. 2000: Neolitikum i Agder og Telemark. En komparativ analyse av keramikk og flintøkser. Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Andersen, S. 1984: Suppe. *Skalk* 2, pp.10.
- Apel, J., Hadevik, C. og Sundström, L. 1997: Burning down the house. The transformational use of fire and other aspects of an Early Neolithic TRB site in eastern central Sweden. *Tor* 29, pp. 5-48.
- Bagge, A. 1951: Fagervik. Ein Rückgrat für die Periodeneinteilung der ostschwedischen Wohnplatz- und Bootaxtkulturen aus dem Mittelneolithikum. *Acta Archaeologica* XXXII, pp. 57-118. København
- Bakka, E. 1964: Steinaldergranskingar i Nordhordaland 1960-63. *Frå Fjon til Fusa Årbok for Nord- og Midhordaland Sogelag* 17, pp. 3-36.
- Bakka E. 1973: Gropkeramisk kultur og gropkeramiske kulturelement i Sør-Noreg. P. Simonsen og G. S. Munch (red.): *Bonde – Veidemann. Bofast – ikke Bofast i Nordisk Forhistorie*. Tromsø Museums skrifter XIV, pp.74-81.
- Bang-Andersen, S. 1981: *En fangstboplass på Eigerøy – boplassbruk og miljøtilpasning i sørvestnorsk yngre steinalder*. Arkeologisk Museum i Stavanger, Skrifter 6. Stavanger.
- Becker, J. C. 1947: Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, pp. 1-318. København.
- Becker, J. C. 1951: Den grubekeramiske kultur i Danmark. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, pp. 153-274. København.
- Becker, J. C. 1958: Den tyknakkede flintøkse. Studier over tragt bægerkulturens svære retøkser i mellem-neolitisk tid. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*. København.
- Bergsvik, K. A. 2002: *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen*. Bind I. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K. A. 2003: *Ethnic boundaries in Neolithic Norway*. Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Bjørn, A. og Nummedal A. 1930: Boplassfunn fra yngre stenalder i Aust-Agder. *Universitetets Oldsaksamling Årbok*, pp. 21-110. Oslo.
- Blomqvist, L. 1989: *Megalitgravarna i Sverige: typ, tid, rum och social miljö*. Theses and papers in archaeology, New series; 1. Stockholm.
- Boaz, J. 1997: *Steinalderundersøkelsene på Rødsmoen*. Universitetets Oldsaksamling Varia 41. Oslo.
- Boaz, J. 1999: Pioneers in the Mesolithic: The Initial Occupation of the Interior of Eastern Norway. J. Boaz (red.): *The Mesolithic of Central Scandinavia*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter Ny rekke 2, pp.125-153. Oslo.
- Bourdieu, P. 1979: *Algeria 1960*. Cambridge.

- Brøgger, A. W. 1906: *Studier over Norges steinalder. I. Øxer uden skafthull fra yngre steinalder fundne i det sydøstlige Norge*. Videnskaps-Selskabet Skrifter I. Math. Naturv. Klasse No 2. Christiania.
- Brøgger, A. W. 1925: *Det norske folk i Oldtiden*. Institutt for sammenliknende kulturforskning, serie A, VI. Oslo.
- Bårdseth, G. A. 1999: Om å gravlegge stridsøkse – ei metodisk tilnærming til depot og depot-skikk. *Primitive tider 2*. Oslo.
- Clark, G. 1977: The economic context of dolmens and passage-graves in Sweden. V. Mar-kotic (red.): *Ancient Europe and the Mediterranean. Studies in honour of Hugh Hencken*, pp. 35-49. Warminster.
- Danielsen, A. 1970: Pollen-analytical late quaternary studies in the Ra district of Østfold, South-East Norway. *Universitetet i Bergen Årbok*. Mat.-naturv. serie, 14. Bergen.
- Ebbesen, K. 1984: Tragtbægerkulturens grønstensøkser. *Kuml*.
- Edenmo, R., Larsson, L., Nordqvist, B. og Olsson, E. 1997: Gropkeramikerna – fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring, M. Larsson og E. Olsson (red.): *Regionalt och Interregionalt, Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbe-tet Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr 23. pp.135-205.
- Fischer, A. 2002: Food for Feasting? A. Fischer og K. Kristiansen (red.): *The Neolithisation of Denmark 150 years of debate*, pp. 341-394. Sheffield.
- Fischer, A. og Heinemeier, J. 2003: Freshwater reservoir effect in ¹⁴C dates of food residue on pottery. *Radiocarbon 45/3*, pp. 449-466.
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder*. Oslo.
- Gjessing, H. 1920: *Rogalands steinalder*. Stavanger museum. Stavanger.
- Glob, P. V. 1952: II. Yngre steinalder. T. Mathiassen (red.): *Danske Oldsager*. København.
- Glørstad, H. 1996a: *Neolittiske smuler. Små teoretiske og praktiske bidrag til debatten om neolittisk keramikk og kronologi i Sør-Norge*. Universitetets Oldsaksamling Varia 33. Oslo.
- Glørstad, H. 1996b: Noen boplasser fra Komperød, Skjeberg, Sarpsborg kommune, Østfold. *Nicolay 69/70*, pp. 42-63. Oslo.
- Glørstad, H. 1998a: Senmesolittikum i Østfold – et kronologisk perspektiv. E. Østmo (red.): *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets arkeologiske stasjon Isegran*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter Ny rekke 21, pp.69-82. Oslo.
- Glørstad, H. 1998b: En senmesolittisk boplass på Skavli i Borre kommune, Vestfold og dens plass i forhistorien. *Universitetets Oldsaksamling Årbok*, pp. 63-82. Oslo.
- Glørstad, H. 2002a: Østnorske skafthullhakker fra mesolittikum. Arkeologisk og forhistorisk betydning – illustrert med et eksempelstudium fra vestsiden av Oslofjorden. *Viking*, pp.7-48.
- Glørstad, H. (red.) 2002b: *Svinesundprosjektet bind 1. Utgravninger avsluttet i 2001*. Univer-sitetets kulturhistoriske museer, Oldsaksamlingen Varia 54. Oslo.
- Glørstad, H. (red.) 2003: *Svinesundprosjektet bind 2. Utgravninger avsluttet i 2002*. Univer-sitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen Varia 55. Oslo.
- Glørstad, H. (red.) 2004a: *Svinesundprosjektet bind 3. Utgravninger avsluttet i 2003*. Univer-sitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen Varia 56. Oslo.
- Glørstad, H. (red.) 2004b: *Svinesundprosjektet bind 4. Oppsummering av Svinesundprosjek-tet*. Universitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen Varia 57. Oslo.

- Godelier, M. 1999: *The Enigma of the Gift*. Chicago.
- Grace, R. 1989: *Interpreting the function of stone tools: The quantification and computerisation of microwear analysis*. BAR 1989 international series 474. Oxford.
- Gräslund, B. 1974: Relativ Datering. Om kronologisk metod i nordisk arkeologi. *Tor* XVI.
- Hafsten, U. 1956: *Pollen-analytic investigations on the Late Quaternary development in the inner Oslofjord area*. Universitetet i Bergen, Årbok. Naturvitenskapelig rekke; 8. Bergen.
- Hagen, A. 1960: Jordbruks pionerer i steinalderen. *Viking*.
- Hagen, A. 1963: Problemet omkring groperamisk kulturs homogenitet. *Fynd*, pp. 69-70.
- Hagen, A. 1967: *Norges Oldtid*, Oslo.
- Hagen, A. 1970: Refleksjoner over noen arkeologiske problemstillinger og tolkningsmuligheter. *Viking*, pp. 111-162.
- Hallgren, F. 2000: Lineage Identity and Pottery Design. D. Olausson og H. Vankilde (red.): *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, No. 31, pp.173-192. Stockholm.
- Hallgren, F., Djerw, V. af Geijerstam, M. og Steineke, M. 1997: Skogsmossen, an Early Neolithic Settlement site and sacrificial fen in the northern borderland of the Funnel-beaker Culture. *Tor* 29, pp. 49-112.
- Hallgren, F. og Possnert, G. 1997: Pottery design and time. The pottery from the TRB site Skogsmossen in view of the AMS-datings of organic remains on potsherds. *Tor* 29, pp.113-136.
- Hinsch, E. 1955: Traktbegerkultur-Megalitkultur. En studie av Øst-Norges eldste, neolittiske gruppe. *Universitetets Oldsaksamling Årbok*, pp. 1-237. Oslo.
- Hodder, I. 1990: *The Domestication of Europe*. Social Archaeology. Oxford.
- Hodder, I. og Orton, C. 1976: *Spatial analysis in archaeology*. New studies in archaeology; 1. Cambridge.
- Hygen, A. S. 1977: Tidlig jordbruk i Vestfold. Magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Høeg, H. I. 1982: Introduksjonen av jordbruk i Øst-Norge. T. Sjøvold (red.): *Introduksjon av jordbruk i Norden*, pp.143-151. Oslo.
- Høeg, H. I. 1989: Noen resultater fra den pollenanalytiske undersøkelsen i Telemark. E. Mikelsen: *Fra jeger til bonde. Utvikling av jordbrukssamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter Ny rekke 11, pp. 372-421. Oslo.
- Høeg, H. I. 1995: Pollenanalyse på Lista. T. Ballin og O. Jensen 1995: *Farsundprosjektet – steinalderbopladser på Lista*. Universitetets Oldsaksamling Varia 29, pp. 266-318, Oslo.
- Ingstad, A. S. 1970: Steinalderboplassen Rognlien i Eidanger. *Universitetets Oldsaksamling Årbok*. Oslo.
- Indrelid, S. 1972: Om opphavet til den groperamiske kultur. *Nicolay* 11, pp.10-14. Oslo.
- Indrelid, S. 1994: *Fangstfolk og bønder i fjellet. Bidrag til Hardangerviddas førhistorie 8500-2500 år før nåtid*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter Ny rekke 17. Oslo.
- Indrelid, S. og Moe, D. 1983: Februk på Hardangervidda i yngre steinalder. *Viking*, pp. 36-71.
- Jaksland, L. og Tørhaug, V. 2004: Vestgård 6 – En tidligneolittisk fangs boplass. H. Glørstad (red.): *Svinestundprosjektet Bind 3. Utgravninger avsluttet i 2003*. Universitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen Varia 56, pp. 65-144. Oslo.

- Jennbert, K. 1984. Den produktiva gåvan. Tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5300 år sedan. *Acta Arch. Lundensia, Series in 4°, No. 16*. Lund.
- Johansen, K. 2004: Vestgård 3 – En boplass fra tidligneneolitikum. H. Glørstad (red.): *Svine-sundprosjektet bind 3. Utgravninger avsluttet i 2003*. Universitetets kulturhistoriske museer, Fornminneseksjonen Varia 56, pp. 31-64. Oslo.
- Johansson, G. 2004: Från medeltid till Neolitikum på tre veckor – En Trattbägarboplatz i Skaveröd. G. Lindman (red.): *Gårdar från förr. Nordbohuslänska bebyggelsehistoria utifrån arkeologiska undersökningar av tre medeltida gårdar*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter 56. Riksantikvarieämbetets förlag, pp.130-149. Stockholm.
- Kihlstedt, B., Larsson, L. og Nordqvist, B. 1997: Neolitiseringen i Syd-, Väst- och Mellansverige. M. Larsson og E. Olsson (red.): *Regionalt och Interregionalt, Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr 23, pp. 85-128.
- Knutsson, K. 2005: The Historical Construction of Norrland. H. Knutsson (red.): *Coast to Coast – Arrival. Proceedings of the Final Coast to Coast Conference 1-5 October 2002 in Falköping, Sweden*. Coast to Coast Book 10, Uppsala University, Department of Archaeology, pp. 45-84. Uppsala.
- Koch, E. 1998: *Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster*. Nordiske Fortidsminder Serie B. Volum 16. København.
- Lagergren-Olsson, A. 2003: En skånsk keramikhistoria. M. Svensson (red.): *I det neolitiska rummet*. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan, pp.172-213. Stockholm.
- Larsson, M og Olsson, E. (red.) 1997: *Regionalt och Interregionalt, Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar. Skrifter nr 23.
- Lidén, O. 1938 og 1940: *Sydsvensk stenålder belyst av fynden på boplatserna i Jonstorp*, bind I og II. Lund.
- Lødøen, T. K. 1995: Landskapet som rituell sfære i steinalderen. En kontekstuell studie fra Sogn. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Malmer, M. P. 1962: *Jungneolithische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8°, no 2. Lund.
- Malmer, M. P. 2002: *The Neolithic of south Sweden: TRB, GRK, and STR*. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm.
- Mikkelsen, E. 1975: Mesolithic in South-Eastern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 8/1, pp. 19-36.
- Mikkelsen, E. 1978: Seasonality and Mesolithic adaption in Norway. K. Kristiansen og C. Paludan-Müller (red.): *New directions in Scandinavian Archaeology. Studies in Scandinavian prehistory and early history*. The Nat. Mus., pp. 79-116. København.
- Mikkelsen, E. 1982: Introduksjon av jordbruk i Øst-Norge. Th. Sjøvold (red.): *Introduksjonen av jordbruk i Norden*, Oslo.
- Mikkelsen, E. 1984: Neolitiseringen i Øst-Norge. *Universitetets Oldsaksamling Årbok*, pp. 87-128. Oslo.
- Mikkelsen, E. 1989: *Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbruksamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke 11. Oslo.
- Mikkelsen, E. og Høeg, H.I. 1979: A Reconsideration of Neolithic Agriculture in Eastern Norway. *Norwegian Archaeological Review* 12, pp 33-47.

- Mjærum, A. 2004: Å gi øksene liv: et biografisk perspektiv på slipte flintøkser fra sørøstnorsk tidlig- og mellomneolitikum. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Nielsen, P. O. 1977: Die Flintbeile der frühen Trichterbecherkultur in Dänemark. *Acta Archaeologica* 48. København.
- Nielsen, P. O. 1979: De tyknakkede flintøkseres kronologi. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1977. København.
- Nordqvist, B. 1999: Spån och spånkärnor som kronologiska markörer. *In Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidskrift*, pp. 113-119.
- Nygaard, S. 1989: The Stone Age of Northern Scandinavia: A Review. *Journal of World Prehistory* 3, no 1, pp. 71-116.
- Nærøy, A. J. 1993: Chronological and Technological Changes in Western Norway 6000-3800 BP. *Acta Archaeologica* 63, pp.77-95. København.
- Odner, K. 1965: Vivik ved Holmevatn. *Viking*, pp. 201-242.
- Olausson, D. S. 1983: *Flint and groundstone in the Scanian Neolithic: an evaluation of raw materials based on experiment*. Scripta minora; 1982-1983/2. Lund.
- Olsen, A. B. 1981: Bruk av diabas i vestnorsk steinalder. Magistergradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Olsen, A. B. 1992: *Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år; bd 1*. Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Persson, P. 1991: Inte bara Pilane och Lunden – om tidigt mellaneolitiska boplatser i Bohuslän. H. Browall, P. Persson og K-G. Sjögren (red.): *Västsvenska Stenåldersstudier*. GOTARC serie C. Arkeologiska skrifter No. 8, pp.143-178. Göteborg.
- Persson, P. 1999. *Neolitikums början*. Kust til kust böcker nr 1. Institutionen för Arkeologi. Göteborg.
- Prescott, C. 1996: Was there really a Neolithic in Norway? *Antiquity*, vol. 70/267.
- Price, D. 1981: Complexity in «non-complex» societies. S. E. van der Leeuw (red.): *Archaeological Approaches to the study of Complexity*. Cingvla VI, pp. 55-97. Amsterdam.
- Prøsch-Danielsen, L. og Simonsen, A. 2000: Paleoecological investigations towards the reconstruction of the history of forest clearances and coastal heathlands in south-western Norway. *Vegetation History and Archaeobotany* 2000/9, pp.189-204.
- Petersen, P. Vang 1999: *Flint fra Danmarks oldtid*. København.
- Randsborg, K. 1975: Social dimensions of Early Neolithic Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 41. Cambridge.
- Roper, D. C. 1979: *Site catchment analysis: A review*. Advances in archaeological method and theory 2. New York.
- Sahlins, M. 1988: *Stone Age economics*. London.
- Sjögren, K. G. 2005: Megalithic Tombs, Ideology, and Society in Sweden. H. Knutsson (red.): *Coast to Coast – Arrival. Proceedings of the Final Coast to Coast Conference 1-5 October 2002 in Falköping, Sweden*. Coast to Coast Book 10, Uppsala University, Department of Archaeology, pp.143-182. Uppsala.
- Skjølsvold, A. 1977: *Slettabøboplassen*. Arkeologisk museum i Stavanger. Skrifter 2. Stavanger.
- Skjølsvold, A. 1979: Fangstboplassen på Slettabø – et sammendrag. *Frå haug ok heidni* 7/2, pp. 304-321. Stavanger.
- Skjølsvold, A. 1980: *Boplassen på Holeheia i Klepp*. AmS-Varia 7, Stavanger.

- Stabell, B. 1980: Holocene shore level displacement in Telemark, southern Norway. *Norsk Geologisk Tidsskrift* 60.
- Strinnholm, A. 2001: *Bland säljägare och fårfarmare: struktur och förändring i Västsveriges mellanneolitikum*. Coast to coast-books 4. Uppsala.
- Sundström, L. 2003: *Det hotade kollektivet: neolitiseringsprocessen ur ett östmellansvenskt perspektiv*. Kust till kust-böcker no. 6. Uppsala University. Dept. of Archaeology and Ancient History. Uppsala.
- Sundström, L. 2005: A Collective in Peril: The Process of Neolithisation from an Eastern Central Swedish Perspective. H. Knutsson (red.): *Coast to Coast – Arrival. Proceedings of the Final Coast to Coast Conference 1-5 October 2002 in Falköping, Sweden*. Coast to Coast Book 10, Uppsala University, Department of Archaeology, pp. 183-198. Uppsala.
- Thomas, J. 1991: *Rethinking the Neolithic*. New Studies in Archaeology. Cambridge.
- Thomas, J. 1996: *Time, culture and identity: an interpretive archaeology*. London.
- Tilley, C. 1996: *An Ethnography of the Neolithic. Early Prehistoric Societies in Southern Scandinavia*. New Studies in Archaeology, Cambridge.
- Welinder, S. 1985: *Tunnackiga stenxor och samhälle i Mellansverige 5000 BP*. Universitetets Oldsaksamling Varia 11, Oslo.
- Welinder, S. 1988: Exchange of axes in early Neolithic farming societies of middle Sweden. B. Hårdh, L. Larsson, D. Olausson og R. Petré (red.): *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honor of Berta Stjernquist*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°; 16. pp. 41-48.
- Welinder, S. og Hulthen, B. 1981: *A Stone Age Economy*. Theses and papers in North-European archaeology, 11. Stockholm.
- Østmo, E. 1980: Boplasskronologi på Skagerakkysten. Ø. Johansen, L. Marstrander, E. Mikkelson og P. Rolfsen (red.): *Festskrift til Sverre Marstrander på 70-års dagen*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter Ny rekke 3, pp. 87-94. Oslo.
- Østmo, E. 1982: Megalittgraven på Skjeltorp i Skjeberg. *Viking*, pp. 5-35.
- Østmo, E. 1983: Auve: noen inntrykk fra en mellomneolittisk kystboplass i Vestfold. *Viking*, pp. 42-65.
- Østmo, E. 1985: En dysse på Holtenes i Hurum. Nytt lys over østnorsk traktbegeerkultur. *Viking*, pp. 70-82.
- Østmo, E. 1986: New observations on the funnel beaker culture in Norway. *Acta Archaeologica* 55, pp.190-189. København.
- Østmo, E. 1988: *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter Ny rekke 10. Oslo.
- Østmo, E. 1993: Auve i Sandefjord – sanddynen, snorstempelkeramikken og C-14-dateringene. *Viking*, pp. 37-64.
- Østmo, E., et al. 1997: *Auve bind II*, Norske Oldfunn XVII, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Østmo, E. 2004: *Før Norge ble Norge: fra istid til jernalder*. Oslo.
- Åstveit 1999: *Keramikk i vitenskapelig kontekst. En studie over neolittisk keramikkmateriale fra Radøy, Hordaland*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

Over Skagerak i steinalderen

Noen refleksjoner om oppfinnelsen av havgående fartøyer i Norden

Wenn jemand eine Reise tut,

So kann er was erzählen.

Matthias Claudius (1740-1815):

Urians Reise um die Welt

Det er nærmest en selvfølge å si at ferdselen med båt må ha vært en del av livet i Norden til alle tider, så lenge det har bodd mennesker her. Først i vår egen merkelige tid har den tanke for alvor fått fotfeste, at det først og fremst er kommunikasjonen over land som knytter mennesker og miljøer sammen; inntil for et par generasjoner siden var det knapt behov for noen argumentasjon for å begrunne sjøtrafikkens betydning for livet, og for historien, langs våre mange og mangfoldige kyster. Men å studere båttrafikken i Norden, og den urgamle tradisjon som finnes her for bygging av store og små farkoster til alle slags formål, er å søke innsikt i en av de mest grunnleggende og sterkeste virkende forutsetninger for kultur og menneskeliv i vår del av Europa.

Noen generasjoner av forskere har etterhvert gjort det klart at opprinnelsen til byggingen av klinkbygde, eller plankebygde båter i Norden må søkes langt tilbake i forhistorisk tid, i oldtiden. Men her er vi inne på et felt hvor det er mange ubesvarte spørsmål. Det skyldes nok til dels de forskjellige forskeres ulike utgangspunkt for sine tolkninger, for eksempel i spørsmålet om forholdet mellom skinnbåter, stokkebåter og plankebåter i de eldste tider, og det kan gjelde synet på de ulike kildekategoriens verdi. Feltet preges jo også av en påtagelig mangel på materiale, på konkrete funn som kunne tjene til opplysning om sjøfarten, iallfall fra den eldre del av oldtiden, før jernalderen.

Arkeologisk tolkning handler imidlertid alltid om å uttale seg om fragmentarisk bevarte helheter, å si noe interessant om det man *ikke* ser. Skal man komme noen vei, er man nødt til å begi seg ut på den glattis som handler om å forsøke å si noe meningsfylt om det som en gang fantes, men som ikke lenger eksisterer og kan observeres. Dette gjelder på alle arkeologiens områder, for et virkelig fullstendig materiale finnes vel aldri, og selv et som med sikkerhet og uten forbehold kan kalles representativt, eksisterer i prinsippet ikke. Det er alltid bare snakk om grader av sikkerhet – eller usikkerhet – for hvor representativt det vi har og kan erkjenne, er for det som en gang fantes.

Men kulturelle yringer har sammenheng med hverandre på mange forskjellige måter, de står aldri isolert. Det innebærer en mulighet for å vurdere kulturhistorien i lys av indirekte kilder. I vårt tilfelle skal vi studere noen sider ved oldtidens båter og sjøtrafikk gjennom å se

på deres virkninger, og gjennom å se nærmere på noen av deres naturlige, tekniske og kulturelle forutsetninger.

Bilder og kontinuitet

Usikkerheten om det arkeologiske materialets representativitet gjelder selv for så holdbare saker som steinøkser, og i enda høyere grad for mer forgjengelige ting, og til dem hører oldtidens båter. Det må betraktes som det rene hell når det er bevart rester av enkelte fartøyer fra steinalderen og bronsealderen, og det er all grunn til å behandle de funn som foreligger, med stor forsiktighet – og da tenker jeg ikke bare på de konserveringsmessige utfordringer, men først og fremst på tolkningen. Båter kan for alt vi vet ha hatt mange former og formål, mens bare noen enkelte er bevart i kjente funn, betinget av helt spesielle forhold for hvordan de i sin tid ble deponert og hvilke forhold som har bevart dem til vår tid.

Heldigvis har vi bildene. Hvis vi et lite øyeblikk ser forbi de vanskelige dateringsspørsmålene, kan vi si at vi har bevart langt over ti tusen avbildninger av båter, både fra steinalderen og fra bronsealderen og jernalderen. Det er uten videre klart at denne rikdommen på båtbilder er et viktig materiale for studiet av skipshistorien, og dermed for studiet av de samfunn som brukte båtene og på forskjellige måter var avhengige av dem. At bildene kan være vanskelige både å datere og å forstå og tolke, er en annen sak som i og for seg ikke berører verdien av dem i utgangspunktet, selv om det for noen kan føre til en viss tilbakeholdenhet overfor å nærme seg dette kildematerialet (f. eks. Christensen 1980:79).

Et viktig forhold er at de helleristningsbildene av båter som er fra bronsealderen og den eldste jernalderen, uten tvil representerer en sammenhengende kunsttradisjon som etter gjengs syn på dateringen av dem spenner helt fra eldste bronsealder til omkring vår tidsregnings begynnelse om ikke enda lenger, et tidsrom på henimot et par tusen år (f. eks. Marstrand 1963; Glob 1969; Malmer 1981; Østmo 1990; Mandt 1991; Sognnes 1993; Kaul 1998). Det er formodentlig også etterhvert alminnelig enighet om at båt bildene i utgangspunktet har hatt virkelige båter som forbilder, også selv om de historiene helleristningene forteller, i seg selv skulle høre til i mytenes verden (Shetelig 1938:223). Riktignok kan det vel tenkes at enkelte trekk ved bildene skyldes mytiske eller litterære forestillinger mer enn hva som faktisk var å se på vannet – størrelsen på enkelte av båtene, kanskje, eller noen av de mer fantasifulle utsmykningsdetaljene. Bildene er dessuten laget i et formspråk preget av sin egen tids konvensjoner og regler, som kan ha vært ganske forskjellige fra dem vi er vant til å forholde oss til og regne med. Men for at bildene skulle kunne gjenkjennes som båter, må de i hovedtrekk ha gjengitt nettopp slike båter som ristningskunstnerne og deres publikum var fortrolige med.

Det er nærliggende å tenke seg at kontinuiteten i bronsealderens og jernalderens båt bilder avspeiler en tilsvarende sammenheng i selve båtbyggingstradisjonen. Dette er også i hovedsak konklusjonen i Ole Crumlin-Pedersens seneste, grundige oppsummering av de relevante arkeologiske funn av båter og annet materiale fra Nordvest-Europa. Spesielt ser han for seg en eldgammel tradisjon for å bygge kompliserte, men lette farkoster av tre i Norden helt fra mesolittisk tid, og ellers fremhever han de mange funn og iakttagelser som tyder på at varmeeekspanderte, uthulte stokkebåter, eller elementer av slik teknologi i kombinasjon med plankekonstruksjoner, har vært i bruk helt fra steinalderen og videre frem gjennom bronsealderen og jernalderen (Crumlin-Pedersen 2003). I så fall har vi en grunn til å se også

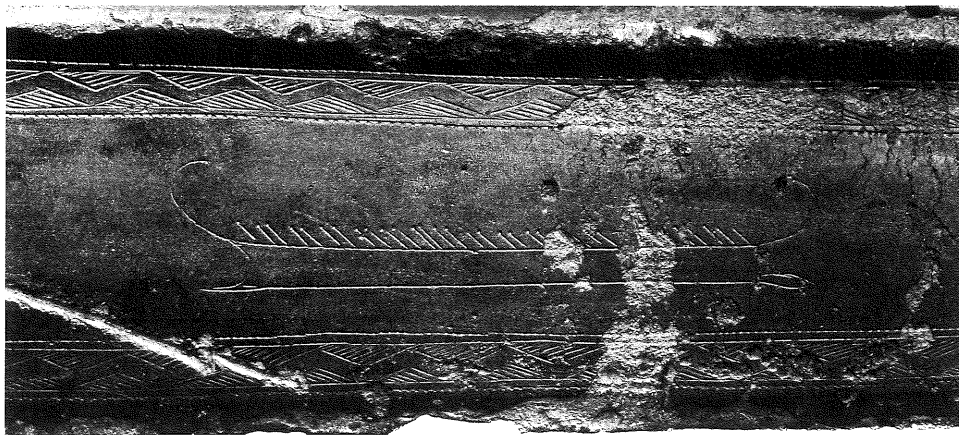

Fig. 1.

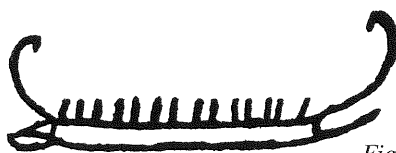
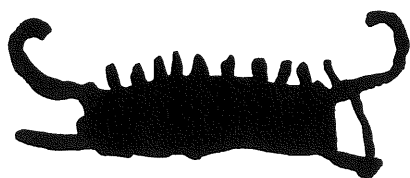

Fig. 2.

Fig. 1. Skipsfigur på krumsverd av bronse fra Rørby på Sjælland. Bronsealderens periode I. Foto: Nationalmuseet.

Fig. 2. Skipsfigurer av samme type som på Rørbysverdet, fra Truehøjgård i Himmerland (etter Glob 1969:31) og Berget IV i Hole, Buskerud (etter Østmo 1990:160). Forskjellige målestokker.

de eldste bildene i bronsealdertradisjonen, slik som på Rørbysverdet, det berømte krumsverd av bronse fra Rørby på Sjælland (Mathiassen 1958) (Fig. 1) og helleristninger som dem på Truehøjgård i Himmerland og Berget IV ved Tyrifjorden i Hole (Fig. 2), som bilder av en form for plankebygde båter med skallkonstruksjon. Disse bildene kan trolig dateres til bronsealderens første periode. Allerede så tidlig kan det synes som om båtene var av nokså komplisert konstruksjon og kanskje ikke avgjørende forskjellige fra Hjortspringbåten fra Als, datert til 390-200 f. Kr. (Rosenberg 1937; Kaul 1988; Randsborg 1995; Crumlin-Pedersen og Trakadas (ed.) 2003).

En viss forsiktighet i slutningene kan allikevel være på sin plass her. Det er tross alt over halvannet tusen år mellom begynnelsen av bronsealderen og Hjortspringbåten, og ytterligere to og et halvt tusen år og mange dramatiske begivenheter i kulturhistorien tilbake til de mesolittiske stokkebåtene fra Tybrind Vig (Andersen 1985), som Crumlin-Pedersen også nevner i sin diskusjon. Akkurat hvor langt tilbake i oldtiden den nordiske båtbyggingstradisjonens opphav skal søkes, er av mange årsaker usikkert. Det er kanskje dristig å ville se en

sammenheng helt tilbake til mesolittisk tid. Men dersom det eksisterte avanserte plankebåter i begynnelsen av bronsealderen, må det ha foregått en utvikling av båtbyggingen frem mot denne tilstanden tidligere, iallfall senest i yngre steinalders siste periode, senneolittisk tid (sml. Kaul 1998:80).

Senneolittisk tid

Senneolittisk tid, de drøyt seks hundre årene fra omkring 2350 til 1700 f. Kr. (Vandkilde 1996), var lenge noe av et stebarn i nordisk arkeologi, en forholdsvis lite studert overgangsperiode mellom den «egentlige» steinalderen og den strålende nordiske bronsealder. Dette har endret seg, og senneolitikum fremstår i dag som en av de mest interessante epokene i nordisk forhistorie (Lomborg 1973; Prescott and Walderhaug 1995; Vandkilde 1996), en tid da mange nye ting viste seg for første gang – i teknologi, kunst, bosetning og kanskje på slike områder som stridsteknikk og, som vi skal se, skipsbygging og sjøfart. Mange ting har vært medvirkende til denne økningen av interessen; nye funn og idéer, og en ting som at kalibrering av de radiologiske dateringene som begynte for vel tredve år siden, har vist at perioden var dobbelt så lang som man tidligere regnet med. For å unngå forvirring får vi vel legge til at periodens senere del (SN II), fra ca. 2000 f. Kr., i enkelte nyere arbeider omtales som en del av bronsealderen, en del som da faller *før* Montelius' første periode i tradisjonell kronologi (Jensen 2002). Denne praksis vil ikke bli fulgt her, idet vi holder oss til de tradisjonelle periodeinndelingene. Hverken det ene eller det andre får imidlertid noen følger for synet på kulturhistoriens innhold.

Selv om de direkte kildene til senneolittisk tids maritime kultur er svært knappe, tyder flere indirekte kilder på at båttrafikken tok seg opp, og at det på den tiden ble vanligere å legge ut på lengre reiser enn det hadde vært tidligere. Som vi skal se, var det for eksempel trolig da regulær fart over Skagerak begynte, for første gang siden ferdselen mellom «Nordsjøkontinentet» og norskekysten i en fjern tid mer enn fem tusen år tidligere.

Tar vi utgangspunkt i perioden umiddelbart før senneolittisk tid, sen mellomneolittisk tid, MN B, ca. 2900-2350 f. Kr., ser vi at importsakene fra Syd-Skandinavia den gang trolig må ha kommet til Norge langs Kattegatkysten. Erik Hinsch's kart over norske funn av gjenstandstyper med opprinnelse i dansk Enkeltgravskultur, som hovedsakelig var hjemmehørende på Jylland, kan vanskelig tolkes annerledes (Fig. 3). Av de 42 avmerkningene på kartet er hele 36 å finne i Østlandsfylkene, og mest ved Oslofjorden. På Vestlandet er funnene så sporadiske at de så å si ikke er verdt å nevne; i Rogaland er det bare markert ett enkelt funn. Hadde disse sakene kommet til Norge sjøveien over Skagerak, måtte nedslaget i funnene fra Sydvest-Norge vært mye sterkere. Ialffall blir dette tydelig når vi går frem til den etterfølgende perioden, som altså er senneolittisk tid, og studerer tilsvarende kart over funn av den tidens karakteristiske dolker av flint (Scheen 1979, Kartblad I-22; sml. Apel 2001:282, fig. 9:2; se også Gjessing 1945:417, fig. 137; Holberg 2000). Allerede fra begynnelsen av perioden markerer funn av de typologisk tidligste og eldste dolkene, de nærmest lansettformede dolkklingene av Ebbe Lomborgs type I A (Lomborg 1973; Apel 2001), at spesielt Sydvest-Norge, med Jæren og Karmsundet, hadde fått en helt annen betydning enn før, etter funnene å dømme vel så markert som Oslofjorden og Østlandet (Fig. 4). Sørlandskysten er nesten tom for funn. Fra Rogaland fortsetter funnene i store sprang videre langs Vestlandskysten opp til Møre; den samlingen av funn på Mørkekysten som blir så tydelig

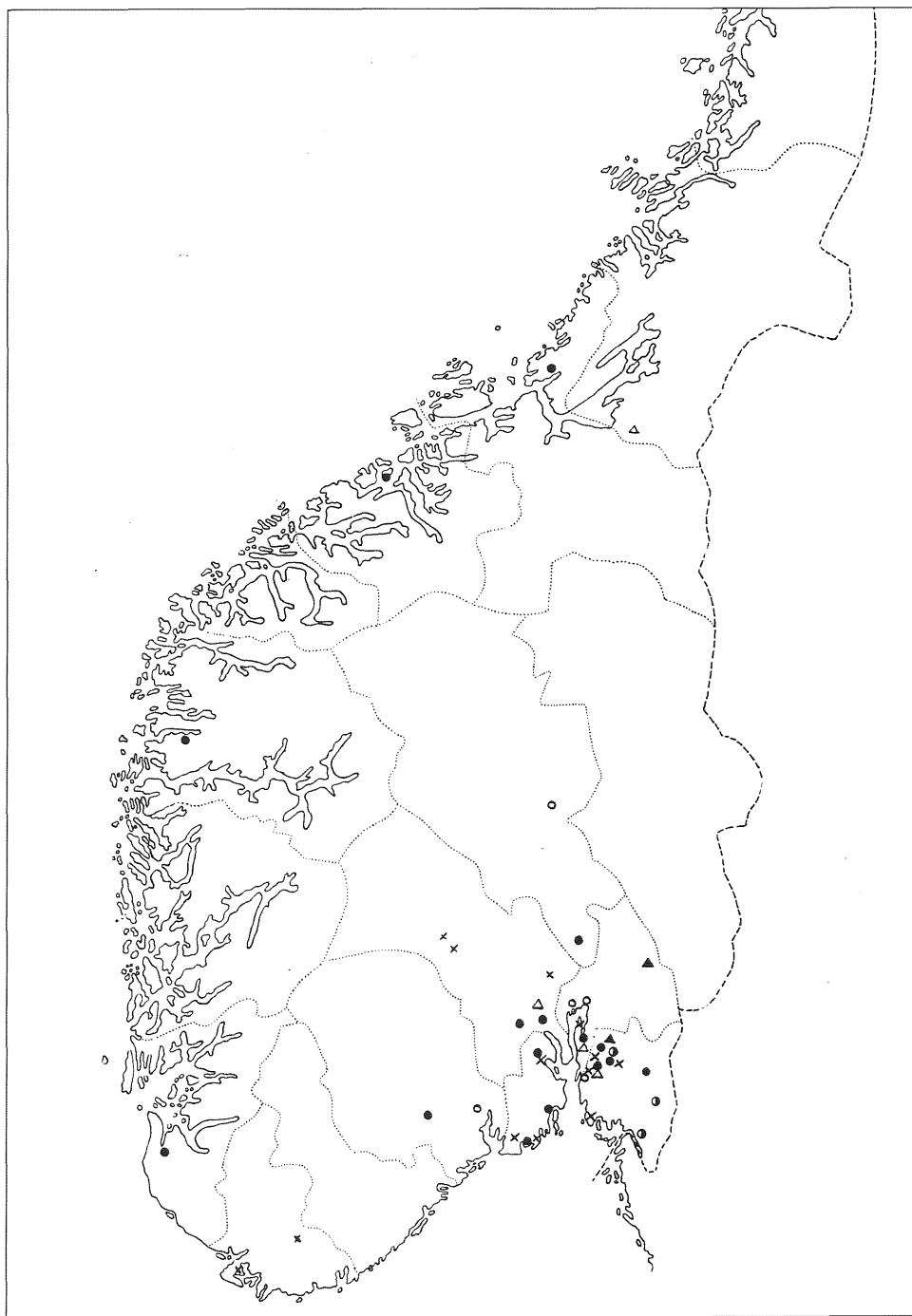

Fig. 3. Funn av saker fra dansk Enkeltgravskultur i Norge. Etter Hinsch 1956:32, fig. 18.

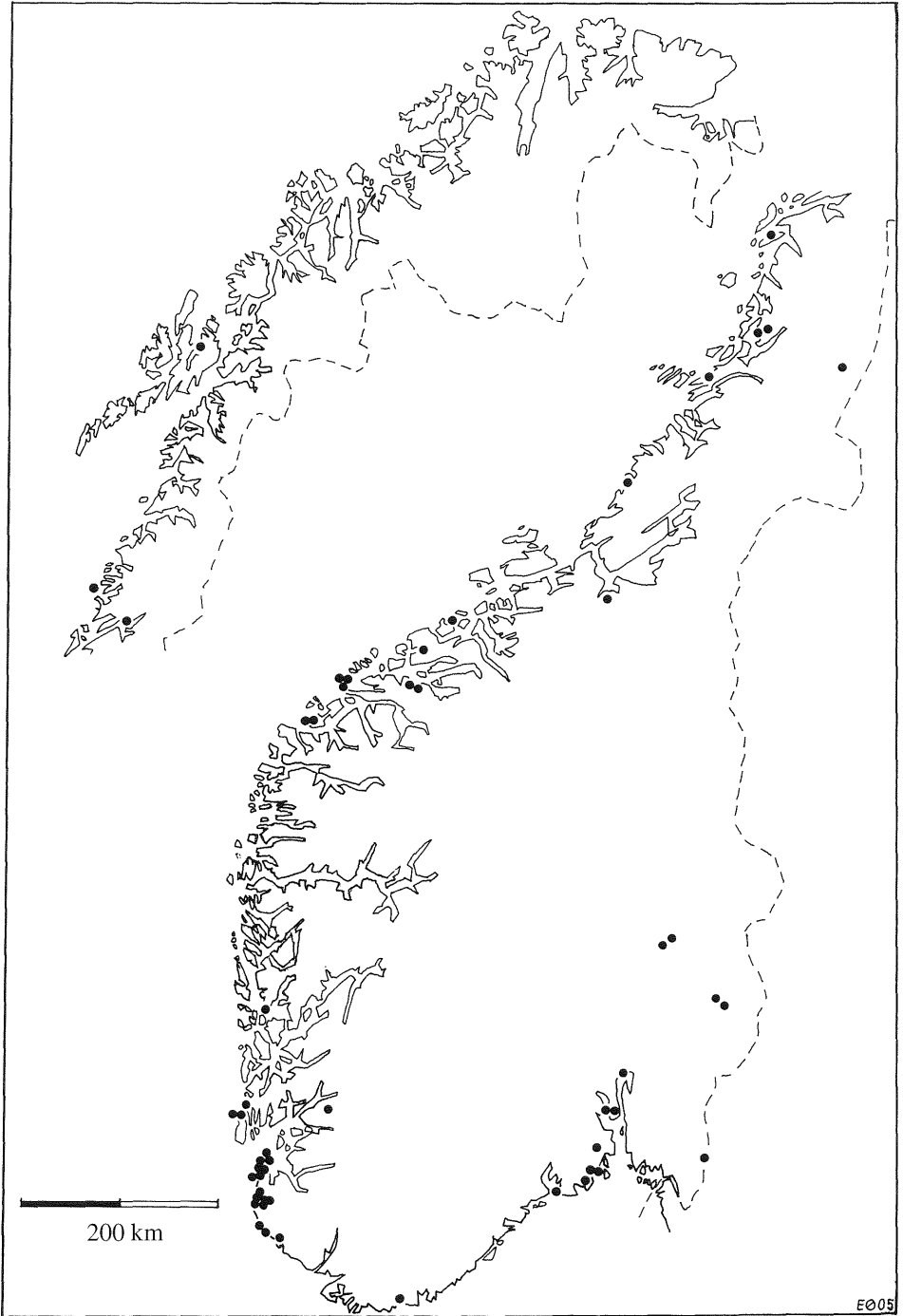

Fig. 4. Funn av flintdolker av type IA i Norge. Omtegnet etter Scheen 1979 og Holberg 2000.

senere (Hinsch 1948), er merkbar alt i de tidligste dolkfunnene. Funnene ebber langsomt ut i Trøndelag – skjønt enkelte funn også er gjort i Nord-Norge helt opp til Vesterålen.

Funnene av de tidligste dolkene kan være et passende utgangspunkt for en mer presis betraktning av de kronologiske forholdene ved denne endring i forbindelsen over Skagerak. De tidlige dolkene er imidlertid bare en del av en funngruppe som omfatter flere saker av sent mellomneolittiske eller tidlig senneolittiske oldsakstyper som har forbindelse med Klokkebegekulturen. Klokkebegekulturen er navnet på en kulturforeteelse som finnes over store deler av Vest-Europa og som vesentlig er kjent fra gravfunn, men også enkelte boplasser, og med dateringer fra ca. 2700-1900 f. Kr. (Harrison 1980). Generelt kan den betraktes som en formidler av tidlig metallteknologi overalt hvor den viser seg, fra Middelhavet til Sentral-Europa, De britiske øyer og det sydlige Norden. Men også flintteknologien, med flateretusjeringsteknikken som skulle få en så dominerende plass i det flintrike Syd-Skandinavia, er en del av Klokkebegekulturens nye og fornyende teknologi. Synet på Klokkebegekulturens betydning for kulturforholdene også i Norden i senneolittisk tid har endret seg i løpet av de siste tiår (Kaelas 1952; Jensen 1973; Lomborg 1973; 1977; Kühn 1979; Ebbesen 1980; Prescott and Walderhaug 1995; Vandkilde 1990; 1996). Sverre Marstrander mente i sin tid å måtte avvise at den hadde hatt noe større å si, iallfall for Norges vedkommende (Marstrander 1963:319). Men det er nettopp funn av saker fra Klokkebegekulturen som peker seg ut som de eldste arkeologiske minner om regulær sjøfart over Skagerak.

Klokkebegekulturen i Norge

De norske funnene av saker med mer direkte tilknytning til Klokkebegekulturen har et svært markant tyngdepunkt på Jæren, fremfor alt i Klepp og på boplassen Slettabø i Ognå i Hå (Skjølsvold 1977; Holberg 2000). På Slettabø dreier det seg om ett enkelt, typisk klokkebege som muligens er produsert på Kontinentet, kanskje i Nord-Tyskland (Rosenqvist og Rosenqvist 1977:301) og fem av Klokkebegekulturens karakteristiske flateretusjerte pilespisser med mothaker og tange (typen R 78, Rygh 1885; Vang Petersen nr. (122-) 123, P. V. Petersen 1999; Kühns type 5, Kühn 1979:69). Boplassen hadde ellers etter alt å dømme vært i bruk lenge (Glørstad 1996), og innslaget av saker fra Klokkebegekulturen viser kanskje nærmest at det nye raskt kom i kontakt med den lokale kulturen.

Fra andre steder har vi et par funn av mulige håndleddsbeskyttere av det slaget som er vanlig i Klokkebegekulturens våpenutstyr, den ene av bein, funnet sammen med en oppskjerpet flintdolk av type I X, kanskje i en grav, helt nord på Fauskland på Hitra (Marstrander 1954:66), den andre et fragment av skifer fra en boplass på Rugland i Hå på Jæren (Lindblom 1982:22ff, bestemmelsen gis av Inge Lindblom med store og svært forståelige forbehold. Boplassen er datert til 2010-1770 f. Kr.¹). Pilespissene finnes det ialt over femti av, inklusive de fem fra Slettabø (Fig. 5), jfr. oversikten s. 74-75. De er fremfor alt funnet på Lista og Jæren samt i noen få tilfeller lenger nord på Vestlandet, noen løsfunn fra Florø og fra Vingen i Bremanger og ett fra Sunnmøre bidrar til å skape inntrykk av en viss spredning nordover (sml. Myhre 1979:302; Holberg 2000). Lenger østpå er slike saker sjeldne; fra Kulturhistorisk museums samlinger (Oldsaksamlingen) i Oslo kjenner jeg bare til fem eksemplere på pilespisser av denne typen, hvorav den nevnte fra Florø er den ene. Et nyfunnet eksemplar fra Fyresdal er inntil videre det eneste kjente funn fra innlandet.

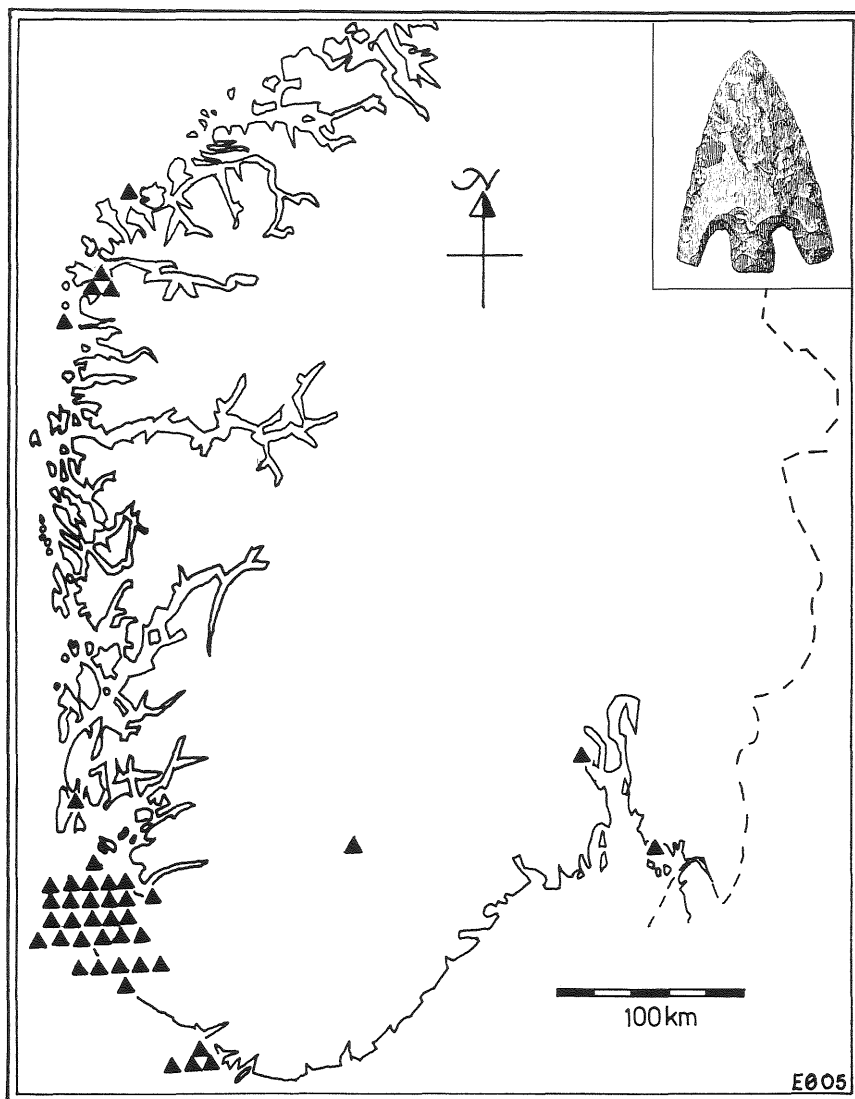

Fig. 5. Funn av «klokkebegerspisser» i Norge. Ø.t.h.: C. 2243 fra Florø, Sogn og Fjordane (typeeksemplaret Rygh 78, Rygh 1885).

Dateringen av disse funnene ligger akkurat på overgangen fra mellomneolittisk til senneolittisk tid. Dateringen er berørt av bl. a. Skjølsvold 1972: 52f; B. Myhre 1979; se også Kaelas 1952. Hans Joachim Kühn, som har studert senneolittiske funn fra Schleswig-Holstein, mener også at de tilhører Klokkebegerkulturen, men at de kan ha hatt en noe lengre omløpstid (Kühn 1979:69f). Grunnlaget for denne påstanden er imidlertid kanskje ikke helt

entydig. I Norge tyder iallfall alle forhold, inklusive den svært konsentrerte geografiske forekomsten av pilespissene, snarest på at de representerer en bestemt, avgrenset kulturhistorisk situasjon. Et uttrykk for alderen i funn nord for Skagerak er de radiologiske dateringene fra Slettabø, nærmere bestemt de som er utført på trekull fra lag II. Av fire dateringer er tre fra sen mellomneolittisk eller tidlig senneolittisk tid, nærmere bestemt tidsrommet ca. 2600-2100 f. Kr.² Håkon Glørstad (1996:38ff) gjør oppmerksom på at to av kullprøvene er fra det området i kulturlaget hvor flere av klokkebegeterspissene og keramikken ble funnet, og nærmere kommer vi inntil videre neppe en presis datering av tiden for Klokkebegekulturens innflytelse i Norge (den fjerde radiologiske dateringen fra lag II var eldre og hadde åpenbart ikke noe å gjøre med den situasjonen vi her er opptatt av). En datering til sen mellomneolittisk eller tidlig senneolittisk tid er også av arkeologiske og stilistiske grunner den rimeligste for selve klokkebegetet fra Slettabø (Skjølsvold 1977:157). Karet kan vel sies å ha en generell likhet med de tidlige «protruding foot beakers» i nederlandsk Klokkebegekultur, Harrison 1980:16). Ut over disse sakene, som kan sies å ha den nærmeste tilknytningen til Klokkebegekulturen, har så å si hele det typiske senneolittiske funnkomplekset i Norden sterke trekk felles med kontinental (og insulær) Klokkebegekultur – fra hjerteformede pilespisser til enkle skafthulløkser og senneolittisk keramikk (Harrison 1980). Slike saker er nokså vanlige å finne i Klokkebegekulturens graver, selv om noen av dem har en videre utbredelse, særlig gjelder det skafthulløksene (Hagen 1944; 1945:31f; G. Gjessing 1945:409ff; Lekberg 2002:92ff).

Forbindelsen mellom Jylland og Sydvest-Norge

Så langt jeg kan forstå, må den klare forskjellen mellom forekomsten på norsk jord av Enkeltgravskulturens saker og de umiddelbart yngre sakene fra Klokkebegekulturen bety at omkring 2400 f. Kr. var sjøfarten over Skagerak i ferd med å bli en regulær ting, noe som ikke kan ha vært tilfelle tidligere. Bare en direkte forbindelse mellom Jylland og Sydvest-Norge kan forklare utbredelsen av funnstedene for sakene fra Klokkebegekulturen. Funnene tyder også på at utgangspunktet for denne bevegelsen var å finne syd for Skagerak. De senneolittiske funnene i Norge av sydiskandinaviske typer er både tallrike og typeriktige uten spesielle «norske» særtrekk (Apel 2001:305ff).

Nord-Jylland hadde i første del av senneolittisk tid utviklet seg til et produktivt sentrum for fremstilling av flintdolker, og for tidlig metallkultur, innenfor europeisk Klokkebegekultur (Lomborg 1973; 1977; Ebbesen 1980; Prescott and Walderhaug 1995; Vandkilde 1996). Det er i det flintrike Limfjordområdet de tidligste flintdolktypene forekommer tettest i Danmark (Lomborg 1973:42f), og det synes ganske opplagt at det var derfra de vestnorske flintdolkene og det som hørte sammen med dem, kom.

Nå følges ikke rikdommen på saker av sydiskandinavisk opprinnelse i Sydvest-Norge av noen tilsvarende rikdom i det bevarte materialet på nordlige, det vil si «norske» saker syd for Skagerak, med ett unntak for bronsealderens vedkommende; det gjelder de drøyt 30 støpeformer av kleberstein som er funnet i Danmark (P. Rønne 1996). Men det er ikke vanskelig å se for seg ting som ikke ville være bevart i det arkeologiske materialet. En omfattende liste over mulige «varer» nevnes av Helle Vandkilde i en lignende sammenheng, i følgende rekkefølge: rav, kvinner, pelsverk, tekstiler, lær, tresaker, foruten alkohol, honning, hester, storfe, sauer osv. (Vandkilde 1996:306); her er det vel mest nærliggende å tenke på

fangstprodukter som pels, hvalrosstann og lignende for Norges vedkommende, i tillegg til kleberformene (sml. Christensen 2002:66; Marstrander 1950:79). Det meste av dette har vært det David Clarke kalte *primitive valuables* (Clarke 1976), saker som kunne ha verdi som statusvarer eller prestisjegjenstander, til forskjell fra rene forbruksvarer.

At de sydiskandinaviske sakene på Vestlandet fra slutten av steinalderen må ha kommet sjøveien fra Jylland, er forsåvidt ingen ny erkjennelse. Allerede J. J. A. Worsaae var inne på tanken om at flintsaker kunne være importert til Norge «fra de sydligere Egne», i en kommentar til de første funn fra flintmarkene på Jæren (Worsaae 1869:7). A. W. Brøgger pekte siden på at flintdolkene og andre, samtidige saker ble vanlige på Vestlandet: «i en grad som lar os formode en likefrem invasion av den skandinaviske befolkning» (Brøgger 1909:127).

Tydelig inspirert av A. W. Brøggers åpningsforedrag på arkeologkongressen i Oslo i 1936 (Brøgger 1937) tok Harald Egenæs Lund temaet opp igjen i et arbeid om bronsealderens handel i 1938. Med Brøgger hevdet Lund at det må ha eksistert sjøgående trafikk over åpne havstrekninger allerede i steinalderen (Lund 1938:37f). Lignende kort formulerte synspunkter kan finnes hos andre forfattere (H. Gjessing 1920:174f; Shetelig 1938:223; G. Gjessing 1945:402; Marstrander 1950:81; Møllerop 1963:7). Men ellers er det ikke lett å finne at noen har interessert seg for sjøreisene i steinalderens slutningstid spesielt. Som oftest nevnes bare forbindelsen mellom Danmark og Sydvest-Norge uten at selve kommunikasjonen omtales, eller temaet behandles bare nærmest forbigående som en forutsetning for de nære forbindelsene i bronsealderen som flere har vært opptatt av (senest L. N. Myhre 1998; 2004; Kvalø 2004). Noen har allikevel kommentert flintdolkimporten til Norge som tegn på sjøverts kontakt med Danmark mer i dybden (Solberg 1993; 1994:113f; mest inngående hos Kaul 1998:80f), men allikevel uten at den senneolittiske sjøfarten i seg selv blir gjenstand for spesiell oppmerksomhet. Bergljot Solberg meddeler imidlertid den verdifulle iakttagelse at den utsatte Jærkysten trolig hadde bedre havner i senneolittisk tid og i bronsealderen enn nå for tiden, siden Orrevatnet og Horpestadvatnet i Klepp den gang må ha vært forbundet med havet og dannet skjermede laguner (Solberg 1993:129). Også ved Slettabøboplassen, to og en halv mil lenger syd, må havneforholdene den gang ha vært forholdsvis gunstige; kysten er litt mer innskåret der enn lenger nord på Jæren.

Det er nettopp i Klepp funnene med umiddelbar tilknytning til den tidlige Klokkebegerkulturen ligger tettest. En lignende situasjon må for øvrig ha eksistert også på Lista, hvor havnivået omkring 2500 f. Kr. var omkring fire meter høyere enn nå (Ballin og Jensen 1995:23; kalibrert alder etter 4000 BP). Dermed må det ha vært lune havner i de nåværende lavtliggende innsjøene Nesheimsvatnet, Hanangervatnet og Kråkenesvatnet. Nettopp i dette strøket er klokkebegerspissene fra Lista funnet.

En oppsummering av aktuelle synspunkter på området finnes også i bronsealderbindet av Jørgen Jensens «Danmarks Oldtid» (Jensen 2002:82ff). Jensen peker samme sted på et hovedproblem for denne delen av kulturhistorien: «Hvor dette skib [dvs. den tidlige type som er avbildet på Rørbysverdet og enkelte helleristninger], med dets indadbøjede stævne, kom fra, er imidlertid en stor gåde. [...] Indtil videre må vi nok erkende, at vi ikke kan give noget udtømmende svar» (Ibid.).

Et «udtømmende svar» er muligens et drøyt forlangende, men kanskje funnene med tilknytning til Klokkebegerkulturen gir en antydning om i hvilken himmelretning og i hvilket kulturmiljø et svar kan være å finne. I senere nordisk historie ser det flere ganger ut til at endringer i sjøfarten, for eksempel i rekkevidden, henger sammen med teknologiske

endringer ved selve fartøyene eller den måten de ble drevet frem på. Innføringen av roingen i tidlig jernalder ser slik ut til å ha skapt grunnlag for en mer regulær fart på Nordsjøen (Østmo 1992; 2003), og seilet åpnet for reiser over Atlanterhavet i yngre jernalder (Brøgger og Shetelig 1950). Den raske, ja, arkeologisk sett spontane endringen i funnernes utbredelse på overgangen fra mellomneolittisk til senneolittisk tid tyder på at utviklingen av såvel fartøyene selv som av evnen til å bruke dem på åpent hav skjedde så raskt at vi også her kan ha å gjøre med et lignende teknologisk gjennombrudd. Mange generasjoner kan det iallfall ikke ha tatt å etablere den nye forbindelsen. Det er slik det ofte er med store teknologiske og tilhørende sosiale nyheter; er de vellykkede, så varer det ikke lenge før de når et betydelig omfang. Det ligger derfor nær å tenke seg at ekspansjonen sydfra til Sydvest-Norge av det kulturfenomen som har fått det arkeologiske navn «Klokkebegerkultur», hadde en mer avansert maritim teknologi som forutsetning, en mer raffinert båtbyggerkunst enn den som hadde eksistert i Norden tidligere. Et resultat var i så fall at det var nå denne teknologien ble kjent også nord for Skagerak.

Folk hadde selvsagt ferdedes til sjøs i Nordvest-Europa før også, men slik funnene ligger an, må de for det meste ha holdt seg langs kystene gjennom hele steinalderen frem til tidlig- og mellomneolittisk tid. Øyer til havs som f. eks. Gotland (Lithberg 1914), Træna (G. Gjesing 1943) og for den saks skyld Shetland (Wainwright 1964) ble nok nådd (sistnevnte fra Skottland via Orknøyene og Fair Isle), men her gjelder det seilingsruter hvor man så å si hele tiden har synskontakt med land. Det samme gjelder funnene med tilknytning til Gropkeramisk kultur, som har vært regnet som særlig maritimt orientert (Becker 1951). Det er intet som tyder på noen spesiell forbindelse mellom funn fra Gropkeramisk kultur på Jylland (f. eks. Rasmussen 1991) og Sørlandet eller Rogaland (Skjølsvold 1977). Innslaget av funn fra Klokkebegerkulturen i Sydvest-Norge på overgangen mellom mellomneolittisk og senneolittisk tid omkring 2400 f. Kr. kan sees som minner om at dristigheten og rekkevidden økte med en forbedret skipsteknologi; nordboene ble sjøfolk på en annen måte enn de hadde vært før.

Kulturelle og teknologiske forhold

De historiske forhold som lå til grunn for denne utviklingen har nok vært av sammensatt art. En drivkraft bak ekspansjonen kan som nevnt ha vært et behov for spesielt attraktive nordlige varer og andre goder; Prescott og Walderhaug (1995:272) peker dessuten på det uutnyttede jordbrukspotensialet i Vest-Norge på det aktuelle tidspunktet. Den plutselige fremveksten av jordbruksboplasser med toskipede hus av sydiskandinaviske type i senneolittisk tid kan være et tegn på at dette synspunktet har noe for seg (Børsheim 2005; Diinhoff 2005; O. Rønne 2005). Men da må vi også ta i betraktning at rene landnåmsekspedisjoner vil ha stilt store krav til fartøyenes lastekapasitet, ikke bare når det gjelder den utrustning som måtte medføres, men i høy grad dersom husdyr også ble tatt med, inklusive både storfe og kanskje hester. Rene passasjerer måtte man i så fall dessuten regne med, i tillegg til de voksne menn som vel tok seg av mannskapets oppgaver. Enkelte har forestilt seg at det var slik både i bronsealderen og i slutten av steinalderen (Bøe 1938:83f), men dette er et scenario det sant å si ikke er lett å se for seg – ikke minst av rent tekniske årsaker, som vi kommer tilbake til.

Men kanskje vi med Frode Kvalø også kan tenke på de vågsomme sjøreisenes betydning i seg selv, som en arena for å skape prestisje og myter, som i neste omgang kunne brukes til å vinne sosiale og politiske fordeler (Kvalø 2000; 2004; se også Helms 1988; Artelius 1996;

Kristiansen 2002; L. N. Myhre 2004). De som dro avgårde, fikk del i opplevelser som det siden må ha vært både lett og fristende å fremstille i et eventyrlig skjær for dem som ble igjen hjemme. Risikoen var stor og farene mange, og det å komme velberget hjem igjen kan ha fremstått som en bedrift i seg selv, tillegg til den transformasjon som hadde skjedd med eventyrerne og deres ledere. En slik transformasjon var dels en virkning av den kunnskap om mange ting de hadde erhvervet seg på reisen, av de erfaringer som var gjort og farer som var overvunnet, men kanskje også av den nimbus reisene i det hele tatt var omgitt med. Slik kunne reisene så å si få karakter av overgangsritualer, og skaffe en mann både ære og rikdom, ved Skagerak som i Middelhavet. Et berømt eksempel på at bronsealderens reiser hadde en slik betydning i den antikke verden, er disse ordene fra kongen av Sparta, Agamemnons bror Menelaos til den unge Telemakos som var ute på sin første langferd:

Evig er Zevs' palass og evige alle hans skatter.
Men iblant mennesker er der vel få eller ingen som kunne
kappes med meg; men mangt har jeg lidt og vidt har jeg flakket
før jeg kom hjem i det åttende år med lastede snekker.
(Odysseen, 4. sang, vers 78-82)³

Som i Middelhavets bronsealder var midlene også i Norden skipet og kanskje spesielle organisatoriske forhold; foruten metallet, og den nye teknologi og de nye forestillinger om rikdom som fulgte med det. Importen av metall fra Europa, som alt A. W. Brøgger så som grunnlag for den kontinentomspennende sjøfart han så for seg i Europas og Nordens bronsealder (Brøgger 1937), har vært kommentert av så å si alle som har interessert seg for perioden. Det var imidlertid tidligere, i senneolittisk tid, eller til og med i slutten av mellomneolittisk tid, at en lokal nordisk fremstilling av metallsaker begynte. I første omgang var det gullsmykker og våpen, i form av dolker og dolkstaver, som ble laget – foruten, og ikke minst, økser (Vandkilde 1990; 1996). Kobberøkser hadde også vært kjent i Syd-Skandinavia tidligere, på Traktbegerkulturens tid i fjerde årtusen f. Kr. (Klassen u.å.), men neppe i de mellomliggende tusen år, etter sammenbruddet av den sosiale struktur Traktbegerkulturen hadde vært på megalittgravenes tid. Først med den kulturelle endring som kom med senneolittisk tid, ser en mer regelmessig produksjon ut til å ha kommet i gang og et grunnlag blitt skapt for den utvikling som skulle komme senere – på dette som på så mange andre områder. Grunnlaget for den nære sammenhengen mellom metall, våpen, makt, prestisje og sjøfart som ganske sikkert var en forutsetning for organisasjonen av samfunnet langs kystene av Skandinavia iallfall frem til jernutvinningen begynte, ble trolig lagt med senneolittisk kultur.

Mens smykker og våpen var personlige ting som kunne følge sine eiere i graven, finnes øksene fremfor alt som enkeltfunn og i depoter, noe som kan tyde på at de hadde en annen slags plass i tidens mentalitet, i menneskenes sinn. Det er sakens god grunn til å diskutere hvilket omfang bruken av metall kan ha hatt i Norden så tidlig som i senneolittisk tid (Vandkilde 1996:262ff). Men forestillinger som tidligere gjorde seg gjeldende om at metallet i de eldste tider *bare* hadde symbolsk betydning i Norden, og særlig i Norge, er det ikke så vanlig å høre lenger. De mange forseggjorte økser av flint og bergart som er så karakteristiske for mellomneolittisk tid i Syd- og Mellom-Skandinavia, og som har karakter av differensiert spesialverktøy (Malmer 1962:450ff), var nærmest ikke i bruk lenger i senneolittisk tid, og er formodentlig blitt erstattet av noe annet. Det er vanskelig å tenke seg annet enn at metal-

lets egenskaper til holdbare, skjærende egger og stikkende odder (Bakka 1976:22) ble tatt i bruk i et samfunn der kampen om makt og prestisje ble stadig sterkere, som våpenproduksjonen og den tiltagende bygging av monumentale gravanlegg bare er to av mange tegn på. På samme måte er det nærliggende å tenke at tilgang til metallverktøy, først og fremst økser, kan ha fått betydning for båtbyggingen, kanskje særlig når det gjelder bedre muligheter for å produsere tynnhuggete planker. Selv om vi sikkert bør passe oss for å gjøre oss for små tanker om hva som hadde kunnet oppnås med de forseggjorte flintøkserne og meislene, kan det tenkes at kobber- og siden bronseøkser gav nye muligheter på dette området, og dermed skapte én forutsetning for utvikling av båtbyggerkunsten frem til det resultat som er gjengitt på de eldste bronsealderristningene. Dette har riktignok vært vurdert annerledes i tidligere forskning; A. W. Brøgger mente at steinøkser kunne ha vært brukt til kløving av planker nærmest uansett hvor upraktisk det kan forekomme oss, og at bronseøkser neppe representerte noe videre fremskritt (Brøgger og Shtelig 1950:49). Dette er Marstrander enig i, men han har også den kloke bemerkning at det det kommer an på, er «om redskapskultur og teknisk evne formådde å utføre disse arbeidsprosesser i et slikt omfang at det plankebygde skipet så å si ble allemanseie og kunne danne grunnlaget for samferdselen til sjøs» (Marstrander 1963:151). Det er her jeg tror innføringen av metallredskap bør vurderes annerledes enn både Brøgger og Marstrander har gjort det, spesielt når de arkeologiske funnene i alminnelighet tyder på at flintøkserne faktisk gikk ut av bruk.

I denne sammenhengen betyr det ikke så mye at det ennå bare er påvist et par sannsynlige, forholdsvis sene senneolittiske bronseøkser i Norge. Det er C. 7978 fra

Fig. 6.

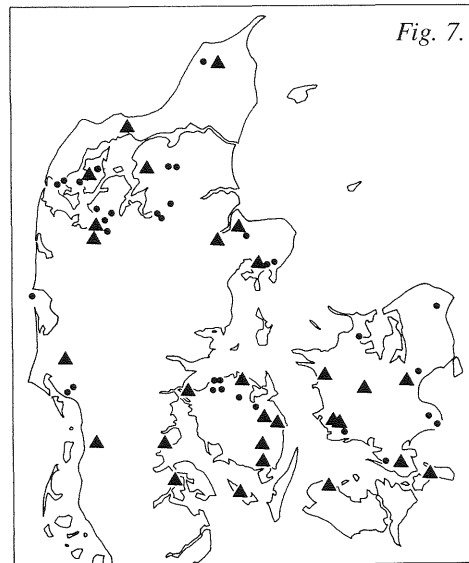

Fig. 7.

Fig. 6. C. 7978. Senneolittisk bronseøkser fra Berge, Nes, Sauherad. Foto: Kulturhistorisk museum. Øksa måler 14 cm.

Fig. 7. Metallfunn fra SN I i Danmark. ▲ = økser; ● = andre metallsaker. Omtegnet etter Vandkilde 1996:190, fig. 184.

Berge, Nes, Sauherad, som Lars Groseth ser som en A-øks med datering til SN II etter Helle Vandkildes typologi og kronologi (Groseth 2001:36f) (fig. 6). Den andre er S. 7825 fra under en røys på Bersagel på Høle i Sandnes (Petersen 1952:52), som er bestemt som en A-øks av Jan Aakvik (Aakvik 2000:19, 91). Begge hører til gruppen *Primitive low-flanged axes* hos Vandkilde (1996:66f). Det skal også nevnes at Aakvik har bestemt hele ni økser som tilhørende Vandkildes type B 4 med datering hovedsakelig til tidligste bronsealder, men som kanskje går tilbake til SN II. Dette må kalles et overraskende antall, i betraktning av at Vandkilde bare noterer tre slike økser i Danmark (Vandkilde 1996:103f).

Nå kan det jo kanskje allikevel hende at et fornyet studium av hele det norske materialet ville avsløre flere av de tidlige øksene. Men en annen sak er at det aller meste av den tidlige metalltids metall rimeligvis ble smeltet om og gjenbrukt mange ganger, så funn av tidlige metallsaker i det hele tatt er sjeldne fordi man så å si bare finner det som ble lagt ned i jorden med hensikt i graver og depoter, mens all steinalderens stein i prinsippet er bevart til denne dag. Dessuten bør vi heller feste oppmerksomheten ved utgangspunktet for den ekspansjon vi her snakker om og de funn av tidlige senneolittiske kobberøkser som er gjort der. Helle Vandkilde regner med 32 kobberøkser med sannsynlig datering til SN I i danske funn i tillegg til et par som kan være fra MN B (Vandkilde 1996:178ff). På kartet ligger de spredt over det meste av landet; når andre metallarbeider også tas med, blir en konsentrasjon til Limfjordområdet og begge sider av Storebælt tydeligere (Fig. 7). Det var som nevnt i Limfjordområdet Klokkebegekulturen fikk sitt tidligste og sterkeste fotfeste, med alt det innebar av nye teknologiske, sosiale og andre kulturelle muligheter og utfordringer. Det er nærliggende å se for seg at det var der utviklingen av den senneolittiske tids båtbygging først kom igang.

Senneolittiske båter

Men hvordan skal vi se for oss de båtene som ble brukt da sjøveien over Skagerak ble skapt for nærmere fire og et halvt tusen år siden? Så gamle funn av plankebåter eller andre mer kompliserte konstruksjoner foreligger ikke fra Norden; de funn vi i det hele tatt har, er av stokkebåter. Et slikt senneolittisk båtfunn er gjort ved utgravning av en dobbeltgrav ved Kiaby i Villands härad i Skåne. Fire mennesker var der begravet i to stokkebåter sammen med en tidlig flintdolk, en spydspiss av flint og enkelte andre gjenstander. Stokkebåtene er brukt som gravkister, og graven tilhører en liten gruppe dobbeltgraver, noen med spor av rammer eller kister av tre, som er funnet i et begrenset område på Sjælland og i Skåne og med dateringer fra sen mellomneolittisk tid til eldre bronsealder (Järbe 1950; sml. Strömberg 1952). Gad Rausing tenkte seg at disse båtene kan ha vært varmeutspente stokkebåter (Rausing 1984:34). Nevnes kan også en utspent stokkebåt fra Helsingfors, datert geologisk til yngre steinalder, trolig sen kamkeramisk tid eller Stridsøkskulturens tid. Ville Luho spør «Kan man möjligen tänka sig, att båtyxfolket har färdats i dylika kanoter, då det kom till Finland över Finska viken?» (Luho, Hyypä och Gustafsson 1956:19). Rausing foreslår at de neolittiske båtfunnene fra Norden representerer to forskjellige båtbyggingstradisjoner; en som bestod av enkle stokkebåter beregnet for innlandsfarvann, og en annen, med mer utviklede, utspente stokkebåter, med funn også fra lokaliteter ved sjøen (Rausing 1984:34).

Stokkebåter finnes imidlertid fra så å si alle tider (Arisholm 2005), både tidligere og senere enn båtene fra Kiaby og Helsingfors, uten at det berører oppfatningen av hva slags

mer kompliserte fartøyer som ellers kan ha eksistert. Det bør det ikke gjøre for senneolittisk tid heller, selv om det skal innrømmes at det er spesielt å finne stokkebåter i en grav. Det kan imidlertid være grunn til å legge merke til at de riktignok få senneolittiske båtfunn vi har, er gjort helt andre steder enn langs den seilingsruten mellom Jylland og Sydvest-Norge som vi er opptatt av her. Det er derfor alt i alt ikke så stor grunn til å regne disse båtene som representative for hva som ble brukt i den farten. En lignende konklusjon kommer Crumlin-Pedersen til for neolittiske stokkebåter i alminnelighet, på linje med Rausing som ble referert ovenfor: «De neolittiske både er fra indlandets søer og kan derfor ikke tages som sikkert uttrykk for de bådtype, hvormed periodens fangstfolk besejlede de danske farvande og bla. fragtede flintdolke til Norge» (Crumlin-Pedersen 2003:260).

Crumlin-Pedersen gir uttrykk for en annen betraktning av stor interesse når han foreslår at Hjortspringbåtens og helleristningsbåtens todelte, nebbformede (etter engelsk *beak*, kanskje «hornformede») hadde vært like treffende) stevner ikke skal forklares på grunnlag av tekniske behov og forutsetninger, men som stiltrekk med symbolsk og prestisjegivende betydning, basert på impulser fra Middelhavet (Crumlin-Pedersen 2003:230; lignende alt hos Olsen 1938:150). Nå er jo Crumlin-Pedersen også klar over at det ikke er så mange konkrete ting å peke på som kunne tyde på en slik nær kontakt mellom Middelhavet og Norden på det maritime området – spesielt, kunne man legge til, i betraktning av de mange og tydelige teknologiske og andre kulturelle forhold som skiller de to områdene fra hverandre på dette felt. Men noen få tilsynelatende likhetstrekk er det allikevel – også når det gjelder de todelte stevnene, der Crumlin-Pedersen med henvisning til Wachsmann (1998) nevner en skipsmodell i terracotta med slikt utstyr fra Mókhlós utenfor nordøstkysten av Kreta, datert til ca. 2200 f. Kr. (Crumlin-Pedersen 2003:227).

Men om dette holder stikk, om de todelte stevnene egentlig ikke hadde funksjonell betydning, må båter som de på bronsealderristningene rent teknisk kunne tenkes *uten* todelte stevner. Interessant nok regner Gro Mandt i sin grundige analyse av helleristningene på Vestlandet nettopp ristningsbilder av båter uten todelte stevner til de eldste (Mandt 1991:324). Denne oppfatningen av datering av slike figurer deler hun for såvidt med de fleste forfattere, også selv om hun ikke legger så stor vekt på muligheten for en sammenheng med enkelte båtfignurer på veideristningene som mange tidligere har gjort. Sognnes kommer til lignende resultater, og da er geologiske og statistisk-typologiske forhold også tatt i betraktning (Sognnes 1987:76, 1993:164 og 2001:51f med henvisninger). Båtfignurer uten todelte stevner finnes blant annet på hellene fra gravkammeret i Mjeltehaugen på Giske på Sunnmøre (Fig. 8; 9). Flere andre forekomster med slike tidlige båtfignurer nevnes av Mandt 1991:334f og Sognnes 1987:75f. Datering av Mjeltehaugen er ett av Mandts sterkeste kort for å si noe om alderen på båtfignurer av dette slaget (Mandt 1983). Mjeltehaugen er en av en gruppe gravhauger med gravkammer av dekorerte veggheiler som en gang fantes fra Rogaland til Trøndelag. Stort sett alle er nå ødelagt, og Mjeltehaugen er en av de få som har vært gjenstand for en viss fagmessig undersøkelse (Lorange 1879b). Mange forskere har vært opptatt av dette store og en gang innholdsrike monumentet, men de er lite samstemte såvel når det gjelder datering som kulturhistorisk plassering (oversikt, se Linge 2004; Mandt 2005). Sverre Marstrander gikk i sin tid lengst i å trekke lange kulturhistoriske linjer til Kontinentet, neolittiske graver med dekorerte veggheiler i Halle-Saaledistriktet nevnes spesielt. Nærmest fordi Klokkebeuger-kulturen i utgangspunktet måtte anses som uaktuell, mente han at formidlingen av disse formene til Norge måtte ha foregått via østdansk

Fig. 8. Skipsfigurer på hellene fra Mjeltehaugen, Giske, Møre og Romsdal. Etter Mandt 1983, Fig. 3.

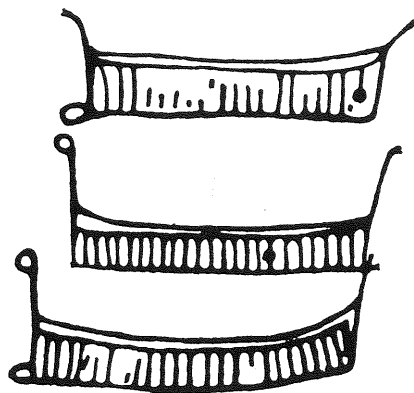

Fig. 9. Skipsfigurer fra helleristning på Krabbestig, Vågsøy, Sogn og Fjordane. Kalkering av Egil Bakka. Etter Mandt 1991:576.

Enkeltgravskultur. Denne konstruksjonen må imidlertid sies å fortone seg nokså søkt; den «rekken av østdanske økser fra Vestlandet [som] staker ut en forbindelseslinje langs leden» (Marstrander 1963:321), er vanskelig å få øye på og i beste fall svært glissen (sml. Hinsch 1956:31f; 192f). Men interessant nok bemerker Marstrander at mye av dekoren på gravhellene «gjenfinnes i praktisk talt uforandret form både på spanske og mellomeuropeiske klokkebegre» (Marstrander 1963:319). Man burde kanskje ha ventet en datering av Mjeltehaugen til mellom- eller senneolittisk tid som følge av et slikt syn, men han foreslår heller bronsealderens periode I, og følger her nærmest Eyvind de Langes datering (Marstrander 1963:325; de Lange 1912:28).

Forbindelsen til Midt-Tyskland kan kanskje synes nokså fjern og lite å bygge på (Hagen 1970). Holdepunktene for en datering av Mjeltehaugen er nok usikre, som Trond Eilev Linge har fremholdt (Linge 2004). Men med den tvil som knytter seg til utformingen av selve gravanlegget, som Linge etter et iherdig forsøk på rekonstruksjon først og fremst bygger sin datering til bronsealderens periode II-III på, tror jeg ikke det er tilrådelig å se bort fra dekoren i den grad han gjør. Fraværet av spiralornamentikk er og blir påfallende med den datering han foreslår. En ny undersøkelse av restene av Mjeltehaugen med sikte på en sikrere datering er kanskje fremdeles mulig, og hadde vært kjærkommen. Siste ord er nok iallfall ikke sagt om dette, men inntil videre er det først og fremst vurderinger av typologiske forhold ved båtristninger som kan antyde at vi her har for oss bilder av de båtene som trafikkerte Vestlandskysten i senneolittisk tid, slik de tok seg ut før de ble utstyrt med de imponerende horn vi kjenner fra bronsealderens båtbilder og fra Hjortspringbåten.

Mer om senneolittiske båter

Våre forestillinger om senneolitikums båter blir da bestemt av mange forskjellige forhold, som Hjortspringbåten og den tradisjon den representerer og som helleristningene og figurer på bronsegenstander er uttrykk for, og eventuelt av de tidligste båtfigurene på Vestlandet, videre av teknisk logikk knyttet til hvordan fartøyer med plankebygde, selvbærende skrog som de nordiske er konstruert (Humbla 1937; Crumlin-Pedersen 1970; 2003), og av det forhold at sjøtrafikken over Skagerak kom i gang samtidig som folk i Norden tok i bruk metallverktøy. Alt sammen er indisier, men de lar seg forene i det syn at det foregikk en sterk, ny utvikling av båtbyggingen på overgangen til senneolittisk tid ca. 2400 f. Kr., betinget av sosiale og politiske forhold og behov samt av den teknologi som fulgte med bruken av metall. Båtene må vi se for oss som bygget av tynnhuggete, kanskje varmeformede planker, sydd sammen som i Hjortspringbåten. De dannet utgangspunkt for hele den flere tusen år lange utvikling av båtbyggingen i Norden som ennå eksisterer og praktiseres som en levende tradisjon.

De senneolittiske båtenes størrelse og kapasitet er det ellers vanskelig å gjøre seg opp en mening om. Det at båtene skulle padles, har iallfall gjort at fribordet måtte holdes lavt, og av dette følger en svært begrenset lastekapasitet. Lasterom og last av enhver art vil dessuten ha gjort at båtene ble tyngre, farten lavere og rekkevidden kortere, så her er vi nok ved et kritisk punkt i teknologien.

Den kulturhistoriske bevegelse som først gjorde bruk av den nye teknologien og førte den til Vestlandet, var etter det vi har sett, trolig forbundet med Klokkebegerkulturens nordlige ekspansjon. Klokkebegerkulturen fikk tidlig fotfeste i Nord-Jylland, og det er i det miljøet det er lettest å se for seg at utgangspunktet for den videre ekspansjonen nordover fantes, og den nye båtteknologien ble utviklet og fikk sitt gjennombrudd. Om de maritime forholdene i Klokkebegerkulturen i Europa vet vi riktignok ellers lite eller ingenting. Det som er av interesse i vår sammenheng, er selvsagt særlig spørsmålet om den skipsteknologi som skapte de tidlige, mer utviklede plankebygde farkoster, bygde på hjemlige, sydiskandinaviske forutsetninger eller på kunnskap som fantes i Klokkebegerkulturen i Vest-Europa og kom til Norden med den. Her er det å si at de forholdsvis tallrike tidlige bronsealders båtfunn som foreligger fra Storbritannia, egentlig ikke tyder på noen særlig nær kontakt med Skandinavia, selv om de sakens er eksempler på avansert trebearbeiding i bronsealderen. De best kjente av disse funnene er tre båter fra North Ferriby i Yorkshire (to andre båter derfra er fra tidlig jernalder) og en fra Dover i Kent (for oversikt, se Crumlin Pedersen 2003:210; Clark 2004). Disse båtene er imidlertid ikke bygget som selvbærende skall slik de nordiske alltid har vært. Som Crumlin-Pedersen sier, skiller de seg teknisk så klart fra alt vi kjenner i Norden at konklusjonen bør være at skandinavisk båtbygging var uavhengig av samtidige britiske tradisjoner (Ibid: 224). Det betyr at den tidlige utviklingen av nordisk båtbygging trolig fant sted i Skandinavia på grunnlag av de tekniske forutsetninger som fantes her; som et kompleks av oppfinnsomme innovasjoner. Den havgående nordiske båten var rett og slett en oppfinnelse. Så lang tid tok det forresten sikkert ikke før Vestlandets båtbyggere selv fortsatte utviklingen av båtene på grunnlag av egne erfaringer i de barskere farvann som finnes der, selv om impulsene i første omgang kom sydfra. Det er i grunnen alt i alt det samme som vi senere finner i den nordiske båtbyggingstradisjonen, som alltid har vært preget av innsiktsfull kreativitet og fortrolighet med såvel sjøen som byggematerialer og byggeteknikker.

En viss støtte for denne fremstillingen kan være å finne i språket, som har bevart mange minner om gamle ord for fartøyer og alt deres vesen. Et interessant ord er *skip*, som av Harald Bjorvand og Fredrik Otto Lindeman forklares som en fellesgermansk innovasjon på grunnlag av en indoeuropeisk rot **skey* med betydningen «spalte, kløve, skjære (av)» (Bjorvand og Lindeman 2000:795f). Dette kunne kanskje tenkes å være en henvisning til prosessen med å fremstille planker, som nettopp må ha skjedd med kløving – og ikke som Bjorvand og Lindeman antar, referere til uthulte stokkebåter. Her kan vi også minne om at hele den kulturprosessen som lå til grunn for utbredelsen av neolittiske steinalderkulturer i Norge, og spesielt på Vestlandet, i sen mellomneolittisk og i senneolittisk tid, av flere forfattere er knyttet nettopp til utbredelsen av indoeuropeisk språk og kultur (f. eks. Håland og Håland 1982; Prescott and Walderhaug 1995; Østmo 1996).

Over Skagerak i steinalderen

I sin upubliserte hovedoppgave i arkeologi har Frode Kvalø gjort et grundig forsøk på å vurdere seilingsforholdene i Skagerak i eldre bronsealder, og synspunktene må vel i hovedsak kunne antas å ha gyldighet for den foregående perioden også. Kvalø bygger på Erik Wishmanns meteorologiske undersøkelser, og kommer til at våre dagers forhold for vær, strøm og bølger i alt vesentlig kan legges til grunn, selv om klimaet den gang var noe varmere enn nå, og hyppigheten av høytrykk kanskje større (Kvalø 2000; Wishmann 1979; sml. L. N. Myhre 2004:68ff).

Slike værforhold bør vel snarest ha vært en fordel for folk som skulle padle seg frem. Imidlertid kan det kanskje tenkes at Kvalø har et vel konservativt syn på den fart som kunne oppnås. Med henvisning til Marstrandens forsøk med en skinnbåt bygget etter inspirasjon fra helleristningsbildene, der en gjennomsnittshastighet på 2,8 knop ble oppnådd (Marstrander 1976), regner Kvalø med 3 knop beholden fart som realistisk (Kvalø 2000:42). Her tror jeg man bør skjele til de forsøk som er gjort med «Tilia Alsie», en kopi av Hjortspringbåten, som under prøver i 2001 kom opp i en gjennomsnittlig fart på 4,7 knop på en drøyt seks timers langtur, riktignok i relativt smult syddansk farvann (Vinner 2003:117).

Den korteste avstanden over Skagerak, fra Hanstholm i Nord-Jylland til Flekkerøy ved Kristiansand, er 111 km eller vel 60 sjømil; avstanden på ca. 65 sjømil gjelder imidlertid for det meste av Sørlandskysten fra Arendal til Mandal i forhold til nordvestkysten av Jylland, spesielt Hirtshals og Hanstholm (Fig. 10; se også Ø. Johansen 1986:155, fig. 96). En slik ferd har nok vært en utfordring og kraftprøve for mannskaper som måtte padle hele veien og ganske sikkert ikke hadde plass til å ha med seg avløsere.

Vi kan vel ikke regne med at turene til enhver tid fulgte den ruten som ser aller kortest ut på kartet. Hvor lang tid en slik ferd tok, er derfor av mange grunner ikke godt å si nøyaktig. Men med en fart på høyde med «Tilia Alsie» må turen over Skagerak minst ha tatt 12-13 timer; kanskje mer ettersom man vel måtte vente mer sjø og avdrift på en slik tur enn i det syddanske arkipel. Men selv en tur på 15-20 timer må vel i alminnelighet kunne betraktes som innenfor rekkevidde av det mulige. Vi bør nok tenke oss at de distanser og seilingstider vi her snakker om, har representert en øvre grense for hva som var gjennomførbart i praksis med den teknologi som var tilgjengelig. Det er forsåvidt i seg selv et tegn på at det lå en nyutviklet skipsteknologi bak den plutselige endringen i, eller utvidelsen av sjøveiene ved begynnelsen av senneolittisk tid. Alternativt måtte man nesten tenke seg at de i lang tid tid-

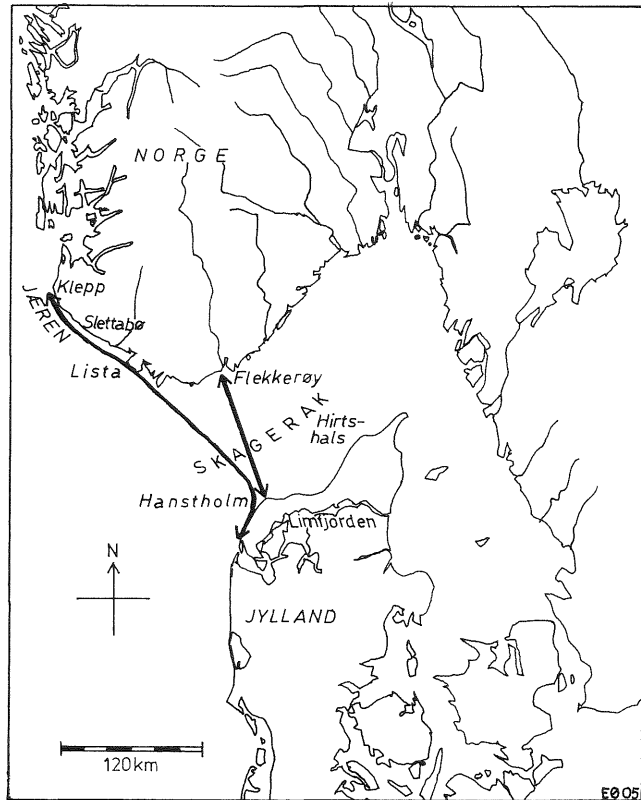

Fig. 10. Sjøveien over Skagerak.

ligere har hatt båter som saktens kunne krysse Skagerak; de ble bare av uutgrunnelige årsaker ikke brukt til det -.

Seilingssesongen har sikkert vært om sommeren, slik både senere tradisjon tyder på og klimaforholdene gjør det naturlig, som Kvalø kommer til (Kvalø 2000:45), og slik det også var i Middelhavet hvor forholdene er bedre kjent. En av de mest berømte leirtavlene med tidlige greske innskrifter i Linear B fra Pylos på Peloponnes, den som kanskje beskriver forberedelsene til de menneskeofringer som ble satt i verk i den siste paniske tid før samfunnet gikk til grunne i det 13. århundre f. Kr., innledes med det som trolig er navnet på den måned da de tragiske begivenhetene fant sted, *po-ro-wi-to-jo*, som L. R. Palmer har foreslått står for *Plowistio*, «(måneden) for seiling», da seilingssesongen tradisjonelt begynte, i mars-april (Palmer 1955, sitert etter Chadwick 1976:90).

Risikable har nok sjøreisene i slutten av steinalderen vært selv i sommerbrisen, og det var kanskje ikke alle som dro avgårde, som kom velberget frem. Men risikoen var en del av virkeligheten og de gitte forutsetninger, slik det har vært for kystens og sjøens folk til alle tider. Vi kan se for oss en sammenheng mellom teknologiske muligheter og risiko, på den måten at en forbedret teknologi har redusert risikoen ved å sette ut over Skagerak til det som har

vært opplevd som et akseptabelt nivå i lys av det utbytte som kunne vinnes, materielt, personlig, sosialt og politisk.

Avslutning

Ekspansjonen nord over havet til Norge er med på å gi senneolittisk tid et dynamisk preg – en tid med handlekraft. I så måte må den historie som her er fortalt, vel iallfall sies å være i pakt med det inntrykk perioden ellers gir på bakgrunn av de siste tiårs funn og forskning. Det var i senneolittisk tid at de samfunn og samfunnsforhold ble etablert som kom til å danne grunnlaget for kulturforholdene i Norge i bronsealder og enda langt senere. Det gjaldt for jordbruket og bosetningen, og de forhold vi har sett på her, tyder på at det gjaldt på sjøen også. Utviklingen av den nordiske båtbyggingen er en historie om teknologisk utvikling med helt avgjørende konsekvenser for norsk, nordisk og europeisk historie i flere tusen år – snauere kan det ikke sies.

Da sjøveien fra Jylland til Norge over Skagerak ble etablert, ble Norge og fremfor alt Vestlandet og kysten videre nordover knyttet til Europa for all fremtid. Veien nordover var åpnet, «nordveien», som med tiden skulle gi navn til leden og landet. Ledens navn er selvsagt eldst; skjønt det ikke er kjent før i langt senere kilder, kan det for alt vi vet være like gammelt som trafikken selv.

Etterord

Mange gode kolleger ved Universitetet i Oslo har kommet med verdifulle kommentarer av såvel saklig som språklig art som de fortjener takk for. Takk også til Åsa D. Hauken og Guro Skjelstad for hjelp med opplysninger om funn i Arkeologisk museum i Stavanger og til Knut Andreas Bergsvik og Asle Bruen Olsen for opplysninger om funn i Bergen Museum. Alt ansvar for feil og mangler i teksten er allikevel selvsagt forfatterens.

Klokkebegerspisser i Norge

(sml. Myhre 1979; Holberg 2000, Vedlegg 18)

C. 2243	Florø, Flora, Sogn og Fjordane (typeeksemplaret Rygh 78 (Winther 1878:113)).
C. 12354	Revaug, Sande, Vestfold.
C. 25307	Kjørrefjord, Farsund, Lista, Vest-Agder.
(U. Nr.)	Ulvedalen, Kråkerøy, Østfold (Johansen 1957:61).
(Nytt funn 2005, u. nr.)	Røykjenes ved Fyresvatn, Fyresdal, Telemark.
S. 444	Sola eller Sømme, Sola, Rogaland
S. 557	Trolig Holeheia eller Selemarka, Klepp, Rogaland
S. 962	ukjent sted, Vest-Agder
S. 1011	Tunheim, Time, Rogaland
S. 1067	Holeheia, Klepp, Rogaland
S. 1327	ukjent sted, Klepp eller Hå, Rogaland
S. 1508	ukjent sted, Klepp, Rogaland

- S. 1516 ukjent sted, Jæren, Rogaland
 S. 3192 Høyland, Hå, Rogaland.
 S. 3247 Tu, Klepp, Rogaland
 S. 3580 Sande, Randaberg, Rogaland
 S. 3627 Sele, Klepp, Rogaland
 S. 4032 4 stk. ved Figgjo, Klepp, Rogaland.
 S. 4624 Haver, Hå, Rogaland
 S. 5272g 2 stk. fra ukjent sted (Holberg 2000).
 S. 6318 Kampen, Stavanger, Rogaland
 S. 7548 Sele, Klepp, Rogaland
 S. 8672b Helle, Espedal, Forsand, Rogaland
 S. 9648 Slettabø, Ognå, Hå, Rogaland (5 stk) (Skjølsvold 1977, Pl. 12).
 (S. u. nr.) Sola? (Muntl. medd. fra Åsa D. Hauken)
 (Nytt funn 2005, u. nr.) Boplasslokaliteten Fosnaneset 1a, ca. 10 m o.h. i Vollsvika på Fosen, Fosnaneset gnr. 106, bnr. 1, Karmøy kommune. Spissen ble funnet i usikker kontekst. Boplassen har funn fra flere tidsavsnitt og domineres av funn fra senmesolitikum og tidligneolitikum, men har også innslag av flateretusjeringsavslag (muntlig medd. fra Guro Skjelstad).
- B. 3241a5 Nesheim, Farsund, Vest-Agder
 B. 3253a13 Nesheim, Farsund, Vest-Agder
 B. 3335a Solasanden, Sola, Rogaland
 B. 3342a Hårknipsanden, Vollmona, Lunde, Farsund, Vest-Agder
 B. 3694 Anda, Klepp, Rogaland
 B. 4009 Orresanden, Klepp, Rogaland
 B. 4092 Skadsheim, Klepp, Rogaland
 B. 4105 Sele, Klepp, Rogaland
 B. 4245 Klepp prestegård, Klepp, Rogaland
 B. 4246 Solasanden, Sola, Rogaland
 B. 5247 Buchs samling (Jæren)
 B. 5248 Buchs samling (Jæren)
 B. 5330 ukjent sted, Jæren, Rogaland
 B. 7104 Myra, Sande, Møre og Romsdal
 B. 12586 Årebrot, Flora, Sogn og Fjordane (Bergen Museum – arkeologisk tilvekst). Denne er innlevert fra Årebrot, men med ukjent funnsted. Katalogisatoren (Tore Bjørge) antar at den kan være indiansk. Formen er imidlertid karakteristisk nok.

Vingen, Bremanger, Sogn og Fjordane. Tre-fire flateretusjerte pilespisser med tange og mothaker kom inn til Bergen Museum ca. 1990, men ble etter sigende levert tilbake til finnerne ut fra en antagelse om at de var indianske. De må imidlertid ha vært karakteristiske nok (muntl. meddelelse fra Knut Andreas Bergsvik og Christopher Prescott).

Noter

1. Det vil si 3550±70 BP (T-3450, Lindblom 1982:28), 2010-1770 calBC, kalibreringer her og senere etter kalibreringsprogrammet OxCal v3.9, som finnes på nettstedet <http://www.rlaha.ox.ac.uk/orau/oxcal.html>
2. 3970±100 BP (T-627) (2620-2290 calBC), 3860±100 BP (T-628) (2470-2190 calBC) og 3790±70 BP (T-739) (2400-2050 calBC, men hovedsakelig 2340-2130 calBC) (Skjølsvold 1977:177).
3. P. Østbyes gjendiktning, Gyldendals Fakkell-bøker, Oslo 1963.

Summary

Crossing the Skagerrak in the Stone Age. Some reflections on the invention of sea-going vessels in Scandinavia.

The origin of the Nordic clinker-built boat must be sought far back in prehistoric times. The lack of relevant archaeological finds older than the Iron Age however makes these origins difficult to see. This situation still is not particular to this branch of archaeology, which always must seek to formulate theories about entities which are preserved only in fragmentary state in the archaeological record.

More than ten thousand pictures on rock carving panels and elsewhere provide a broad and varied, if hard to date and interpret, supplementary body of evidence for the study of Stone and Bronze Age boatbuilding. These pictures certainly represent a continuous artistic tradition embracing almost two thousand years from the beginning of the Bronze Age far into the Early Iron Age. It would seem likely that this artistic tradition corresponded to a similar tradition of building the boats which form the most numerous motif on the rock carvings. If so, the boats of the Early Bronze Age c. 1800 BC probably were constructed as self-contained planker-built hulls just like the quite well-preserved Hjortspring Boat which has been dated to the 4th C. BC.

This implies that a development of boatbuilding leading up to this situation must have taken place at the latest during the preceding Late Neolithic. Maps of artefacts of South Scandinavian origin found in Norway during the Late Middle Neolithic, c. 2900-2350 BC, show quite clearly that these items must have reached South Norway along the coast of Kattgat, as they have been found predominantly by the Oslo fiord in Southeast Norway and hardly at all in Western Norway. Finds of South Scandinavian origin from the following Late Neolithic, to the contrary, concentrate in Southwest Norway to such a degree that it seems obvious that they must have come directly across the Skagerrak from Jutland. This concerns such items as the earliest types of pressure-flaked flint daggers (according to Lomborg 1973), and in particular the characteristic pressure-flaked points of the Bell Beaker Culture. More than 50 of these have been found in Norway, above all in the Jæren district of Rogaland, Southwest Norway. At the settlement site of Slettabø, a Bell Beaker of probable North German origin has also been found, and elsewhere a couple of possible wrist-guards have been discovered, too. This group of finds may be dated to 2600-2100 BC on the basis of radiocarbon datings from the Slettabø site (Glørstad 1996).

North Jutland had developed into a centre of Bell Beaker Culture influence at the transition to the Late Neolithic, and was the likely geographical origin of the expansion across Skagerrak toward West Norway. The early metallurgy of the Bell Beaker Culture may have provided one of the prerequisites for this, in the form of the earliest regular metal axes to have been produced in Scandinavia, and which may have facilitated the production of

planks necessary for the boats which made the voyages toward the North possible. 32 such axes have been found in Denmark according to Vandkilde 1996; only two have so far been identified in Norway (Aakvik 2000; Groseth 2001).

Ole Crumlin-Pedersen (2003) has argued that the double stems so characteristic of Bronze Age boats as depicted on the rock carvings, and also found on the Hjørtspring boat, may have been ornamental rather than actually functional. In that case, the earliest types of such boats may have been built without double stems. Pictures of boats without double stems indeed form the earliest phase of rock carving boats in Western Norway according to Mandt 1991, for instance on the panels of the Mjeltehaugen grave chamber in Sunnmøre, which may possibly be datable to the Late Neolithic, and which also carries ornaments seemingly related to those of the Bell Beaker Culture (Marstrander 1963; 1978).

The voyage across the Skagerrak may have taken as much as 15-20 hours, which probably represents an upper limit to what was possible in practical terms, even if it must have involved risks and perhaps dangers of many kinds. But the risk must have been considered worth taking, in view of the gains which could be expected, whether in the form of Northern goods of various kinds, access to new farming land or in purely prestigious, social and political terms. The connection between Western Norway and Europe which became established, would have repercussions for all future history of these parts.

Litteratur

- Ab. = Foreningen til Norske Fortidsminde-merkers Bevaring. Aarsberetning.
- Andersen, S. H. 1985: Tybrind Vig. A Preliminary Report on a Submerged Ertebølle Settlement on the West Coast of Fyn. *Journal of Danish Archaeology*. Vol. 4, pp.52-69. Odense.
- Apel, J. 2001: *Daggers, Knowledge and Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350-1500 cal BC*. Coast to coast-book 3. Uppsala.
- Arisholm, T. 2005: Kort om stokkebåter i tid og rom. T. Arisholm og P. Nymoen (red.): *Stokkebåter. Nytt om Sørumbåten og andre sørnorske stokkebåtfunn*. Norsk Sjøfartsmuseum. Skrift nr. 49, pp. 41-46. Oslo.
- Artelius, T. 1996: *Långfärd och återkomst – Skeppet i bronsålderns gravar*. Riksantikvarieämbetets Arkeologiska Undersökningar. Skrifter 17. Kungsbacka.
- Bakka, E. 1976: *Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nordskandinavia*. Det kgl. norske videnskabers selskab. Museet. Miscellanea. 25. Trondheim.
- Ballin, T. B. og Jensen, O. L. 1995: *Farsundprosjektet – stenalderboplads på Lista*. Varia 29. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Becker, C. J. 1951: Den grubekeramiske kultur i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1950*, pp 153-274.
- Bjorvand, H. og Lindeman, F. O. 2000: *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1909: *Den arktiske stenalder i Norge*. Videnskabs-Selskabets Skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse. No. 1. Kristiania.
- Brøgger, A. W. 1937: Opdagelsenes nye århundre. *Norsk geografisk tidsskrift*. Bind VI, pp. 171-203.
- Brøgger, A. W. og Shetelig, H. 1950: *Vikingskipene: deres forgjengere og etterfølgere*. Oslo.

- Burenhult, G. 1973: *The Rock Carvings of Götaland (excluding Gothenburg county, Bohuslän and Dalsland). Part II. Illustrations.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°. N° 8. Lund.
- Bøe, J. 1938: Fangstmann og bumann. A. Bugge og S. Steen (red.): *Norsk kulturhistorie. Billeder av folkets dagligliv gjennom årtusener.* Bind 1, pp. 29-90. Oslo.
- Børshem, R. L. 2005: Toskipete hus i neolitikum og eldste bronsealder. *Primitive Tider* 7, pp. 49-59. Oslo.
- Chadwick, J. 1976: *The Mycenaean World.* Cambridge.
- Christensen, A. E. 1980: Ristninger fra nyere tid – Noen tanker om motivkrets. *Ristninger i forhistorie og middelalder.* Varia 1. Universitetets Oldsaksamling, pp. 75-89. Oslo.
- Clark, P. 2004 (red.): *The Dover Bronze Age boat in context: society and water transport in prehistoric Europe.* Oxford.
- Clarke, D. L. 1976: The Beaker Network – Social and Economic Models. Oberried: *Glockenbechersymposium*, pp. 459-476. Bussum/Haarlem.
- Crumlin-Pedersen, Ole 1970: *Skind eller træ? En studie i den nordiske plankebåds konstruktive oprindelse.* O. Hasslöf, H. Henningsen and A.E. Christensen (ed.): *Sømand, fisker, skib og værft. Introduktion til maritim etnologi.* København.
- Crumlin-Pedersen, O. 2003: The Hjortspring boat in a ship-archaeological context. O. Crumlin-Pedersen og A. Trakadas (ed.): *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age Warship in Context.* Ships and Boats of the North. Volume 5. Roskilde: The Viking Ship Museum in Roskilde. Crumlin-Pedersen, O. og Trakadas, A. (ed.) 2003: *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age Warship in Context.* Ships and Boats of the North. Volume 5, pp 209-232. The Viking Ship Museum in Roskilde.
- Diinhoff, S. 2005: Tidlige jordbrugsbosætninger på Vestlandet med spor efter toskipede langhuse. *Primitive Tider* 7, pp. 41-48. Oslo.
- Ebbesen, K. 1980: Flintafslag som offer. *KUML*, pp. 147-157.
- Gjessing, G. 1943: *Træn-funnene.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter. XLI. Oslo.
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder.* Oslo.
- Gjessing, H. 1920: *Rogalands steinalder.* Rogalands Kulturhistorie. Skrifter utgitt av Stavanger Museum. Stavanger.
- Glørstad, H. 1996: *Neolittiske smuler. Små teoretiske og praktiske bidrag til debatten om neolittisk keramikk og kronologi i Sør-Norge.* Varia 33. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Groseth, L. 2001: *Å finne sted. Økonomiske og rituelle landskap i Telemark i sen-neolitikum og bronsealder.* Varia 53. Universitetets kulturhistoriske museer. Oldsaksamlingen. Oslo.
- Hagen, A. 1944: Skaftulløksene. Frå Furnes til Ungarn. *Viking VIII*, pp. 121-130.
- Hagen, A. 1946: Frå innlandets steinalder. *Viking X*, pp. 1-93.
- Hagen, A. 1970: Comments on Rock Carvings in Østfold. *Norwegian Archaeological Review.* Vol. 3. pp. 105-112.
- Harrison, R. J. 1980: *The Beaker Folk. Copper Age archaeology in Western Europe.* London.
- Helms, M. 1988: *Ulysses' Sail. An Ethnographic Odyssey of Power, Knowledge and Geographical Distance.* Princeton.

- Hinsch, E. 1948: Buplass-kulturen på Mørekyten i dolktida. *Viking XII*. pp. 89-132.
- Hinsch, E. 1956: Yngre steinalders stridsøkskulturer i Norge. *Universitetet i Bergen. Årbok 1954. Historisk-Antikvarisk rekke. Nr. 1*.
- Holberg, E. 2000: Klokkebegerkulturens symboler. Senneolitikum i Rogaland og Nordland sør for polarsirkelen. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Humbla, Ph. 1937: *Galtabäckbåten och tidigt båtbyggeri i Norden*. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles Handlingar. Femte Följden. Ser. A Band 6. N:o 1.
- Håland, R. og Håland, G. 1982: *I begynnelsen. Fra de første mennesker til de første sivilisasjoner*. Bind 1 i K. Helle et al. (red.): Aschehougs verdenshistorie. Oslo.
- Jensen, J. A. 1973: Myrhøj, 3 hustomter med klokkebegerkeramik. *KUML*, pp. 61-122.
- Jensen, J. 2001: *Danmarks Oldtid. Stenalder 13.000-2.000 f. Kr.* København.
- Jensen, J. 2002: *Danmarks Oldtid. Bronzealder 2.000-500 f. Kr.* København.
- Johansen, E. 1957: Det første Kråkerøy. K. Engebretsen et al.: *Kråkerøy. En østnorsk kystbygd*. Halden.
- Johansen, Ø. 1986: *Tidlig metallkultur i Agder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Oslo.
- Järbe, B. 1950: An Inhumation Burial from the Stone Cist Period at Kiaby. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum III*, pp. 1-26. Lund.
- Kaelas, L. 1952: En Klockbärgarpilspets från Fjärrestadsgånggriften i Skåne. *Formvännen* 47, pp. 165-175.
- Kaul, F. 1988: *Da våbnene tav. Hjortspringfundet og dets baggrund*. København.
- Kaul, F. 1998: *Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography*. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 3, 1. Copenhagen.
- Kaul, F. 2003: The Hjortspring boat and ship iconography of the Bronze Age and Early Pre-Roman Iron Age. O. Crumlin-Pedersen og A. Trakadas (ed.): *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age Warship in Context*. Ships and Boats of the North. Volume 5, pp. 187-207. The Viking Ship Museum in Roskilde.
- Klassen, L. u.å.: *Frühes Kupfer im Norden. Untersuchungen zu Chronologie, Herkunft und Bedeutung der Kupferfunde der Nordgruppe der Trichterbecherkultur*. Højbjerg: Moesgård Museum/Jysk Arkæologisk Selskab. Forordet datert juni 2000.
- Kristiansen, K. 2002: Langfærder og helleristninger. *In Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidsskrift*, pp. 67-80.
- Kvalø, F. 2000: Oversjøiske reiser fra Sørvest-Norge til Nordvest-Jylland i eldre bronsealder – en drøfting om maritim ralisering og rituell mobilisering. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Oslo.
- Kvalø, F. 2004: Facing the sea in Bronze Age Norway: the ship, the sea and society. P. Clark (red.): *The Dover Bronze Age boat in context: society and water transport in prehistoric Europe*, pp. 148-152. Oxford.
- Kühn, H. J. 1979: *Das Spätheolithikum in Schleswig-Holstein*. Offa-Bücher. Neumünster.
- de Lange, E. 1912: Ornerte heller i norske bronsealdersgraver. *Bergens Museums Aarbok*, nr. 4, pp. 1-36.
- Lekberg, P. 2002: *Yxors liv. Människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum*. Coast to coast-books – no. 5. Uppsala.

- Lindblom, I. 1982: Økologi og økonomi for deler av Sør-Jæren i sen-neolitikum. Del 1. Rugland – en sen-neolitisk boplass på Jæren, Sørvest-Norge. A. Lillehammer (red.): *Faggrænser brytes. Artiklar tileigna Odmund Møllerop 7. desember 1982. AmS-skrifter* 9, pp. 15-31.. Stavanger.
- Linge, T. E. 2004: Mjeltehaugen – Fragment frå gravritual. Upublisert hovudfagsoppgåve i arkeologi. Arkeologisk institutt. Universitetet i Bergen.
- Lithberg, N. 1914: *Gotlands stenålder*. Stockholm.
- Lomborg, E. 1973: *Die Flintdolche Dänemarks*. Nordiske Fortidsminder, Serie B, 1. København.
- Lomborg, E. 1977: Klokkebæger- og senere Beaker-indflydelser i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, pp. 20-41.
- Luho, V.; Hyypää, E. och Gustafsson, Ch. 1956: En i Helsingfors funnen stenålderskanot. *Finskt Museum LXIII*. Helsingfors.
- Lund, H. E. 1938: Sjøhandelsveier og handelsvarer til og fra Rogaland i bronsealderen. (En preliminær studie over bronsealderens kulturhistorie i Rogaland). *Stavanger Museums Årshefte* for 1936-3, pp. 35-55. Stavanger.
- Malmer, M. P. 1962: *Jungneolithische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. N° 2. Lund.
- Malmer, M. P. 1981: *A Chorological Study of North European Rock Art*. Kungl. Vitterhetsakademiens Handlingar, Antikvariska serien 32. Stockholm.
- Mandt, G. 1983: Tradition and Diffusion in West-Norwegian Rock Art. Mjeltehaugen revisited. *Norwegian Archaeological Review*. 16/1, pp. 14-32.
- Mandt, G. 1991: Vestnordiske ristninger i tid og rom. Kronologiske, korologiske og kontekstuelle studier. Upublisert doktoravhandling. Bergen.
- Mandt, G. 2005: Mjeltehaugen på Giske. Gro Mandt og Trond Lødøen: *Bergkunst. Helle-ristninger i Noreg*, pp. 122-133. Oslo.
- Marstrander, S. 1950: Jylland-Lista. *Viking XIV*, pp. 63-85.
- Marstrander, S. 1954: Trøndelag i forhistorisk tid. H.M. Fiskaa – H. F. Myckland (red.): *Norges Bebyggelse. Nordlige seksjon. Fylkesbindet for Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag og Nordland fylker*, pp. 34-140. Oslo.
- Marstrander, S. 1963: *Østfolds jordbruksristninger. Skjeberg*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter. LIII. Oslo.
- Marstrander, S. 1976: Building a hide boat. *International Journal of Nautical Archaeology*. No. 5.
- Marstrander, S. 1978: The problem of European impulses in the Nordic area of agrarian rock art. *Acts of the international symposium on rock art. Lectures at Hankø 6-12 August, 1972*, pp. 45-67. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger. XXIX. Oslo.
- Marstrander, S. 1979: Crossing the North Sea by Hide Boat from Scotland to Western Norway before the Iron Age. *Universitetets Oldsaksamling 150 år*, pp. 96-101. Oslo.
- Mathiassen, Th. 1958: Endnu et Krumsværd. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
- Myhre, B. 1979: Spor etter Klokkebegekulturen i Rogaland. *frå haug ok heiðni* 4, pp. 298-303. Stavanger.
- Myhre, L. N. 1998: *Historier fra en annen virkelighet. Fortellinger om bronsealderen ved Karmsundet*. AmS-småtrykk 46. Stavanger.

- Myhre, L. N. 2004: *Trialectic Archaeology. Monuments and space in Southeast Norway 1700-500 BC*. AmS-Skrifter 18. Stavanger.
- Møllerop, O. 1963: Fra Rogalands eldre bronsealder. *Stavanger Museum. Årbok*, pp. 5-58. Stavanger.
- Olsen, M. 1938: Runer og helligsteder. A. Bugge og S. Steen (red.): *Norsk kulturhistorie. Billeder av folkets dagligliv gjennom årtusener*. Bind 1, pp. 47-206. Oslo.
- Palmer, L. R. 1955: A Mycenaean calendar of offerings. *Eranos* 53, pp. 1-13.
- Petersen, J. 1952: Oldsakssamlingens tilvekst. *Stavanger Museum, Årbok* 1951, pp. 32-52.
- Petersen, P. V. 1999: *Flint fra Danmarks Oldtid*. København.
- Prescott, Chr. 1996: Was there *really* a Neolithic in Norway? *Antiquity*. 70/ 267, pp. 77-87.
- Prescott, Chr. and Walderhaug, E. 1995: The Last Frontier? Processes of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian Case. *The Journal of Indo-European Studies*. Volume 23/3-4, pp. 257-280.
- Randsborg, K. 1995: *Hjortspring: warfare and sacrifice in early Europe*. Århus.
- Rasmussen, L. W. 1991: *Kainsbakke. En kystboplads fra yngre steinalder*. Djurslands Museum, Grenaa.
- Rausing, G. 1984: *Prehistoric Boats and Ships of Northwestern Europe. Some Reflections*. Från Forntid och Medeltid 8 (ed. B. Stjernqvist). Lund.
- Rosenberg, G. 1937: *Hjortspringfundet*. Nordiske Fortidsminder. København.
- Rosenqvist, A. M. og Rosenqvist, I. 1977: Rapport om foreløpig mineralogisk undersøkelse av keramikk fra Slettabø, Oгна, Rogaland. A.Skjølvold: *Slettabøboplassen. Et bidrag til diskusjonen om forholdet mellom fangst- og bondesamfunnet i yngre steinalder og bronsealder*. AmS – skrifter. 2 pp. 282-302. Stavanger.
- Rygh, O. 1885: *Norske Oldsager*. Christiania.
- Rønne, O. 2005: Hus og gård i senneolitikum på Svinesund. *Primitive Tider* 7, pp. 61-69.
- Rønne, P. 1996: Bronse for kleber. *Spor – fortidsnytt fra midt-norge*. Nr 1, pp. 14-17. Trondheim.
- Scheen, R. 1979: De norske flintdolkene. En typologisk-kronologisk analyse. Upublisert avhandling for magistergraden i nordisk arkeologi ved Universitetet i Oslo.
- Shetelig, H. 1938: Et større Norge. A. Bugge og S. Steen (red.): *Norsk kulturhistorie. Billeder av folkets dagligliv gjennom årtusener*. Bind 1, pp. 207-258.
- Skjølvold, A. 1972: Slettabø i Oгна. Foreløpig orientering om en boplass med bosetting fra yngre steinalder og bronsealder. *Viking XXXVI*, pp. 5-82.
- Skjølvold, A. 1977: *Slettabøboplassen. Et bidrag til diskusjonen om forholdet mellom fangst- og bondesamfunnet i yngre steinalder og bronsealder*. AmS – skrifter. 2. Stavanger.
- Sognnes, K. 1987: *Bergkunsten i Stjørdal 2. Typologi og kronologi i Nedre Stjørdal*. Gunneria 56. Trondheim.
- Sognnes, K. 1993: The role of rock art in the Bronze Age and Early Iron Age in Trøndelag, Norway. *Acta Archaeologica*. Vol. 63.
- Sognnes, K. 2001: *Prehistoric Imagery and Landscapes. Rock art in Stjørdal, Trøndelag, Norway*. BAR International Series 998. Oxford.
- Solberg, B. 1993: Western Norway in the Late Neolithic and Early Bronze Age. Can loose finds contribute to our understanding of demography and social stratification? *Minne-skrift Egil Bakka. Arkeologiske Skrifter 7 fra Historisk Museum Universitetet i Bergen*,

pp.118-138.

- Solberg, B. 1994: Exchange and the Role of Import to Western Norway in the Late Neolithic and Early Bronze Age. *Norwegian Archaeological Review*. 27/2 pp. 111-126.
- Strömberg, M. 1952: Die Bestattungsformen in Schonen während des Spätneolithikums. *K. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund Årsberättelse 1951-1952*, pp. 159-186. Lund.
- Vandkilde, H. 1990: Von der Steinzeit bis zur Bronzezeit in Dänemark. *Zeitschrift für Archäologie*. Vol 23/2, pp. 175-200.
- Vandkilde, H. 1996: *From Stone to Bronze. The metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society Publications XXXII, Moesgård, Aarhus.
- Vinner, M. 2003: Sea trials. O. Crumlin-Pedersen og A. Trakadas (ed.): *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age Warship in Context*. Ships and Boats of the North. Volume 5, pp.103-118. The Viking Ship Museum in Roskilde.
- Wachsmann, S. 1998: *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*. College Station.
- Wainwright, F. T. 1964: *The Northern Isles*. Edinburgh.
- Winther, Th. 1878: Om den saakaldte «arktiske gruppe» af stensager, med specielt hensyn til de i Tromsø museum opbevarede. *Ab*. 1877. pp. 103-144. Kristiania.
- Wishmann, E. H. 1979: *Studiet av Ryfylkes klimahistorie i sein- og postglasial tid*. AmS-Varia 5. Stavanger.
- Worsaae, J. J. A. 1869: Om nogle norske Oldsagfund. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, pp. 1-12.
- Østbye, P. (overs.) 1963: [Homer:] *Odysséen*. Gyldendals Fakkelt-bøger. Oslo.
- Østmo, E. 1990: *Helleristninger av sørskandinaviske former på det indre Østlandet. Fylkene Buskerud, Akershus, Oslo, Oppland og Hedmark*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Oslo.
- Østmo, E. 1992: *Helleristninger i et utkantstrøk. Bidrag til skipshistorien fra nye jernalderistninger på Dalbo i Bærum*. Varia 24. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Østmo, E. 1996: The Indo-European Question in a Norwegian Perspective: a View from the Wrong End of the Stick? K. Jones-Bley and M. E. Huld (ed.): *The Indo-Europeanization of Northern Europe*. Journal of Indo-European Studies Monograph No. 17, pp. 23-41. Washington, D. C.
- Østmo, E. 2003: Da nordboene lærte seg å ro. En teknologisk nyvinning for sjøfarten i tidlig jernalder. *Viking LXVI*, pp. 7-29.
- Aakvik, J. 2000: Med blikket vendt mot sør! En materialstudie av eldre bronsealder på Vestlandet. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.

Referanser til nettssteder:

Bergen Museum – arkeologisk tilvekst. www.dokpro.no/arkeologi/bergen/hovedkat.html

En praktfibula fra eldre romertid fra Nord-Norge

Gjennom ganske lang tid har professor Olav Sverre Johansen og jeg brevvexlet om et romertidsfunn fra Lofoten. Vi planla hver vår del av en artikkel til Viking. Hans bidrag skulle handle om funnsammenhengen i vid forstand, mens jeg skulle presentere det konkrete funnmaterialet.

Det var Olav Sverre som brakte fram Einangfunnet. Med genuine kunnskaper om nettopp dette landskapet, dets fornminner og funn var han også den rette til å vurdere funnets betydning i kontekst. Ettersom Olav Sverre Johansen nylig, så altfor tidlig gikk bort, er det umulig å fylle tomrommet. Uforglemmelig er hans smittende glede ved tolkning av røys og funn under vårt felles besøk på Einangen.

I fjellovergangen mellom Ramsvik og Sennesvik på Vestvågøy i Lofoten ligger en svær gravrøys. Det er området største gravminne, 21 m i diameter, 1,5 m høy. Stedsnavnet, Einangen, har ifølge Oluf Rygh betydningen «Bjergpas, dyb Tverdal» (Rygh 1908:233¹). Herfra er det utsyn over Buksnesfjorden og den sørvestre del av øya (Fig. 1²). Beveger en seg bare få skritt videre, kan en også skue østover mot neste fjord. Det kan ikke være tvil om at gravens plassering var vel gjennomtenkt og bemerkelsesverdig.

I 1975 ble det foretatt en begrenset arkeologisk undersøkelse av fornminnet, som forberedelse til restaurering under Olav Sverre Johansens ledelse. Røysa er omgitt av en markert fotkjede som framtrer som en kaldmur av to til tre lag stein. Ved nærmere undersøkelse viste den seg å være en voll av grus og stein som igjen var dekket av større stein. Gravminnet hadde spor etter tidligere plyndring, og det var i omrotete og oppspadde lag etter gravrøvere at følgende funn kom for dagen: storparten av en fibula av eldre romertids form (Fig. 2), et ørlite båndformet gullfragment, som snarest må ha tilhørt en annen prydgjenstand enn fibelen og noen få bein.

Så fragmentert - vil kanskje noen tenke. Vi kjenner heller ikke den fullstendige funnkombinasjonen. Men under heldige forhold kan spenner som denne ha betydelig utsagnskraft. Formene kan ha stor spredning. De var knyttet til draktskikk, underlagt vekslende moterettinger og derfor kronologisk følsomme. De kan gi uttrykk for ulike håndverksteknikk og materialbruk ved fremstilling og reparasjon, bli spredt via ulike verksteder, byttekontakter eller personlige forbindelser. De kan være knyttet til bestemte befolkningsgrupper.

De få beina lot seg bestemme nærmere. Konservator Rolf W. Lie ved Zoologisk museum ved Universitetet i Bergen kunne skille ut beinrester av et ungt menneske, ikke eldre enn

Fig. 1. Midt på bildet: Gravrøys på Einangen, Vestvågøy, Nordland med utsikt vestover. Foto: Lofotr, Vikingmuséet på Borg.

16 år, antakelig i alderen 10-14 år. Kjønn kunne ikke avgjøres, ei heller om flere individer var representert³. Det er uklart om beina var brent eller ubrent.

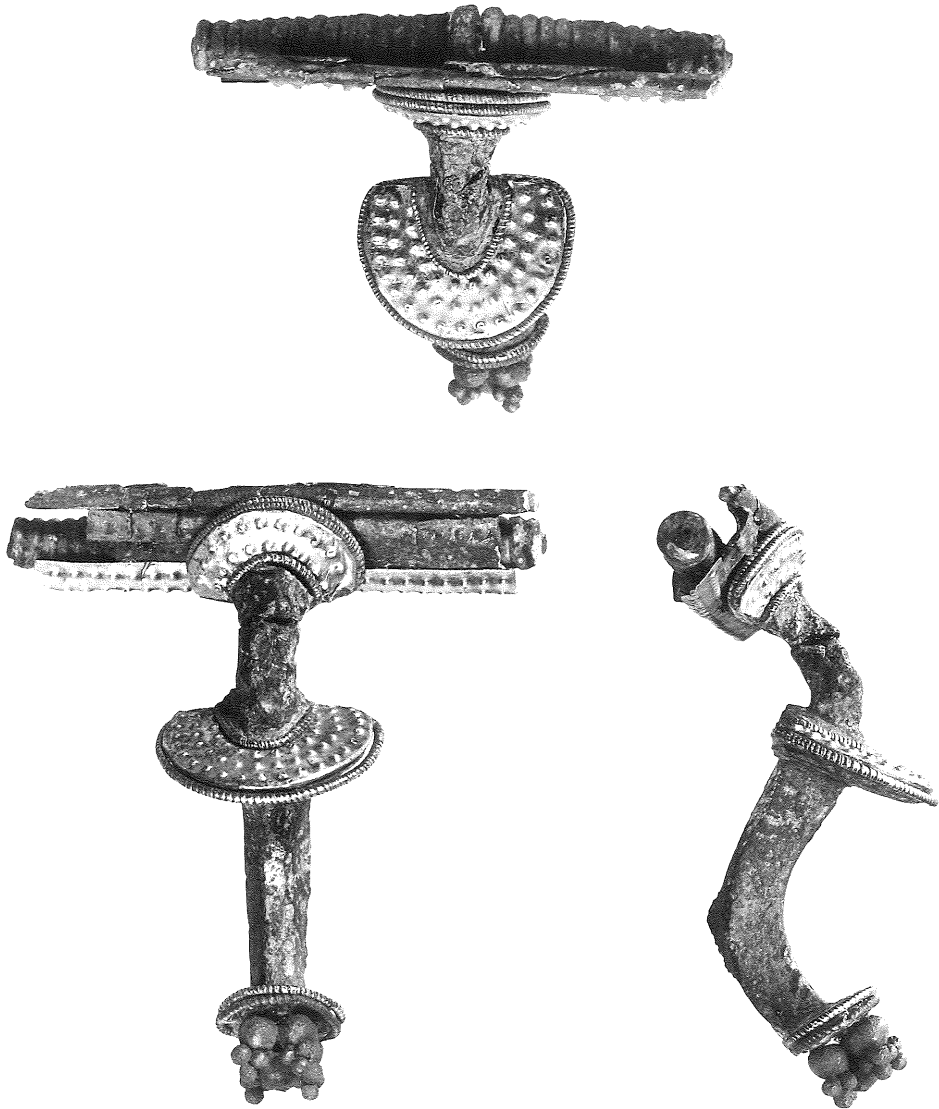
Fibelen

Flere trekk gjør det naturlig å regne fibelen til Oscar Almgrens gruppe «kraftig profilerte fibler» IV, serie 2, Fig.88 (Almgren 1897:45f). I tillegg til tydelige halvsirkelformete kammer på hode, bøyle og fot er fibeltypen utstyrt med en hvelvet kappe eller plate, som dekker nålens fjærsystem.

Fibler som dette er ofte dekorert med mønster av pålagte filigrantråder og granulatkuler og/eller sølv- eller gullblekk. Blekkene er enten formet over et mønster av filigrantråder eller har fått innpunset dekor fra baksiden. En del har også en «drueklase» av granulatkuler festet på fotknoppen. Slik dekor er imidlertid ikke bare knyttet til denne fibeltypen.

Fibeltypen dateres utfra funnkombinasjoner til eldre romertids fase B2, som absolutt kronologisk henvises innenfor tidsrommet ca. 70-160/170 e.Kr. (Beckmann 1969:15ff, Lund Hansen 1988:21ff).

Fibelen fra Einangen har vært gjenstand for en teknologisk undersøkelse i elektronmikroskop ved konservator Paul Cloos, København, i samarbeid med Unn Plahter, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo⁴. Som belegg for hvilke teknikker som ble benyttet ved fremstilling av denne fibelen og hvilke materialer som var tilgjengelige for gullsmeden, henvises her til en del av resultatene fremlagt i undersøkelsesrapporten.

*Fig.2. Fibula fra gravrøys på Einangen, Vestvågøy, Nordland (Ts.6665).
Største lengde: 5,6 cm. Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.*

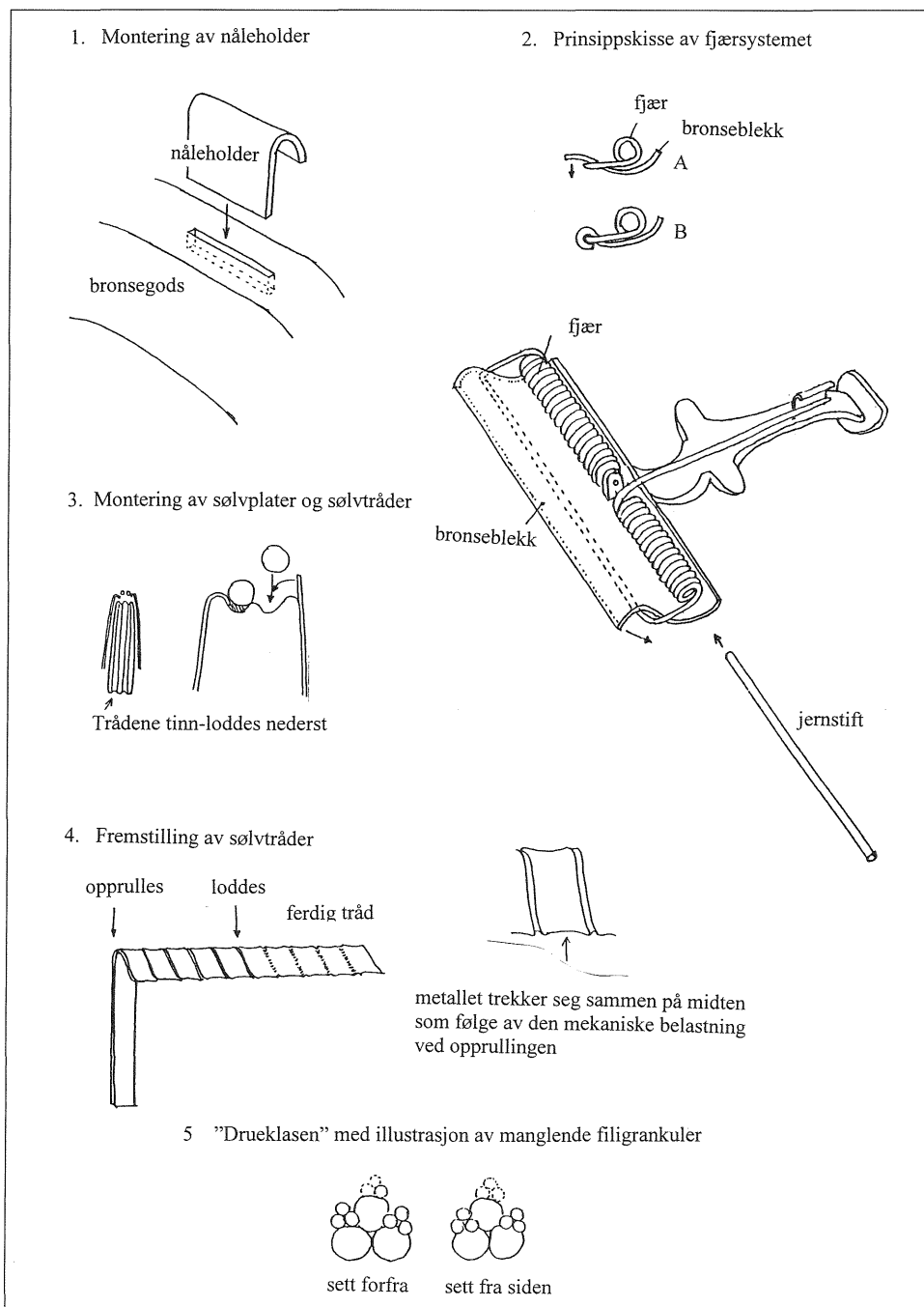

Fig.3. Prinsippskisser i forbindelse med teknologisk undersøkelse av fibula fra Einangen (Ts.6665) ved konservator Paul Cloos.

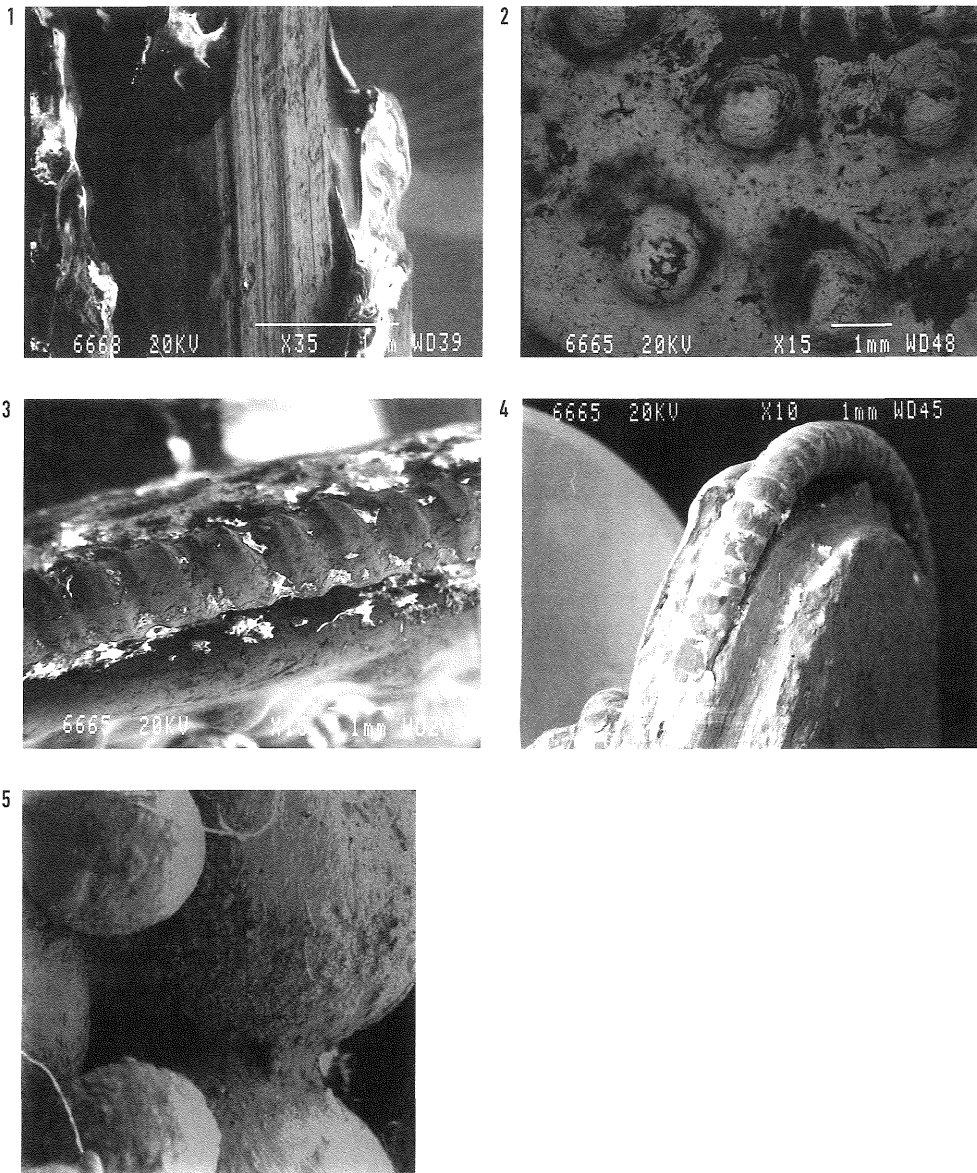

Fig.4. Detaljer av fibula fra Einangen (Ts.6665) studert i elektronmikroskop.

1. Nåleffjer med spor etter trekkjern.

2. Punset sølvplate.

3. Opprullet sølvtråd. Konf. Fig.4.4.

4. Kam med opprullet sølvtråd, fals og sølvplate. Konf. Fig. 4.3.

5. Granulasjonskuler fra «drueklasen». Analyse foretatt i loddepunktet.

Undersøkelse og foto: Konservator Paul Cloos.

Det kom fram at «grunngodset» er støpt av bronse (nesten ren Cu/Sn). Nåleholderen er laget av samme materiale og er blitt festet i en utspart fordypning, muligvis ved hjelp av et tinnholdig loddemateriale (Fig.3.1). Fjæren av rund bronsetråd oppviser tydelige striper på langs som avslører at den er trukket gjennom et trekkjern eller et tilsvarende redskap av annet materiale (Fig.4.1).

Fjæren har vært klemt fast og muligvis også loddet fast på den ene siden av en plate (hodeplaten) av bronse av samme legering som grunngodset (Fig.3.2). Den har vært viklet om en jerntråd. På samme måte som hodeplaten både ble mekanisk festet til fibelens bøylen gjennom et passende hakk og i tillegg tinn-loddet til bøylen, ble fjæren holdt mekanisk fast med senen gjennom en ombøyd del av hodeplaten (Fig.3.2) i tillegg til loddningen. Lodde-materialet er bare bevart på ett eneste sted, nemlig som rester av en opprinnelig tinn-lodding på bøyelens rygg der vel dekorplater eller mønster av filigran kan ha sittet, men som nå mangler.

Fibelen er prydet med punsete plater med regelmessig punktdekor (Fig.4.2), filigrantråd og granulatkuler i forskjellige størrelser, ordnet som en «drueklase», alt av nesten rent sølv. De halvsirkelformete, punsete platene ble festet mekanisk til grunngodset på øvre og midtre kam, ved at de langs kanten ble bøyd inn i riller, som senere fikk sølvtråder innlagt og fastloddet (Fig.3.3; 4.3).

Sølvtrådene består av en rektangulær tråd som er opprullet og loddet (Fig.3.4, 4.4). Tråden fikk dermed et forløp med regelmessige innbuktninger i likhet med en perletråd. Cloos holder det for sannsynlig at disse trådene og granulatkulene ble loddet med en sølv-kopper- eller eventuelt tinn-legering og ikke med kullstoff (carbid). Analysen viser relativt mye materiale ved loddepunktene (Fig.4.5). Det ble altså tilføyd materiale i denne arbeids-gangen.

Bare få deler av spennen mangler: nåleholderen, nålen, en del av fjæren, en eller flere sølv-plater på hodeplaten og eventuelt på bøylen og antagelig en liten pyramide av sølvkuler på «drueklasen» (Fig.3.5). Johansen opplyste at drueklasen ble funnet adskilt fra fibelen. Det synes likevel rimelig sikkert at den har vært festet til fibelens fot.

Finsmedens ferdigheter og spesialredskaper

Vi gjenkjenner teknikker som ble benyttet på andre gullsmedprodukter i samtiden. Fremstillingen av filigrantråden har størst likhet med den Kent Andersson beskriver for «lindad bleckremsetråd» (Andersson 1995:125, fig.91-93), snarere enn tordert tråd (Ibid: 123ff, fig.89 nederst).

Sett i forhold til Anderssons beskrivelse av hvordan en kunne fremstille glatte granulasjonstråder av gull gjennom etterbehandling av bleckremsetråd ved rulling mellom treplater, synes det mulig at sølvtrådene på Einangenfibelen med sine naturlige innbuktninger og loddspor kanskje med hensikt ble beholdt slik for å oppnå en perletrådliknende effekt.

Det ble påvist sannsynlige spor av trekkjern på Einangenfibelens spiral. I seinere tid er det utført en rekke tekniske analyser av romertids gullsmedprodukter både i Mellom-Europa og i Norden. På denne måten er det avdekket nytt materiale som dokumenterer at germanske gullsmeder mestret kompliserte teknikker som en har trodd var knyttet til senere perioder.

I et arbeid om de norske rosettfiblene fra 3. århundre e.Kr. har Unn Plahter, Evabeth Astrup og Eldrid Straume allerede dokumentert at trekkjern ble benyttet på rosettfibler og også på tre fibler fra eldre romertids fase B2 fra Tingvoldheimen, Østfold (Plahter, Astrup og Straume 1995:20, Fig. 19). I alle tilfellene er det tale om trekkjern brukt på nålespiraler som skulle tåle belastning, f.eks. ikke på filigrantråder med dekorformål.

I faglitteraturen finner en motstridende opplysninger om når trekkjern ble introdusert (Andersson 1995:122 med henv.). For vurdering av bruken av redskapet på de norske fiblene er det interessant å merke seg at en i en ny metallteknisk undersøkelse av et stort antall romertids fibler fra østlige deler av Tyskland ikke observerte liknende spor (Hammer und Voss 1998:458f). Forfatterne argumenterer for at en slik fremstillingsmåte også ville medføre større fare for brekkasje.

Einangfibelen er prydet med sølvblekk med regelmessige buler som er drevet opp nedenfra (Fig.4.2). Andersson har tolket slik dekor (på gullperler) som en form for granulærsimulering (Andersson 1987:133).

Hittil kjennes bare et relativt lite utvalg spesialverktøy som kan knyttes til romertidens nordiske finsmeder. Spesiell oppmerksomhet har funnene av perletrådfil, loddekolbe (vel for tinn), små hammerhoder og andre mulige finsmedredskaper blant depotfunnene i Illerup fått (Carnap-Bornheim og Ilkjær 1996:373f). Verktøy til arbeid med flere typer metaller, også edelmetaller, er bare funnet i noen få nordiske graver som kan knyttes til eldre jernalder (Straume 1986:50).

Ulike verksteder?

Det er en utbredt oppfatning at både finere og grovere smedarbeider ble utført i de samme verksteder og at en ikke kan skille mellom forskjellige typer spesialister her. Kunnskap om verksteder og smedens sosiale rolle og tilknytning til oppdragsgiverne har derfor hovedsakelig måttet bygge på slutninger utfra produkter og deres funnspredning. Gjennom tekniske analyser i kombinasjon med spesialstudier av gullsmedprodukter fra større områder, slik som i Kent Anderssons arbeider om romertidens gullsmedvirke i Norden, har en langt på vei klart å definere verkstedsgrupper (Andersson 1990, 1993 a, 1993b, 1995). Det er f.eks. sannsynliggjort at det på sørnorsk område må ha eksistert ett eller flere verksteder under fase B2 som kjennetegnes ved en utviklet granulærsimuleringsteknikk og som muligvis er påvirket fra Øst-Sverige (Andersson 1990:246ff; 1995:171ff). Andersson lokaliserer ikke verkstedene nærmere innen Sør-Norge (Østfold, Hedmark, Oppland, Buskerud, Vestfold og Telemark).

Gullfunnene har relativt stor spredning, hvilket enten kan tyde på at det fantes spredte verksteder som arbeidet i samme tradisjon eller at produktene ble fordelt gjennom prestigefylte bytterelasjoner. Tilsvarende gullfunn fra eldre romertid i Vest-Norge og nordligere deler av landet foreslås sett i sammenheng med de sørnorske verkstedene og kan være mulig import derfra (Ibid:173f).

Mange har festet seg ved at det har foregått en meget hurtig spredning av høyt oppdrevet teknologisk kunnskap vidt og bredt på det germanske området fra sen del av førromersk jernalder til tidlig romertid (Andersson 1995, Carnap-Bornheim 2001). Nye teknikker ble tatt i bruk i gullsmedvirket (filigran, granulærsimulering, loddeteknikk); teknikker som krevde stor

materialkunnskap fra smedens side, tilgang på verdifullt råmateriale og kjennskap til legeringenes brukbarhet. Regionale smykkeformer ble raskt dekorert i overregional stil og teknikk (Carnap-Bornheim 1998). Claus von Carnap-Bornheim kaller dette teknologisk transfer, de germanske smeder overtok knep fra romerne direkte, bl.a. ved personlig kontakt.

Det har av flere grunner pågått en langvarig diskusjon om den germanske smedens sosiale rolle og handlingsfrihet (Andersson 1995:115ff med henv.). Det er rimelig å anta at det måtte være en nær tilknytning mellom finsmeder og avtakere for produktene innen den lokale elite, som hadde kontroll over ressurser og var tilknyttet et internasjonalt kontaktnett. Med henvisning til den relativt kortvarige oppblomstringen av filigranhåndverket i Oslofjordsområdet under romertidens fase B2 understreker Andersson verkstedsdriftens sårbarhet og avhengighet av stabile samfunnsmessige forhold (Ibid:171ff; 215f).

Samme tidsrom – flere fibelformer

Det er vanskelig å trekke vel funderte slutninger utfra det totale norske fibelmaterialet fra romertid. Flertallet av funnene er kommet inn til muséene med mangelfulle funnopplysninger og det finnes få sakkyndig utgravde, sluttede funn. Det er behov for en systematisk gjennomgang med tanke på en mer finmasket kronologisk inndeling av romertidsmaterialet som kan synkroniseres med tilsvarende i det øvrige Norden og Mellom-Europa. En vanskelighet er at flere fibelformer må settes til samme tidsrom (f.eks. B2), enda det er sannsynlig at de har vært i bruk i bare en del av denne 100-årsperioden. Et stort skritt fremover innebærer Straumes arbeid om de norskfunne fiblene i forbindelse med 100-årsmarkeringen for Oscar Almgrens pionérbearbeid fra 1897 (Straume 1998).

Paralleller til Einangfibelen og deres funnkombinasjoner

Vi kjenner ikke mange fibler av form som Einangspennen. Allerede for 100 år siden la Almgren vekt på den relative funnhyppheten i Norge og i Vest-Sverige (Almgren 1897:46). Han antydte at de kunne være lokalprodukter og at den noe senere spennetypen Almgren V, Fig.107-108, som også ofte er prektig dekorert, kunne være utviklet av denne (Ibid:122). Flertallet av de sikre, norske parallellene er funnet ganske konsentrert i Vestfold og Østfold ved ytre Oslofjord (Fig.5).

Blant disse fiblene har de fleste dekor av sølv og enkeltvis av gull. Fem av de karterte fibelfunnene er kommet fram sammen med gullberlokker i mer eller mindre sikre kombinasjoner (Fig.5.2,4,5,6,14) og to stammer fra graver der det også forekom gullperler med granulert dekor (Fig.5.2,5), to med S-formete hekter (Fig.5.2,7). Flertallet av funnene stammer fra branngraver eller er enkeltfunn fra graver, to fra ubrente graver (Fig.5.2,10).

Det best belyste norske gravinventaret der fibeltypen er representert, tilhører en sakkyndig utgravd skjelettbegravelse i haug nr. 6 fra gravfeltet Store-Dal i Skjeberg, Østfold (Gustafson 1913, Petersen 1916). Den inneholdt to glassbegre av typen E 183 (Eggers 1951, Lund Hansen 1987), en såkalt Østlandskjele av bronse E 40, en bronsekasserolle E 142, en bronsekål eller et bekket E 101, to gullperler av typen Andersson VII (Andersson 1995:64), en gullberlokk av typen v. Müller III (v. Müller 1956), en S-formet hake av sølv, to fingerringe av gull Beckmann 2 og 3 (Beckmann 1969), og de to sølvfibler med gullbelegg Almgren V, 88, som spesielt interesserer oss her. En skjør bronsefibel med sølvbelegg gikk i stykker ved

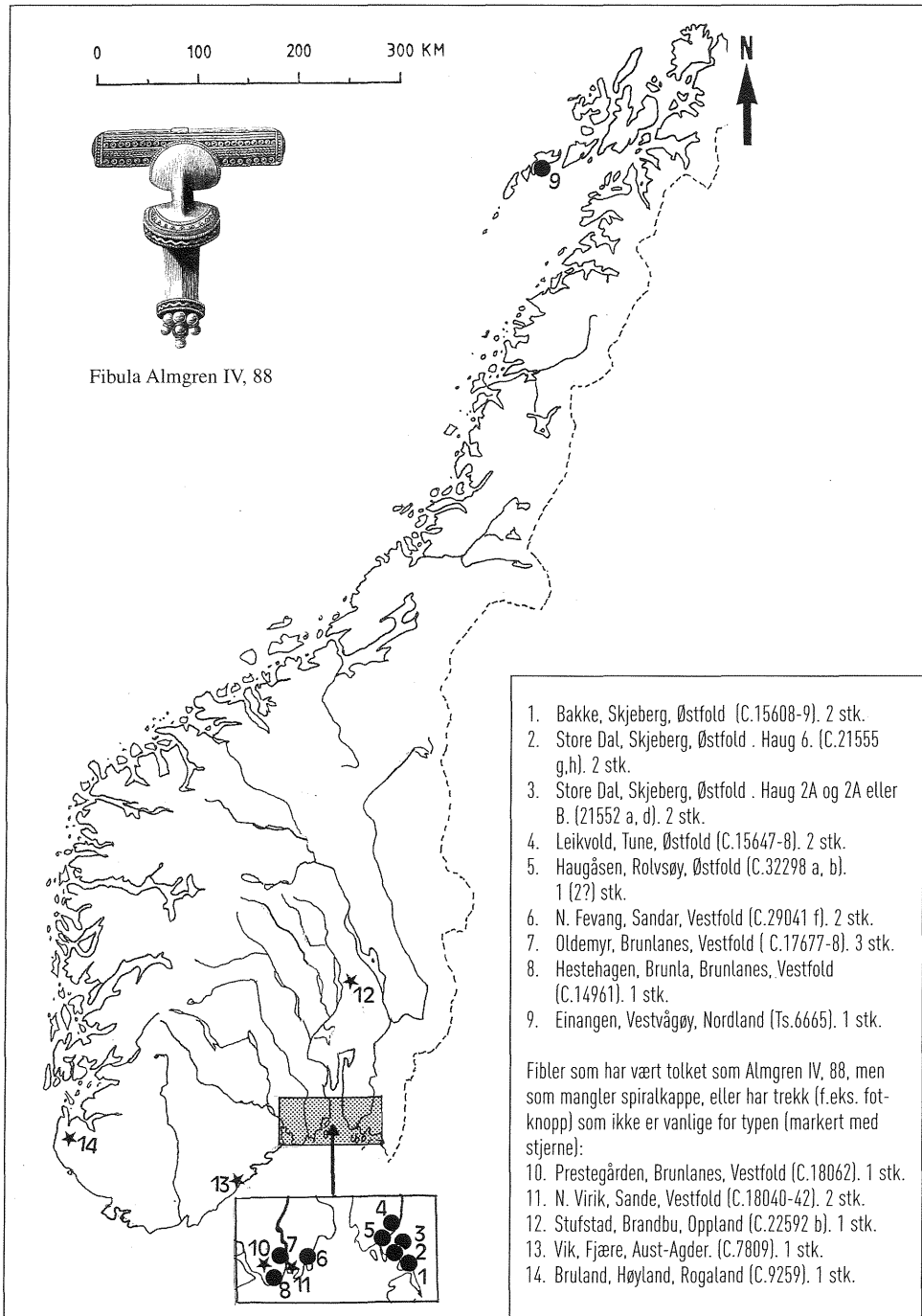

Fig.5. Funnspredningskart for fibler av formen Almgren IV, 88 (markert med punkt).

utgravningen. I tillegg ble det funnet en rett og en krum jernkniv og et spinnehjul av jern. Funnene kommer fra en nordøst-sørvest-orientert fordypning som sannsynligvis har rommet en ubrent grav. Den lå sentralt i en haug med fotkjede av stein og med diameter 22,5 m. De to sølvfiblene og gullberlokken flankert av de to gullperlene lå nær avdødes antatte hoderegion i sørvest. Litt lenger mot sørvest lå den S-formete haken (som vel festet sammen båndet med perler og berlokk) og nordøst for denne rester av den bronsefibelen som gikk i oppløsning. Fingerringene lå i en viss avstand fra hverandre lenger mot nordøst.

Gabriel Gustafson publiserte funnet ganske raskt etter utgravningen i en artikkel der han også nevnte parallellfunn, særlig til de sjeldne glassbegrene, deriblant også funn fra Lübsow (Gustafson 1913). Senere inkorporerte Hans Jürgen Eggers grav 6 fra Store-Dal i sin gruppe «Fürstengräber vom Lübsowty» (Eggers 1953).

Dette er en gruppe påfallende ensartet og rikt utstyrte graver. Til tross for en del diskusjon om ulike utvalgskriterier har gruppen beholdt sin gyldighet som en aktuell sosialhistorisk tolkning av et vidt utbredt, nordgermansk høystatus-sjikt med internasjonale kontakter (Gebühr 1974;1998).

Det romerske importkaret i grav 6 kom antakelig via Danmark (Lund Hansen 1987:219), mens noen av smykkene, slik som gullperlene, muligvis ble fremstilt i Jylland (Andersson 1993:Taf.28; 1995:172). Gullberlokken, med flatedekkende dekor av granulasjonskuler innen ringer av rett filigrantråd, har paralleller i Sør-Norge og på Gotland og kan være produsert i Sør-Norge (Andersson 1990:247). De to sølvfiblene med gulldekor fra Store-Dal har såvidt vites ikke vært studert i detalj med tanke på teknisk utførelse og mulig proveniens. Mange vil ha lagt merke til de grantre-liknende mønstre på bøylekammenes overside som minner om tilsvarende på danske og tyske fibler avbildet og diskutert av Erhard Cosack (Cosack 1979:50, Taf.61-63). En nærmere undersøkelse ville vært interessant.

I Överbo, Varnhems sn., Västergötland ledet Oscar Montelius i 1886 utgravningen av en ubrent grav i en haug som bekrefter sammensetningen og tydeliggjør plasseringen av smykker i grav 6 fra Store-Dal (SHM 8058; Sahlström 1939). Her ble de to spennene A IV, 88 funnet ved hver aksel, den S-formete haken ved halsen sammen med en gullberlokk og to glassperler, en nål i hoderegionen. Det kan være tale om en kvinnedrakt som i likhet med en velbevart drakt funnet i en grav fra 1. århundre e.Kr. fra Lønne Hede, nær Ribe, hadde blusen festet sammen med en fibula på hver skulder og en snor med perler som var samlet med en S-formet hekte, lå rundt halsen. En tredje fibula ble funnet midt på brystet. Skjørtet var rynket sammen over hoften (Munksgaard og Østergaard 1988). Drakten med skulderfibler kan være overført til Norden fra de romerske provinser (Munksgaard 1974:142f).

Når disse fiblene Almgren IV,88 opptrer parvis i graver eller i enkelte tilfeller i et antall av tre, er det tydelig at en har tilstrebet å gi dem et enhetlig utseende. Likevel vil det alltid være særpregete enkeltstykker en står overfor. En slående forskjell mellom fibelen fra Einangen og eksemplarene fra Oslofjordsområdet er forskjellen i størrelse. Mens tolv av de målbare fiblene sørfra har lengdemål på 2,9 til 4,6 cm og tre måler 4,7 til 4,9 cm, har Einangenfibelen lengde på 5,6 cm og veier 25,7g. Et par av de skadete fiblene sørfra kan også ha vært ganske store (f.eks. Fig.5.10), men uansett utmerker Einangenfibelen seg ved sine dimensjoner.

Andre tidlige fibler fra Nord-Norge

Over lang tid har en ofte fremhevet en enkelt fibula fra eldre romertid fra Nord-Norge, et funn fra Hundstad i Kvæfjorden, Sør-Troms (Sjøvold 1962:99, 152; Straume 1998: Nr.128). Den gjaldt som det eldste jernalderfunnet av sørlig type i Tromsø Museum: En bronsefibula av formen Almgren V, serie 11, Fig. 119, som karakteriseres ved båndformet korpus og bred, rektangulær dekkplate over nålespiralen med senen festet på oversiden av denne (Ts.159; Sjøvold 1962, E. 197, Pl.36 a).

Platen kan ha vært prydet med sølv- eller gullblikk, men har ifølge Thorleif Sjøvold ingen påvisbare tegn på dette. Fibelen kom fram som den eneste funngjenstand ved Th. Winters arkeologiske utgravning 1897 av en lav gravrøys med rester av minst to ubrente individer. Den ble funnet ved det minste av skjelettene, som forøvrig var plassert på hver sin side av en større stein inne i røysa.

En spenne fra Ljønes, Skjerstad, Nordland gir et nesten like interessant signal om sørlig kulturkontakt i området (Sjøvold 1962:153, L.198, Pl.36 b; Straume 1998:Nr.127). Sjøvold bestemte funnet som en yngre romertids fibula p.g.a. den høye nåleholderen, mens Straume grupperer den som en variant av Almgren V, Fig. 115. Fibelen ble funnet sammen med gjenstander fra yngre jernalder, i en sammenblandet funnkontekst i et gjenbrukt gravminne (Sjøvold 1962:153;122f).

Fibler av former som Almgren V, Fig.115-119 skriver seg også fra eldre romertids fase B2, men på grunn av funnkombinasjoner med fibler som Almgren V, Fig.108 er det grunn til å tro at de er noe yngre enn den type Einangen-fibelen tilhører (Straume 1989, Abb.4).

Denne gruppen fibler (Almgren V, 115-119) er funnet spredt i kystområdet i Sør-Norge, fra Østfold til Rogaland, og er representert med fem innlandsfunn på Østlandet. Dertil kommer et enkelt funn i Nordfjord og så i markert avstand fra de øvrige de to omtalte fra Skjærstad, Nordland og Kvæfjorden, Troms (Fig.6, Almgren 1897:65f.; Straume 1998). Almgren gjorde spesielt oppmerksom på funnet fra Kvæfjorden: «ein Exemplar fand sich sogar auf einer Insel der Lofoten, also nördlich des Polarkreises!» (Almgren 1897:66). Men formene forekommer også i Vest-Sverige og på Bornholm, og er representert ved et fåtall eksemplarer i Danmark og Tyskland.

Almgren antok på grunn av funnmengden og -spredningen at utviklingen av Almgren V,115-119 (med unntak av den sjeldne Almgren V, 118) kunne ha foregått i Norge. Straume bemerker at forholdet burde undersøkes utfra typologisk synsvinkel.

Tilbake til funnstedet

Fra naturens side har Lofoten store ressurser av betydning for bosetning: fremragende fiskemuligheter, optimalt beiteland og relativt gode dyrkningsforhold sett i sammenheng med beliggenheten langt mot nord. Her spiller også Golfstrømmen inn.

Lofoten og særlig Vestvågøy har et betydelig antall registrerte fornminner og fra det største og mest monumentale gravminnet stammer Einangen-fibelen. Johansen karakteriserer fibelen som det eldste funn i Nord-Norge som kan knyttes til den skandinaviske jernalderkulturen og som har sammenheng med germansk gravskikk (Johansen 1982a:113f, 1982b:65, 1990:51, 2003:27).

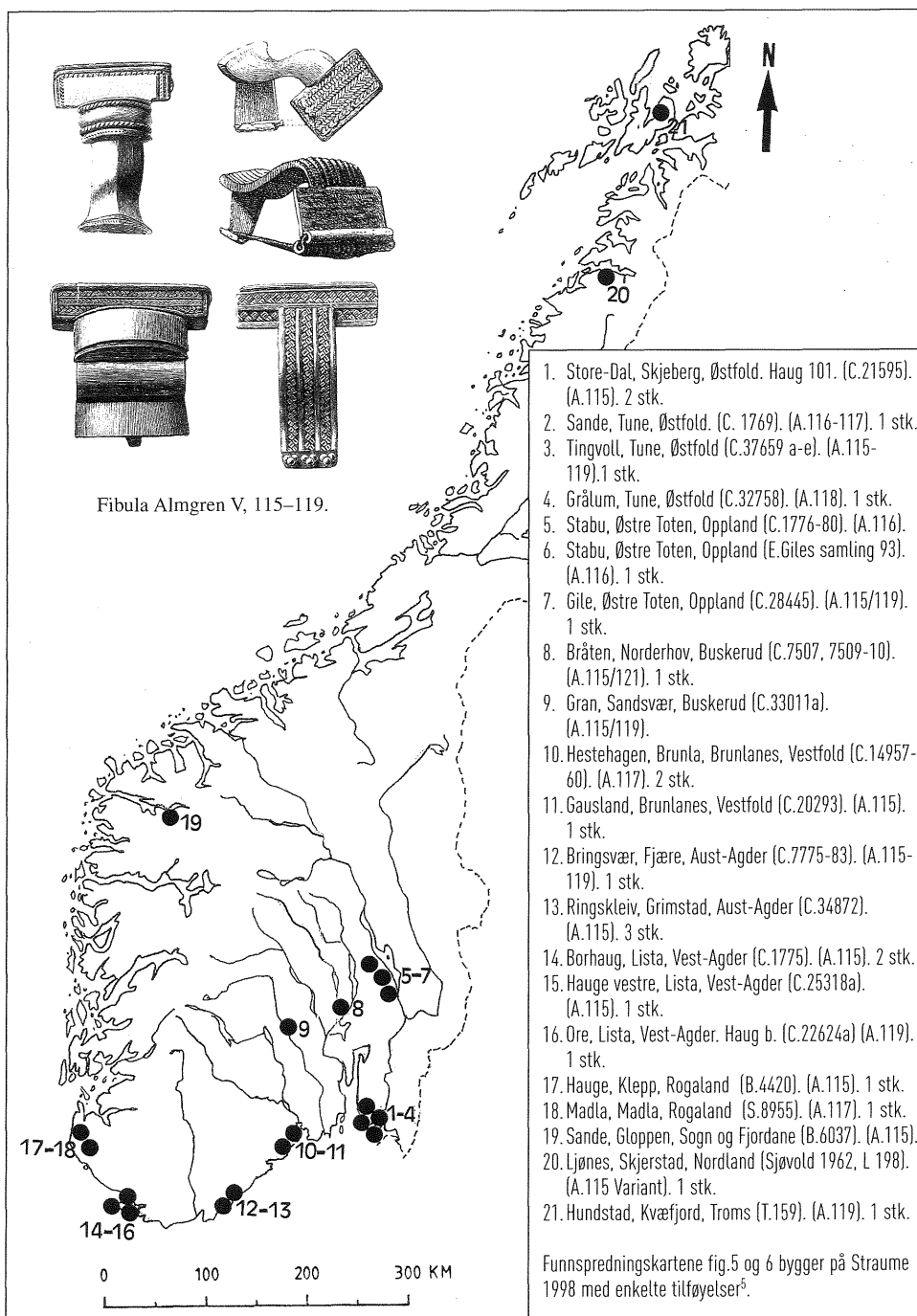

Fig.6. Funnspredningskart for fibler av formene Almgren V, 115-119 (markert med punkt).

Knappheten nettopp på arkeologiske gjenstandsfunn fra den tidligste jernalder i Nord-Norge utløste på 1970-tallet en diskusjon om den såkalt norske innvandringen dit. I sitt store arbeid om eldre jernalder i det arktiske Norge la Sjøvold særlig vekt på forekomsten av et antall kildegrupper nordpå, som støtte for tanken om en innvandring fra Sørvestlandet i yngre romertid og folkevandringstid: Spredning av stedsnavn og likeså av oldsaksmateriale (særlig leirkar og smykker) som var vanlige på Sørvestlandet, av gårdsanlegg tilknyttet en jordbrukende befolkning og runde eller ovale tunanlegg (Sjøvold 1962:2ff, 1973).

Bente Magnus og Bjørn Myhre diskuterte denne problemstillingen i detalj. De hevdet at det arkeologiske grunnlagsmaterialet både i området som skulle ha avgitt og mottatt migrerende befolkningsenheter samt det mellomliggende området ikke var tilstrekkelig undersøkt. De fant det like sannsynlig at det hadde skjedd en indre utvikling med felles tradisjoner og kontinuerlig kontakt områdene imellom som en eventuell innvandring (Myhre, B.M. og B.1972).

Etter kritisk gjennomgang av funnspredningen av de aktuelle funn- og fornminnetyper i enda videre områder fremsatte Perry Rolfsen forslag om forskningstiltak, med vekt på bruk av pollenanalyse og ¹⁴C-datering, som kanskje kunne belyse en tidligere utvikling av jordbrukskulturen i Nord-Norge enn antatt (Rolfsen 1972, 1973). Nettopp slike tilnæringsmåter skulle vise seg å gi interessante belegg for jordbruksindikatorer helt tilbake til mellomneolitisk tid. Johansen tolket etter hvert sporene som uttrykk for to bølger av jordbrukende innvandrere sørfra, en i bronsealder og en muligvis allerede i mellomneolitikum (Johansen 1990, med henv.). Det er nå en utbredt oppfatning at den jordbrukende befolkning i kystsonen i Nord-Norge i alle fall fra yngre romertid tok del i jernalderens nordiske kulturutvikling på linje med folk lenger sør.

Som vist ovenfor er det gode grunner til å knytte funnet av fibelen fra Einangen med sitt kompliserte sølvsmedarbeid til et ressursrikt samfunnssjikt i lokalmiljøet. Funnet kan være resultat av direkte kontakt og bytterelasjoner mellom dette og likestilte miljøer i strøk der slike produkter var i bruk og eventuelt ble produsert. Det er nærliggende å tenke på områder i Østfold og Vestfold (Fig.5). Andre funnområder for fibler som Almgren IV, 88 i Sør-Norge og Sverige kan også komme i betraktning. At det ble etablert tettere kontakt mellom Nord-Norge og større deler av Sør-Norge også i den påfølgende del av eldre romertid antyder bl.a. spredningskartet for fiblene Almgren V, 115-119 (Fig.6).

Maktsentra

I hovedpublikasjonen om de rike boplassfunn fra yngre jernalder fra Borg på Vestvågøy ble kriterier for å lokalisere samtidige og eldre maktsentra i Lofoten diskutert (Johansen 2003:30f, Fig.4.3). Først og fremst på grunnlag av forekomsten av ringformete tunanlegg og store nausttuffer, men også andre fornminnetyper og høystatusfunn, defineres tre sentra innenfor et begrenset område: Borg, Buksnesfjord og Gimsøy (Fig.7).

Fornminnene som er knyttet til senteret ved Buksnesfjorden er Einangerøysa, tunanlegget på Leknes som ligger vel 4 km unna, men hvor en har hatt god synskontakt, et 44 m. langt naust fra yngre jernalder på Hol og en gravplass som har inneholdt mange storhauger på Buksnes Prestegård. Johansen antyder at «slik den store gravrøysa på Einangen ligger høyt og fritt i landskapet med utsyn over det meste av Buksnes prestegjeld, kan den representere en territoriemarkering»(Johansen 1990:51).

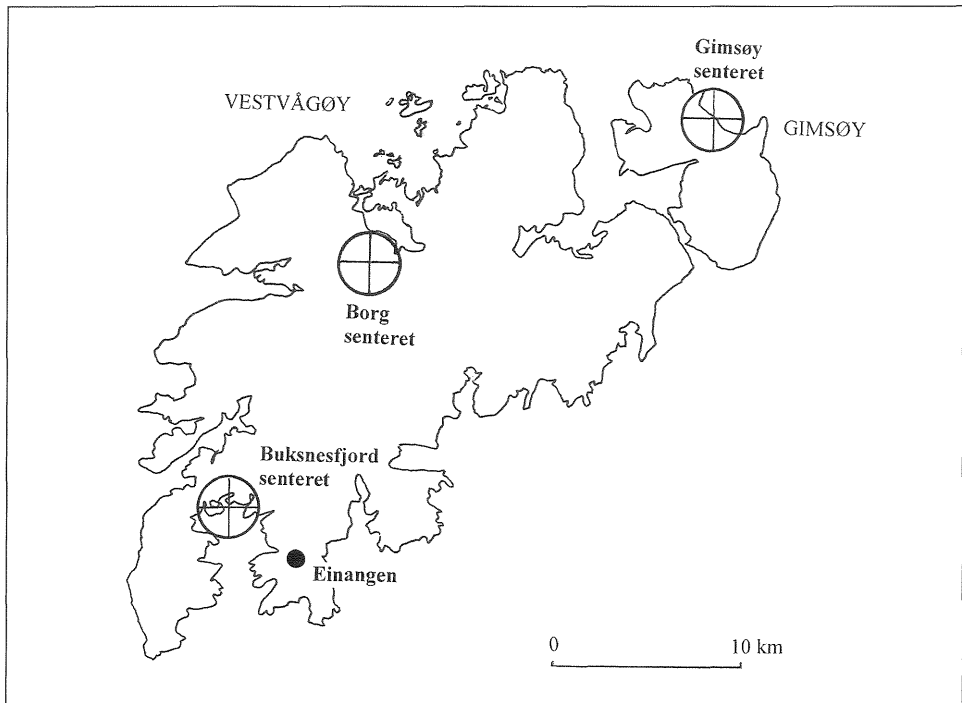

Fig.7. Einangen og områder med senter-funksjoner i jernalder på Vestvågøy og Gimsøy. Etter Olav Sverre Johansen 2003, Fig.4.3.

Tunanleggene

Betegnelsen tunanlegg benyttes om et vekslende antall hustufter samlet rundt en oval eller halvsirkelformet plass med kortsidens inngangsparti vendt innover. I Norden kjennes slike anlegg bare fra Norge, og 11 av 22 kjente anlegg ligger i Nord-Norge. Flertallet av de nordlige tunene antas å være anlagt i 3. århundre e.Kr. men kan ha vært i bruk helt opp i vikingtid. Fra tunanlegget på Leknes med opprinnelig ca.14 tufter foreligger det tre ¹⁴C-dateringer til AD 120-340 (T-444), AD 130-340 (T-1937) og AD 140-380 (T-1938) og funn av et spanntformet leirkar fra tiden 300-500 e.Kr. (Johansen og Søbstad 1978:38-42, Storli 2000:85).

Tunene er vanligvis plassert på skrinne jord, marginalt i forhold til jordbruksområder. De ble tidligere tolket som jordbruksbosetninger eller landsbyer, men senere helst som innkvartering for mannskaper knyttet til høvdingdømmers organisasjon med ulike funksjoner vedrørende forsvar, rettsutøvelse, marked eller religion (Storli 2000: 82ff med henv.).

En rekke av tunanleggene finnes også nær gårder knyttet til kjente vikingtids høvdinge. De nordligste tunanleggenes funksjoner i senromersk tid og folkevandringstid er bl.a. forelått tolket i forbindelse med innsamling og utskipping av gods til bruk i fjerne byttetransak-

sjoner (Solberg 2002). Råstoff kunne være fra fisk, sel, hval, hvalross, fugl, reinsdyr og annet vilt. Det var tale om å organisere jaktexpedisjoner til sjøs og til lands og pleie regelbundne bytterelasjoner med lokalbefolkningen; også fra antatt samiske områder i de indre fjordbyg-gene. Størrelsen på tunene antyder at det trengtes mange mennesker til å stå for innsam-lingen, ta hånd om skipene og øve kontroll med kysttrafikken. Bergljot Solberg peker på nav-net Leknes som betegnelse på andre aktiviteter som også kunne foregå i tunene, som f.eks. kampeleker og ritualer (Solberg 2002:227f).

Ettersom sikre sluttede funn med fibler som Almgren IV, 88 i Norge og Vest-Sverige kom-mer fra kvinnegraver, er det grunn til å tro at det var en ung pike fra et miljø med nære kon-takter til høystatuskretser sørpå, som er begravet i sin fineste drakt i det store gravminnet med utsyn over hjembygden en gang mellom 70 og 160/170 e. Kr. Hennes slekt kan ha til-hørt pionerene i det som skulle regnes som et høvdingdømme i mange generasjoner.

Noter

1. «Findes ofte som Gaardnavn, dels i bestemt, dels i ubestemt Form, saaledes i Vaage, i V. Slidre, i Sigdal, i Nis-sedal, i Hegre og tidligere i Strinden. Det maa vel forstaaes dels i den av (Ivar) Aasen fra Lofoten opgivne Betydning: Bjergpas, dyb Tverdal» (Rygh 1908:233). Takk til Tom Schmidt og Botolv Helleland for henvis-ninger om Einang-navnet.
2. Takk til konservator Kjersti Jacobsen ved Lofotr, Vikingmuséet på Borg, som fremskaffet flyfoto av røysa i landskapet og selv dro ut og fotograferte fornminnet til denne artikkelen.
3. Brev fra konservator Rolf W. Lie, datert 19.12.1980: «Artsbestemmelse av materiale fra Einangen, Vestvågøy, Nordland. Ts. 6665. I ovennevnte materiale er menneske representert med flere fragment, og sannsynligvis er hele benfunnet av Homo. Der er benrester av et ungt individ, ikke eldre enn 16 år, antagelig i alderen 10-14 år. Kjønnnet kan ikke bestemmes. En kan ikke med sikkerhet si om flere individ er representert i funnet, men sannsynligvis er det rester etter bare ett individ vi har for oss.»
4. Takk til konservator Paul Cloos og professor Unn Plahter for analysen av fibelen Ts.6665 og for tillatelse til å formidle resultater og illustrasjoner fra Paul Cloos' rapport: «Teknologisk /fysisk beskrivelse af fibula TS 6665».
5. Funnkartene bygger på Straume 1998 og egne notater og fotos ved funngjennomgang i norske muséer. De er sannsynligvis ikke fullstendige.

Summary

A quality fibula (type Almgren 1987, IV, fig.88) from the Early Roman period (70-160/170 A.D.) was found during a minor investigation of a large, previously looted, barrow in Lofoten. The excavation was led by Olav Sverre Johansen. This barrow at Einangen is situ-ated in a mountain pass with a grand view (fig.1). Among the finds were also a minuscule gold fragment, and bones from a young person, no more than 16 years old (note 3). A tech-nological investigation was undertaken by conservator Paul Cloos. The needle spiral had traces suggesting the use of a "draw-form"; other complicated gold-smiths' techniques (fil-igree, granulation, soldering) had also been used (fig.2-4). The closest parallels to the Einangen fibula are found mainly in Østfold and Vestfold (South Norway) and in West Swe-den. Several of these have been found in graves with berlocks and gold beads. The most comprehensive grave inventory with fibulas of type Almgren IV,88 is a carefully excavated skeleton grave from barrow no.6 at Store-Dal in Østfold, containing among other things a

berlock, beads, finger rings of gold, and imported vessels of bronze and glass (Gustafson 1913, Petersen 1916). This grave has, in conjunction with other graves with similar finds, been interpreted as representative of a widely distributed, North-German high status group, "princely graves of the Lübsow type" (Eggers 1953, Gebühr 1974, 1998).

A few fibulae of nearly the same early date (Almgren 1897 V, fig.115-119) have also been found in North Norway, but the one from Einangen would so far appear to be the oldest find which can be connected with the Scandinavian Iron Age culture. Based mainly on the existence of court sites, large boat-house foundations, plus other types of remains in high-status graves, three power-centres have been defined within a restricted area in Lofoten: Borg, Buksnesfjord and Gimsøy (fig.7, Johansen 2003:30-31, fig.4.3). The funeral on Einangen has been interpreted as related to the centre in Buksnesfjord. There are reasons to believe that the person buried on Einangen was a young girl, from a milieu with close contacts to high status-circles in the south.

Litteratur

- Almgren, O. 1897: *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen*. Stockholm.
- Andersson, K. 1987: Några exempel på verkstadstraditioner under äldre romersk tid. *Tor* 21, pp.131-145. Uppsala.
- Andersson, K. 1990: Berlocker och berlocktillverkare. Några nya infallsvinklar vid studiet av guldberlockar. *Fornvännen* 85, pp.238-253. Stockholm.
- Andersson, K. 1993a: *Romartida guldsmede i Norden I*. Katalog. Aun 17. Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.
- Andersson, K. 1993b: *Romartida guldsmede i Norden. II*. Fingerringar. Occasional Papers in Archaeology 6. Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.
- Andersson, K. 1995: *Romartida guldsmede i Norden III*. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper. Aun 21. Uppsala.
- Beckmann, Ch. 1969: Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. *Saalburg Jahrbuch* XXVI, pp.5-106. Berlin.
- Carnap-Bornheim, C.v. 1998: Zur Übernahme und Verbreitung innovativer Techniken und Verzierungsgewohnheiten bei germanischen Fibeln - Eine Skizze. *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5, pp.467-473. Wünsdorf.
- Carnap-Bornheim, C.v. 2001: The Social Position of the Germanic Goldsmith A.D. 0-500. B. Magnus (ed): *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Aspects of technical, socio-political, socio-economic, artistic and intellectual development, A.D. 1-550. Symposium in Stockholm 14-16 November 1999*, pp.263-278. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Konferenser 51. Stockholm.
- Carnap-Bornheim, C.v. und Ilkjær, J. 1996: *Illerup Ådal 5. Die Prachtausrüstungen*. Textband. Jutland Archaeological Society Publications XXV:5. Aarhus.
- Cosack, E. 1979: Die Fibeln der Älteren Römischen Kaiserzeit in der Germania libera (Dänemark, DDR, BRD, Niederlande, CSSR). Eine technologisch-archäologische Ana-

- lyse. Teil I. Armbrustfibeln, Rollenkappenfibeln, Augenfibeln, *Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte* 19. Neumünster.
- Eggers, H.J. 1951: Der römische Import im freien Germanien. *Atlas der Urgeschichte* 1. Hamburg.
- Eggers, H.J. 1953: Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. *Praehistorische Zeitschrift* XXXIV, 2.Hälfte, pp.58-111. Berlin.
- Gebühr, M. 1974: Zur Definition älterkaiserzeitlicher Fürstengräber vom Lübsow-Typ. *Praehistorische Zeitschrift* 49/1, pp.82-128. Berlin.
- Gebühr, M. 1998: Fürstengräber, Paragraf 4, *Hoops Reallexikon der germanischen Altertumskunde* B.10. Berlin/New York.
- Gustafson, G. 1913: Et norsk gravfund fra den ældre keisertid. *Opuscula archaeologica Oscari Montelio Septuagenario dicata*, pp.265-270. Stockholm.
- Hammer, P. und Voss, H.-U. 1998: Metallkundliche Untersuchungen an römischen und germanischen Fibeln. *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5, pp.455-465. Wünsdorf.
- Johansen, O.S. og Søbstad, T. 1978: De nordnorske tunanleggene fra jernalderen. *Viking* XLI, pp.9-56. Oslo.
- Johansen, O.S. 1982a: Den eldste bosetninga i Borge og Valberg. M. Krogtoft (red.): *Borge og Valberg bygdebok* I, pp. 95-171. Bodø.
- Johansen, O.S. 1982b: Viking Age Farms: Estimating the Number and Population Size. A case study from Vestvågøy, North Norway. *Norwegian Archaeological Review* Vol. 15/1-2, pp.45-69. Oslo.
- Johansen, O.S. 1988: Vikingene lengst i nord. Håløyske høvdingesenter i Nord-Norge. Bekker-Nielsen og Nielsen (red.): *Syvende tværfaglige vikingesymposion*, pp.21-46. Odense.
- Johansen, O.S. 1990: *Synspunkter på jernalderens jordbrukssamfunn i Nord-Norge*. Stensilserie B, nr.29. Institutt for samfunnsvitenskap, Arkeologiseksjonen. Universitetet i Tromsø.
- Johansen, O.S. 2003: Borg. The local setting. G.S.Munch, O.S. Johansen og E. Roesdahl (red.): *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*, pp.25-32. Arkeologisk skriftserie 1. Lofotr. Vikingmuséet på Borg. Trondheim.
- Lund Hansen, U. 1987: Römischer Import im Norden. *Nordiske Fortidsminder* B.10. København.
- Lund Hansen, U. 1988: Hovedproblemer i romersk og germansk jernalders kronologi i Skandinavien og på Kontinentet. P. Mortensen og B.M. Rasmussen (red.): *Fra Stamme til Stat i Danmark. 1. Jernalderens Stammesamfund. Jysk arkæologisk selskabs skrifter* 22, pp.21-35. Århus.
- Munksgaard, E. 1974: *Oldtidsdragter*. København.
- Munksgaard, E. og Ôstergaard, E. 1988: Textiles and costume from Lønne Hede. An early Roman Iron Age Burial. L.Bender Jørgensen, B.Magnus and E. Munksgaard (ed.): *Archaeological Textiles. Report from the 2nd. NESAT symposium*. København.
- Myhre, B.M. og B. 1972. The Concept «Immigration» in Archaeological Contexts Illustrated by Examples from West Norwegian and North Norwegian Early Iron Age. *Norwegian Archaeological Review* 5/1, pp.45-61. Oslo.
- v. Müller, A. 1958: Die birnen- und kugelförmigen Anhänger der älteren römischen Kaiserzeit. *Offa* 15, pp.93-114. Neumünster.

- Petersen, J. 1916: Gravplassen fra Store-Dal i Skjeberg. *Norske Oldfund* I. Kristiania.
- Plahter, U., Astrup, E. and Straume E. 1995: Norwegian rosette-brooches of the 3rd century AD: their construction, materials and technique. *The Journal of the Historical Metallurgy Society* 29/1, pp.12-24. London.
- Rolfsen, P. 1973: Har det vært innvandring til Nord-Norge i eldre jernalder? P.Simonsen og G.S. Munch (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordisk forhistorie*. Tromsø Museums Skrifter XIV, pp. 279-285. Tromsø/Oslo/Bergen.
- Rygh, O. 1908: *Norske Gaardnavne. Romsdals Amt*. Kristiania.
- Sahlström, E. 1939: Valle Härads Fornminnen. *Skövdeortens Hembygds- och Fornminnesförenings skriftserie 4*. Skövde.
- Sjøvold, Th. 1962: *The Iron Age Settlement of Arctic Norway. I. Early Iron Age*. Tromsø Museums Skrifter X, 1. Tromsø/Oslo.
- Sjøvold, Th. 1973: Den norske innvandring til Nord-Norge. P. Simonsen og G.S. Munch (red): *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordisk forhistorie*. Tromsø Museums Skrifter XIV, pp.253-264. Tromsø/Oslo/Bergen.
- Solberg, B. 2002: Courtyard Sites north of the Polar Circle - Reflections of Power in the Late Roman and Migration Period. B. Hårdh and L. Larsson (ed.): *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001*. UPPÅKRASTUDIER, *Acta Archaeologica Lundensia Series 8/3.3*, pp.219-229. Lund.
- Storli, I. 2000: «Barbarians» of the North: Reflections on the Establishment of Courtyard Sites in North Norway. *Norwegian Archaeological Review* Vol.33/2, pp.81-103. Oslo.
- Straume, E. 1986: Smeden i jernalderen, bofast-ikke bofast, høy eller lav status. *Universitetets Oldsaksamling Årbok*, pp.45-58. Oslo.
- Straume, E. 1988: Fibeln der römischen Kaiserzeit aus Norwegen – der Stand der Forschung. 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28.Mai 1997 in Kleinmachnow, Land Brandenburg. *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5, pp.437-451. Wünsdorf.

Er det flere Halvdanshauger?

Denne framstillingen handler om Halvdan Svarte og gravhauger som er knyttet til ham. Det diskuteres om Halvdan Svarte var en historisk person. Utgangspunktet for artikkelen er at han var en småkonge, som levde på 800-tallet; far til Harald Hårfagre, druknet i Røykenvik i Randsfjorden omkring 860 og gravlagt på Stein på Ringerike. Yngre kilder opplyser dessuten om likdeling og gravleggelse i flere landskaper på Østlandet.

Kilder om Halvdan Svarte er skaldekvad, sagaer, fornminner, stedsnavn og folketradisjon. Vi vil kommentere de eldste skrevne kildene ganske kort, men gå dypere inn i annet kulturhistorisk materiale. Har opplysningene i de skrevne kildene bærekraft vurdert ut fra annet tilgjengelig materiale? Er det mulig å etterspore Halvdanshauger i landskaper der det etter tradisjonen skal finnes gravminner etter ham?

Gamle landskap

Middelalderkildene opererer med flere gamle landskapsnavn. Den gangen var det neppe så faste grenselinjer mellom landskapene som i dag. Grensene var naturlige; de gikk stort sett i utmark med fjell, skog og vann innimellom. De landskapsnavnene på Østlandet som er mest aktuelle for denne artikkelen og som er knyttet til Halvdan Svarte, er Ringerike, Hadeland, Hedemarken, Romerike, Vingulmork og Vestfold (jfr. Hovda 1965:250-251, 255-256, Steinnes 1965:234, Holmsen 1987). (Fig. 1).

Skrifflige kilder fra middelalderen

Kildene fra middelalderen om Halvdan Svarte er få, og i denne framstillingen har vi benyttet 14 (jfr. Rindal 1998) (Tabell I). Kildene spenner over et tidsrom på omkring 500 år, fra ca. 900 til ca. 1390. De er skrevet av norske og islandske menn. Med sine meget knappe opplysninger kaster de eldste kildene bare glimt av lys over Halvdan Svarte. De yngste gir en mer utførlig omtale av ham, og for å skape en fortelling har forfatterne satt stoffet inn i en historisk og politisk sammenheng. Kildene kan være farget av økonomiske, sosiale og politiske forhold i opphavsmennenes samtid. Det kleber seg atskillig usikkerhet og mulige feil til dem. Kildene inneholder enkeltdata om personer og ytre begivenheter, men det er et grunnleggende spørsmål om de er pålitelige. Selv om de kan synes upålitelige når det gjelder enkeltdata, synes de likevel å tegne et riss av Halvdan Svarte.

Vi har valgt å presentere de mest relevante opplysningene i tabeller og under «Kilder» i litteraturhenvisningen. Med utgangspunkt i tabell I skal vi se nærmere på: kildeverdi, ætteforhold, maktområde, død, likdeling og gravsted.

Tabell 1. Berettende kilder om Halvdan Svarte. Når intet annet er oppgitt om dateringene, følger vi dateringene til M. Rindal (Rindal 1998).

Kilde	Nasjonalitet	Slektskapsforhold	Maktområde	Død	Gravsted
Haraldskvadet, ca. 900.	Norsk	«Harald fulgte vi, Halvdans sønn».			
Íslendingabók, 1122-1132.	Islandsk	Sønn av Gudrød Veidekonge og far til Harald Hårfagre.	Opplandene?		
Historia Norvegiae, ca. 1150, før 1152-53 [Ekrem 1998:79,87, jfr. Rindal 1998, Krag 2004:185].	Norsk	Sønn av Gudrød Veidekonge og far til Harald Hårfagre.	Opplandene.	Druknet i en råk i en sjø som het Rand på vei hjem fra gjestebud.	
Historia de antiquitate regum Norvagiensium (Theodricus), ca. 1180.	Norsk	Harald Hårfagre var sønn av Halvdan Svarte.			
Nóregs konunga-tal, ca. 1190.	Islandsk	Harald Hårfagre var sønn av Halvdan Svarte.	[Ringerike (Opplandene)].	Druknet i isen (isvågen).	Hauglagt på det krigerske Ringerike.
Ágrip, ca. 1190–1200.	Norsk	Harald Hårfagre var sønn av Halvdan Svarte.	[Ringerike, Hadeland (Opplandene)].	Var på veitsle på Hadeland. Gikk gjennom isen og druknet i Røykenvik i Randsfjorden.	Ført til Stein på Ringerike og hauglagt der.
Fagrskinna B, kort etter 1220.	Norsk	Sønn av Gudrød Veidekonge. Gift med Ragnhild, datter av Harald Gullskjegg, konge i Sogn. Gift annen gang med Ragnhild, datter av Sigurd Orm-i-øiet som var sønn av Ragnar Lodbrok. Far til Harald [Hårfagre].	[Ringerike, Hadeland (Opplandene)].	Var på gjestebud på Hadeland, før derfra i slede og druknet i Randsfjorden i Røykenvik.	Ført til Stein på Ringerike og hauglagt der.
Den store saga om Olav den hellige, 1220–1230.	Islandsk	Halvdan var bror til kong Olav av Vestfold og far til Harald Hårfagre.			
Heimskringla, 1220–1235 (Krag daterer verket til ca. 1230, Krag 2004:188).	Islandsk	Sønn av Gudrød Veidekonge. Sønn av Åsa fra Agder. Halvbror til Olav Geirstadalv i Vestfold. Gift med Ragnhild, datter av Harald Gullskjegg. Gift annen gang med Ragnhild, datter av Sigurd Hjort på Ringerike. Sigurd Orm-i-øiet var Ragnhilds oldefar. De fikk sønnen Harald Hårfagre.	Agder, Vestfold, Vingulmork, Sogn, og de sentrale delene av Opplandene: Romerike, halve Hedemarken, Toten, Land, Hadeland, [Ringerike].	Var i gjestebud på Hadeland. Kjørte over Randsfjorden og gikk gjennom isen i Røykenvik. Da var han 40 år gammel.	Hodet ble hauglagt på Stein på Ringerike. De beste mennene fra Romerike, Vestfold og Hedemark tok med hver sin del av liket og haugla det i sitt fylke. Alle disse haugene kaltes Halvdanshauger.
Egils saga, 1150–1240.	Islandsk	Far til Harald Hårfagre.	Vestfold, Aust-Agder, Ringerike var deler av området.		
Landnámabók, ca. 1275.	Islandsk	Gift med Tora, datter til kong Harald Gullskjegg i Sogn. Senere gift med Ragnhild, datter av Sigurd Hjort. Deres sønn var Harald Hårfagre.	Konge på Opplandene.		

Kilde	Nasjonalitet	Slektskapsforhold	Maktområde	Død	Gravsted
Dáttir af Upplendiga-konungum (Af U-k) i Hauksbok, ca. 1200 (Krag 2004:188).	Islandsk	Sønn av Gudrød og Åsa datter av Harald Granraude på Agder hvor han vokste opp. Halvbror til Olav Geirstadav.	Opplandene, Vestfold, Agder.		
Hauksbok, ca. 1310.	Islandsk	Stein på Ringerike var gården til Sigurd Hjort. Sigurds datter Ragnhild var Halvdans andre ektefelle.	Druknet på Ringerike i Randsfjorden.		
Fagrskinna A, 1300–1350.	Norsk	Sønn av Gudrød Veidekonge. Gift med Ragnhild, datter av Harald Gullskjegg, konge i Sogn. Gift annen gang med Helga den velseda (den hårfagre), datter av Dag den frode på Tingelstad. Far til Harald Hårfagre.	[Hadeland, Ringerike, Skiringssal].	Var på veitsle i Brandbu på Hadeland. Druknet i Randsfjorden i Røykenvik da isen brast under ham og hesten hans.	Innvollene ble jorda på Tingelstad på Hadeland, kroppen på Stein på Ringerike, og hodet ble ført til Skiringssal og jorda der.
Flateyjarbók, ca. 1390.	Islandsk	Sønn av Gudrød veidekonge. Gift med Ragnhild, datter til Harald Gullskjegg i Sogn. Gift annen gang med Ragnhild, datter av Sigurd Hjort. Far til Harald Hårfagre.	Opplandene (Romerike, halve Hedemarken, Toten, Hadeland, [Ringerike]), Vingulmork, Sogn, [Vestfold].	Var på veitsle på Hadeland. Druknet i Rond i Rinkilsuik da isen brast. Da var han 40 år.	Hodet ble lagt i haug på Stein på Ringerike. Høvdingen fra Vestfold, Vingulmork og Romerike haugla en del av ham i hvert sitt fylke. Kalles Halvdanshauger.

Kildeverdi

Mens opplysningene i de eldste kildene er sparsomme, øker de og blir mer detaljerte i de yngre. Det som vanskeliggjør bruken, er at de yngre forfatterne har bygd på eldre kilder. Snorre Sturlason har bygd på Fagrskinna B i Heimskringla og dessuten overført Den store saga om Olav den hellige med visse endringer til Heimskringla. Likeledes har Hauk Erlendsson gjort bruk av eldre kilder i sin Hauks bok, sannsynligvis både Fagrskinna B og Heimskringla. Videre har også forfatteren av Fagrskinna A anvendt eldre kilder bl.a. Heimskringla. Forfatterne av Flateyjarbók har også gjort bruk av eldre kilder, trolig både av Fagrskinna og Heimskringla. De eldste, men knappe kildene har derfor større kildeverdi enn de yngre.

Ætteforhold

Den eldste kilden som settes i forbindelse med Halvdan Svarte, er Haraldskvadet. Selv om det først ble overlevert på 1200-tallet, skal kvadet være forfattet av kongens skald, Torbjørn Hornklove, kort tid etter slaget i Hafrsfjord på 870-tallet. I Haraldskvadet fortelles det at Harald Hårfagre var sønn av Halvdan. Til tross for at det kun står sønn til Halvdan, mener de fleste historikere og språkforskere at dette er Halvdan Svarte, slik som de fleste senere kildene tydeligvis hevder. De er samstemte i at Gudrød Veidekonge, også kalt den gjeve, var far til Halvdan Svarte (Krag 2004).

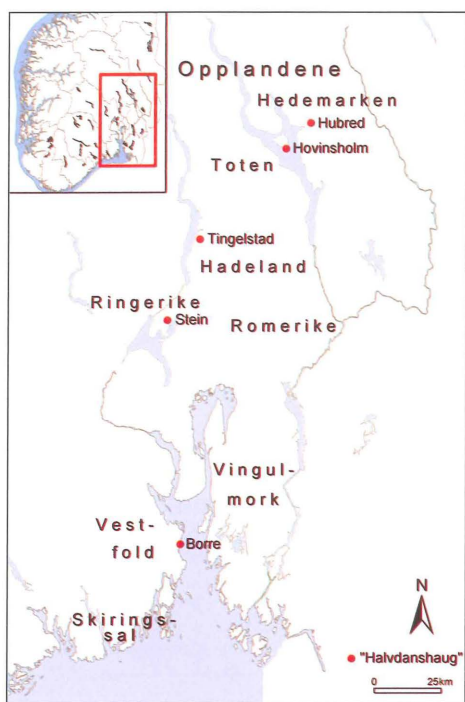

Fig. 1. Det sentrale Østlandet med gamle landskapsnavn og fem «Halvdanshauger».

Den neste kilden, *Islendingabók*, er over 200 år yngre. Her berettes det at Gudrød Veidekonge var far til Halvdan Svarte, og at Halvdan Svarte var far til Harald Hårfagre. Flere senere kilder gjengir samme opplysning. De fleste kildene er således ganske samstemte om ætteforholdet.

Blant historikerne er det en utbredt oppfatning at Halvdan Svarte var far til Harald Hårfagre (Andersen 1977:37-38, 67, Krag 2004:186). Men det er også reist tvil om dette farskapsforholdet (Schreiner 1936:75, Pesch 1997:95).

De yngre kildene fra og med *Fagrskinna B* forteller om Halvdans giftermål. I fem av dem er han gift med datter av Harald Gullskjegg i Sogn; i fire heter hun Ragnhild, i en Tora. Vi får også høre at Halvdan var gift to ganger i disse kildene; fire av dem oppgir navnet Ragnhild, en Helga. *Fagrskinna B* lar Ragnhild være datter av Sigurd Orm-i-øiet, mens *Heimskringla*, *Landnámabók* og *Flateyjarbók* nevner Sigurd Hjort på Ringerike, og i *Fagrskinna A* er Helga datter av Dag den frode på Tingelstad. Det skal bemerkes at Snorre Sturlason trekker slektslinjen til Danmark ved at mor til Ragnhild var Tyrne, datter til kong Klakk-Harald i Jylland. Hun var søster til Tyra Danmarksbot, som var gift med Gorm den gamle som den gang rådde for Daneveldet.

Maktområde

Islendingabók oppgir ikke hvilke områder Halvdan Svarte rådde over, men da hans stamfedre var Opplandskonger, er det sannsynlig at han regjerte over Opplandene. Den eldste kilden som forteller om maktområdet, er *Historia Norvegiae*, og forfatteren beretter at Halvdan rådde over Opplandene. Norges *Kónungatal*, *Ágrip* og *Fagrskinna B* knytter Halvdan til Ringerike på grunn av gravstedet. I tabell I viser hakeparentes landskaper hvor Halvdan Svarte skal være begravet forutsatt at kongen er gravlagt i sitt maktområde.

Opplandene og Ringerike går igjen i de fleste kildene, men også andre landskap trekkes inn: Vestfold, Agder, Sogn, Romerike og Vingulmork. Ifølge *Fagrskinna B* arves Sogn etter svigerfaren. Snorre Sturlason lar dessuten Halvdan rå over Agder, Vestfold, Vingulmork, Romerike og en stor del av Opplandene i *Heimskringla*. I den noe yngre *Landnámabók* er Halvdan konge på Opplandene, mens vi i *Fagrskinna A* ser en tilknytning til Hadeland, Ringerike og søndre Vestfold (Skiringssal).

Snorre framstiller Halvdan Svarte som en erobringskonge. I utgangspunktet arvet han Agder og Vestfold etter forfedrene både på mors- og farssiden, og Sogn fikk han i arv

Fig. 2. Røykenvik i Randsfjorden, Gran i Oppland, sett mot nordnordvest. Ifølge sagaene druknet Halvdan Svarte her. Foto: P. Rolfsen, KHM.

gjennom sønnen. Deretter underla han seg Viken og deler av Opplandene ved erobringer. Ifølge Snorre er den norske kongeslekten helt fra begynnelsen vestfoldkonger.

Historikerne var i hovedsak enige om hvilke landskaper Halvdan Svarte hadde herredømmet over; han rådde over Opplandene, og fram til 1930-tallet var det stor enighet om at han også var konge over Vestfold. Men på 1930-tallet reiser Johan Schreiner kritikk mot dette synet og hevder at «sagatradisjonens opfatning av Harald som konge på Vestfold må være feilaktig.» (Schreiner 1936:74).

På bakgrunn av omfattende kildestudier kommer Claus Krag til at Halvdan Svarte rådde over Opplandene, men ikke over Vestfold (Krag 1991). Senere har Alexandra Pesch ført noen av Krag's teorier videre og avviser at Halvdan Svarte regjerte over Vestfold (Pesch 1997:95).

Siden har Krag stilt spørsmål om hvorfor tilknytningen til Vestfold ble utviklet. Han antar at det har sammenheng med senere danske krav på Viken på 1100- og 1200-tallet. For det norske kongedømmet måtte det være verdifullt om man med en god historisk begrunnelse kunne hevde at Vestfold hadde vært den norske kongeættens gamle slektsland. «Den nye oppfatningen av de geografisk-historiske forholdene under Halvdan Svarte og hans forfedre var uten tvil nyttig for det norske kongedømmet.» (Krag 2004:189).

Død

Syv kilder forteller om hvordan Halvdan døde, og de er samstemte i at han druknet (Tabell I). I seks av dem framgår det at han gikk gjennom isen, enten ved at det fortelles direkte eller ved at det opplyses at han kjørte i slede. Historia Norvegiae forteller at det skjedde på innsjøen Rand [= Randsfjorden] på vei hjem fra gjestebud. Ågrip gir tilleggsopplysninger om

at han hadde vært på veitsle på Hadeland, og at drukningen fant sted i Røykenvik (Fig. 2). Dette samstemmer med hva Fagrskinna B, Heimskringla, Fagrskinna A og Flateyjarbók forteller. Samsvaret mellom kildene er så stort at hendingen må være tuftet på en kjerne av sannhet og knytter avgjort Halvdan Svarte til Opplandene.

Likdeling

Snorres saga om Halvdan Svarte inneholder en helt spesiell historie, nemlig at liket ble delt og hauglagt i flere landskaper. Dette gjenfortelles i Fagrskinna A og Flateyjarbók. Tre deler av legemet er omtalt: hode, kropp og innvoller. Det finnes ingen lignende historier knyttet til noen annen førkristen konge i Norden.

I flere publikasjoner har A. W. Brøgger omtalt likdelingen, og allerede i 1916 hevder han: «En slik deling av kroppen har ikke nogen hjemmel i faktiske gravskikker i hedensk tid, og den vil neppe kunne bringes til at stemme overens med den i vikingetiden gjeldende ret massive dødstro om livet i Valhal for de døde høvdinge. Nogen undersøkelse herover har jeg ikke foretatt, men det kan neppe feile at en saadan deling av en død konges legeme er uhedensk og uten hjemmel i nordisk tankegang. Derimot kan denne tankegang vel passe med Snorre og hans samtid. For katolisismen var delingen av helgeners legemsdelar og deres opbevaring paa de mest hellige steder, kirker osv. et væsentlig moment som nok kunde forklare dens standpunkt overfor Halvdan svartes hauger.» (Brøgger 1916a:61).

Senere har flere tatt opp delingen til debatt uten at diskusjonen har frambrakt noe vesentlig nytt (Haavardsholm 1997, Rindal 1997, Skre 1997b, Stylegar 1997, Røthe 2004).

Hva angår likdeling i forhistorisk tid, har forskere påvist at det finnes snittmerker på menneskeben i graver. Med utgangspunkt i branngraver fra Norge kom Per Holck fram til at ben fra 72 graver, det vil si 6.7 % av totalt undersøkte graver, hadde snittmerker (Holck 1997:126). Dette kan tyde på at partering var kjent i førkristen tid. Det kan derfor være en realitet i opplysningen om at liket av Halvdan Svarte ble partert.

Gravsted

Arkeologenes interesse for Halvdan Svarte skyldes særlig de skriftlige kildene som beretter at han ble gravlagt på Stein på Ringerike, og at yngre kongesagaer forteller at det ble bygd Halvdanshauger i flere landskapsområder/fylker som følge av deling av liket (Tabell II).

I Noregs Kónunga-tal berettes det at han ble hauglagt på det krigerske Ringerike. Ifølge Ágrip og Fagrskinna B ble han ført til Stein og hauglagt der. Heimskringla, Fagrskinna A og Flateyjarbók inneholder opplysninger om likdeling: Ifølge Heimskringla og Flateyjarbók ble hodet hauglagt på Stein på Ringerike, og ifølge Fagrskinna A ble kroppen jorda på Stein på Ringerike. Når det gjelder gravleggingen av de andre kroppsdelene, omtaler Heimskringla og Flateyjarbók at det ble bygd Halvdanshauger på Romerike, i Vestfold, på Hedemark og i Vingulmork. Fagrskinna A gir opplysninger om at innvollene ble jorda på Tingelstad på Hadeland og hodet i Skiringssal (tilsvarer i det vesentlige Tjølling sogn i nåværende Larvik kommune) og gir således en mer presis angivelse av gravsteder enn Heimskringla og Flateyjarbók. Vi skal her merke oss spesielt at kildene er samstemte i at Halvdan Svarte, hel eller partert, ble hauglagt på Stein på Ringerike.

Brøgger kommer også inn på byggingen av Halvdanshauger: «Om det virkelig er slik at Halvdans lik blev delt tør være meget tvilsomt. Men det kan kanskje være riktig at det blev reist Halvdanshauger i de riker hvor hans kongedømme også hadde vært knyttet til forestil-

Tabell II. Gravstedene til Halvdan Svarte.

Kilde	Gravsted
Nóregs konunga-tal, ca. 1190	Ringerike
Ágrip, 1190-1200	Stein på Ringerike
Fagrskinna B, ca. 1220	Stein på Ringerike
Heimskringla, 1220-1235	Stein på Ringerike (hodet), Halvdanshaug Romerike (en del av liket), Halvdanshaug Vestfold (en del av liket), Halvdanshaug Hedemarken (en del av liket), Halvdanshaug
Fagrskinna A, 1300-1350	Stein på Ringerike (kroppen) Tingelstad på Hadeland (innvollene) Skiringssal (hodet)
Flateyjarbók, ca. 1390	Stein på Ringerike (hodet), Halvdanshaug Romerike (en del av liket), Halvdanshaug Vestfold (en del av liket), Halvdanshaug Vingulmørk (en del av liket), Halvdanshaug

lingen om hans årsæle. Kanskje kan vi få en forestilling om innholdet i dette merkelige trekk når vi – uten sammenligning forøvrig – husker hvordan den katolske kirke i meget senere tid bygger altere for de store, lykkebringende helgener overalt i de forskjellige kirker.» (Brøgger 1949:105).

Halvdanshauger

Kan man etterspore gravhauger og gravrøyser som kan knyttes til Halvdan Svarte i det arkeologiske materialet? I lang tid har det vært kjent hauger som enten bærer navnet Halvdanshaugen eller som ifølge tradisjonen skal være Halvdan Svartes haug. I det følgende skal det gi en kort omtale av fem hauger/steder med en slik tradisjon.

Ringerike – Halvdanshaugen på Stein i Hole kommune

Resultatet av undersøkelsen av gravhaugen på 1990-tallet er nylig publisert (Larsen og Rolfsen 2004). I det følgende skal det gis et sammendrag og noen synspunkter.

Stein gård ligger i et godt jordbrukslandskap på vestsiden av Steinsfjorden som er en arm av Tyrifjorden (Harsson 2000). I sagatiden, før 1130, var Stein en kongsgård og i hele middelalderen var den en stor gård (Andersen 1977:295, Halvorsen 1998). Ved tunet på gården ligger det ruiner av en steinkirke fra 1100-tallet (Ekroll 2004). Stein har vært et knutepunkt for ferdsel langt tilbake i tid.

Halvdanshaugen på Stein er et av våre mest betydningsfulle fornminner (Fig. 3). Den ligger som en stor åkerholme på Steinsletta. Landskapsrommet er åpent med vid utsikt i alle retninger, også mot Steinsfjorden. Haugen er delvis omkranset av bekker. Ved flom har van-

Fig. 3. Halvdanshaugen på Stein i Hole, Buskerud, sett mot nord. Med sine ca. 55 m i diameter ruver den i landskapet. Foto: P. Rolfsen, KHM.

net gått helt inn til haugen som bare ligger 3 m over fjorden ved høyeste, regulerte vannstand.

Den er i dag 55 m vid og 5,5 m høy. Vest- og sørsiden er best bevart, her har haugen en bratt profil. Det er to langstrakte søkk i haugen. De skyldes trolig inngrep og kan ha sammenheng med haugbrott. Tidligere var haugen omgitt av en forsenkning, en fotgrøft.

Det er mange skriftlige kilder som knytter haugen til Halvdan Svarte; de eldste fra nyere tid er sogneprest Jonas Ramus' bøker fra tidlig på 1700-tallet, den yngste er A. W. Brøgger i 1949. Kildene er sammenstilt i tabell III.

Ramus skriver at «hans Hoved ligger begravet i en Høy paa Stein paa Ringerige, som der endnu findes og kaldes Haldanshøjen.» (Ramus [1715] 1735: 91-92, jfr. Ramus 1719:76). Haugen er omtalt i flere kilder fra 1700- og 1800-tallet, og noen av dem inneholder supplerende opplysninger om haugens form og størrelse (Wiel [1743] 1970:126-127, Palludan 1744, Klüwer 1823).

Brøgger tar opp tråden igjen i 1916. Han er opptatt av forholdet mellom arkeologi og historie og ser en forbindelse mellom Halvdanshaugen på Stein og gravfeltet på Borre i Vestfold. «Halvdanshaugen på Stein i Hole, den eneste Halvdanshaug som kjendes i vor tid, paavises endnu i dag, ... Den ligger vakkert i nærheten av Steinsfjorden men er vistnok til tider gravet adskillig i, og dog er den ret imponerende.» (Brøgger 1916a:63). Senere gir han denne omtalen av haugen: «Den er den dag idag den største av alle østlands-storhaugene med undtagelse av Raknehaugen, minst 60 meter i tverrmål og nesten 7 meter høi. ... Slik den ligger kan den godt være en skibshaug. ... Vi har rett til å gå ut fra at her har vi kong Halvdan Svartes grav.» (Brøgger 1937:159).

Tabell III. Sammenstilling av opplysninger om Halvdanshaugen på Stein i Hole.

År	Kilde	Navn	Omkrets/ Diameter	Høyde	Fotgrøft	Tre hauger på toppen	Steinheller	Alfarvei
1715	Jonas Ramus	Haldanshøien Haldans Høien						
1743	Ivar Wiel	Halvdans-Hougen				«Kold»	Store steinheller	Straks ved
1744	Christian Palludan	Haldans Haugen	250 alen i omkrets		Ved foten vann om sommeren	Haug		
1789	Christopher Hammer	Kong Haldan begravet				«Kold»		Straks ved
1796	Lars Hess Bing	Haldanshøien Haldans=Hougen						Straks ved
1810	Ulrik Fredrik Kjerulf	Haldans Høi	260 alen i omkrets	9 alen		Tre forhøyninger og en fordypning i midten		
1822	Jens Kraft	Halvdanshaugen Halvdans Hougen						
1823	Lorentz Diderich Klüwer	Halvdanshaug	260 skritt i omkrets	10 alen	Rundt en bred fordypning med vann			
1840 (b)	Jens Kraft	Halvdans=Hougen						
1844	Andreas Faye	Halvdans Haug						
1857	Paul Botten-Hansen	Halvdans-Haugen Halvdans=Hougen Halvdans=Haugen						
1862- 1866	Nicolay Nicolaysen	Halvdanshaug Halvdans haug	200 skritt i omkrets. Ref. Klüwer	10 alen Ref. Klüwer	Ref. Klüwer	Ref. Wiel	Ref. Wiel	
1877	Nicolay Nicolaysen	Halvdanshaug	260 alen i omkrets. Ref. Kjerulf	9 alen Ref. Kjerulf		Ref. Kjerulf		
1895	Johan Vibe	Halvdanshaugen	200 skritt i omkrets	4 à 5 m				
1904	Johannes Solberg (KHM)	Halvdanshaug						
1916 (a)	A. W. Brøgger	Halvdanshaugen	Iallfall 50 m i diameter. Ref. Klüwer	Nesten 6,50 m. Ref. Klüwer	Ref. Klüwer		Ref. Wiel	Ref. Wiel
1916	Johannes Solberg (KHM)	Halvdans Haugen						
1916 (b)	A. W. Brøgger	Halvdanshaugen	57,5 m i diameter		Den lille grøft			
1917	Johannes Solberg (KHM)	Halvdanshaugen						
1937	A. W. Brøgger	Halvdanshaugen	Minst 60 m i diameter	Nesten 7 m				
1947	Sigurd Grieg	Halvdanshaugen	50 m i diameter. Ref. Brøgger	6,50 m. Ref. Brøgger				
1949	A. W. Brøgger	Halvdanshaugen	50 m i diameter	6 ½ m				

Kildestoffet om haugen gir grunnlag for refleksjoner. Her skal vi belyse noen forhold som har særlig betydning for artikkelens målsetting.

I over hundre år har det vært et sterkt ønske om utgravning av Halvdanshaugen. Etter å ha lest om Osebergfunnet skrev grunneier Johannes Solberg i 1904 til bestyrer ved Universitetets Oldsaksamling, Gabriel Gustafson, og ba ham ta haugen i øyesyn. Han hadde også tatt opp saken med Oluf Rygh, Gustafsons forgjenger, men han avviste utgravning fordi det som regel var lite å finne i store gravhauger (Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum (KHM), Oslo). Det var Brøgger som først engasjerte seg for en undersøkelse av haugen, men andre gjøremål førte til at hans planer ikke ble realisert (Brøgger 1916a; 1937, Larsen og Rolfsen 2004).

På slutten av 1980-tallet ble det gjort observasjoner som tydet på at Halvdanshaugen ikke var stabil, og det ble satt i gang målinger. De støttet ikke hypotesen om at den var ustabil.

I 1997 ble det gravd en 5 m lang sjakt inn i sørvestsiden av haugen. Da viste det seg at haugen var bygd av leire og torv og oppført i flere faser. Det var brudd i lagfølgen, som kunne ha sammenheng med haugbrott eller at deler av haugen var bygd før gravleggingen. Videre ble det foretatt borer i midtpartiet av haugen, og prøver av jord og leire ble tatt opp i form av søyler til geotekniske analyser. Det ble boret gjennom et lag med treverk av eik, furu og bjørk. I dette laget var det også ørsmå fragmenter av dun og fjær, av blant annet gås, samt en liten skinnbit fra hest eller storfe. Laget lå i en forsenkning i marin leire.

Det foreligger seks ¹⁴C dateringer fra haugen; fire fra sjakten og to fra et borehull. Dateringene ligger mellom 260-440 e.Kr. og 885-975 e.Kr. (Larsen og Rolfsen 2004:60f.). Pollenanalyser av jord fra sjakten tyder på at haugen kan være fra omkring 400 e.Kr., men en tidfesting til 700-900 e.Kr. er mer sannsynlig (Høeg 2004). Ved geofysiske undersøkelser ble det påvist stratigrafiske forandringer og kraftige reflektorer, blant annet en større struktur i haugen, men resultatene var ikke entydige (Pedersen 2004). Undersøkelsene ble fulgt opp med metalldetektorsøking på og rundt haugen uten at det ble funnet oldsaker.

Universitetets Oldsaksamling nedsatte i 1998 en arbeidsgruppe som skulle vurdere videre utgravning av Halvdanshaugen. Gruppen la fram sin utredning i 1999 og foreslo flere undersøkelser, blant annet nye kjerneboringer, graving av flere sjakter inn i haugen og undersøkelser av omrotet masse i midtpartiet.

Høsten 2003 arrangerte Buskerud fylkeskommune og Universitetets kulturhistoriske museer et internasjonalt seminar om Halvdanshaugen. Hensikten med seminaret var å diskutere videre undersøkelser av gravhaugen og å få ny kunnskap om teknikker og metoder. Det var bred enighet om å videreføre undersøkelsene.

Halvdanshaugen er godt belagt i kilder fra 1700-tallet i motsetning til de store skipshaugene i Østfold og Vestfold og andre store gravhauger. Flere som omtalte haugen på 1700-tallet og i første halvdel av 1800-tallet, må ha hatt inngående kjennskap til den. Hvorfor har embetsmenn, topografiske forfattere og antikvarer vært så opptatt av Halvdanshaugen på 1700- og 1800-tallet? Nettopp kombinasjonen av storhaugen og tradisjonen om graven til en navngitt sagakonge kan ha ligget bak.

Gir kildene svar på om haugen er Halvdan Svartes grav? På 1700-tallet fikk man en stadig økende interesse for norsk historie, Snorres *Heimskringla* bidro til dette. På den tiden kan man ha gitt haugen navn ut fra egne tolkninger av sagaen. Det er selvsagt mulighet for at koblingen mellom den store haugen og Halvdan Svarte har sin bakgrunn i embetsmannsmiljøet på Ringerike der Heimkringla og andre sagaer var godt kjent. Fra andre steder vet vi

at den kreative kraften bak dannelsen av folkelig tradisjon kan være sterk. Men så vidt vites, har det bare vært én storhaug på Stein, en storhaug som fortsatt kalles Halvdanshaugen.

Kan Halvdanshaugen dateres til vikingtiden, og kan den knyttes til Halvdan Svarte? Det er ikke funnet oldsaker som daterer haugen, men det foreligger seks ¹⁴C dateringer. Flere usikkerhetsfaktorer knytter seg til tolkningen av dem. Selv om det til nå bare er foretatt svært små inngrep i den store haugen, synes det klart at Halvdanshaugen er oppført i flere faser. Vi konkluderer med at deler av gravhaugen er fra Halvdan Svartes tid, men om Halvdan Svarte er gravlagt i den, forteller det arkeologiske materialet ikke noe om.

Som en følge av Halvdanshaugens beliggenhet og størrelse melder spørsmålet seg: Kan den inneholde et vikingskip? Allerede i 1937 hevder Brøgger dette, og i manuskriptet fra 1949 forsterker han sitt syn (Brøgger 1937; 1949:104). Andre forskere har senere sluttet seg til tanken om haugen som skipshaug (Johansen og Skjølsvold 1966:88, Jacobsen 1982:24).

I den forbindelse melder et annet spørsmål seg: Hvilke storhauger har samme beliggenhet som Halvdanshaugen og hvilke har gitt skipsfunn? Det er flere storhauger på Østlandet som har en lignende beliggenhet som Halvdanshaugen. Her er det naturlig å trekke fram Oseberghaugen og Gokstadhaugen som begge inneholdt skipsfunn fra vikingtiden (jfr. Keller 1999, Larsen og Rolfsen 2004). På bakgrunn av det anførte synes det sannsynlig at Halvdanshaugen inneholder en skipsgrav, selv om prøveboringene i haugen ikke bekreftet dette.

Hadeland – Halvdanshaugen på Tingelstad i Gran kommune

Gården er nevnt i Fagrskinna hvor den kalles Þengilsstaðir. I middelalderen ga gården navn til sognet som ligger sentralt i det gamle landskapet Hadeland (Rygh 1902:169,175).

Denne Halvdanshaugen ligger på toppen av fjellryggen Grimshaugen inne på området til Hadeland folkemuseum. (Fig. 4). Gravhaugen er omkring 16 m i diameter og 1,6 m høy. Opprinnelig har den neppe vært mer enn vel 2 m høy. En bautastein har stått på toppen. Fra haugen er det utsikt over de frodige Hadelandsbygdene, i vest over Randsfjorden med Røykenvik og i sørsørvest mot gamle Tingelstad kirke.

Den eldste kilden som forteller om haugen, er fra 1780-årene. Christopher Hammer skriver at «Grims-houen ligger over 200de Skridt i Lige Linie norden for Tingelstads Kircke paa Væstre siden af Kongs Veyen. Øverst paa den Houg ligger Kong Halfdans høy bestaaende af Jord i en Runddeel med en stor flad Trekantet Spids Bauta steen oven i høyen.» (Hammer [1789] 2000:155-156) (Tabell IV). Senere nevnes den av Jens Kraft. Han kaller den ikke Halvdanshaugen, men skriver at haugen ligger oppe på «Grimshougen» og at her tror man en del av Halvdan Svartes legeme er begravet (Kraft 1822:253-254). Lorentz Diderich Klüwer anfører i 1823 at Halvdanshaugen, av bøndene kalt «Hallans Haugen», er 66 skritt i omkrets og 4 alen høy. Videre at den delen av Halvdans Svartes legeme som Hadeland fikk, er begravet der.» (Klüwer 1823).

Anders Faye gir en mer malende beskrivelse: «Paa samme Tid regjerede Kong Halfdan Svarte over Hadeland. Han besøgte ofte den væne Frue [på Hermandsrud], da kun den smale Randsfjord adskilte dem; men da han en Aften hos hende havde drukket sig et Ruus, og over Randsfjorden vilde reise hjem igjen, kjørte han i Isen udenfor Røkensvik og druknede. Hans Legeme blev deelt i 4 Dele. Hans Hoved skal være begravet paa Steen paa Ringerike i den store Haug, der endnu kaldes Haldans Haug, og en Deel af hans Legeme skal hvile i Grims- eller Haldans-Haugen ved Thingelstad Kirke paa Hadeland.» (Faye [1844:155] 1948:152).

Fig. 4. Halvdanshaugen på Tingelstad i Gran, Oppland, sett mot nord. Bare ca. 16 m i diameter. Foto: P. Rolfsen, KHM.

Flere nevner haugen senere på 1800-tallet; knytter den til Halvdan Svarte og gjenforteller at den rommer en del av hans legeme. Nicolay Nicolaysen føyer seg pent inn blant de øvrige. Han opplyser at på den store naturlige haugen, Grimshaugen, er det en mindre haug, Halvdanshaugen, som har hatt en bautastein. Ut fra opplysningene i Fagrskinna A er dette gravminnet satt i forbindelse med Halvdan Svarte og at deler av legemet hans er gravlagt her (Nicolaysen 1862-1866:129).

Sigurd Grieg utførte i 1919 arkeologiske registreringer i Brandbu, men han nevnte ikke Halvdanshaugen. I de følgende årene foretok han utgravninger på Tingelstad som ledd i sitt doktorgradsarbeide, men heller ikke her omtales Halvdanshaugen (Grieg 1926). Dette er påfallende fordi han må ha kjent den fra litteraturen.

Brøgger spør i en avisartikkel om Halvdanshaugen på Tingelstad virkelig bærer sitt navn med rette. Han synes å tvile; haugen er liten og ligger på toppen av en naturlig høyde, men

Tabell IV. Sammenstilling av opplysninger om Halvdanshaugen på Tingelstad i Gran.

År	Kilde	Navn	Omkrets/ Diameter	Høyde	Bygge- materiale	Bautastein
1789	Christopher Hammer	Kong Halfdans høy			Jord	En stor flat, trekantet bautastein, 2 alen høy
1822	Jens Kraft	«en Deel af Kong Halfdan Svartes Legeme troes at være begravet»				En høy, trekantet og spiss bautastein
1823	Lorentz Diderich Klüwer	Halfdans Haugen. Bøndene kaller den Hallans Haugen	66 skritt i omkrets	4 alen		Liten, spiss bautastein
1840 (b)	Jens Kraft	Som i 1822				
1844	Andreas Faye	Haldans-Haugen				
1853 (a)	Nicolay Nicolaysen					Bautastein
1862- 1866	Nicolay Nicolaysen	Halvdanshaugen				Bautastein
1925	A. W. Brøgger	Halvdanshaugen				

selve beliggenheten er interessant. Skulle det være en haug som skulle knyttes til Halvdan på Hadeland, så «maatte det være denne.» (Brøgger 1925).

Det kan slås fast at Halvdanshaugen på Tingelstad er en middels stor gravhaug, og at det finnes betraktelig større hauger på Hadeland, blant annet i nærmiljøet. Haugen har ikke gitt funn, og alderen er ikke kjent. Her skal det bemerkes at det kan ha ligget en større haug på platået like sørvest for Halvdanshaugen; en haug man kun kan spore bunnrestene av i dag. Det kan ikke utelukkes at den kan ha vært den «opprinnelige Halvdanshaugen».

Hedemarken – Gravhaugen på Holmen, Hovinsholm i Ringsaker kommune

Hovinsholm er nevnt i 1409 som Hofwine. Navnet kommer av hofvin som betyr tempeljorden (Rygh 1900:47).

Gravhaugen ligger ved sørøstspissen av Helgøya, utenfor gården Hovinsholm (Fig. 5). Holmen stikker som en spydspiss ut i Mjøsa; på østsiden fører fjorden inn mot Hamar, på vestsiden nordover til Lillehammer. Haugen er restaurert og er nå omkring 45 m i diameter og vel 5 m høy (Fig. 6). Den ligger dominerende til og har vært synlig på lang avstand for folk som ferdes på Mjøsa (Sørensen 1979).

Den eldste beretningen om haugen er skrevet av Gerhard Schøning som i 1775 foretok en reise på oppdrag av kong Christian VII: «Paa den nordre Kant af Holmen hvor ogsaa den er høiest, seer man en af Sand sammendynget overmaade stor og rund Kjæmpe-Haug, der holder noget meere ende 200de Skridt i Omkreds. Man har i nogle Dage, med Heste og Folk, været i Arbeide med at udgrave denne Høi, men har ei kundet komme til Ende der

Fig. 5. Holmen, «spydspissen» i Mjøsa, på Hovinsholm på Helgøy i Ringsaker, Hedmark, sett mot sør. Foto: P. Rolfsen, KHM.

med.» (Schøning [1775] 1980) (Tabell V). Ifølge Schøning skal haugen være bygd over Guttorm som var sønn til Gudbrand herse i Gudbrandsdalen og som falt i et slag med Halvdan Svarte på den store øya [Helgøya] i Mjøsa (jfr. *Heimskringla* 1979, Halvdan Svartes saga).

Andre har også beskrevet haugen uten å gi noen ny informasjon (Bing 1796:275-276, Kraft 1820:687-688; 1840a:566-567, Esmark 1829:8).

Fig. 6. Gravhaugen er majestetisk der den ligger på Holmen, Hovinsholm i Ringsaker, Hedmark, sett mot vest. Ca. 45 m i diameter. Foto: P. Rolfsen, KHM.

Tabell V. Sammenstilling av opplysninger om gravhaugen på Holmen, Hovinsholm i Ringsaker.

År	Navn	Omkrets/ Diameter	Høyde	Bygge- materiale	Grav	Gravlagt
1775	Gerhard Schøning	Mer enn 200 skritt i omkrets		Sand		«Guttorm, søn af Gulbrand i Gudbrandsdalen»
1796	Lars Hess Bing	Mer enn 200 skritt i omkrets				Guttorm
1814- 1816	Jacob Nilsen Hoel (Hoel 1920)				Ubrent grav	« ... jeg fandt ikke Kong Halfdans Fjerdedel.»
1820	Jens Kraft					«Guldbrand Hesses Søn fra Gudbrandsdalen»
1829	Jens Esmark	Meget stor				
1830	Nationalmuseet, København					«Kong Halvdan den Svarte»
1832	Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed					Kong Halfdan Svarte
1840 (a)	Jens Kraft	Mer enn 200 skritt i omkrets				
1844	Andreas Faye					Guttorm
1862- 1866	Nicolay Nicolaysen	Mer enn 200 skritt i omkrets				Guthorm
1865- 1866	Jacob (Tollesen) Hoel (Hoel 1920)					«Guttorms Gravhoug»
1878	Ingvald Undset	Av betydelig størrelse				Ifølge sagnet Halvdan Svarte
1974	ØK-registrering, v/ Tom Bloch Nakkerud og Steinar Sørensen	35 m	6 m			

En kilde peker seg ut. I 1816 foretok daværende eier av gården, stortingsmann Jacob Nilsen Hoel, og den danske greven Adam G. Moltke en ny undersøkelse av haugen, men «Kong Halfdans Fjerdedel» ble ikke funnet. Det ble gravd til bunns, og i en dybde av 30 fot framkom halvkløyvde trestokker og under disse en mengde menneskeben, hvoretter undergrunnen fulgte. Det ble ikke gjort andre funn (Hoel 1920:79). I 1830 sendte Moltke inn en benskje til Det kongelige Museum for de nordiske Oldsager i København (Nasjonalbiblioteket, Oslo). Ifølge Moltke skal skjeen være funnet av ham i den haugen der Halvdan Svarte skal være begravet (Antikvariske Efterretninger 1832:395, 397). Det skal her nevnes at Moltke oppholdt seg på gården 1814-1816 og vendte først tilbake i 1858. Skjeen er beskrevet av Ingvald Undset som mener den ikke er fra hedensk tid (Undset 1878:44-45).

På 1900-tallet er det foretatt flere registreringer av haugen. Ved ØK-registreringen i 1974 ble haugen oppgitt til å være 35 m i diameter og 6 m høy. I toppen var det et stort krater med diameter 10 m og dybde 3 m. Haugen ble restaurert i 1980.

Fig. 7. Haug på Hubred store i Hamar, Hedmark, sett mot nordøst. Ca. 50 x 80 m i utstrekning. Naturdannelse. Foto: P. Rolfsen, KHM.

En oppsummering viser at det er gravd minst to ganger i haugen, i 1770-årene og i 1816. I 1775 mener Gerhard Schøning det er gravhaugen til Guttorm. Første gang den er nevnt som grav for Halvdan Svarte er i forbindelse med gravningen i 1816.

Hedemarken – Haugen på Hubred store i Hamar kommune

Gården Hubred store ligger i tidligere Vang kommune, nå Hamar kommune, 4 km østnordøst for Hamar bykjerne. Hubred (Hubrej) er første gang nevnt i en skriftlig kilde i 1520. Oluf Rygh forklarer navnet slik: Húðbreið, sammensatt av húð f., en Hud. Navnet beror vel på en sammenligning av jordveien med en utbredt hud og kan jevnføres med det meget alminnelige stedsnavnet Skjaldbreið (bred som et skjold) (Rygh 1900:84-85).

Omkring 100 m nord for hovedhuset er det en avlang formasjon. Den har en utstrekning på 50 x 80 m og en høyde på minst 12 m med til dels bratte sider (Fig. 7). Flere steder stikker fjellet og store steinblokker fram i dagen. Haugen er omgitt av dyrket mark på to sider. Området på nordvestsiden er myrlandt, og grunneier Georg Myhre opplyste i 2002 at det tidligere var vann her.

I beretningen fra 1775 omtaler Schøning ingen fornminner på Hubred (Schøning [1775] 1980), og Kraft presiserer at det ikke er gravhauger på denne gården (Kraft 1845-1848:136). Nicolaysen nevner heller ingen gravhauger på Hubred i oversiktsarbeidet *Norske Fornlevninger* (Nicolaysen 1862-1866), men i *Antikvariske notiser* fra 1877 har han nye opplys-

ninger: «Paa *Hubrud* er en stor haug, hvori man fortæller, men sikkert uden grund, at en fjerdedel af Halvdan svartes legeme skulle være begravet.» (Nicolaysen 1878:263).

Brøgger og Grieg besøkte gården i 1916, og de kom til at det dreiet seg om en naturlig haug (Brøgger 1916c). Første gang haugen er nevnt som gravhaug, er av Sverre Marstrander i 1934 ved den topografisk-arkeologiske registreringen i Vang (Topografisk arkiv, KHM, Oslo). Hamar Stiftstidende 8. august 1934 fulgte opp saken, og under overskriften «Halvdanshaugen på Hedemarken bragt for dagen?» betegnes haugen som utvilsomt Hedemarkens største og skjønneste gravminne, og bare Raknehaugen overgår den i størrelse her i landet.

I 1937 endrer Brøgger sin oppfatning av formasjonen og nevner tre hauger i Vang prestegjeld, deriblant denne haugen på Hubred: Den «kalles for 'Haraldshaugen', men det betyr visstnok ikke noe og er ikke gammelt. Den måler over 40 m i største retningen og virker like mektig som både Vidarshov og Disenhaugene.» (Brøgger 1937:152, jfr. pl. XVIII).

Haugen ble ØK-registrert i 1972 som en mulig gravhaug. I rapporten står det at på folke-
munne sies det at Halvdan Svarte er gravlagt i haugen.

Det er knyttet flere navn til denne haugen: Halvdan Svartes haug, Halvdanshaugen og Haraldshaugen. Ingen av dem kan vi føre lengre tilbake enn til 1934 selv om Nicolaysen i 1878 nevner tradisjonen om at Halvdan Svarte er gravlagt der. Haugen er ikke nevnt i middelalderkilder eller i skriftlige kilder av topografiske forfattere og antikvarer på 1700-/1800-tallet. I mai 2002 foretok vi en ny befaring av haugen. Den består av fjell og grov morenemasse. Etter vårt skjønn dreier det seg om en naturlig haug. Man kan likevel ikke se bort fra at det kan være mindre påbygninger eller at det er satt ned graver i den.

Vestfold – Borrefeltet i Horten kommune

På Borre prestegård finnes et av Nordens mest kjente gravfelt med storhauger. De fleste ligger i dag innenfor Borre nasjonalpark. Feltet har opprinnelig bestått av ni storhauger, to store gravrøyser og en samling mindre gravhauger (Fig. 8). Både feltet og de foretatte utgravningene er publisert (Brøgger 1916a, Myhre & Gansum 2003, Myhre 2003; 2004). I det følgende legges det fram noen viktige resultater og synspunkter.

Snorre angir i Heimskringla at to av Ynglingeættens konger, Øystein og sønnen Halvdan den milde og matille, er gravlagt her (Heimskringla 1979, Ynglingesaga, kapittel 46 og 47). Den mulige sammenhengen mellom gravhaugene på Borre og Ynglingeætten har vært et sentralt diskusjonstema i lang tid.

I 1852 kom det for dagen en rik skipsgrav da veivesenet pietetsløst fjernet en av storhaugene; Nicolaysen sto for etterundersøkelsen. Her ble det blant annet funnet jernnagler etter et langskip fra vikingtiden, rester etter et praktfullt seletøy og kjøreutstyr, biter av et frankisk glassbeger og dessuten en rekke saker fra hverdagslivet (Nicolaysen 1853b).

I 1916 vurderer A. W. Brøgger hvilken vestfoldkonge som kan være gravlagt i den undersøkte Skipshaugen (Brøgger 1916a). Ut fra en kronologisk vurdering kommer han til at det er Halvdan Svarte. Han er ganske klar i slutningen når han sier at man kan «være paa den trygge side ved at anta to Halvdanshauger, en paa Stein i Hole, hvilken haug endnu paavises den dag i dag, en anden i Vestfold.» Ifølge Brøgger behøver ikke dette ha sammenheng med at liket ble delt: «Fra arkeologisk side vil det kunne gis en anden, naturlig og utvungen forklaring paa de to Halvdanshauger. Den ene av de to – eller begge – hauger har været enten en *kenotafgrav* eller en *tumulus honorarius*.» (Brøgger

Fig. 8. En av storhaugene på Borrefeltet i Horten, Vestfold, sett mot østsørøst. Ca. 45 m i diameter. Med sine mange storhauger er Borrefeltet landets mest storslåtte gravfelt. Foto: P. Rolfsen, KHM.

1916a:61f.). Et av Brøggers argumenter for at Skipshaugen er Halvdan Svartes æresgrav, er at gravhaugen i Vestfold vanskelig kan søkes utenfor Borre; skipsgraven stemmer dessuten ypperlig i tid med hans dødsår. Brøgger kommer også med en annen interessant opplysning: «Professor O. Broch har velvilligst meddelt mig at han fra sin barndom meget vel erindrer at en av Borrehaugene kaldtes 'Halvdanshaugen'.» (Brøgger 1916a:65). Det er ikke brakt på det rene hvilken haug på feltet Broch siktet til. I distriktet er det en vanlig oppfatning at Halvdan Svarte er gravlagt i en av haugene på Borre (Pers.med. Bjørn Myhre). Det skal her bemerkes at denne tradisjonen også kan ha sammenheng med Halvdan Svartes farfar, Halvdan milde og matille, som ifølge Snorre ble gravlagt på Borre.

Noen år senere avviser Brøgger at Halvdan Svarte og Harald Hårfagre var av ynglingeætt. «Det findes ellers ikke meget som virkelig tyder på at Ringeriks-kongen Halvdan svarte har noget med Vestfoldslegten og Gudrød-Åsa å gjøre, end den ene tingen, at han bærer navnet Halvdan.» (Brøgger 1924-1926:170). Brøgger opprettholdt imidlertid tanken om sammenheng mellom Borre og Halvdanshaugen på Stein i senere arbeider (Brøgger 1933; 1937:159; 1949:103f.).

Marstrander gravde ut og restaurerte en av storhaugene, Spelemannshaugen, i 1979. Det ble ikke gjort funn. En ¹⁴C datering på trekull har gitt yngre romertid som resultat (T-3809). Derimot foreligger fra en tidligere gravning i haugen et mulig vikingtidsfunn (antagelig del av rangle og del av nagle, C. 24153).

I årene fra 1988 til 1992 ble Borreprosjektet gjennomført. Bunnlaget i Skipshaugen ble undersøkt, og det ble gravd sjakter i to av storhaugene. Ifølge Myhre ble den første stor-

haugen på feltet bygget omkring 600 e.Kr. Det foreligger ¹⁴C dateringer fra disse tre storhaugene, og dateringene spenner over hele yngre jernalder. I flere av haugene er det to byggefaser, blant annet er skipsgraven i Skipshaugen sekundært innsatt.

Den stilhistoriske datering av «Borrefunnet» fra Skipshaugen er satt til slutten av 9. århundre eller begynnelsen av 10. århundre. Myhre konkluderer derfor: «Uansett regnemåte kan det ikke være Halvdan Svarte som er blitt begravet i skipshaugen, slik A. W. Brøgger foreslo i 1916. Haugen er bygd 25-40 år etter hans død.» (Myhre 1992:274).

Storhauger på Østlandet

Hensikten med denne delundersøkelsen er å skaffe en oversikt over storhauger og å belyse om noen av dem – i tillegg til de foran omtalte – kan settes i forbindelse med Halvdan Svarte. Utgangspunktet vårt er at storhauger markerer de avdødes eller deres etterkommeres makt og status. Undersøkellesområdet utgjør det sentrale Østlandet som omfatter de gamle landskapene Ringerike, Hadeland, Hedemarken, Romerike, Vingulmork og Vestfold, det vil si de områdene som de berettende kildene gir opplysninger om at Halvdan Svarte eller en del av ham skal være gravlagt i. I tillegg har vi inkludert områdene rundt hele Mjøsa og Randsfjorden.

Brøgger behandler storhauger og kongshauger av en spesiell karakter i 1937. Han karakteriserer dem som «bare undtagelsesvis hauger under 30 meters diameter, i almindelighet hauger på 30 – 50 m, og med høi reisning og markert beliggenhet i landskapet.» (Brøgger 1937:150). Et skille ved 30 m har senere vært anvendt av flere (Hyenstrand 1974, Müller-Wille 1992, Ringstad 2004). Når vi bruker begrepet «storhaug», betegner det en gravhaug på mer enn 30 m i diameter eller i lengde.

Grunnlagsmaterialet vårt er fornminneregisteret, men vi har også i noen grad brukt eldre litteratur for å lokalisere fjernete hauger. Det er knyttet mange problemer til bruk av eldre kilder, for eksempel er det sjelden oppgitt mål. Hvis mål er oppgitt, er det angitt i alen eller skritt. Ved arkeologiske registreringer på 1900-tallet er målene angitt i meter, men i mange tilfeller dreier det seg om øyemål eller skrittmål uten bruk av målbånd.

Vi har undersøkt om navn som Kongshaugen, Kongehaugen og Kjempehaugen kan være en ledetråd, men slike betegnelser viser seg ikke å være avgjørende for at de er spesielt store, for eksempel finnes det Kongshauger med diameter på omkring 15 m. De fleste storhaugene har ikke særskilte navn, men noen kalles riktignok Halvdanshaugen, Raknehaugen, Ridderhaugen, Kongshaugen, Kongehaugen, Dronninghaugen og Skipshaugen.

Ut fra de innsamlede opplysningene har vi foretatt befaringer og utført et omfattende feltarbeid. Dette gjelder særlig storhauger som er opplyst å være omkring 30 m.

Når det gjelder noen storhauger, har det vært vanskelig å skille mellom naturdannelser og menneskeverk. Dette gjelder særlig formasjoner på Romerike og Hedemarken. Dalshaugen i Stange kan tjene som et godt eksempel. Usikre gravhauger er ikke tatt med i oversikten. Vi har derimot tatt med alle hauger selv om de ved naturvitenskapelige analyser er datert til eldre jernalder. Dette er gjort fordi hauger fra eldre jernalder kan inneholde sekundærgraver fra yngre jernalder eller de kan være påbygd i denne perioden.

Flere av dem er ødelagte slik at det er vanskelig å fastslå deres opprinnelige form og utstrekning – i noen tilfeller om det er en rundhaug eller langhaug. Storhaugene har ofte forsenkninger som tyder på plyndring eller haugbrott i gammel tid. Bare noen få synes urørte.

Det kan være et tegn på at de er naturdannelser, og at man allerede i eldre tid var klar over det. Her finnes det også unntak, blant annet Raknehaugen som var urørt før Anders Lorange startet undersøkelsen av den i 1869 (Brøgger 1937:151).

Vi har kartlagt 93 storhauger; 77 rundhauger, 8 langhauger, 3 rundrøyser og 5 langrøyser (Fig. 9 og Tabell VI). De fleste er 30-40 m i diameter (Fig. 10 og 11), men det finnes også en forholdsvis stor gruppe på 40-50 m (Fig. 12), og seks er over 50 m. De er preget av høye, bratte sider, et trekk som er vanlig ved gravhauger fra yngre jernalder på Østlandet. Noen av langhaugene er svakt ovale og tilspisset i endene (jfr. Sørensen 1977; 1978, Gansum 1995).

Påfallende mange av storhaugene ligger lavt, men godt markert i terrenget, gjerne på en slette, i nær kontakt med gamle ferdselsårer til lands og til vanns. Alle røysene ligger enten ved sjø eller ved vann. I innlandet er det bare påvist en storrøys, beliggende ved Tyrifjorden. Storhaugene ligger som regel enkeltvis, noen ganger to på samme gård og noen ganger innenfor gravfelt som Borre med ni rundhauger og Mølen med to rundrøyser og to langrøyser.

Ifølge Fagrskinna A ble Halvdans hode ført til Skiringssal og jordet der. På bakgrunn av denne fortellingen er det foretatt en grundig gjennomgang av store gravhauger nettopp i dette området, men det ble ikke påvist gravhauger med diameter over 30 m og heller ingen hauger med tradisjon til Halvdan Svarte.

Til to storhauger innenfor undersøkelsesområdet er det blitt knyttet en mulig forbindelse til Halvdan Svarte uten at det ligger en lokal tradisjon til grunn. Den ene er Kongshaugen ved Røykenvik på Nes i Gran, Oppland. Ifølge Jens Kraft kan den muligens gjemme levningene av Halvdan Svarte (Kraft 1840b:104). Haugen er for lengst fjernet, og det er ingen opplysninger om funn fra den. Fortsett ligger det to storhauger ved stranden nedenfor Nes kirke. Krafts antagelse kan ha sammenheng med at det bør være en «Kongshaug» like ved stedet der Halvdan Svarte druknet. Den andre er Raknehaugen på Hovin i Ullensaker, Akershus. Anders Lorange foretok utgravning av haugen i 1869-1870. I beretningen gjen-gir han deler av Snorres fortelling om Halvdan Svarte og antyder mulighet for at Raknehaugen kan være en av de fire som skal knyttes til kongen (Lorange 1871:479). Raknehaugen er imidlertid datert til midten av 500-tallet (Hagen 1997, Skre 1997a). Navnet knytter den heller ikke til Halvdan Svarte. Det eldste, kjente navnet er «Rangvolds høid» fra 1743 (Werner [1743] 2003:404).

Det framgår av kartet at storhaugene konsentrerer seg til gamle, sentrale områder i flere av landskapene slik som på Opplandene (Fig. 9, Tabell VI). Flertallet av storhaugene, 49 i alt, ligger på Hedemarken og i Vestfold. Hedemarken har flest rundhauger med til sammen 26 beliggende i gode jordbruksområder; området ved Veldre kirke i Ringsaker peker seg særlig ut med ni hauger og Åkerområdet med syv. I Vestfold markerer Borrefeltet seg med ni ruvende storhauger. Interessant er også beliggenheten til tre storhauger med diameter på omkring 45 m, to i Nes kommune og en i Fet kommune, begge Akershus. De ligger ved østbredden av Glomma, og de må derfor være knyttet til ferdselen på og langs elva.

Som fornminnekategori er storhaugene en interessant gruppe. Antall storhauger på Østlandet er overraskende høyt. I tillegg er sikkert flere storhauger fjernet i årenes løp. Det må således ha vært godt over 100 storhauger på Østlandet. Etter vårt skjønn symboliserer storhaugene makt og maktområder, men få av dem har fått avslørt sine hemmeligheter. Og der ligger vel egentlig materialets iboende svakhet. Man vet ikke fra hvilken tid de aller fleste

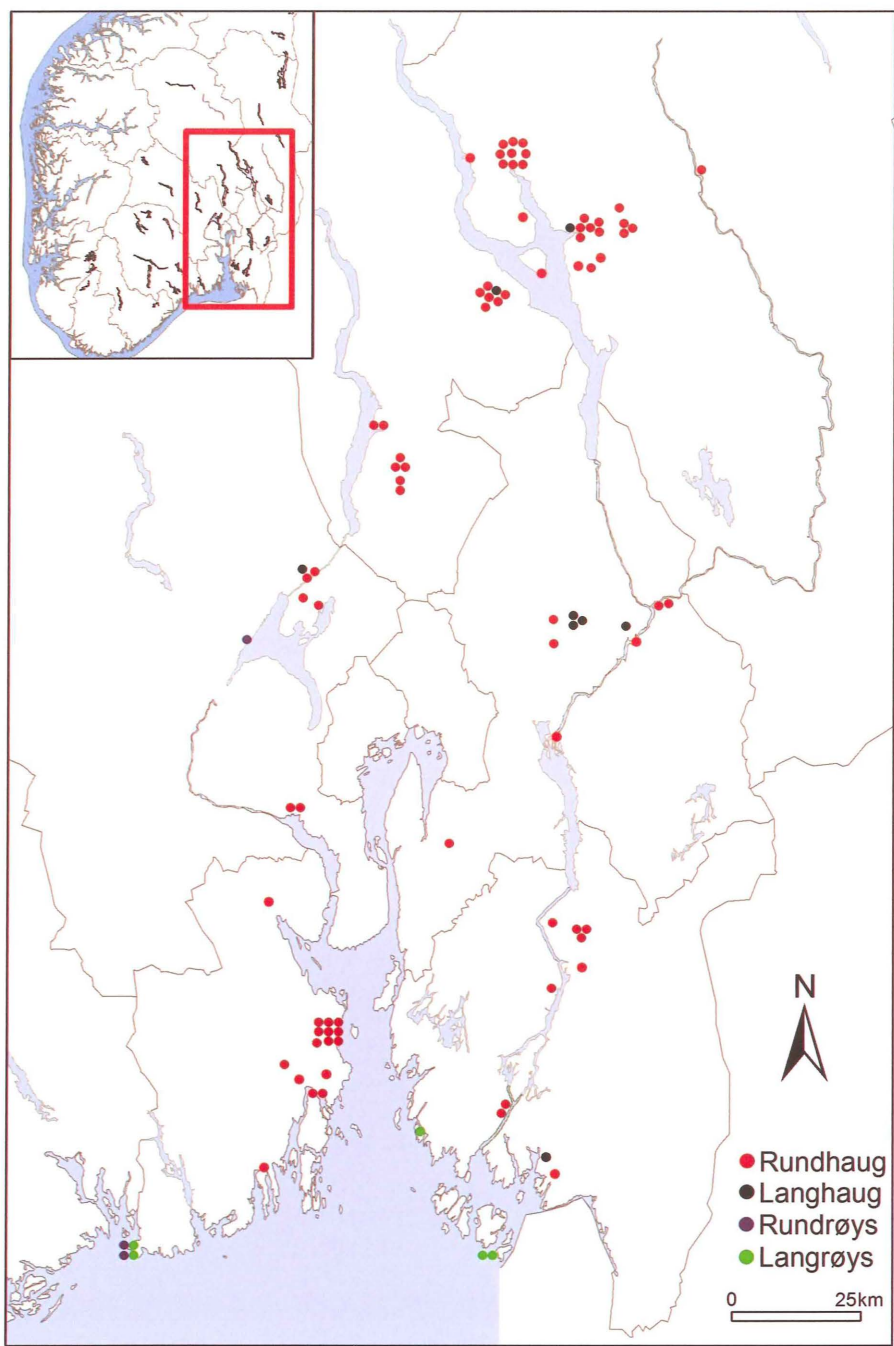

Fig. 9. Det sentrale Østlandet som utgjør undersøkelsesområdet for storhauger. I alt er 93 storhauger kartlagt.

Fig. 10. Den nordligste av de to storhaugene på Huseby i Lier, Buskerud, sett mot sørvest. Ca. 30 m i diameter. Samhørigheten mellom gravsted og gård framtrer tydelig her. Foto: P. Rolfsen, KHM.

Fig. 11. Gravfrys på Mølen, Værvågen i Larvik, Vestfold, sett mot sørøst. Ca. 30 m i diameter. Slekten's døde skulle øyensynlig hvile ved sjøen. Hensikten var: å se og selv bli sett av færende sjøfolk. Foto: P. Rolfsen, KHM.

Fig. 12. Ridderhaugen på Fet prestegård i Fet, Akershus, sett mot vestsørvest. Ca. 45 m i diameter. Den ruver i det gamle jordbrukslandskapet. Foto: P. Rolfsen, KHM.

storhaugene er og heller ikke hva de gjemmer. Selvsagt kan en slik svakhet ved materialet gi rom for spekulasjoner, noe vi her skal fraholde oss fra. Uansett, Kulturhistorisk museum i Oslo må være en pådriver i arbeidet med storhauger og bidra til å styrke forskningen på dem. Samtidig er det også viktig å kaste blikket ut over landets grenser. Storhauger finner man i de aller fleste land. Ny kunnskap og forståelse kan vinnes ved å betrakte storhauger i flere land i sammenheng.

Tabell VI. Landskapsfordeling av storhauger og storrøyser med størrelse over 30 m.

Landskap	Rundhaug	Langhaug	Rundrøys	Langrøys	Sum
Vingulmork	10	1		3	14
Romerike	6	4			10
Hedemarken	26	1			27
Hadeland-Toten	13	1			14
Ringerike	4	1	1		6
Vestfold	18		2	2	22
Sum	77	8	3	5	93

Konklusjon

Denne artikkelen handler om Halvdan Svarte og begivenheter på 800-tallet. Dette er et viktig århundre i utviklingen av det norske kongedømmet. Halvdanshaugene må sees som et element i den sammenhengen.

Selv om kildene om Halvdan Svarte er sparsomme, synes det temmelig sikkert at han rådde over Opplandene. Tradisjonen om at han gikk gjennom isen og druknet i Røykenvik synes også å være pålitelig. Hans dramatiske endelikt på Randsfjorden, særlig slik Snorre beskriver den i *Heimskringla*, har bidratt til å gi Halvdan Svarte en spesiell plass i norsk historie. Fortellingen om likdelingen har dessuten gjort det til en interessant arkeologisk oppgave å undersøke om det virkelig ble reist flere gravhauger over ham.

Fem hauger, som ifølge tradisjonen skal være knyttet til Halvdan Svarte, er blitt nøye analysert. Når det gjelder haugene på Hubred, Hovinsholm og Borre, har det ikke latt seg gjøre å spore tradisjonen lenger tilbake enn til 1800-tallet. Haugen på Hubred er dessuten en naturdannelse.

I tillegg har vi foretatt en grundig gjennomgang av storhauger større enn 30 m, uten å finne navn eller tradisjoner som knytter noen av dem til Halvdan Svarte, unntatt de tre omtalte storhaugene på Stein, Hovinsholm og Borre. Hvis sagaenes fortellinger om at Halvdan Svartes lik ble partert og at det ble reist Halvdanshauger er riktig, mangler det i hvert fall ikke på storhauger som kan være gravsteder.

Følgelig sitter vi igjen med to gravhauger: en på Tingelstad på Hadeland og en på Stein på Ringerike.

Tingelstad som gravsted for Halvdan Svarte, er bare nevnt i én sagakilde, og denne kilden, *Fagrskinna A*, er sen, fra tiden 1300-1350. I nyere tid omtales gravhaugen, Halvdanshaugen, først på slutten av 1700-tallet. Man skulle ha forventet en storhaug på Tingelstad, men denne aktuelle Halvdanshaugen er av middels størrelse. Haugen ligger på en høyde med vid utsikt, men en slik beliggenhet er også typisk for hauger fra eldre jernalder. Ut fra dette anser vi det for lite sannsynlig at denne haugen har noe med Halvdan Svarte å gjøre.

Alle kildene hvor gravstedet til Halvdan Svarte er omtalt, fører oss til Ringerike. Ingen kilder utelukker Stein som gravsted. Tradisjonen går tilbake til 1100-tallet. Selve navnet «Halvdanshaug» er belagt tilbake til begynnelsen av 1700-tallet, og denne tradisjonen virker svært fast og kan ha røtter tilbake i vikingtiden. Det eksisterer neppe tilsvarende kilde-materiale om noen annen gravhaug her i landet.

Halvdanshaugen på Stein kjennetegnes ikke minst ved sin beliggenhet, i et åpent landskap på Steinssletta ved Tyrifjorden. Den har dessuten en beliggenhet som er lik skipshaugene på Oseberg og Gokstad. Et annet særtrekk ved denne haugen er størrelsen. Med en diameter på 55 m er den blant landets mektigste gravhauger. Dateringer fra haugen viser at den er oppført i flere faser, både i eldre jernalder og i vikingtid – på Halvdan Svartes tid.

Etter en samlet vurdering av det gjennomgåtte materialet har vi kommet fram til at det sannsynligvis bare er reist én gravhaug over Halvdan Svarte – Halvdanshaugen på Stein.

Brøgger kom allerede i 1949 fram til stort sett samme resultat, men på en annet grunnlag: «Det eneste virkelig faste vi har å holde oss til, er at det ikke kan vises til mere enn én Halvdanshaug, den på Stein på Ringerike. Hverken på Raumarike eller Hedmark, eller i Skiringssal på Vestfold kan det vises noen Halvdanshauger. Og den som i våre dager kalles så på Tingelstad på Hadeland, er bare en naturlig haug som har fått dette navnet i ny tid.» (Brøgger 1949:105).

Som arkeolog var Brøgger levende opptatt av problematikken omkring Halvdanshauger, og så tidlig som i 1925 formulerte han synspunkter som har gyldighet den dag i dag: « – Halvdanshaugene blir alltid, hvordan det enn kan forholde sig med det altsammen, et merkelig og umistelig tillegg til Halvdan svartes historie. Det de forteller er sagaen om en folkekjær konge og et ungt folk. Ikke minst derigjennem maa de for al fremtid bli fast ved minnet om Halvdan svarte.» (Brøgger 1925).

Spørsmålet om en eller flere Halvdanshauger handler ikke bare om Halvdan Svarte. Det handler også om hvorvidt kildene – både de berettende kildene og det arkeologiske materialet – har tilstrekkelig bærekraft til å besvare artikkelens målsetting. Er arkeologer for lite kritiske i bruk av historiske kilder? Vektlegges de forskjellige kildekategoriene forskjellig? Slike og lignende metodespørsmål stiller arkeologer seg, og en debatt om historisk rekonstruksjon og begrunnelse synes påkrevd.

Vi takker James Knirk for faglige råd og Christer Tonning og Kim Rolfsen for hjelp i forbindelse med utarbeidelsen av kartene.

Summary

Are there several Mounds of Halvdan the Black (*Halvdanshauger*)?

The paper discusses Halvdan the Black and mounds connected with him. He was a minor king in the 9th century; father of king Harald Fairhair. He drowned in Røykenvik in the Lake Randsfjord about 860 and was buried at Stein in Ringerike.

The sources about him are scaldic poems, sagas, prehistoric monuments, place names, and oral traditions. Written sources are few; in the present paper the authors have drawn on 14 such. These cover a period of time of about 500 years, from c. 900 to c. 1390. Their veracity is evaluated, and family relationships, power areas, death, partitioning of corpses and burial sites are discussed (Table I).

The oldest sources are sparse, but are of greater value than the younger ones. Most agree that he was the son of Gudrød the Hunter-king, and father of Harald Fairhair. His area of power was Opplandene, the central parts of the present counties Oppland and Hedmark (Fig. 1). His drowning in the Lake Randsfjord is also mentioned in most of the sources (Fig. 2). Later medieval sources mention that his corpse was apportioned in several mounds in different places in the Eastern part of Norway, and that these mounds are called *Halvdanshauger*. But all sources which mention his burial agree that, whole or partitioned, one of the burial places was Stein in Ringerike.

Mounds which are either called *Halvdanshaugen*, or according to tradition contain his remains, have long been known. The paper discusses five such: *Halvdanshaugen* at Stein, *Halvdanshaugen* at Tingelstad in Hadeland, the mound at Hovinsholm in Ringsaker (Fig. 3-6), the barrow at Hubred at Hamar (Fig. 7), and *Halvdanshaugen* at Borre in Vestfold (Fig. 8). Traditions relating to these are found in written sources from the 18th and 19th centuries. The mounds at Stein, Hovinsholm and Borre are very large, Tingelstad is of medium size, while that at Hubred is a natural hillock.

The authors have also mapped other large mounds in Eastern Norway measuring more than 30 m diam./length to see if any of these – in addition to those already mentioned – can

be connected to Halvdan the Black. 93 of these have been noted (Fig. 9-12). The majority are 30-40 m, a considerably number are 40-50 m, and 6 of them measure more than 50 m. Most of them are situated in the abovementioned landscapes of Hedmark and Vestfold (Fig. 9, Table VI). But except for the three at Stein, Hovinsholm and Borre, no names or traditions have been found which connect any of them with Halvdan the Black.

The number of preserved very large mounds in Eastern Norway is surprisingly high. Many such have undoubtedly also been erased over the centuries, and there have almost certainly been more than 100 altogether.

In the present investigation, *Halvdanshaugen* at Stein is the most interesting, not only because of the written sources, but also because of its situation in an open landscape by the Lake Tyrifjord, reminiscent of the sites of the Oseberg and Gokstad mounds, which both have yielded ship finds from the Viking period. Another feature is its size; with a diameter of 55 m it is among the largest in the country. A minor examination was undertaken in the 1990ies. The radiological dates showed that the mound was built in several stages, in the Roman Iron Age/Migration Age and also in the Viking period – that is, in Halvdan the Black's time (Larsen & Rolfsen 2004, Summary).

In the final assessment, the authors conclude that there was most probably only one mound built for Halvdan the Black – the one at Stein.

Kilder

- Ågrip*, oversatt og utgitt av G. Indrebø 1936: *Ågrip. Ei liti norsk kongesoge*. Norrøne Bokverk nr. 32. Oslo. – Ny utgave 1973: *Ågrip or Norges kongesoger*. Omsett av G. Indrebø. Revidert av A. Løftingsmo. Innleiing og merknader av B. Fidjestøl. Oslo.
- Den store saga om Olav den hellige* (av Snorre Sturlason). Utgitt ved O. A. Johnsen og J. Helgason 1941. Oslo.
- Egilssoga*. Utgitt ved L. Hegstad. 1965. Oslo.
- Fagrskinna*. Utgitt av F. Jónsson 1902-03: *Fagrskinna. Nóregs Kononga Tal*. København. – Oversettelse (Fagrskinna B) ved J. Schreiner 1926: *Fagrskinna. En norsk kongesaga*. Oslo. – Annen utgave 1972. Oversatt og med innledning av J. Schreiner. – Rindal, M. 1998: Halvdan Svartes liv og død. Oversatte sagatekster. Fagrskinna A. Forelesning 9. mars 1998, Middelaldersenteret, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Flateyjarbok*, utgitt av G. Vigfusson & C. R. Unger 1860-1868. Christiania.
- Haraldskvadet* (av Torbjørn Hornklove), utgitt av F. Jónsson 1912: *Den norsk-islandske Skjaldedigtning*. B. Rettet tekst. I. Bind. København og Kristiania. – Oversettelse ved H. Magerøy 1963: *Den norrøne litteraturen*. Band VI. Dikt og prosa. Oslo. – Gjengitt i *Fagrskinna. En norsk kongesaga*. Oversatt og med innledning av J. Schreiner 1972. Oslo.
- Hauksbók* (av Hauk Erlendsson). Utgitt ved E. Jónsson & F. Jónsson 1892-96. (*Hauksbók* udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4° samt forskjellige papirhåndskrifter). København.
- Heimskringla* (av Snorre Sturlason). Kildeutgave ved B. Adalbjarnarson 1941: *Íslenzk Fornrit*. XXVI. Bindi. Reykjavík. – Utgivelse ved F. Hødnebo og H. Magerøy 1979: *Noregs kongesoger*. Jubileumsutgåva. Oslo.

- Historia de antiquitate regum Norvagiensium* (av Theodoricus Monnachus). Oversatt av A. Salvesen 1969: *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*. Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Oslo.
- Historia Norvegiae*, oversatt av A. Salvesen 1969: *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*. Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Oslo.
- Íslendingabók* (av Ari Þorgilsson fródf), utgitt ved J. Benediktsson 1968: *Íslenzk Fornrit. Íslendingabók. Landnámabók. Fyrri hluti*. Reykjavík. – *Den norrøne litteraturen*. Band VI. Dikt og prosa. Utgitt ved H. Magerøy 1963. Oslo.
- Landnámabók*, utgitt ved J. Benediktsson 1968: *Íslenzk Fornrit. Íslendingabók. Landnámabók. Síðari hluti*. Reykjavík.
- Nóregs Kónunga-tal* (skrevet til Jón Loptsson), utgitt av F. Jónsson 1912: *Den norsk-islandske Skjaldedigtning*. B. Rettet tekst. I. Bind. København og Kristiania.

Litteratur

- Andersen, P. S. 1977: *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*. Oslo.
- Antikvariske Efterretninger. Norge 1832: *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed*, udgivet af Det Kongelige Nordiske Oldskrift=Selskab. Første Bind, pp.392-421. Kjøbenhavn.
- Bing, L. H. 1796: *Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne, Island og Færøerne, samt Grønland*. Kiøbenhavn.
- Botten-Hansen, P. 1857: Billeder fra Ringerike. Halvdans=Hougen paa Steen. *Illustreret Nyhedsblad* [6. Aarg. Nr. 40.], pp.200-201. Christiania.
- Brøgger, A. W. 1916a: *Borrefundet og Vestfoldkongernes graver*. Videnskapselskapets Skrifter. II. Hist.- Filo. Klasse. Kristiania.
- Brøgger, A. W. 1916b: [Rapport om befaring på Stein]. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1916c: Indberetning om undersøkelsesreise til Vang paa Hedemarken. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1924-1926: Vestfold. Fra småkongedømme til rikssamling. *Vestfoldminne*, pp.11-34, 88-107, 157-192. Tønsberg.
- Brøgger, A. W. 1925: Bærer ikke Halvdanshaugen sit navn med rette? *Hadeland* 4. april 1925. Brandbu.
- Brøgger, A. W. 1933: Halvdanshaugen på Stein. Et minnesmerke over ætten som samlet Norge. *Ringerikes Blad* 20. juni 1933. Hønefoss.
- Brøgger, A. W. 1937: Gullalder. *Viking*, pp.137-195, plansje XVIII-XXI. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1949: Rikssamlingen og Harald Hårfagreætten. Manuskript. Topografisk Arkiv, Kulturhistorisk museum. Oslo.
- Ekrem, I. 1998: *Nytt lys over Historia Norwegie. Mot en løsning i debatten om dens alder?* Bergen.
- Ekroll, Ø. 2004: Stein kapell på Ringerike. J. H. Larsen og P. Rolfsen (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3, pp.105-112. Oslo.
- Esmark, J. 1829: *Reise fra Christiania til Trondhjem op igjennem Österdalen, og tilbake over Dovre, samt en Tour til Jemteland*. Christiania.
- Faye, A. [1844] 1948: *Norske Folke-Sagn*. Oslo.

- Gansum, T. 1995: *Jernaldergravskikk i Slagendalen: Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold – lokale eller regionale symboler*. Avhandling til magistergraden i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Grieg, S. 1926: *Hadelands eldste bosetningshistorie*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. Klasse. Oslo.
- Grieg, S. 1947: Gjermundbufunnet. En høvdingegrav fra 900-årene fra Ringerike. *Norske Oldfunn VIII*. Oslo.
- Hagen, A. 1997: *Gåten om kong Raknes grav*. Oslo.
- Hagen, A. 2002: *Et arkeologisk liv*. Primitive tider spesial nr. 1. Oslo.
- Halvorsen, E. F. 1998: Stein på Ringerike i middelalderen. Manuskript. Arkivet, Kulturhistorisk museum. Oslo.
- Hammer, C. [1789] 2000: Sogne-Beskrivelse over Hadeland udi Aggershuus Stift i Norge. *Årbok for Hadeland 2000*, pp.14-223. Utgitt ved H. Hvattum. Brandbu.
- Harsson, M. 2000: *Stein – en storgård på Ringerike*. Hole.
- Hoel, J. T. 1920: *Optegnelser om Hovinsholm*. Kristiania.
- Holck, P. 1997: *Cremated Bones. A Medical-Antropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Third revised edition. Antropologiske skrifter nr 1c. Anatomical Institute, University of Oslo. Oslo.
- Holmsen, A. 1987: Våre gamle landskapsnavn. *Aftenposten* 7. og 8. januar. Oslo.
- Hovda, P. 1965: Landskapsnamn. Noreg. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bind X, pp.250-256. Oslo.
- Hyenstrand, Å. 1974: *Centralbygd – Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology. 5. Stockholm.
- Høeg, H. I. 2004: Pollenanalytiske undersøkelser av prøver fra Halvdanshaugen. J. H. Larsen og P. Rolfsen (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3, pp.79-85. Oslo.
- Haavardsholm, J. 1997: Fortellingen om Halvdan Svarte. *Dagbladet* 21. oktober 1997. Oslo.
- Jacobsen, H. 1982: Båter i uvante omgivelser. *Nicolay* nr. 39, pp.16-24. Oslo.
- Johansen, E. og A. Skjølvold 1966: *Reisefører til fortiden. Med arkeologene Johansen og Skjølvold rundt Oslofjorden*. Oslo.
- Keller, C. 1999: Nasjonalmonument som slår sprekker. *Aftenposten* 28. mars 1999. Oslo.
- KHM = Kulturhistorisk museum. Topografisk arkiv. Oslo.
- Kjerulf, U. F. 1810: [Innberetning om oldtidsminner og oldfunn i Hole prestegjeld]. MS fol. 1056 VI. Nasjonalbiblioteket. Oslo.
- Klüwer, L. D. 1823: *Antiqvariske lagttagelser paa en Reise i det Söndenfeldske i Aaret 1823*. Avskrift ved W. F. K. Christie i 1836. Bergen.
- Kraft, J. 1820: *Topographisk=Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Første Deel. Christiania.
- Kraft, J. 1822: *Topographisk=Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Anden Deel. Christiania.
- Kraft, J. 1840a: *Topographisk=Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Første Deel. Anden omarbeidede Udgave. Christiania.
- Kraft, J. 1840b: *Topographisk=Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Anden Deel. Anden omarbeidede Udgave. Christiania.

- Kraft, J. 1845-1848: *Historisk=topographisk Haandbog over Kongeriget Norge*. Christiania.
- Krag, C. 1991: *Ynglingatal og Ynglingesaga. En studie i historiske kilder*. Oslo.
- Krag, C. 2004: Halvdan Svarte i de eldste historiske kildene. J. H. Larsen og P. Rolfsen (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3, pp.183-191. Oslo.
- Larsen, J. H. og P. Rolfsen 2004: Hva skjuler Halvdanshaugen? J. H. Larsen og P. Rolfsen (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3, pp.21-76. Oslo.
- Lorange, A. 1871: Fra Raknehaugen. *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania Aar 1870*, pp.472-480. Christiania.
- Myhre, B. 1992: Kronologispørsmålet og ynglingeættens gravplasser. *Osebergdronningens grav*, pp.272-278. Oslo.
- Myhre, B. 2003: Borrefeltet som historisk arena. *Viking*, pp.49-77. Oslo.
- Myhre, B. 2004: Undersøkelse av storhauger på Borre. J. H. Larsen og P. Rolfsen (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3, pp.203-226. Oslo.
- Myhre, B. & T. Gansum 2003: *Skipshaugen 900 e.Kr. Borrefunnet 1852/2002*. Midgard. Horten.
- Müller-Wille, M. 1992: Monumentale Grabhügel der Völkerwanderungszeit in Mittel- und Nordeuropa. Bestand und Deutung. *Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann*. Kieler Historische Studien. Band 36. Sonderdruck, pp.1-20. Kiel.
- Nicolaysen, N. 1853a: Aarsberetning for 1852. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkernes Bevaring*, pp.3-14. Christiania.
- Nicolaysen, N. 1853b: Om Borrefundet i 1852. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkernes Bevaring*. Aarsberetning for 1852, pp.25-32. Christiania.
- Nicolaysen, N. 1862-1866: *Norske Fornlevninger*. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1877: Antikvariske Notiser. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkernes Bevaring*. Aarsberetning for 1876, pp.140-194. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1878: Antikvariske notiser. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkernes Bevaring*. Aarsberetning for 1877, pp.262-274. Kristiania.
- Palludan, C. 1744: *Beskrivelse over Ringerige og Hallingdal*. Kildeskriftfondets Samlinger No. 179. Oslo.
- Pedersen, O. C. 2004: Georadarundersøkelsene av Halvdanshaugen. J. H. Larsen og P. Rolfsen (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3, pp.87-93. Oslo.
- Pesch, A. 1997: Wer war Hålfdan svarti? Archäologische Fakten und textkritische Betrachtungen über einen unbekanntes König und seine bekannte Bestattung. *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*. 31. Band, pp.70-95. Herausgegeben von Hagen Keller und Christel Meier. Berlin. New York.
- Ramus, J. [1715] 1735: *Norriges Beskrivelse, hvorudi Dette Riges Strekning, Beskaffenhed og Deeling udi visse Lehn, Biskopsdømmer, Provstier, Præstegield, Laugdømmer, Fogderier, Tinglaug etc.* Kjøbenhavn.

- Ramus, J. 1719: *Norriges Kongers Historie*. I Tvende Parter. Kiøbenhafn.
- Rindal, M. 1997: Halvdan Svartes liv og død. *Dagbladet* 4. desember 1997. Oslo.
- Rindal, M. 1998: Halvdan Svartes liv og død. Oversatte sagatekster. Forelesning 9. mars 1998, Middelaldersenteret, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Ringstad, B. 2004: Datering av storhauger. J. H. Larsen og P. Rolfsen (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3, pp.239-254. Oslo.
- Rygh, O. 1900: *Norske Gaardnavne*. Hedemarkens Amt. Kristiania.
- Rygh, O. 1902: *Norske Gaardnavne*. Kristians Amt. Bind II. Kristiania.
- Røthe, G. 2004: *Helt, konge og helgen*. Acta Humaniora nr. 201. Oslo.
- Schreiner, J. 1936: Harald og Havsfjord. *Scandia*. Bind 9, pp.64-88. Stockholm.
- Schøning, G. [1775] 1980: *Reise gjennom Hedemarken 1775*. Tredje bind. Gudbrandsdalen og Hedemarken. Oslo.
- Skre, D. 1997a: Raknehaugen. En empirisk loftsrydding. *Viking*, pp.7-42. Oslo.
- Skre, D. 1997b: Parteringen av Halvdan Svarte. *Dagbladet* 9. november 1997. Oslo.
- Steinnes, A. 1965: Landskap. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bind X, pp.233-235. Oslo.
- Stylegar, F.-A. 1997: Mos teutonicus. Omkring Halvdan Svartes død og begravelse. *Viking*, pp.59-67. Oslo.
- Sørensen, S. 1977: Fortidsminner på Hedemarken. *Nicolay*, nr. 25, pp.16-34. Oslo.
- Sørensen, S. 1978: Fortidsminner i Løten. *Lautin*, pp.3-23. Løten.
- Sørensen, S. 1979: Hovinsholm og Helgøya. En vikingetidsstudie. *Nes og Helgøya. Lokalhistorisk skrift*, pp.26-51. Nes på Hedmark.
- Undset, I. 1878: *Norske Oldsager i Fremmede Museer*. Kristiania.
- Vibe, J. 1895: *Norges Land og Folk*. VI. Topografisk-Historisk Beskrivelse over Buskeruds Amt. Kristiania.
- Werner, J. [1743] 2003: Øvre Romerike og Odalen sorenskriveri. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*. 1. Akershus stift og amt. Østfold. Akershus, pp.398-404. Utgitt av K. M. Røgeberg. Oslo.
- Wiel, I. [1743] 1970: *Beskrivelse over Ringeriges og Hallingdals Fogderi*. Utdrag av «Topographisk Journal». Christiania 1802-05. Faksimileutgave. Oslo.

Deler av vikingskip fra Rogaland?

I 1975 anla Sandnes kommune ny idrettsplass på Høle i Høgsfjord i Sandnes kommune. Idrettsplassen ble lagt på myr, og det ble funnet godt bevarte trerester i myra, som så ut som båtdeler. Dessverre lå sakene, som ble funnet, i friluft et par dager før museet ble varslet. Slik fikk de tørkeskader. De hadde også bruddskader etter maskinell graving.

Stedet ble befart, det ble gjennomført en liten etterundersøkelse. Det ble funnet noe mere treverk, mellom 2 og 3 m. dypt i myra. En viktig observasjon var at det var lagt stein over treverket, antakelig for å holde det under vann. (Lillehammer 1975). Funnet fikk museumsnummeret S.10046 (AmS tilvekst 3).

Båtrester fra myr er det en del av i det arkeologiske materialet. Det kan være alt fra hele skip til en enkelt del. Funnene kan tolkes på flere vis. Det finnes eksempler på båtgraver som er anlagt på myr, slik som den Haakon Shetelig grov ut på Holmedal i Sunnfjord (Shetelig 1928).

Vrakrester kan bli slengt på land etter et forlis og gro ned i myra. Dette er antakelig forklaringen på deler av stevn og lot fra Raudeberg i Selje. De stammer fra et skip på Tuneskipets størrelse (B. 10070). En mastefisk av samme type som mastefiskene i Gokstad- og Tuneskipene, er funnet sammen med noen få andre deler av et lite skip på Rong i Herdla. Den kan også være en vrakrest (Færøyvik 1947).

Fra Nydam Mose i Sønderjylland kommer det store Nydamskipet, ofret sammen med militærutstyr på tidlig 300-tall (Rieck 2003). Her har det også vært ofret to andre skip. Tilsvarende offerfunn fra Norge er skipsrestene fra Kvalsund og Fjørtoft på Sunnmøre. Her er bare skipene ofret; ikke våpen og utstyr (Shetelig og Johannessen 1929, Færøyvik og Fett 1943)

I en myr på Mangersnes i Nordhordland er det funnet en del båtrester som antakelig forteller om reparasjonsvirksomhet i nærheten. En har funnet de utslitte og kasserte stykkene (Christensen 1995).

Vrakfunn i myr kan selvfølgelig komme fra hele den tiden folk har bodd langs kysten og brukt fartøyer, mens offer og båtgraver må være fra førkristen tid.

En siste kategori av båtdeler fra myr må forklares på en helt annen måte. Her dreier det seg om uferdige emner; stort sett til kjøll og stevner. De fleste funnene kommer fra Hordaland sør for Bergen. Noen stevner kan dateres til middelalder. De kommer fra et område der båtbyggerne fortsatt bruker eik til kjøll og stevner på småbåter. Eik har en lei tendens til å sprekke og slå seg under tørking, og det har vært vanlig å lagre eika vått, ofte i en «eikekjeller» under naustet der sjøen går inn på flo.

Det er neppe tvil om at disse myrfunnene er resultatet av et tilsvarende lagringsprinsipp. Emnene er grovhogget og lagt ned i små tjern. Av en eller annen grunn har båtbyggeren aldri hentet emnene sine, tjernet har grodd igjen, slik at eika har ligget godt bevart helt til myra ble grøftet og sakene kom for dagen. Flere av stevnene har «trappetrinn» for bordganger på innsiden. Dette er en konstruksjonsdetalj som kjennes fra vikingtid og middelalder (Christensen 1959, Crumlin-Pedersen 2002, Åkerlund 1951).

Mange av stevnene har en spesiell fasong på stevntoppen, slik som de to fragmentariske stevnene fra Dalland (B.9970) og Midtvåge (B.10043) på Tynes. Begge ender i små dragehoder som har paralleller i skurden på stavkirkeportalene.

Tilbake til funnet fra Rogaland

Mange av trestykkene er ganske grove og forteller ikke stort om hva de er tenkt brukt til, men noen sier mer. Tre stykker (Fig. 1.a-c) kan best forklares som «biter», tverrbjelker med falser hugget ut for løse dekkstiljer, slik det kjennes fra flere skipsfunn, mens en (Fig. 1.e) best kan forklares som del av et «lot», overgangsstykket mellom kjøll og stevn.

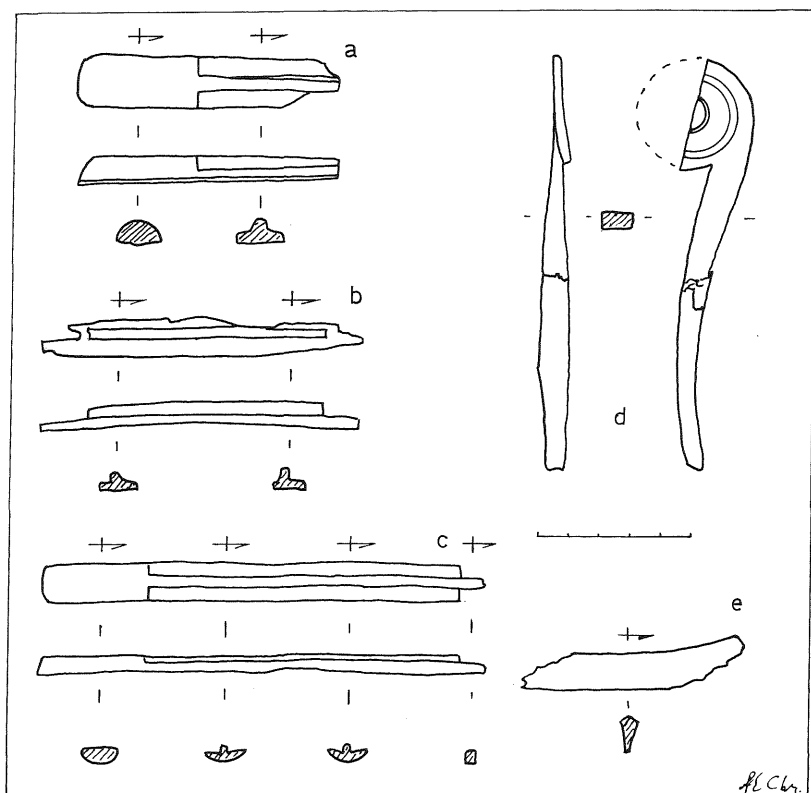

Fig. 1. Oppmålings-skisse av de viktigste fartøysdelene fra Høle. Skalaen er 0,5 m.

En (Fig. 1.d) kan neppe være annet enn en stevntopp som har endt i en rund skive, dekorert med konsentriske sirkler som er risset inn. Halvparten av skiven er brukket av og mangler, men det som er igjen viser form og dekor klart og greit. Stevntoppen er brukket i to deler, i bruddet er det rester av et firkantet tapphull som ikke er gjennomgående (Fig. 2). Nedre del av stevnen er ganske spinkel, og sammen med tapphullet er det en indikasjon på at dette er en løs stevntopp, som skulle festes til resten av skroget på ett eller annet vis, kanskje med en kile gjennom tapphull i løs og fast stevn.

Om disse sakene skal tolkes som et offerfunn eller båtbyggerens lager, avhenger av datering, bearbeidelsesgrad og funnforhold. En datering til kristen middelalder utelukker offerfunn.

Det fragmentet som best kan hjelpe til med en datering, er stevntoppen. Tverrbjelker med tiljefals har vært i bruk over så lang tid at de er til liten nytte som daterende element. Slike bjelker med tiljefals kjennes fra Osebergskipet på tidlig 800-tall, og de var i alle fall i bruk til etter 1248; da bjelken med nr. 90853 kom i jorda på Bryggen i Bergen (Christensen 1985: 64; 78).

De første eksemplene vi har på bruk av lot som overgang mellom kjøl og stevn er skipene fra Gokstad og Tune, eldre farkoster har stevnene skjøtt rett på kjølen. Dette kan peke i retning av at sakene er fra midten av vikingtiden eller yngre.

Umiddelbart gir stevntoppen assosiasjoner til Osebergskipets ormehode, men de konsentriske sirklene passer ikke som oppmerking for den spiralen ormehodet danner. Vi kan derfor ikke regne med at dette er emne til et opprullet ormehode eller en hale. En bedre parallell er akterstevnsornamentet på et skip fra en av de gotlandske billedsteinene, Stenkyrka Smiss I (Lindqvist 1941, Nylén 1978). Her finner vi en stevnavslutning som kombinerer den vanlige spiralen med et sirkulært ornament. I tillegg er det en serie blad eller fliker langs kanten av stevntoppen. (Fig 3).

Flikene har igjen en parallell i en vikingtids branngrav fra Isle de Groix i Bretagne. Denne utgravningen er ikke særlig veldokumentert, men det er klart at dette er en brennt skipsgrav av nordisk type. Det ble funnet båtsaum, våpen og verktøy. Jernsakene er i dårlig stand, men en del beslag lar seg pusle sammen til et stevnornament som er en god parallell til steinen fra Gotland (Arbmann 1952, Müller-Wille 1970). Om båtbyggeren hadde tenkt seg at stevntoppen fra Høle skulle ha liknende jernbeslag, får vi aldri vite.

Noen helt sikker datering på båtdelene fra Høle får vi ikke med dette, men det parallellmaterialet jeg har vist til, tyder på at funnet er fra vikingtid; kanskje fra 900-tall.

Fig. 2. Stevntoppen fra Høle, Foto AmS.

Fig. 3. Detalj av billedsten fra Stenkyrka, Smiss, Gotland. Etter Nylén 1978.

Er dette vrak, offer eller et båtbyggerfunn?

Funnstedet ligger 200-250 meter fra sjøen og 15-20 meter over havet, slik at det er lite sannsynlig at dette er vrakrester som er slengt på land. Et ofret skip kan godt være hugget i stykker. I Nydamfunnet er det eldste offerskipet hugget i biter, og småbåtene i Gokstadfunnet er slått i stykker som en del av gravleggingsritualet. Det at skipet er i fragmenter avgjør ikke svaret på dette spørsmålet. Det som er viktigere er det at ingen av fragmentene viser spor av å ha vært bygget inn i et ferdig fartøy. Mange er blitt grovhugget, og er enda ikke ferdige til bruk. Hvis tverrbjelkene hadde vært i bruk, kunne vi forvente spor av festene til resten av skroget, huller for trenagler i endene, men det er ikke påvist.

Observasjonen om at det lå stein over noe av treverket for å holde det under vann, er også viktig som ledd i denne indisekjeden. Konklusjonen må da bli at dette er et båtbyggerfunn, antakelig fra yngre del av vikingtid.

Som nevnt er de fleste båtbyggerfunnene fra Hordaland, men det finnes også et par fra Rogaland. I 1921 ble det funnet en keip i myr på Høle (Shetelig og Johannessen 1929:41). Keipen har rester av trenagler for feste til øverste bordgang og har slitasje etter bruk, så den må komme fra en annen båt. Ved Sunnanå i Ryfylke er det funnet en ferdig, men ubrukt stevn. Den er antakelig fra vikingtid, og den må være beregnet brukt til et skip på størrelse med Tuneskipet (SMÅ 1903). Fra Gar i Skåre, rett nord for Haugesund kommer 3 emner til lot; de kan ikke dateres nærmere (Shetelig og Johannessen 1929). Det samme gjelder 5 emner til småbåstevner eller band fra Haug i Jelsa (SMÅ 1961.). De kan heller ikke dateres.

Hvis vi sammenlikner størrelsen på stevnstykket fra Høle med Osebergskipets stevn (Fig. 4), er det tydelig at stevnen fra Høle er beregnet til et mindre fartøy. Dette stemmer også med dimensjonene på de spinkleste av tverrbjelkene. De nærmeste parallellene til disse bjelkene er det nedre bjelkelaget i vrak 5 fra Skuldelev. Her fungerer de øvre bjelkene som tofter, mens de nedre, med tiljefalser, ligger i passe høyde under toftene, slik at tiljedekket fungerer som en dørk der roerne kan sette beina. (Crumlin-Pedersen 2002:255). Vi har ikke nok materiale til å si at skipet fra Høle skulle bygges slik, men det er en mulighet.

Selv om båtrestene er skadd og ufullstendige, er dette et spennende funn. De fleste av tingene folk brukte i dagliglivet i eldre tid var av tre. Det er ikke ofte tre er bevart. Skip og båter

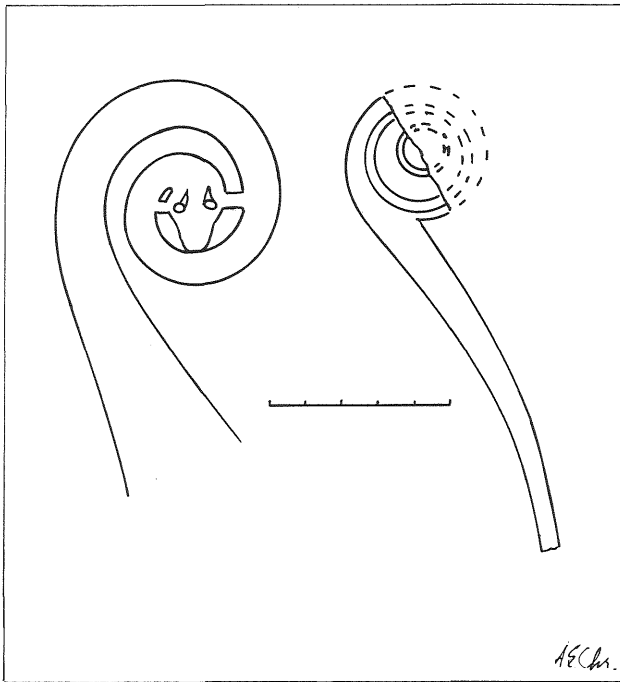

Fig. 4. Osebergskipets stevntopp og stevntoppen fra Høle I samme målestokk. Skalaen er 0,5 m.

har alltid vært viktige i Norge, og en hver tilvekst til det sparsomme materialet vi har av båtfunn, er derfor svært verdifullt.

Funnet fra Høle er rester av en annen type fartøy enn vikingskipene fra Oslo-området og derfor en verdifull brikke i puslespillet, det er synd at brikken ikke er mer komplett, men vi får være glad for at noe er bevart.

Summary

In 1975 the community of Sandnes in Rogaland built a new sports arena on boggy ground. In the bog wood was found, evidently ship fragments. The find was somewhat damaged before Stavanger Museum was notified. A small excavation located some more wood at a depth of between 2 and 3 m. Stones had been placed on the wood, evidently to keep it under water. The museum number is S. 10046.

Ship and boat fragments from bogs are an important part of the early material of boat finds, bogs preserve wood well. Boat graves have been built on boggy soil, bogs near the shore may contain wreck fragments. Ships have been sacrificed, like the well-known Nydam ship from Denmark and the Norwegian Kvalsund vessels, and discarded fragments of boats can end up in a bog. A final group of unfinished boat parts must be given another explanation. Most of the finds are stems and keels, and they have been found south of

Bergen, in the county of Hordaland. Some can be given a medieval date. In the same district, boatbuilders still store their oak wet, often in an «oak cellar» under the workshop, under water at high tide. There can be little doubt that the bog finds are remains of similar storage principles, to prevent the oak from warping and cracking when drying.

Many of the fragments from Høle in Rogaland are rough, and give little information on their intended use. The fragments a – e on Fig. 1 give most information. a – c are best explained as crossbeams, old Norse «biti», with rabbets cut for loose deckboards. e may be part of a stem or «lot», the transition piece between keel and stem. d must be the top of a stem ending in a round disc, decorated with concentric circles. Half the disc is missing, but shape and decoration is clear from what is left. The piece is broken, and there are remains of a square mortice-hole in the break. This may be part of the fastening of the stem-top to the rest of the ship.

There is little dating evidence, but the stem-top resembles the Oseberg stem, and one of the picture-stones from Gotland, Stenkyrka Smiss I. In addition to the decorations on the wood of the stem, this picture shows a series of additional ornaments which may be a representation of iron decorations, as found in the ship grave from Isle de Groix, Brittany. A Viking Age date for the Høle find is probable, but it may be early medieval.

Litteratur

- Arbman, H. 1952: En Sjökonungs grav. *Arkeologiska Forskningar och fynd*. Stockholm.
- Christensen, A.E. 1959: Færingen fra Gokstad. *Viking*. Oslo.
- Christensen, A.E. 1985: *Boat finds from Bryggen. Bryggen papers, main series vol. 1*. Bergen.
- Christensen, A. E. 1995: Boat finds from Mangersnes. *Shipshape, Essays for Ole Crumlin - Pedersen*. Roskilde.
- Crumlin-Pedersen, O. 2002: *The Skuldelev ships I*. Roskilde.
- Færøyvik, B og Fett, P. 1943: Fjortoftbåtane. *BMÅ, hist.ant.rekke nr. 3*. Bergen.
- Færøyvik, B. 1947: Skipsfunn, myrfunn, frå 900-talet på Rong i Herdla prestegjeld. *BMÅ, hist.ant. rekke nr. 2*. Bergen.
- Lillehammer, A. 1975: Rapport i Topografisk arkiv, Arkeologisk museum i Stavanger.
- Lindqvist, S. 1941: *Gotlands Bildsteine 1*. Stockholm.
- Müller-Wille, M. 1970: *Bestattung im Boot*. Neumünster.
- Nylen, E. 1978: *Bildstenar*. Visby.
- Rieck, F. 2003: Skibene fra Nydam Mose. *Sejrens Triumf*. København.
- Shetelig, H. 1928: Holmedalsfunnet. En båtgrav i Sunnfjord. *BMÅ, hist.ant.rekke 1*. Bergen.
- Shetelig, H. og Johannessen, F. 1929: *Kvalsundfundet*. Bergen.
- Åkerlund, H. 1951: *Fartygsfynden i den forna hamnen i Kalmar*. Uppsala.

Forkortelser:

- AmS Arkeologisk museum i Stavanger
BMÅ Bergens Museums Årbok
SMÅ Stavanger Museums Årbok

Borg-krusifikset og dets forunderlige historie

Sommeren 2000 ble et emaljert kopperkrusifiks lagt ut til auksjon hos Sotheby's i London. (Fig. 1). En innskrift på korsets bakside bekrefter at det er funnet under en ruin i Sarpsborg. (Fig. 2). Det har lenge vært et savn at praktisk talt ingen kunstgjenstander fra den gamle kjøpstaden på Borg var bevart, og auksjonen var derfor en enestående sjanse til å føre en liturgisk gjenstand tilbake til det lokalmiljø hvor den ble brukt i middelalderen. Ervervelsen av krusifikset fra Borg dreide seg følgelig om langt mer enn kjøp av et hvilket som helst kunstverk. I denne artikkelen vil korsets historie og kunsthistoriske sammenheng bli rekonstruert så langt det lar seg gjøre. Deretter diskuteres forholdet mellom funksjon og ikonografi samt formodet proveniens og funnkontekst.

Historien i nær fortid

Korset kommer fra byen Limoges som ligger i Limousin-distriktet i Syd-Frankrike. Det er laget i tiden mellom 1210 og 1225.¹ Innskripsjonen på baksiden av korset som bekrefter forbindelsen med Sarpsborg, dateres til sent på 1700-tallet på paleografisk grunnlag. Den lyder: «Dieses ist gefunden in Norwegen unter Ruinen einer Uralten Stadt, welche durch den Wasserfall Zarpe vormahls eingerissen worden». Det henvises følgelig til at gjenstanden ble funnet under ruiner fra den eldgamle byen som i fordums tid ble revet opp av Sarpefossen. Nærmere funnomstendigheter er ukjente. Vi vet ikke når, av hvem eller nøyaktig hvor krusifikset ble funnet. Det vi vet, er at i cirka 1820 ble det innlemmet i samlingen til Hermann Werner Graf von Bockholz' Asseburg i Tyskland. Det har vært i denne familiens eie frem til auksjonen i 2000 (Mitchell, unpubl.)

På 1800-tallet var det vanlig at gjenstander fra forhistorisk tid og middelalder ble solgt på det åpne marked i Norge. Oppkjøpere sikret seg naturligvis godbitene, og mye havnet i utlandet. Først med Kulturminneloven av 1905 ble det satt en stopper for dette, og alle norske kulturgjenstander fra tiden før reformasjonen i 1537 ble fredet.

Da krusifikset nå var til salgs, ble utfordringen først og fremst å skaffe nok penger til å få tilslaget på auksjonen. Entusiasmen i nærmiljøet var stor. Sarpsborg kommune engasjerte seg sterkt og innbød det lokale næringsliv til å bidra med midler, slik at kommunen kunne gå seirende ut av auksjonen. Skuffelsen var dyp da kunsthändler Jan Dirven i Antwerpen fikk tilslaget; men gleden ble desto større da samme kunsthändler senere sa seg villig til å selge krusifikset videre til Sarpsborg. Næringslivet bidrog med mer penger, og ervervelsen var endelig et faktum.

Sarpsborg kommune og bidragsyterne ønsket at krusifikset skulle få sin plass på Borgarsyssel Museum. Det fikk sin plass i Olavskapellet, som er en kopi av en enkel romansk sten-

Fig. 1. Krusifiks fra Borg, Østfold. Beslag, sentral del fra forsiden av et større trekors. Foto: Sotheby's, London.

Fig. 2. Krusifiks fra Borg, Østfold. Baksiden med tre innskrifter. Foto: Sotheby's, London.

kirke fra middelalderen. Ringen var så godt som sluttet. For det var her, i en av Borgs gamle kirker som lå på eller ved museets grunn, at krusifikset trolig ble brukt opprinnelig.

Beskrivelse

«Borg-krusifikset» er betegnelsen på det bevarte krusifikset som opprinnelig bare dekket den sentrale delen på forsiden av et større trekors. Beslaget var festet til treverket med fjorten nagler. Trekjernens for- og bakside var fra først av kledt med en rekke emaljerte og forgylte beslag og figurer, montert etter en fastlagt norm for Limoges-krusifiksenes billedprogram. Denne standard tilsier at trekorset fra Sarpsborg må opprinnelig ha vært dekket av flere beslag og figurer for å være komplett, men det er ukjent hvor de øvrige er blitt av.

Borg-krusifikset er cirka 27 cm høyt og 15 cm bredt. Materialet er kopperlegering med emalje og forgylling (gullamalgam). Det er relativt godt bevart, ikke minst tatt i betraktning av at det er et jordfunn. Det er noe utfall av emalje, og en del forgylling mangler.

Krusifikset består av to adskilte deler: selve korset pluss Kristus-figuren, som er i *repoussé*-teknikk (opphøyet relieff). Korset har mellomblå emaljebunn med et smalere grønt korsformet midtfelt. Kristus-relieffet er nittet til det smale grønne korset med fire nagler gjennom hender og føtter. En svakt buet gren skyter opp mellom to rombformer ved korsets fot og brer seg ut over hele det grønne korset. Den forgylte Kristus-skikkelsen har blåemaljert lendeklede til knærne. De åpne øynene er markert med blå glassbiter. En separat kongekrone er festet til hodet og er omgitt av en flerfarget korsglorie. Armene er praktisk talt vannrett utstruktet, og føttene hviler lett på et turkisfarget felt med røde prikker som skal forestille et *suppedaneum* (fotbrett). Detaljer som ribben, lendekledets folder, hår og skjegg er stilisert og omhyggelig markert med innrissede linjer.

Dette er den korsfestede, men stadig levende Kristus. Formsproget er hovedsakelig romansk, men den ørlille vinkelen i armene og kroppens antydde S-stilling med overlappende knær antyder at gotisk formsprog er på veg inn i det konservative miljøet blant emaljørerene i Limoges.

Utsparte og emaljerte rombformer og rosetter i kombinasjonene: rød-grønn-gul og rød-blå-lyseblå-hvit er fargerike innslag på den mellomblå emaljebunnen. Alle kanter og forgylte partier står graverte eller punslede under forgyllingen. Kristogrammet IHS er innrisset i en forgylt rombform øverst på korsstammen. I og H er de to første og S den siste bokstaven i det greske ordet for Jesus, IHESVS. Denne forkortelsen er den vanligste på Limoges-emaljer.

Baksiden har tre innskrifter. Den lengste er sitert ovenfor og går over begge korsarmene. Den andre er skrevet med sort skrift nederst på korsets stamme og er dessverre uleselig. Den tredje består av tre halvmåneformede merker øverst på korsstammen. De er tolket som en verksteds- eller mestersignatur eller som monteringsmerker, en anvisning når de forskjellige delene skulle settes sammen (*Enamels of Limoges 1100-1350*: 54).

Teknikk og stildetaljer på Borg-korset passer inn i en stor gruppe krusifikser produsert i byen Limoges i tiden fra cirka 1210 til 1250. I denne perioden var produksjonen i Limousin-verkstedene på sitt største og samtidig mest varierte, forskere har hittil ikke funnet to helt like kors. Omhyggelig utførte detaljer og rik palett viser at krusifikset fra Borg antagelig ble laget tidlig i perioden, noe før 1225. Fra da av begynte man å masseprodusere, detaljarbeidet ble forenklet og antall farger ble langt færre enn tidligere. Resultatet var en betydelig forringelse av kvaliteten. I løpet av de første tiår av 1300-tallet ebnet produksjonen ut.

Produksjon og distribusjon

Etterspørselen etter kirkeinventar økte i takt med Kirkens fremvekst. Fra 1100-tallet åpnet det seg et europeisk marked for verksteder som produserte kirkelig kunsthåndverk. Fargestrålende emalje på forgylt kopperbakgrunn var en relativt rimelig og populær dekortype som blant annet ble brukt på helgenskrin, krusifikser, bokbind og lysestaker. Ordet *emalje* er avledet av *smaltum*, den latinske betegnelsen for glass. Glass ble pulverisert og smeltet til en farget glassmasse som festet seg til kopperet. Metalloksider i glasset gav farge til emaljen. Prosessen foregikk i flere etapper og ble avsluttet ved at emaljen ble grundig polert så fargene strålte.

Flere emaljetechnikker ble tatt i bruk, men fra siste halvdel av 1100-tallet dominerte *champlevé*-teknikk i Vest-Europa. Den kalles også grop-emalje eller grube-emalje, fordi den flytende emaljen ble fylt i forsenkede felt i metallet. Dette var oftest 2 til 5 mm tykke kopperplater. Munken Theophilus Presbyter beskriver teknikken nøyaktig på begynnelsen av 1100-tallet (Theophilus 1961:xxxiii, 105-107).

Selvstendige verksteder med emaljarbeider som spesialitet vokste frem i flere europeiske land. I Limousin-distriktet startet produksjonen som eksklusiv klosterkunst, men den ble tidlig på 1200-tallet overtatt av selvstendige mestre i privatbedrifter. Betegnelsen *de opere limovicensi* eller *œuvre de Limoges* ble et kjent varemerke for høyt spesialisert emaljørkompetanse knyttet til verkstedene i Limoges-distriktet fra siste halvdel av 1100-tallet.²

Gjenstandene kjennetegnes særlig ved opake emaljer i dype, særlig blå nyanser, ikke minst såkalt «Limoges-blått», både til kirkeutstyr og verdslige arbeider. Eksporten var omfattende, og emaljer fra Limoges finnes spredt i et meget stort antall over hele den kristne verden. Alle de omkring åtti gjenstandene som er bevart innen dagens norske riksgrense, er produsert på 1200-tallet. Omtrent halvparten av dem er krusifikser eller deler av slike.

Limoges-korsene ble som nevnt bygget opp på følgende måte: et enkelt trekors ble kledd med et antall emaljerte og forgylte kopperplater – alt etter ønsket størrelse. En sentral korsformet midtplate, i likhet med Borg-krusifikset, var fast element på forsiden. Korsskjæringen ble utvidet til et ovalt eller sirkulært felt, sjeldnere til et kvadratisk midtfelt.

Limoges-krusifiksenes billedprogram på 1200-tallet var fastlagt: på forsiden en korsfestelsesvisjon og på baksiden *Majestas Domini*, synet av Herrens gjenkomst i herlighet som Dommer og Hersker, ifølge Johannes' Åpenbaring kap. 1. Beslagene på baksiden av korset ble alltid holdt i ett plan, mens selvstendig støpte figurer i høyt relieff ble nitted fast til platen på korsets forside. Antall figurer kan variere fra én til fem eller flere, men krusifiksets hovedfigur – den korsfestede Kristus – er alltid selvstendig bearbeidet på den korsformede midtplaten. Når de forekommer, er Maria, Jesu mor, plassert på Kristi høyre side og Johannes evangelisten på hans venstre på de horisontale korsarmene. Apostel eller helgen nederst på korsstammen og en helgen på øvre del er også svært vanlig. Krusifikset fra Austrått, Sør-Trøndelag, viser hvordan forsiden på et nær komplett prosesjonskrusifiks har sett ut. (Fig.3).

Innenfor et lite antall hovedtyper er Kristus-figurene innbyrdes ganske ensartede. Dette tyder på at noen verksteder må ha spesialisert seg i støpning og emaljering av løse relieffer, som andre mestre deretter monterte. De satte sitt særpreg på videre arbeid med utsmykningen. Kongekronene viser at denne arbeidsdelingen iblant har fungert dårlig. Det ser ut til noen håndverkere har produsert kroner i ulike størrelser, og enkelte ganger har Kristus opplagt fått krone i gal størrelse.³

Fig. 3. Krsifiks fra Austrått kapell, Sør-Trøndelag. Vitenskapsmuseet, NTNU, Trondheim.
Inv.nr. T.894. Foto: Bruce Simpson/ Vitenskapsmuseet, Trondheim.

Det finnes ingen skriftlige kilder til kunnskap om håndverkerne, organisering av verkstedene eller produksjon av emaljarbeidene. Det er heller ikke dokumentert hvordan distribusjonen foregikk. Den omfattende produksjonen på 1200-tallet førte til senkning av både kvalitet og pris. Mindre gjenstander var tydeligvis ikke mer kostbare enn at svært mange kirker, trolig de fleste, kunne anskaffe seg dem.

Den raske spredningen av Limoges-emaljene kan også forklares ut fra tilgjengelighet. Byen var begunstiget ved den geografiske plasseringen i et distrikt med lange tradisjoner for gullsmedarbeid, og dessuten ved at den lå i pilegrimsleden som gikk til Nord-Spania og Roma. I tillegg må pave Innocent III's (1198-1216) preferanse for emaljene, samt forordninger utstedt av Det fjerde Laterankonsilet i 1215 om pyxider (beholdere for nattverdsbrød) fra Limoges ha hatt vesentlig betydning for spredningen (*Enamels of Limoges 1100-1350*: 42-44).

Mote har alltid vært en gjennomgripende faktor i samfunnet og bidrar også langt på vei til å forklare utbredelsen av Limousin-emaljer på 1200-tallet. Intensiv kirkebygging i denne perioden førte naturlig nok til økt marked for inventar, og de forgylte og fargestrålende emaljene ble populære. Den glitrende virkningen må ha vært enda sterkere da de var nye, før den polerte glassoverflaten og forgyllingen ble slitt, matt og avskallet.

I løpet av 1200-tallet fant antagelig flere tusen slike produkter veien til Norden. Det er ikke utenkelig at de fleste norske kirker har hatt én eller flere Limoges-emaljer. Marie-Madeleine Gauthier (1971: 323) mener at mellom 1000 og 2000 stykker fant veien til Skandinavia, mens Britt-Marie Andersson (1976: 107) antyder at det må være minst 2000. På grunnlag av antall kirker som eksisterte, kan mengden av emaljer ha vært den doble av den hittil antydede. Hittil er det bare i Sverige at emaljene er systematisk publisert. Det finnes således ingen oversikt over bevarte Limoges-emaljer i Norge foreløpig.⁴

Standardverk for studier av alterutstyret og dets utvikling er Joseph Brauns omfattende publikasjon fra 1932. Lenge var det bare tillatt å ha bibel og *vasa sacra* – det vil si konsekrerte (innviede) hellige kar – på alteret til vin og brød i nattverden. Kors eller krusifiks ble båret frem ved messens begynnelse og anbrakt i en fot ved siden av alteret. Først i løpet av 1100-tallet ble det tillatt å sette andre gjenstander på alteret, blant annet kors, krusifiks og lysestaker (Braun 1932: 467, 492f.). En rekke av krusifiksene fra Limoges er laget slik at de kunne endres fra alterkrusifiks til prosesjonskrusifiks med et enkelt håndgrep. Nedre del av krusifikset var da utformet med en tapp tilpasset både en fot som stod på alteret og en holder på en prosesjonsstang. Mange små nordiske kirker nøyde seg nok med å eie et krusifiks som kunne ha to funksjoner.

Diskusjon

Kunsthistorisk sammenheng

Internasjonal forskning viser at ikonografiske tema og dekorative motiver ble hentet fra etablerte modeller, ofte av bysantinsk opprinnelse. Disse ble raskt standardiserte blant håndverkerne i Limoges. Paul Thobys typologisering av Limoges-krusifikser er fortsatt normgivende, og Borg-krusifikset inngår i hans hovedtype III: kors med gravert og emaljert dekor og en kronet Kristus i høyt relieff (Thoby 1953: 35-42). Ulik dekor gir grunnlag for undergrupper. Ifølge typeinndelingen til Thoby innpasses krusifikset fra Borg i samme undergruppe som dem fra Jelsa kirke i Rogaland, Västra Broby i Skåne og Skælskør på Sjælland (Fig. 4, 5

og 6), mens krusifikset fra Austrått hører til en tidligere gruppe, cirka 1205 – 1220. (Fig. 3).

Siden Limoges-krusifikser omfatter flere typer, er det av interesse å undersøke om en bestemt krusifikstype har vært foretrukket i Norge fremfor andre typer. Her viser det seg at praktisk talt alle krusifikser som ble importert fra Limoges til Norden, er av typen hvor Den korsfestede bærer kongekrone. Enkelte forskere har hevdet at dette er uttrykk for en spesiell skandinavisk preferanse (bl.a. Blindheim 1998: 15; von Achen 1995: 269), men så er ikke tilfelle. Dette var en hovedtype som oppstod i tidlig 1200-talls krusifiksproduksjon i Limoges, en type som ble distribuert over hele Europa. Bevaringsprosenten er imidlertid relativt høy i Nord-Europa, som var et betydelig marked for kirkeutstyr på grunn av dynamisk kirkebygging nettopp på denne tiden. Det kronede krusifikset hvor Kristus står med åpne øyne, er en opprinnelig bysantinsk billedtype. Typen hadde veletablert kirkelig bakgrunn og var godt innarbeidet i vesteuropeisk billedkunst allerede på 1100-tallet, selv om det kom relativt sent til Skandinavia (Fuglesang 2004: 215).

Ikonografi og funksjon

Det meningsbærende innholdet i middelalderens kirkekunst ble konkretisert ved allegorisering av idéer. Bildene var visjoner med figurer som ikke forestilte mennesker i tiden her på jorden og heller ikke i den himmelske evighet, men i en dimensjon mellom tid og evighet.

Krusifiksets billedsprog er således synlig uttrykk for en opprinnelig idé eller abstraksjon, og i likhet med svært mange av middelalderens bilder var det flertydig. Krusifiksene var først og fremst knyttet til kirkenes altre i forbindelse med feiring av messen. Messen var kjernen i Kirkens liv og grep sterkt inn i det vanlige menneskes tilværelse. Krusifikset er det sentrale bildet på den kristne lære, og plassert på alteret synliggjør det Kristi seier og menneskehetens frelse ved hans lidelse, død og oppstandelse. Grunnlaget for ikonografisk tolkning av utsmykningen ligger derfor i lære, praksis og liturgi knyttet til messeofferet – med forbehold om at liturgisk praksis kunne variere med tid og sted, selv om nattverdens sakramentale grunnbetydning ikke ble endret.

Som nevnt ble Limoges-krusifiksenes billedprogram bygget opp etter en standard for både for- og bakside, og Borg-krusifikset som altså utgjør midtbeslaget på korsets forside, viser inkarnasjonen av den korsfestede og triumferende Kristus. Seiersaspektet blir særlig fremhevet ved kongekronen, åpne øyne, horisontale armer og ved at han «står» på korset, nærmest vektløs. Dette er Allherskeren, den levende Konge i himmel og på jord, og samtidig den korsfestede Menneskesønnen.

Dette Kristus-relieffet har ganske sikkert vært flankert av de historiske øyenvitnene Maria og Johannes, en visuell gjengivelse av Kristi ord til de to da han hang på korset, ifølge evangeliet etter Johannes (Joh 19, 26-27). Ikonografien var etablert i 800-tallets karolingiske kunst og ble en fast del av Limoges-krusifiksenes billedprogram.⁵ Tilstedeværelse ved Maria og Johannes fremhever en historisk tidsdimensjon ved hendelsen som fant sted på Golgata. Samtidig vitner Kristus om den tidløse frelse. Begge deler er vesentlige for læren om nattverden, både som et minnemåltid og som et måltid der Frelseren faktisk er til stede. Krusifikset kunne således være åndelig samlingspunkt når det ble båret i prosesjon ved feiring av messen.

Men et alter- eller prosesjonskrusifiks med Den korsfestede flankert av Maria og Johannes kunne også være et didaktisk hjelpemiddel for å illustrere teologiske utlegninger under gudstjenesten. Hovedalteret i koret var riktignok reservert for geistligheten med lite innsyn

Fig. 4.

Fig. 5.

for menigheten, men korset kunne vises frem for forsamlingen. Det var dessuten krusifikser på sidealtre i skipet, og et slikt kors kunne meget vel være et sentrum for enkeltmenneskets private andakt, i eller utenfor messen (Sinding-Larsen 1984: 30).

Borgkrusifikset har et par spesielle ikonografiske elementer. Det gjelder den svakt buede grenen med en rombeform på hver side, under fotbrettet. Riktignok er emaljen falt ut, og sporene er få. Men innholdet fremkommer adskillig tydeligere i sammenheng med et kranium på en fjellkulle på andre samtidige Limoges-krusifikser, blant annet på Jelsa og Austrått, samt på Västra Broby uten kranium, men bare med en liten fjellknaus. På Borg-krusifikset er fjellkollen redusert til et par romber, som med en del velvilje kan oppfattes som stener. Grenen slynger seg imidlertid mellom Jesu føtter på alle disse fire korsene. Antagelig er både hodeskallen og grenene blitt en så fast bestanddel av billedtypen at ikonografien etter hvert fikk et sterkt forenklet uttrykk.

Dette motivet finnes i ulike utforminger fra 800-tallet av og har vært gjenstand for varierende utlegninger. Det er basert på legenden om Adams sønn Set som fikk en rot eller stikling fra et tre i paradiset av havens vaktengel. Roten plantet han på farens grav, og det vokste opp til et kraftig tre. Fra dette ble tømmeret til Kristi kors hentet.

Fig. 6.

Fra venstre:

Fig. 4. Krusifiks fra Jelsa kirke, Rogaland. Nationalmuseet, København. Inv.nr.DNM. 7067. Foto: Arkeologisk museum i Stavanger.

Fig. 5. Krusifiks fra Västra Broby kirke, Skåne. Lunds Universitet, Historiska Museet. Inv.nr.18616. Foto: LUHM.

Fig. 6. Krusifiks fra Skælskør karmelitterkloster, Sjælland. Arkeologisk funn. Nationalmuseet, København. Inv.nr.x210. Foto: John Lee/ Nationalmuseet, København.

På Borg- og Jelsa-krusifiksene sees tydelig hvordan slanke, stiliserte grener brer seg ut over armene på Korstreet. Grønnfargen på det midtre korset kan også tas til inntekt for at det er forestillingen om Livets tre som ligger bak. Krusifikset er således både Kristi korstre og Livets tre. Sammenhengen mellom død og nytt liv blir understreket ved Livstreet som symbol på Kristi egen oppstandelse og på hans offerdød som åpnet veien for menneskenes frelse, det vil si fra arvesynden nedarvet fra Adam.

Hodeskallen under korset viser åpenbart til Golgata, «hodeskallestedet», men fremhever dessuten forestillingen om at korset ble reist over Adams grav. Den nære forbindelsen mellom Adam og Kristus ble klart formulert av Paulus som kaller Kristus «den nye» eller «den siste Adam». Mens «den første Adam» var alle menneskers fysiske opphav, ble Kristus menneskenes åndelige far og frelser (Rom 5, 12-21; 1 Kor 15, 22-45).

Proveniensen og funnkontekst

Krusifiksets tilhørighet til Sarpsborg stadfestes som nevnt av innskriften på baksiden. Spørsmålet er hvilken av byens tre kjente middelalderkirker det kan ha tilhørt: Mariakirken, Olavskirken eller Nikolaskirken.

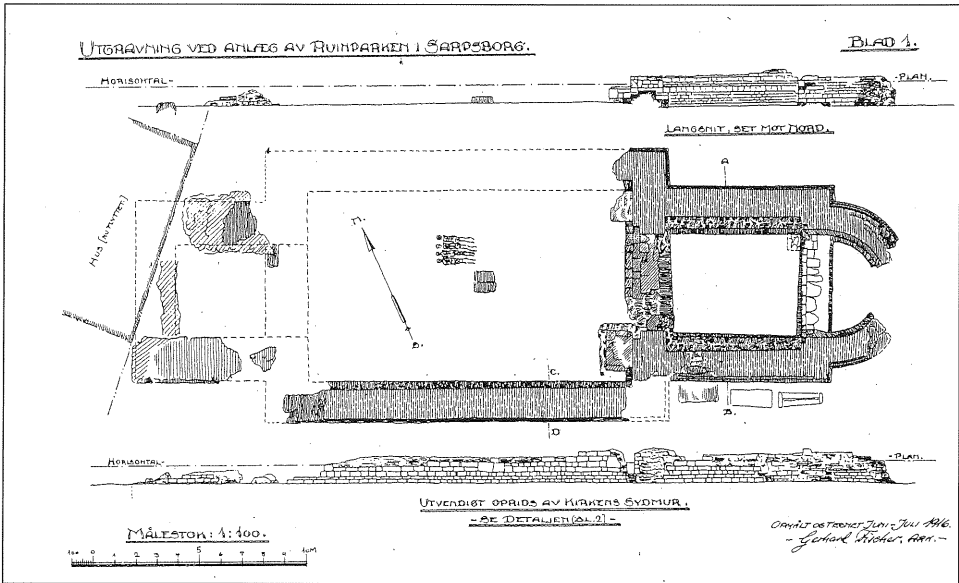

Fig. 7. Nikolasruinen i Sarpsborg. Gerhard Fischers oppmålingstegning fra 1916. Riksantikvarens arkiv.

Fig. 8. Stue og uthus over Niklausruinens kor og apside i 1915. Foto: C.E. Larsen/ Borgarsyssel Museum.

Snorre forteller at i 1016 ble Olav Haraldsons gårdsanlegg ved Sarpefossen påbegynt, og en festningsvoll ble bygget mot landsiden. Kongskirken, Mariakirken, var trolig av tre og var gått ut av bruk før 1200. Olavskirken ble også oppført innenfor vollen i nærheten av Mariakirken. Den har åpenbart vært bygget av sten, for på 1600-tallet fikk Borregårds eier adgang til å hente sten fra byens to forfalne stenkirker.⁶ Både Olavskirken og området rundt ble helt og holdent utradert i jordfallet i 1702, da det meste av den gamle byen ble sveipet ut i Glomma. Dermed er den andre stenkirken, Nikolaskirken, det mest sannsynlige funnsted for krusifikset.

Den lå utenfor vollen og gikk klar av det store raset. Byggestart for kirken har vært satt til cirka 1115, basert på Snorres lite håndfaste bemerkninger om kong Øystein Magnussons (1103-1123) opphold i Sarpsborg. Håkon Christies bygningsarkeologiske undersøkelser understøtter imidlertid dateringen (Christie 1959, 1: 16, 41).⁷ Kirken ble oppført i flere byggetrinn, og nedre del av murene står fortsatt. (Fig. 7).

Det er naturlig å se funnet av Borg-krusifikset og innskriften på baksiden i sammenheng med at det rundt 1790 ble satt opp et hus – forøvrig kalt «Kjærka» – på Nikolaskirkens apside. (Fig. 8). Grunnmuren ble oppført av kvadersten fra koret, og det ble gravet dypt for doen i uthuset (Nicolaysen 1890: 142). Inngrepene i kirkeruinen må ha vært ganske store. Kan krusifikset ha dukket opp ved den anledning?

Det er forøvrig ikke utenkelig at krusifikset kan ha vært et gravfunn. Det er avdekket flere graver og gravstener i forbindelse med Nikolasruinen både på 1890-tallet, i 1916 og i 1952, i skipet og langs yttersiden av korets sydmur (Fischer 1916: 104; Opstad 1976: 281f.), og korset kan kanskje komme fra en av disse. Et slikt funn ville eventuelt ha en parallell i Limoges-krusifikset fra en 1400-talls grav i Skælskør karmelitterkloster i Danmark (Koch & Lynnerup 2003: 88-96). Borg-krusifikset kan følgelig ha hatt flere funksjoner, først som prosesjons- og alterkrusifiks i middelalderens liturgi og senere gjenbrukt som gjenstand nedlagt ved en begravelse.

Historien om Borg-krusifikset er nøstet opp så langt det lar seg gjøre. Selv om mye er usikkert, står det fast at Sarpsborg har fått tilbake et kors som en gang har strålet i all sin fargeprakt og gullglans i en av byens middelalderkirker, et arbeid fra perioden da Limoges-emaljene var svært gode. Lokalmiljøet kan glede seg over å ha hjemført et kulturminne som ingen i Norge kjente til. Ringen er sluttet for et emaljekrusifiks som har vært på lang vandring – i sannhet en forunderlig historie.

Etterord

Forfatteren vil takke Erla B. Hohler. Uten hennes årvåkenhet og formidling til meg, ville auksjonen ha gått Sarpsborg hus forbi. Dessuten rettes takk til Signe H. Fuglesang og Jørgen H. Jensenius for gode råd til artikkelen.

Noter

- 1 Dateringen følger vurdering gjort av franske forskere tilknyttet det internasjonale prosjektet *Corpus Émaux Méridionaux (CEM)* som omfatter alle bevarte Limoges-emaljer. Samarbeidet med Geneviève François har vært avgjørende for mine synspunkter på Borgkrusifikset.
- 2 Først dokumentert i et brev skrevet mellom 1167 og 1169 av en munk i England til prior Richardus i klosteret Saint-Victor i Paris (Arbellot 1888: 238).

- 3 Blant annet på to krusifikser i Bergen Museums samlinger. Kristus har fått for stor krone på krusifiks fra ukjent kirke (BM. Ma.73) men for snau på det fra Lindås kirke (Skodvin gård), Hordaland (BM. Ma.74). Cf. Bendixen 1909: fig.15 og 16.
- 4 *Sverige*: cf. Andersson 1980, for relikvieskrin og kors. *Danmark*: cf. Liebgott 1986, for emaljer i Nationalmuseet. *Island*: cf. Magnússon 1990, for kortfattet oversikt. *Finland*: ant. bare et par gjenstander, ingen publisasjon. *Norge*: forfatterens forskningsprosjekt «Enamels of Limoges in Norway», planlagt publisert, inkluderer alle emaljer i «Norgesveldet». De ca. 80 kjente Limoges-emaljene innen dagens norske riksgrense består av: krusifikser, helgenskrin (deler), alterstaker, bokbind, pyxider, røkelseskar samt profane gjenstander som munnlaug (gemellion) og beltespenner. Forfatteren utarbeider p.t. også katalogtekster over den norske bestanden til korpusverket *CEM* (cf. note 1).
- 5 Tilsvarende ikonografi forekommer på minst 10 bevarte norske kalvariegrupper i polykrom treskulptur (Gullåsen 2003).
- 6 Ved kongelig missiv av 19. desember 1656 til lensherren Niels Trolle fikk eier av Borgegaard, Peder Bagge, ved makeskifte noen eiendommer som tilhørte domkapitlet i Oslo, deriblant «en mur af 2 kirker, som udi forskrevne Gammelby (d.e. Sarpsborg) tilforn har været og nu ganske forfalden ...», «... om han nogen nytte deraf til bygning paa sin gaard Borgegaard kunde have.» (Riksarkivet).
- 7 Nikolaskirken med apside i øst og tårn i vest ble antagelig et arkitektonisk forbilde for en kirketype, bl.a. for Råde kirke, et tidlig ledd i norske stenkirkers historie (Christie 1959, 1: 41). Portaler med søyler og apside med avfaset skift kom for dagen da ruinen ble gravet frem av Gerhard Fischer i 1916.

Summary

The Borg cross and its amazing story

A Limoges enamelled copper cross, dating from c. 1210-1225, was auctioned at Sotheby's, London, in year 2000, with the following inscription in German on the reverse: «Dieses ist gefunden in Norwegen unter Ruinen einer Uralten Stadt, welche durch den Wasserfall Zarpe vormahls ingerissen worden». The inscription dates from the late 18th century, stating that the cross was found under ruins of the ancient town, which suffered a great earth slide caused by the Sarp waterfall in the old days. The «old town» referred to is Sarpsborg (also named Borg), but we have no documentation at all as to the circumstances of the find. We do know, however, that it was brought to Germany around 1820, when it was incorporated in the collection of Hermann Werner Graf von Bockholz' Asseburg, and stayed with this family until the auction in 2000. At the auction the cross was bought by the art dealer Jan Dirven in Antwerp, who then kindly sold it to the community of Sarpsborg. Finally the cross, this precious object of local heritage, had returned to its original site.

The cross is c. 27 cm high and c. 15 cm wide. It consists of two separate parts, the cross-shaped plaque and an appliqué relief figure of Christ (corpus). The corpus is in gilded copper, cast and engraved. The plaque was originally attached to a simple wooden core by fourteen small rivets. A narrow green cross is placed on the wider cross arms, which are decorated with roundels and lozenges. The relief of Christ is attached to the green cross by four rivets through hands and feet, and he wears a blue loincloth. Christ is crowned, and his open eyes are marked by two blue glass beads. The nimbus, which is part of the background, and the suppedaneum for his feet, are richly enamelled. This is the crucified Lord, still living. The motif and iconographic theme is derived from Byzantine models, and were standardized among the craftsmen in the Limoges workshops.

The inscription IHS on top of the trunk stands for the Greek IHESVS. The reverse has three inscriptions: one is already mentioned, covering both cross arms, another in black on

the lower part of the trunk is illegible, and the three crescent marks on the top may be signatures or marks for the mounting procedure.

According to Paul Thoby's classification of Limoges crosses, the enamel from Borg fits very well into his main group III: crosses, engraved and enamelled with a crowned Christ in high relief. Sub-groups are established as a result of different ornaments and details. The crosses from Jelsa (Rogaland), Västra Broby (Scania, Sweden) and Skælskør (Sealand, Denmark) belong to the same sub-group as the Borg cross.

The fact that practically all crosses imported from Limoges to Scandinavia belong to the main group where Christ is wearing a king's crown, has misled some scholars to see the type as a preference typical of Scandinavia. The fact is, however, that the production of this type only started in the Limoges workshops at around 1210, and was distributed all over Europe. The reason for the relative high percentage of preservation in Northern Europe is that the area was an important market for church furnishings because of dynamic church building during this period.

The major production of Limousin enamels took place during the 13th century. The objects were admired for their brilliant opaque blue shades of enamel in *champlevé* technique. The export was extensive, and enamels are spread in a great quantity all over the Christian world. All of the circa eighty objects preserved in Norway are produced in the 13th century. About half of them are crucifixes or parts of such.

Three medieval churches are documented in Sarpsborg: the churches of St. Mary, St. Olav and St. Nicholas. Whatever was left of the two first ones and their surroundings, the remnants vanished in the great earth slide in 1702. The most probable finding place is therefore the church of St. Nicholas. Several graves have been discovered in the nave and outside along the choir wall of the church ruin, and the enamelled crucifix might possibly be a grave find.

The Borg cross was produced in Limoges between 1210 and 1225, a period in which the objects were carefully executed and had a rich palette. The return of the cross, this pearl of cultural heritage to its original medieval environments in Sarpsborg, is the happy end of a long and amazing story.

Litteratur

- Achen, H. von 1995: Den tidlige middelalderens krusifikser i Skandinavia. Hvittekrist som en ny og større Odin. H.-E. Lidén (ed.). *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, pp.269-300. Oslo.
- Andersson, B.-M. 1976: Les trésors d'émaux limousins en Suède médiévale. *Bulletin de la Société Archéologique et Historique du Limousin*. Vol. 103, pp.107-136.
- Andersson, B.-M. 1980: *Emaux limousins en Suède, les châsses, les croix*. Kungl. vitterhets-, historie-, och antikvitets akademien. Antikvariskt arkiv 69. Stockholm.
- Arbellot, Fr. 1888: L'Œuvre de Limoges. *Bulletin de la Société archéologique et historique du Limoges*. Vol. 35, pp.237-249.
- Bendixen, B.E. 1909: Aus der mittelalterlichen Sammlung des Museums in Bergen. XI. Altargefässe und Geräte. *Bergens Museums årbok*, pp.1-47. Bergen.
- Blindheim, M. 1998: *Painted wooden sculpture in Norway c. 1100-1250*. Oslo.
- Braun, J. 1932: *Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung*. München.

- Christie, H. & S. 1959: *Norges kirker. Østfold*. Vol. 1 & 2. Oslo.
- Enamels of Limoges 1100-1350*. Katalog. The Metropolitan Museum of Art, New York. 1996.
- Fischer, G. 1916: Ruinparken i Sarpsborg. *Fortidsminneforeningens årbok*, pp.99-107.
- Fuglesang, S. 2004: Dekor, bilder og bygninger i kristningstiden. J.V. Sigurðsson, M. Myking & M. Rindal (eds.). *Religionsskiftet i Norden. Brytninger mellom nordisk og europeisk kultur 800-1200 e.Kr.* Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder. Skriftserie 6, pp.197-294. Oslo.
- Gauthier, M.-M. 1971: Les émaux champlevés en Scandinavie. *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, pp.322-326.
- Gauthier, M.-M. & François, G. 1987: *Corpus Émaux Méridionaux. (CEM). Catalogue international de l'œuvre de Limoges. Vol. 1. L'époque romane*. Paris.
- Gullåsen, H. 2003: The Norwegian Calvary group in the period c. 1150-1350. A study of its style, origin, iconography and function. Masteroppgave ved Universitetet i Oslo.
- Koch, H.D. & Lynnerup, N. 2003: *Skælskør Karmeliterkloster og dets kirkegård. Senmiddelalderlig gravskik samt et Limogeskrucefiks*. København.
- Liebott, N.-K. 1986: *Middelalderens emaljekunst*. København.
- Magnússon, Þór 1990: Limoges-verk á Íslandi. *Yrkja. Afmælisrit til Vigdísar Finnbogadóttur*, pp.270-276. Reykjavík.
- Nicolaysen, N. 1890: Antikvariske notiser. *Fortidsminneforeningens årbok*, pp.141-147.
- Opstad, L. 1976: Olav Haraldsons by, 1016 - 1567. Sarpsborg. E. Johansen, L. Opstad & M. Dehli (eds.). *Sarpsborg før 1839*. Sarpsborg, pp.117-296.
- Sinding-Larsen, S. 1984: *Iconography and Ritual. A Study of Analytical Perspectives*. Oslo.
- Theophilus. *De diversis Artibus*. C.R. Dodwell (ed. & trans.) 1961. London.
- Thoby, P. 1953: *Les croix limousines de la fin du XIIe siècle au début du XIVe siècle*. Paris.

Upublisert

- Bernhard Descheemaecher; Jan Dirven - Works of Art, Antwerpen. (Korrespondanse).
- Liz Mitchell; Sotheby's, London. (Korrespondanse).

En klazomensk sarkofag i Oslo

Sommeren 2002 dukket det opp en oppsiktsvekkende gjenstand under opprydding i et etnografisk magasin på Kulturhistorisk museum i Oslo (Fig. 1). Laszlo Berczelly, ansvarlig for Antikksamlingen, ble tilkalt. Han konstaterte at dette var en klazomensk keramikksarkofag. Sarkofagen (C 42486, tidl. UEM 30435) er tidligere publisert, og artikkelen er illustrert med tegninger (Marstrander 1940). R. M. Cook (1981:49-50 cat.no.G34 pl. 73) inkluderer den i sin omfattende katalog, men bemerker at det er vanskelig å trekke sikre stilistiske konklusjoner fordi han kun kjenner den gjennom illustrasjoner (Ibid:50 Anm.104). Det er ikke ønskelig å gjenta Marstrandens observasjoner og beskrivelser. Formålet med artikkelen er å presentere sarkofagen ved hjelp av fotografier, og å gi en kort beskrivelse av dens konserveringstilstand og –potensial. Den diskuteres i lys av 65 års vitenskapelige fremskritt som har funnet sted etter den første publiseringen, med fokus på den ikonografiske tolkningen.

Den norske konsulen i Smyrna, Henry van der Zee, skjenket sarkofagen til Kristiania museum i 1909. I brevet beskriver han funnomstendighetene og bakgrunn for gaven: « ...I beg to inform you, that the Sarcophagus was discovered by a peasant in Vourla (ancient Clazomène) a few hours distant from Smyrna, whilst digging his vineyard. The matter was kept secret by him for several years as he feared the Authorities might hear of his finding and take possession of same (sic). It was ultimately proposed to me and I acquired it. The British Museum got about 13/14 years ago a very fine specimen from exactly the same place...These Clazomene sarcophagii (sic) are now extremely difficult to obtain and I was pretty sure that the Kristiania Museum had none and thought it would be pleased to possess a specimen.»

Funnstedet er nå velkjent. Vourla er identisk med dagens Urla, antikkens Klazomenai, som ligger omtrent 30 kilometer vest for Izmir. Noe vanskeligere å tolke er utsagnet om at sarkofagen var funnet på samme sted som den kjente sarkofagen i London (Murray 1898), innkjøpt i 1895 (Åkerström 1951: 88) og registrert i British Museum i 1896 (pers. med. Ian Higgs, British Museum, London). Det kan enten bety at sarkofagen var funnet i den samme vingården som London-sarkofagen eller at den simpelthen ble funnet i Urla-området. Sarkofagen i London ble innkjøpt av van der Zee på markedet i Izmir, han fikk opplyst at den var funnet av den samme bonden (Cook 1981:32 Anm. 71). Dette indikerer at begge trolig stammer fra samme nekropolis; hvilken av dem det dreier seg om, er imidlertid uvisst.

Etter den første vitenskapelige publikasjonen av to klazomenske sarkofager, funnet av bønder i 1882 (Dennis 1883), ble sarkofager fra Klazomenai svært populære blant antikvitetsoppkjøpere og –handlere inntil første verdenskrig, da nytt tyrkisk lovverk satte en stop-

per for handelen (Cook 1981:155). Det ser ut til at den utbredte utbyttingen av de klazomenske nekropolene hadde gjort sarkofagene til en sjeldenhet allerede før 1909 slik van der Zee beretter. Selv om enkeltfunn og ervervinger er gjort etter den tid, overstiger neppe antallet sarkofager mye over 200 eksemplarer og fragmenter; av disse er kun 83 relativt komplette med figurmotiver (Kirchner 1987:119f). Et ukjent antall sarkofager ble nylig funnet (Klazo-
meniaka).

Det hersker usikkerhet om når sarkofagen ble stilt ut i Historisk Museum i Oslo første gangen, men noen ledetråder har vi. Antikksamlingen fikk sin plass i 2. etasje i museets åpningsår 1904 (Gjessing og Johannessen 1957:71); det var her sarkofagen burde ha blitt plassert i 1909. Sarkofagen er imidlertid montert i en trestøtte som er bygget etter mål for å passe inn i en monter, tegnet av museets arkitekt Henrik Bull. Støtten er kledd i et papirtapet som først ble produsert i 1917, og som var svært populær i perioden 1920–1925 (Pers. med. Jon Brønne, NIKU, Oslo). Konserveringen og monteringen har derfor antagelig skjedd på 1920-tallet. Vi vet med sikkerhet at sarkofagen var ferdig konservert og restaurert i 1940 ut fra tegningene som ble publisert (Marstrander 1940). I krigsårene ble alle gjenstandene stuert vekk, men ved gjenåpningen av museet ble igjen deler av Antikksamlingen stilt ut i 2. etasje (Bergstøl et al. 2004:58). Rimeligvis ble sarkofagen stilt ut på dette tidspunktet. Den var i hvert fall en del av utstillingen i 1955 (pers. med. Arne Martin Klausen). I årene 1974–77 ble utstillingene ombygget. Fordi sarkofagen var så tung og uhåndterlig, ble den stående mens arbeidet pågikk, men monterglasset ble dekket av hvitt papir. I 1979 ble sarkofagen skjult bak en sponplate, som dannet bakgrunn for skiftende utstillinger i årene som fulgte. Først sent på 1990-tallet ble den fjernet og flyttet til sitt nåværende oppholdssted (pers. med. Toril Mugaas, Kulturhistorisk museum, Oslo).

Sarkofagen

Sarkofagen er av den vanligste trapesformen (Cook 1981: 137f) med bred ramme som øvre rand av sideveggene (Fig. 1). Åpningen følger rammens form og har utstikkende indre hjørner. Rammen er dekorert med figurative og ornamentale fremstillinger i avgrensede bilder som heretter betegnes etter Cook (Ibid:1) med fotdel, høyre og venstre nedre sidepanel, sidedel, høyre og venstre øvre sidepanel og hodedel. Sideveggene smalner ned mot bunnen fra rammens topp (Fig. 2). Bare fotdelen mellom ramme og sidevegg utgjør en rett vinkel; en vanlig utforming av klazomenske sarkofager som trolig skyldes at de ble lagret stående for å oppta minst mulig plass (Ibid:153). Man kan heller ikke utelukke at de ble brent stående.

Denne er 2,17 m lang, bredden av rammen ved hodeenden er 1,09 m, ved fotenden 0,75 m. Den indre åpningen er 1,56 m lang og har en bredde ved hodeenden på 0,58 m, ved fotenden på 0,49 m. Opprinnelig har den vært 0,4 – 0,6 m høy, hvorav bare de øvre omtrent 0,2 m er bevart. Små klazomenske sarkofager kunne være litt over 0,30 m høye (Cook 1974:58), den største er 0,83 m høy (Cook 1981:32).

Sarkofagen er sammensatt av over 20 større fragmenter. Den mangler bunn, sideveggen i hodeenden, de nedre deler av sideveggene og fotdelen. Videre mangler deler av det øvre høyre sidepanel og øvre høyre hjørneutspring, samt et parti på venstre side av hodedelen. Manglende deler av rammen og de øvre partiene av sideveggene er komplettert med gips, disse innfyllingene er delvis retusjert.

Fig. 1. Klazomensk sarkofag. Foto: Ann Christine Eek, KHM. Digital korreksjon: Sven Ahrens.

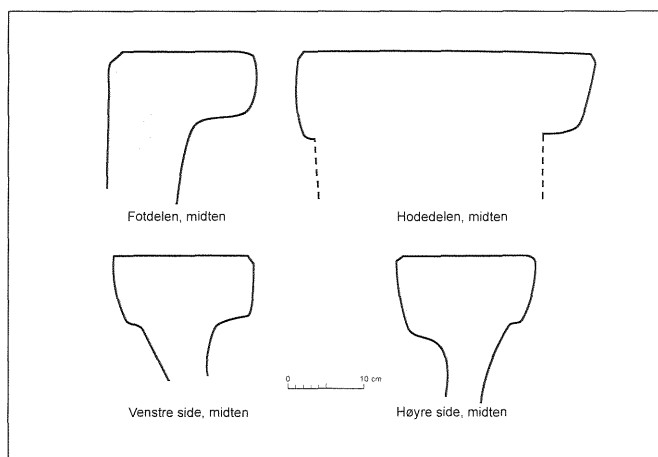

Fig. 2 Vertikalt snitt gjennom midten av hodedel, fotdel og sidevegger. Tegning: Sven Ahrens.

Ved fotenden er en bit av en gipsinnfylling falt av, dette fungerer som et kikkhull inn til leirgodset. Her kan det observeres hvordan leiren er magret med sand til en relativt grov, velkomponert og jevnt fordelt blanding. Keramikken er lett porøs uten å være svak, og den er sintret tilstrekkelig til at godset har en hardhet som er nødvendig for en så stor og tung gjenstand. Overflaten er dekket av et omtrent 2 mm tynt lag finkornet leire (jmf. Cook 1981: 140). Områdene som er ornamentert er dekket av et lys gult overtrekk som bakgrunn for den sortfigurige dekoren. Purpurrød og hvit farge er benyttet for å få frem detaljer i de sorte figurene. Fordi disse fargene er mindre stabile enn den sorte, er mesteparten forsvunnet. Inn- og utsiden av sarkofagen er malt med en farge som ble mørk rødbrun etter brenningsprosessen.

På hodedelen og noen av de øvre sidepanelene finnes sotavsetninger som har brent inn i overflaten. I det samme området er de fleste av de sortfigurige motivene brunaktige eller røde (Fig. 7) grunnet ulik varme- og oksygentilførsel under breningen. Cook (Ibid:140-41) antar at sarkofagene var for store til å passe inn i regulerbare keramikkovner, og ble derfor brent i teglovner hvor en jevn temperaturkontroll var vanskelig å oppnå. Det er imidlertid tenkelig at sarkofagene ble brent i ovner til store lagringskrukker, pithoi, som fortsatt var i bruk på Kypros så sent som på 1960-tallet (Hampe-Winter 1976: 68f, fig.40f). Disse ovnene var store nok til å brenne flere sarkofager på en gang, men temperaturen var vanskelig å regulere. Mindre tenkelig er at det ble nytted ovner som var åpne øverst, fordi det da var vanlig at en del av brenngodset ble ødelagt under breningen (Ibid:35ff;101 fig.20f). Det er usannsynlig at en sarkofag av høyere kvalitet ble utsatt for en så stor risiko.

Den figurative dekorasjonen av de klazomenske sarkofagene har nær sammenheng med orientaliserende vasemaleri. Tidligere funn av keramikk på Rhodos har antydnet en senarkaisk eller til og med tidlig klassisk datering av både sortfigurige klazomenske sarkofager og vaser (Rumpf 1933:65-66). Han formodet at religiøse årsaker sto bak den anakronistiske orientaliserende stilen (Ibid: 66). Marstrand (1940:172) daterte sarkofagen i Oslo til begynnelsen av det 5. århundret f. Kr. Den tilhører den såkalte Albertinum-gruppen som

Cook (1981:148) mener ble til mellom ca. 500 og 470 f. Kr. Han innrømmer at dateringen bygger på usikre arkeologiske bevis (Ibid:142).

Denne sene dateringen var allment akseptert og forble ubestridt frem til nylig (Kossack 1995:308; Prange 1996:36), men nye funn har klare bevis for en langt tidligere datering av i det minste en del av sarkofaggruppene, inkludert Albertinum-gruppen. Under utgravninger i Akpınar-nekropolisen av G. Bakır i 1995 ble det funnet sarkofager av hittil ikke undersøkte former i kontekster som krever en mye tidligere datering, henimot den siste tredjedel av det 7. århundret (Gates 1997:287; Hackbeil et alii 1998:280). På den tiden kom skjelettbegravelser mer og mer i bruk, muligens som en følge av kontakt med Egypt. Det er også funnet sarkofager av de typiske klazomenske former med figurativ dekorasjon i Yıldıztepe-nekropolisen (Klazomeniaka). De ble brukt i begravelser fra omkring 580/70 f. Kr. til den persiske invasjonen i 546 f. Kr. Dette viser at de klazomenske sarkofagene må dateres mye tidligere enn hittil antatt. Yasar Ersoy fra Bilkent Universitet, Ankara, opplyser at en nå regner med at sarkofager av Albertinum-gruppen fantes allerede i det andre kvartal av det 6. århundret f. Kr. Sarkofagenes stil kan derfor ikke lenger betegnes som anakronistisk. Dette stemmer overens med funn av attisk keramikk i ulike klazomenske nekropoler fra midten av det 6. til tidlig 5. århundret f. Kr. (Tuna-Nörbling 1996: 23-24).

Det er ikke mulig å gi en eksakt datering av sarkofagen i Oslo; de nye utgravningsresultatene krever en omfattende og nøyaktig nydatering av flere hele sarkofaggrupper. Etter Ersoys forslag bør imidlertid sarkofagen dateres til det andre eller tredje kvartal av det 6. århundre f. Kr.

Rammens sider på langsiden er dekorert med et jonisk kymation, som består av vekselvis en hvit og to mørke blader. På den høyre siden er det påfallende at det tredje intervall fra venstre inneholder en uregelmessighet, nemlig tre blader (Fig.3). Det joniske kymation er overtatt fra den arkaiske arkitekturdekorasjonen (Marstrand 1940:161; Åkerström 1951:93f, fig.50). Innsiden på alle fire rammesidene og båndene ovenfor panelene er dekorert med meander-stjerne-bånd, gjennombrutte meander, palmettbånd eller jonisk kymation (Fig.1, 3-6). Palmettornamentet har klare paralleller til vasemaleriet. De figurative fremstillingene inneholder et mangfold av innfyllingsornamenter, som er typisk for maleriet av den orientaliserende kunsten i det 7. og 6. årh. f. Kr.

Fig. 3. Fotpartiet av høyre sidevegg: kymation på ytre rammekant, meander-stjerne-bånd på indre rammekant. Foto: Ann Christine Eek, KHM.

Fig. 4. Fotdelen og de nedre sidepanelene av rammen: dyrekampgruppe og villgeiter.
Foto: Ann Christine Eek, KHM.

Fotdelen viser to kattedyr som flankerer et villsvin (Fig. 4); tolket som en panter og en løve (Marstrander 1940:170) i tråd med *communis opinio* at kattedyr med hodet i profil er løver, mens de med frontalt ansikt er pantere i arkaiske fremstillinger (Kirchner 1987:153). Dyret til høyre har ansiktet vendt mot betrakteren, halen ligger ned. Ansiktet til det andre er så ødelagt at det er umulig å avgjøre om det er fremstilt frontalt eller i profil, men i motsetning til det andre dyret har den en hårkam på korsryggen og holder halen løftet. Begge dyrene mangler ethvert tegn til en manke som ville kunne identifisere dem som løver. Riktignok er fremstillinger av arkaiske løver basert på orientalske arketyper og ikke på personlig observasjon; derfor er de underlagt kunstnerens fantasi (Gabelmann 1965:106f). Det er vanskelig å tyde kjønnen til villsvinet. Den har tilsynelatende både en testikkel under halen og en rekke halvkuler under magen; et karakteristisk trekk for fremstillinger av suger (Cook 1981:40 pl.56). Denne usikkerheten synes ikke uvanlig i klazomenske malerier. Cook (Ibid: pl. 62) gjengir et villsvin med en slik rekke under halen.

Villgeiter dekorerer nedre sidepanel (Fig. 4, 6), mens på de øvre finnes sittende griffer (Fig. 5). Griffene viser best hvordan deler av de nå forsvunne detaljtegninger på figurene har sett ut: hvite linjer avgrensner fjærene og en purpurrød stripe ligger på vingene og magen (Marstrander 1940:167f).

Sidedelene er dekorert med flettebånd flankert av palmetter på begge sidene av overskjæringene (Fig. 1). Den venstre har 15 sløyfer – en mer enn den høyre – til tross for at høyre sidedel er 0,005 m lengre. Dette er den andre uregelmessigheten på den høyre siden. Det er tydelig at maleren satte inn flettebåndene etter ferdigstillingen av hode- og fotdel, og at han måtte fylle ut avstanden som oppsto til slutt mellom nederste sløyfe på høyre sidepanel og rammen med parallelle striper (Fig. 6). Slike feil oppsto av og til. I Albertinum-grup-

Fig. 5. Hodedelen og de øvre sidepanelene av rammen: griffer, demon og hoplitter med bigae. Foto: Ann Christine Eek, KHM.

pen ble dette vanligvis korrigeret på denne måten (Cook 1981: pl. 67, 85). Sidedelene på rammen males tydeligvis til slutt; ovenfra og nedover. De to feiltegningene på høyresiden kan indikere at den er dekorert av en mindre øvet eller nøyaktig maler.

Dessverre mangler den hvite og purpurrøde detaljeringen nesten fullstendig i det øvre panelet (Fig. 5); dette vanskeliggjør tolkningen. Det er malt en kvinnelig skikkelse i det såkalte 'Knielauf'-skjema (Marstrander 1940:163) sentralt i hodedelen; en demon eller guddom tolket ut fra øvre og nedre vingepar. Noen få hvite linjer kan observeres på vingene, de har trolig avgrenset fjærene. Demonen er muligens kledd i en chiton og har sko med vinger. Hodet er rundt og stort og ansiktet er trolig vist frontalt med to hårdeler som faller ned på skulderne på hver side.

Marstrander har identifisert den som Gorgo ut fra demonens karakteristika (Ibid:163); dette er senere avvist av Cook (1980:125,anm.113). Skikkelsen er imidlertid meget spesiell fordi det ikke finnes andre fremstillinger av demoner på de kla-

Fig. 6. Nedre høyre sidedel og sidepanel: villgeit og flettebånd. Foto: Ann Christine Eek, KHM.

zomenske sarkofager med frontalt ansikt; og nettopp en slik fremstilling av ansiktet er karakteristisk for Gorgo (Burkert 1992:83). Det er naturlig å sammenligne den med samtidige eller tidligere Gorgo-fremstillinger som f. eks. på dinosen til Gorgo-maleren (Arias 1962:284 pl.36) eller gavlen på Artemistempelet i Korfu (Knell 1990:12 fig. 19), men en kan likevel ikke utelukke at det er en annen demon med liknende fysiognomi og frontalt ansikt som er fremstilt på sarkofagen i Oslo (Isler-Kerényi 1969: Kat. Nr.111 pl. 4). Kvinneskikkelsen er flankert av hoplitter som er i ferd med å stige på bigae, som er styrt av skikkelser med vinger (Fig. 5). Hunder følger vognene under hestenes ben. Hoplittenes utstyr består av spyd, skjold, sverdslire og hjelmer med hjelmbusk, sannsynligvis korintiske.

Cook (1980:109,130ff) hevder at bildetemaene på sarkofagene neppe har hatt noen betydning knyttet til gravleggingen, men at de hovedsakelig viser scener som appellerte til de aristokratiske kundene, siden de avbilder deres egne sosiale sfære. Hölscher (1972:63) sier derimot at ikonografien i den arkaiske gravkunst selvfølgelig har hatt en spesiell betydning. Kirchner (1987:160) inntar et standpunkt mellom disse to ytterligheter.

Dyrekampscenen på fotdelen er et vanlig og utbredt tema i den todimensjonale billedkunsten i arkaiske periode, kanskje mest present i vasemaleriet. Løven betraktes delvis som en dødsdemon (Müller 1980:13,47,49); andre ser ingen sammenheng og de gir løven en apotropeisk funksjon som gravvokter (Hölscher 1972:55f,63f,67). Fordi løven beseirer sterke dyr som okse og villsvin men også svake fredelige dyr som hjort og villgeit, viser den sin dødbringende styrke over alle dyr. Dermed symboliserer dyrekampgruppen opprinnelig dødens overveldende makt (Hampe 1952:31) og skjebnen til alle skapninger (Kirchner 1987:155). Man antar at sene greske dyrefriser i sepulkral sammenheng har bevart dette religiøse uttrykk fra geometrisk tid, mens det ble et rent dekorativt motiv i vasemaleriet i det 6. og 5. århundret (Hölscher 1972:43; Müller 1980:111,200).

Det finnes imidlertid ingen bevis for at menneskene virkelig fremdeles oppfattet dyrefrisene i senarkaisk tid i sammenheng med deres gamle betydningsinnhold. Dyrekampmotivet kan muligens gjenspeile livets forgjengelighet, men fordi det var et vanlig og utbredt tema innen mange forskjellige genrer i samtidens kunst, må en ikke overvurdere betydningen av disse scenene på de klazomenske sarkofager. Cooks (1981:109) antakelse om at de kun har hatt en dekorativ funksjon på sarkofagene virker overbevisende. Kirchners (1987:155) forslag om at betrakteren vil sette motivet i forbindelse med Homers dyremetaforer, og at dyrekampgrupper skal symbolisere maktkamp de adelige imellom, virker konstruert og mangler ethvert bevis.

Geitene på de nedre sidepanelene må tolkes på samme måte som de andre kampgruppene. Griffen er utvilsomt av orientalsk opprinnelse; med røtter i orientalske og anatolske religioner (Deplace 1980:7ff,112ff). Den arkaiske griffen er en dødsdemon (Müller 1978:125), men den har kanskje hatt en annen funksjon på sarkofagene. Her opptrer den muligens som vokter av den døde (Deplace 1980:428; Kirchner 1987:150).

Hoplittene stiger på sine vogner i fullt krigsutstyr og er trolig i ferd med å delta i en kappkjøring (Billot 1978:255). Bigaen er en kostbar del av utrustningen som viser hoplittenes høye status. Det er diskutert om slike scener fremstiller leker til ære for den avdøde (Kirchner 1987:131), men på sarkofagen i Oslo må en konstatere at bildet viser motiver fra livet i det øverste aristokratiske sjikt (Cook 1981:131). Dette understrekes av hundene som viser til jakt, en forlystelse blant aristokratene (Kirchner 1987:156f).

Bevingede kvinnelige skikkelser kom samtidig med den orientaliserende stilen, åpenbart spesielt fra Assyria og via Lilleasia inn i gresk kunst (Kenner 1939:85). Han (Ibid: 92f) mener at bevingede kvinner mellom konkurransedeltakere vanligvis fremstiller seiersgudinnen Nike, mens Iseler-Kérenyi (1969:49f) og Kirchner (1987:147) tolker dem som demoner og guddommer som vi i dag ikke kan identifisere ytterligere.

Det er fristende å tolke demonen på sarkofagen i Oslo som Gorgo, fordi hun vil være meningsfull som den avdødes beskytter i et billedspråk på en sarkofag. Et aspekt av Gorgo er nemlig hennes apotropeiske betydning (LIMC IV: 321) i tillegg til hennes ktoniske karakter (Kenner 1939:87; Müller 1978:68; Knell 1990: 16). Hvis det virkelig er Gorgo som er fremstilt, er det likevel tvilsomt at hun er gitt disse funksjonene på denne sarkofagen. Dette vil være den eneste Gorgo-fremstilling som finnes på hodeenden av sarkofager, og dette er ikke et vanlig tema i dekorasjonene på sarkofagene. En må lete etter andre tolkninger. Det store antall fremstillinger av ulike guddommer med vinger i midten av hodetdelen på sarkofagene tyder på at skikkelsene har hatt en annen funksjon. Trolig skal de sammen med andre bevingede skikkelser som f. eks. vognstyreren (Fig. 5), heve scenen inn i en overmenneskelig sfære. Guddommene plasserer krigerne i en heroisk verden; en verden mellom den menneskelige og den guddommelige.

Konservering og restaurering

Til nå er det kun blitt foretatt en enkel tilstandsvurdering av sarkofagen; grundigere undersøkelser må skje i forkant av en eventuell rekonservering. Keramikken er relativt solid og gir inntrykk av å være stabil. Enkelte sammenføyninger bærer preg av mindre feiltilpasninger, dette er mest fremtredende ved hodetdelen, der nivåforskjellen er opp til 2 mm. Overflaten av sarkofagen har få skader utover de som skyldes gjennomgående brudd. Den sorte fargen, brukt til dekor, er noe krakelert, men flakene har god vedheft til leirgodset (Fig. 6). Noen har tegnet med blyant på overflaten. Vi finner blyantresten igjen flere steder; på hodet av villsvinet (Fig. 4), men også deler av benpartiet på figurene som utgjør sentralmotivet og en hest til høyre på hodetdelen, er fremhevet på denne måten. Overflaten er jevnt over skitten. I tillegg til alminnelig museumsstøv er sarkofagen dekket av et fint lag med sot; fine partikler avsatt fra forurensninger utenfra gjennom hundre år.

En undersøkelse av restaureringene som er gjort i form av tilføyelser i gips, viser at de er av eldre dato. Et unntak finnes i øvre høyre hjørne; her finnes nyere gips med en grå farge (Fig. 5). Tegningene fra 1940 viser at sarkofagen var uskadet i dette området den gangen, så skaden må ha oppstått senere, kanskje i forbindelse med en flytting?

Innfyllinger av gips er lagt i sprekke mellom ulike fragmenter og som kompletteringer av manglende partier. Flesteparten av disse restaureringene er sprukket opp (Fig. 7). I flere tilfeller har oppsprekkingene skjedd ved at gipsen har løsnet fra en av sidene inn mot den opprinnelige bruddflaten, noen steder har gipsen smuldret opp. Trestøtten som sarkofagen er montert i, har både støttet opp og stabilisert gjenstanden, samt bidratt til at den kunne bli utstilt på en forsvarlig måte. Det er brukt sement både rundt inn- og utsiden for å skape vedheft mellom treverket i rammen og sarkofagen, og et lag sement er lagt på høyre hjørne av fotenden i et forsøk på å hindre ytterligere oppsprekking av leirgodset (Fig. 3, 4).

Konklusjonen etter en generell tilstandsvurdering er at sarkofagen er en robust gjenstand som har tålt tidens tann svært godt. De svake punktene er inngrepene som er gjort etter

Fig. 7. Ut- og overside av høyre hodedel: feilbrenning og nedbrutte gipsinnfyllinger. Foto: Ann Christine Eek, KHM.

ligvis komplett. De delene som mangler, er kanskje etterlatt på grunn av vekt. En klazomensk sarkofag uten bunn som i dag befinner seg i Winckelmann-Institut ved Berlin Universitetet, veier til sammenligning omtrent 250 kg. (Hackbeil et alii 1998:274). I likhet med sarkofagen i Oslo mangler de fleste klazomenske sarkofagene fra antikvitetsmarkedet den udekorerte bunnen og sideveggene.

Dersom det mangler sikre bevis på hvordan en gjenstand opprinnelig har sett ut, kan det være etisk betenkelig å rekonstruere den ved å tilføye nye deler (Buys & Oakley 1993:119). En restaurering vil ofte inneholde en viss grad av tolkning; denne bør forsøkes redusert til et minimum. Velger man en rekonstruksjon av sarkofagens sider og bunn, må arbeidet gjøres av konservator i tett samarbeid med en forsker innen klassisk arkeologi slik at en kan ivareta nøkkelverdier som form og funksjon, selv om en også bør legge vekt på estetikk og formidlingsverdi. Bli den rekonstruert, er det viktig at det kommer klart frem hvilke deler som er restaurert i publikasjoner og eventuelt i en utstilling.

Blir sarkofagen i Oslo utstilt med nye sider og bunn, vil publikum få et langt riktigere bilde av dens bruksområde hvis den stilles ut liggende og ser ut som en begravningsbeholder enn om den fremstår kun som en dekorert ramme.

utgravningen. Sett fra både et håndverksmessig og et estetisk synspunkt er de gamle restaureringene jevnt over godt utførte, men levetiden til det tilføyde materialet har sine begrensninger. Man har nå nådd det punkt hvor det ikke lenger oppfyller sin strukturelle og estetiske funksjon, og det bør skiftes ut. Slik sarkofagen står magasinert i dag er den stabil, forutsatt at den ikke flyttes. Innen et par år skal imidlertid sarkofagen flyttes fra det nåværende magasinet til et annet. Under denne håndteringen vil det oppstå bevegelser som kan føre til spenning mellom trerammen og gjenstanden som vil kunne resultere i skader på originaloverflaten. Strukturelle skader grunnet et generelt tap av stabilitet som skyldes innfyllingenes skjørhet vil også kunne påregnes. Skal sarkofagen igjen vises for publikum, er det nødvendig at en foretar en ny konservering.

Ved en rekonservering, må en ta stilling til om sarkofagen skal gjenskapes som en begravningsbeholder med rekonstruerte sider og bunn eller om man skal la den dekorerte rammen representere gjenstanden. Sarkofagen er nok funnet i flere deler under utgravningen, men den var sannsyn-

I det siste tilfellet vil fokus bli rettet mot dekoren i form av bemalte figurelementer, og ikke gjenstanden *per se* der form, funksjon og dekor sammen danner en helhet der alle elementene spiller inn. Sarkofagen kan om nødvendig stilles ut stående; dette er plassbesparende, og de figurative motivene vil komme godt til sin rett. Det er ikke usannsynlig at sarkofagene var stilt ut på denne måten i selve verkstedet. Dette kan sees ut av den flate, udekorerte fotdelen, som viser at den har stått på et eller annet tidspunkt. Velger man en slik presentasjon, bør man supplere gjenstanden med tegninger som viser hvordan den har sett ut da den var i bruk.

I København har rammen av en klazomensk sarkofag vært stilt ut oppmontert på en vegg siden 1950-tallet. Den gang utstillingen ble laget, vektla man de estetiske og kunsthistoriske aspektene ved sarkofagen (Pers. med. Jan Stubbe Østergaard, Nye Carlsberg Glyptotek, København). Salen, der den har vært utstilt, er i dag stengt grunnet produksjon av nye utstillinger av antikkenes gjenstandsmateriale. Ved nyåpningen i 2006 skal sarkofagen stilles ut på et podium, med rekonstruerte sider og bunn. Den estetiske og kunsthistoriske vinklingen skal tones ned til fordel for en mer arkeologisk og kulturhistorisk tilnærming av materialet.

Velger man å rekonservere sarkofagen uten sider og bunn, kan man legge seg på ett av to nivåer. Det mest omfattende er å demontere den gamle trerammen som sarkofagen er montert i, og å fjerne alle gamle gipsinnfyllinger så kun de originale delene gjenstår. Fragmentene kan delvis sammenføres ved hjelp av lim, men både på grunn av sarkofagens store tyngde og materialtapet mellom fragmentene, vil lim alene ikke være nok til å holde delene sammen. Nye innfyllinger må lages, og det kan lages en forsterkning i form av en metallstruktur som gir støtte rundt det hele på undersiden.

Fragmentene kan alternativt føyes sammen ved hjelp av blindnagler. Det innebærer at det bores hull i leirgodset, og at blindnagler (stenger av rustfritt stål) føres inn i hullet som går mellom fragmentene og festes med et bindemiddel som gips, silikon eller lim. Bruk av blindnagler var tidligere mer utbredt da utvalget av gode limtyper var dårligere enn det er i dag (Buys og Oakley 1993:117). Det er store sjanser for at sarkofagen i Oslo ble sammenføyd ved hjelp av denne metoden i sin tid.

Gjenbruk av gamle blindnaglehull er ikke en ukjent teknikk. Dette ble gjort på et lokk av en klazomensk sarkofag ved British Museum, der rustfrie stålstenger ble ført inn i de gamle hullene og festet med gips (Williams 1987:89). I 1995-96 ble en annen klazomensk sarkofag rekonservert i Berlin ved hjelp av nagleforsterkninger, med et vellykket resultat (Hackbeil et alii 1998:272ff). På begynnelsen av 1900-tallet hadde Berlin-sarkofagen blitt sammenføyd ved hjelp av blindnagler i jern, men da disse begynte å korrodere og følgelig sprengte ut leirgodset, måtte de skiftes ut. De gamle blindnaglene ble erstattet av stenger i rustfritt stål i plasthylser, sarkofagfragmentene ble så føyd sammen med gips, silikongummi og Acryl-lim (Ibid: 274ff,fig.9). De skisserte restaureringene innebærer store inngrep med noe tap av originalmateriale ved boring av nye hull til blindnaglene. Gevinsten vil være at i tillegg til en utseendemessig forbedring vil sarkofagen ha stor styrke under håndtering. Den vil også kunne stilles ut uten å skjemmes av forstyrrende montering, og de nye gipsinnfyllingene vil gjøre den rustet til nye hundre års museumsliv.

Det enkleste nivået man kan legge seg på er med en minimal intervensjon, der man tar utgangspunkt i de inngrepene som allerede er gjort, og utbedrer dem. Trerammen som sarkofagen er montert i, beholdes, men kan eventuelt forminskes så den blir mindre dominerende og en må velge en mer estetisk tilfredsstillende løsning for overflaten. Mest mulig av

de gamle, nedbrutte innfyllingene må fjernes og erstattes av nye. En slik metode vil være lite risikofylt og det utseendemessige resultatet vil kunne bli bra, men en må regne med en kortere levetid for restaureringene. De nåværende uregelmessighetene ved den tidligere sammenføyningen vil bestå.

En avgjørende faktor for hvilket nivå man vil legge seg på når det gjelder de konserveringsmessige inngrep på sarkofagen i Oslo, er om sementen som fester trerammen til sarkofagen i det hele tatt lar seg fjerne uten at originaloverflaten tar skade. Sementen er brukt både på utsiden og innsiden av sarkofagveggene og dekker relativt store arealer. Dersom skader vil påløpe i et større omfang må en vurdere om en slik løsning overhodet er forsvarlig.

Når sarkofagen eventuelt er sammenføyd på nytt og gipsinnfyllinger er utbedret, kan innfyllingene integreres i en visuell helhet ved hjelp av retusjering. Hensikten vil være å skape en visuell kontinuitet som gjør at gjenstanden kan «leses» som en helhet uten at betrakterens oppmerksomhet trekkes mot de restaurerte områdene. En gjenstand eller et kunstverk, i dette tilfelle sarkofagen, kan oppfattes både som et historisk dokument og et estetisk åndsverk (Wiik 1981:201). En anerkjennelse av dette faktum leder til at visse grunnleggende restaureringsprinsipper må følges, som at retusjeringene må være reversible og de må dokumenteres for ettertiden.

Grad av retusjering av restaureringer på keramikk har variert gjennom tidene; fra forsøk på å skjule skadene fullstendig kombinert med påmaling av figurmotiver som til en viss grad er basert på gjetning, til fravær av ethvert forsøk på neddemping av den hvite gipsen. Da sarkofagen i Oslo i sin tid ble konservert og restaurert ble det valgt en nøktern tilnærming til retusjeringene, godt i tråd med nåtidens tendenser. På enkelte områder av innfyllingene er repeterende ornamentale elementer delvis retusjert inn, og det er også gjort et par retusjeringer på figurative motiver. Eksempler på dette kan sees på både panterens og løvens kropp på fotdelen (Fig. 1, 4). Her bidrar retusjeringene til å øke lesbarheten av motivene uten at det går på bekostning av maleriets integritet.

Under rekonserveringen av sarkofagen i Berlin ble det utført en langt mer omfattende retusjering (Hackbeil et alii 1998:274, fig.10-17). Størsteparten av den høyre sidedelen er restaurert i gips. Dette området har opprinnelig hatt en ornamental sløyfedekor. Denne dekoren er gjenskapt, men ved hjelp av en teknikk som gjør at den ikke kan forveksles med den originale ornamentikken. I tillegg ble de figurative motivene forsterket med farge i de avskallede områdene, slik at de fremtrer tydeligere. På Princeton-sarkofagen ble også den repeterative dekoren kopiert og forlenget der de opprinnelige ornamentale motivene var opplagte. Omrisset av nedbrutte figurmotiver ble enkelte steder forsterket med en retusjering, men forsvunne figurale elementer ble ikke erstattet (Treatment report. C.1992.854, M-79, Princeton).

Ved en eventuell rekonservering av sarkofagen i Oslo anbefales en nedtoning av gipsen så den får en farge som er tilnærmet lik sarkofagens bunnfarge, slik det ble gjort både med sarkofaglokket i British Museum, Berlin-sarkofagen og Princeton-sarkofagen. Enkelte overganger i både de figurative og ornamentale motivene bør retusjeres inn slik at det skapes en «flyt» i motivet. Retusjering er imidlertid et tema som vil måtte diskuteres før en tar en endelig beslutning vedrørende omfang og teknikk.

En overflaterengjøring bør ikke by på store problemer. Overflaten av sarkofagen er kompakt og glatt, og smusset har ikke trukket inn, og selv om malingen er krakelert, har den god vedheft til overflaten. Det er ingen grunn til å fikserer bemalingen ytterligere, men man må

ta hensyn til krakeleringen under rensesprosessen. Metoden man velger for rengjøringen bør baseres på enkle tester. Det kan være hensiktsmessig med en kombinasjon av våt- og tørrensing, f. eks kan blyantstrekene lettest fjernes ved tørrensing. Hvis metodene viser seg å ikke føre til det ønskede resultat, kan man utføre rensingen ved hjelp av kompresser. Denne teknikken ble brukt på sarkofaglokket i British Museum. Her renses man med Sepiolite, en leire laget av magnesiumsilikat som ble lagt på våt og fjernet etter at den hadde tørket og trukket smusset vekk fra overflaten (Williams 1987:88).

Sarkofagen er et praktstykke som fortjener en plass i en fremtidig utstilling. Før den stilles ut, må den rekonserveres. Hvilken av de skisserte løsningene man velger, må imidlertid gjennomdiskuteres.

Summary

The Museum of Cultural History in Oslo received a Clazomenian sarcophagus in 1909, which was found some years earlier in Urla, the place of ancient Clazomenae, 30 km west of Izmir. The terracotta sarcophagus belongs to the so-called Albertinum group, dated earlier to the late 6th and the first half of the 5th century. According to new excavation results this dating has to be corrected to the second quarter or the middle of the 6th century. Originally some of the topics depicted on the sarcophagus, like the animal fight and the griffin, had a death related meaning. However this mustn't be overemphasized since all these topics are also common in the contemporary vase painting where such a meaning can be excluded. The headpiece of the sarcophagus shows scenes from the deceased's aristocratic world. The two hoplites are equipped with the riches status symbols: Armor, arms, bigae and hounds. The winged demons, the central one possibly Gorgo, raise the scene to a heroic sphere.

The sarcophagus itself is in a good condition, but the old restorations have deteriorated and need to be replaced. A full restoration can take place, with a reconstruction of the missing sides and base. This way an optimal representation of the object from an archaeological and cultural historical point of view can be achieved. Extensive use of concrete to fasten the sarcophagus to its support in the early 1900s may obstruct the full restoration, and the extent of restorations may have to be limited to a replacement of the crumbling plaster gap fills and some adjustments of the old support. A general cleaning will have to take place in both cases, as well as retouching of the restored parts.

Litteratur

- Arias, P. E. 1962: *A History of Greek Vase Painting*. London.
- Bergstøl, J., Perminow A. A., Eek, A. C. 2004: *Kulturhistorier i sentrum*. Oslo.
- Billot, M.-F. 1978: Fragments inédits de sarcophages de Clazomènes. *Revue Archéologique*, pp.235-256. Paris.
- Burkert, W. 1992: *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*. London.
- Buys, S. og Oakley, V. 1993: *Conservation and Restoration of Ceramics*. London.
- Cook, R. M. 1974: Old Smyrna: The Clazomenian Sarcophagi. *The Annual of the British School at Athens* 69, pp.54-60. London.

- Cook, R. M. 1981: *Clazomenian Sarcophagi. Forschungen zur antiken Keramik Bd. 3.* Mainz am Rhein.
- Dennis, G. 1883: Two Archaic Greek Sarcophagi Recently Discovered in the Necropolis of Clazomenae. *Journal of Hellenistic Studies* 4, pp.1-22. London.
- Deplace, C. 1980: *Le griffon. De l'archaïsme à l'époque impériale.* Bruxelles, Rome.
- Gabelmann, H. 1965 : *Studien zum frühgriechischen Löwenbild.* Berlin.
- Gates, M.-H. 1997: Archaeology in Turkey. *American Journal of Archaeology* 101, pp. 241-305. Washington.
- Gjessing, G. og Johannessen, M. K. 1957: *De hundre år – Universitetets etnografiske museums historie 1857-1957.* Oslo.
- Hackbeil, S., Maßmann, W., Stürmer, V. 1998: Ein wiedergewonnener klazomenischer Sarkophag. *Archäologischer Anzeiger*, pp.271-280. Berlin, New York.
- Hölscher, F. 1972 : *Die Bedeutung archaischer Tierkampfbilder.* Würzburg.
- Hampe, R. 1952: *Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit.* Tübingen.
- Hampe, R. og Winter, A. 1961: *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern.* Mainz.
- Iseler-Kerényi, C. 1969: *Nike. Der Typus der laufenden Flügelfrau in archaischer Zeit.* Erlenbach, Zürich, Stuttgart.
- Kenner, H. 1939 : Flügelfrau und Flügeldämon. *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 31, pp.81-95. Baden bei Wien.
- Kirchner, E. 1987: Zum Bildprogram klazomenischer Sarkophage. *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 102, pp.119-161. Berlin.
- Klazomeniaka: www.klazomeniaka.com/11-KLAZOMENAI-NEKROPOLEIS.html
- Knell, H. 1990: *Mythos und Polis. Bildprogramme griechischer Bauskulptur.* Darmstadt.
- Kossack, G. 1995: Berittene Schwertkrieger auf Schlachtensarkophagen aus Klazomenai. U. Finkbeiner et alii (ed.), *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, pp.307-321. Mainz am Rhein.
- LIMC IV 1988: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae IV.* Zürich, München.
- Marstrand, S. 1940: A Hitherto Undescribed Sarcophagus from Clazomenae. *Symbolae Osloenses* 20, pp. 160-172. Oslo.
- Müller, P. 1978: *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst.* Zürich.
- Murray, A. S. 1898: *Terracotta Sarcophagi, Greek and Etruscan in the British Museum.* London.
- Prange, M. 1996: Klazomenischer Sarkophag. Exempla. *Leitbilder zur antiken Kunst*, pp.36-40, Kiel.
- Rumpf, A. 1933: Zu den klazomenischen Denkmälern. *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 48, pp.55-83. Berlin.
- Tuna-Nörbling, Y. 1996: *Attische Keramik aus Klazomenai. Saarbrücker Studien zur Archäologie und Alten Geschichte* Bd. 11. Saarbrücken.
- Wiik, S. A. 1981: Retusjering av skader i kunstverk. *Polykrom skulptur og maleri på træ.* S. Bjarnhif og V. Thomsen (red), København.
- Williams, N. 1987: Conservation of a large Clazomenian sarcophagus lid. *Recent Advances in the Conservation and Analysis of Artefacts. Compiled by J. Black.* London.
- Åkerström, Å. 1951: *Architektonische Terrakottaplatten in Stockholm.* Lund.

Dype er arkivenes gjemmer...

Om noen gamle tegninger av fortidsminner i søndre Vestfold nylig gjenfunnet i Nationalmuseet, København

Vi arkeologer er mest vant til å grave vårt kildemateriale frem fra jorden, men noen ganger kan det være minst like givende å grave i arkivene. Her skal historien om en slik utgravningsekspedisjon og dens resultater berettes.

Ekspedisjonen ledet inn i en spennende periode i norsk arkeologis historie, midten av 1840-årene. Dette er tiden da Universitetets Oldsaksamling, som ble bestyrt av Rudolf Keyser, hadde eksistert i 35 år; det tilsvarende danske Oldnordisk Museum under Christian J. Thomsen hadde eksistert omtrent like lenge. I København hadde det Nordiske Oldskriftselskab under Carl C. Rafns ledelse ambisjoner om å være sentrum for publisering og studiet av de tidlige kilder til Nordens historie, også fortidsminner og oldsaker. De ganske få norske oldforskere førte en klar selvstendighetslinje, men de samarbeidet likevel en del med sine danske kolleger, og kanskje litt mer enn man har visst.

Men først om det som startet denne ekspedisjonen; det var nemlig intet mindre enn ...

... en oppdagelse!

Gjennom heldige omstendigheter og litt målbevisst arbeid, kom jeg i 1997 til å få overlevert lederansvaret for Kaupang-undersøkelsen fra Charlotte Blindheim. En av de mange hyggelige sider ved å lede et slikt stort forskningsprosjekt er at man får en mengde henvendelser fra personer som mener de vet eller har noe som er interessant for prosjektet. Iblant har jeg måttet sorteres ganske hardt i bunken, men ikke sjelden kommer det inn ting av interesse, så som den eposten jeg mottok en sensommerdag i 2003.

Eposten kom fra en kollega ved Nationalmuseet i København, Peter Pentz. I museets arkiver hadde han forleden støtt på fem tegninger av gravhauger som etter hans skjønn måtte være fra Kaupang og omland. Ut fra hva som sto på arkivmappen måtte de være fra midten eller slutten av 1800-tallet og tegnet av den kjente danske oldsak- og fortidsminnetegner Magnus Petersen (1827-1917). Pentz unnskyldte at han ikke kjente så godt til hva som var publisert om Kaupang, og at han derfor ikke visste om tegningene var kjent fra før.

Jeg visste straks at det var de ikke. Derfor var det med skjelvende hånd og sitrende spenning jeg skrev tilbake og spurte om Pentz kunne sende kopier av tegningene. Kopiene kom prompte og var ledsaget av brev der Pentz viste sin interesse for å hjelpe meg med videre undersøkelser. Det ville jo være viktig å få tidfestet tegningene nærmere. Dette innledet en flittig utveksling av emails og brev mellom Pentz og meg der vi først kom på det rene med at Petersen ikke hadde vært i Vestfold, og at tegningene derfor ikke kunne være fra hans hånd. Vi fortsatte undersøkelsene hver på vår kant; Pentz forsøkte å spore opp tegneren, jeg

hvem som hadde bestilt dem. De var åpenbart laget ut fra en antikvarisk og ikke en kunstnerisk interesse.

Det ble Pentz som i desember 2003 fant løsningen på begge gåtene. Han tok utgangspunkt i arkivmappen med tegningene, som var oversendt museet fra Det Kongelige Bibliotek i København. Mappen hadde påskriften: «Originaltegninger af Magnus Petersen. Har været i Rafn's families eje». C.C. Rafn (1795-1864) var Det Kongelig Nordiske Oldskriftselskabs første, svært ærgjerrige, og etter hvert også ytterst mektige sekretær. Han inntok posisjonen ved selskapets stiftelse i 1825 og hadde den til sin død. Ved tiltredelsen annammet han tittelen Professor, senere også Etatsråd, Commandeur, Ridder etc. Tegningene måtte være laget i hans levetid, de var altså senest fra 1864, og de var, antok Pentz, laget til fremleggelse på et av selskapets møter eller til bruk i en av selskapets publikasjoner.

Dette ledet Pentz til å gjennomgå møteprotokollen fra Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. Der fant han følgende passasje i referatet fra møtet 17. november 1845, trykt i *Antiquarisk Tidsskrift* (1843-45:206):

Kongelig norsk Rigsarchivar C. Lange havde henledet Selskabets Opmærksomhed paa adskillige *Steensætninger* fra Oldtiden i Frederiksværns Omegn. Da Architect Zeuthen, som i længere Tid har aftenet Monumenter og Oldsager for Selskabet, afvigte Sommer foretog en Reise til Thelemarken, benyttedes denne Leilighed til at lade ham udføre Tegninger af de mærkeligste af disse Mindesmærker, hvilke Tegninger forelagdes.

Pentz sendte meg kopier som viste Zeuthens håndskrift og tegnemåte, og det kunne ikke lenger være tvil, de fem tegningene var tegnet av kunstmaler Christian Olavius Zeuthen (1812-1890) under hans norgesreise sommeren 1845. Han skulle til Telemark, men la altså reisen om flåtebasen Fredriksvern, nå Stavern, i Brunlanes prestegjeld. Stavern ligger rett over fjorden for Kaupang, som ligger i Tjølling prestegjeld. Alle fortidsminnene som Zeuthen har avbildet ligger mindre enn 20 kilometer fra Fredriksvern.

Zeuthens oppdragsgiver var nyutnevnt riksarkivar, den da nylig avdøde Henrik Wergelands etterfølger, Christian Christoph Andreas Lange (1810-1861). Lange interesserte seg for historie allerede i skoleårene. Men få eller ingen stillinger fantes i faget, og han valgte teologi som «brødstudium», som det het dengang. Han tok embetseksamen i 1833 og søkte en «brødstilling», som han også fikk; han tiltrådte stillingen som lærer i historie, geografi, norsk og religion ved «Søcadet-Instituttet i Fredriksværn» i 1834. Der ble han til våren 1846, da han snaut 36 år gammel flyttet til Christiania for å tiltre stillingen som riksarkivar, som han beholdt til sin død.

Tegningenes tilblivelse og Langes interesse i oldtidsminner er en ganske interessant historie som jeg skal vende tilbake til etter hvert. Men først skal tegningene, eller rettere sagt tre av de fem, vurderes som arkeologisk dokumentasjon. De to fra Kaupang vil det føre for langt å behandle fyllestgjørende her, de vil bli presentert i en annen sammenheng senere. Men som vi skal se er de spennende nok, de gjenværende...

... tre tegninger av gravfelt i Brunlanes

De nå gjenoppdagede fem tegninger er ikke de eneste som er kjent fra Zeuthens norgesreise. I 1968 fikk Universitetets Oldsaksamling i Oslo i gave fra Nationalmuseet seks tegninger fra den samme reisen. Også disse kom for dagen i museets arkiv. Tegningene forestiller fortidsminner fra Brunlanes og Tjølling, altså fra presis det samme området som de nyoppdagede fem.

De seks tegningene er behandlet i en artikkel av Jan Henning Larsen (1986). Der er de også gjengitt, med unntak av et oversiktskart over gravfeltet på Mølen, som allerede var publisert i Sverre Marstrandens (1973, 1976) artikler om dette gravfeltet. Tegningen av bautaen på Hasle og steinkretsen på Løve i Tjølling ble først publisert av Blindheim (1974:120, 124). To av disse seks tegningene er gjengitt her (Fig. 5 og 10).

Jeg fikk disse tegningene brakt frem fra arkivene ved Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo for å undersøke dem på nytt. Viktig var det å finne ut om forhold ved tegningenes utførelse kunne kaste lys over deres tilblivelse og formål, dessuten om det var trekk ved tegningene som kunne styrke eller svekke min ganske sikre oppfatning av at alle de 11 tegningene var tegnet av samme kunstner ved samme anledning. Det førstnevnte vil bli vurdert mot slutten, det andre falt, for min oppfatnings vedkommende, aldeles positivt ut.

Undersøkelsen av de seks tegningene som ble funnet i 1968 viste at betegnelsen akvarell, som både Larsen og Marstrander benytter, ikke er helt treffende. Det er snarere snakk om tusjlaveringer, altså tusj påført med pensel. Tusjen har flere sjatteringer som er fremkommet ved innblanding av varierende mengder vann. Til opptrekking av konturer og detaljer er det dels brukt tusjpenn, dels blyant. Alle tegningene, unntatt oversiktskartet over Mølen (Fig. 5), er signert og datert «Zeuthen 1845». Mølen-kartet er det eneste av de seks som bare er laget i grå tusj, på de øvrige er det også brukt brun. Mølen-kartet er også den eneste blant de seks som er laget i kartprojeksjon, de øvrige fem er det som i korrespondansen kalles «Prospekter», altså tegninger av fortidsminner i landskapet, her representert ved tegningen av bautaen på Hasle i Tjølling (Fig. 10). Alle de seks er laget på relativt tykt tegnepapir.

De fem nyoppdagede er laget med presis samme teknikk, papir og projeksjon som Mølen-kartet, dvs. at de er tusjlaveringer med grå tusj i varierende sjatteringer med konturer opptrukket i mørk sjattering, enkelte steder med blyant (Fig. 1-3). Projeksjon og tegne-måten, dvs. måten haugene er tegnet og skyggelagt på, er den samme. Dessuten er de nyoppdagede usignert og udatert, slik også Mølen-kartet er.

Alle de 11 tegningene har en rekke fellestrekk i teknikk, utførelse og preg. Men det finnes altså forskjeller, vesentlig i type projeksjon, hvorvidt tegningene er signert og datert, og i valg av tusj. Skillet følger de to gruppene som til forskjellig tid ble oppdaget i Nationalmuseets arkiver, med unntak av Mølen-kartet som binder de to gruppene av tegninger sammen, og som fjerner enhver tvil man måtte ha om at alle 11 tegninger er laget av samme person ved samme anledning.

Alle de tre nyoppdagede tegningene av gravfelt i Brunlanes bærer Zeuthens påskrifter som med varierende grad av tvetydighet angir hvor motivet stammer fra. Alle oppgis å være fra Tanum sogn, men bare på en av tegningene angir påskriften stedet presist (Fig. 1). Hvordan finne frem til hvilke gravfelt de to andre tegningene forestiller? Lykkeligvis dukket det, som vi skal se, opp fra arkivene noen kilder som hjalp med til en sikker stedfesting av alle tre tegningene.

Det første spørsmålet å stille seg var dette: Hva visste egentlig Lange om områdets fortidsminner? Dette har vi faktisk en kilde som forteller om. Lange var en sentral leverandør av antikvariske opplysninger til Jens Kraft i arbeidet med revisjonen av hans «Tophografisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge» (første utgave 1820-35, revidert utgave 1838-42). Da Kraft i 1839 reiste rundt i Vestfold for å samle opplysninger til den nye utgaven, reiste Lange med ham. Det var særlig de «Historiske Notitser» og «Antiqvariske Notitser» til Larvik Fogderi han ytet bidrag til (A. Lange 1933:17f, 26). Kraft sendte også manus-

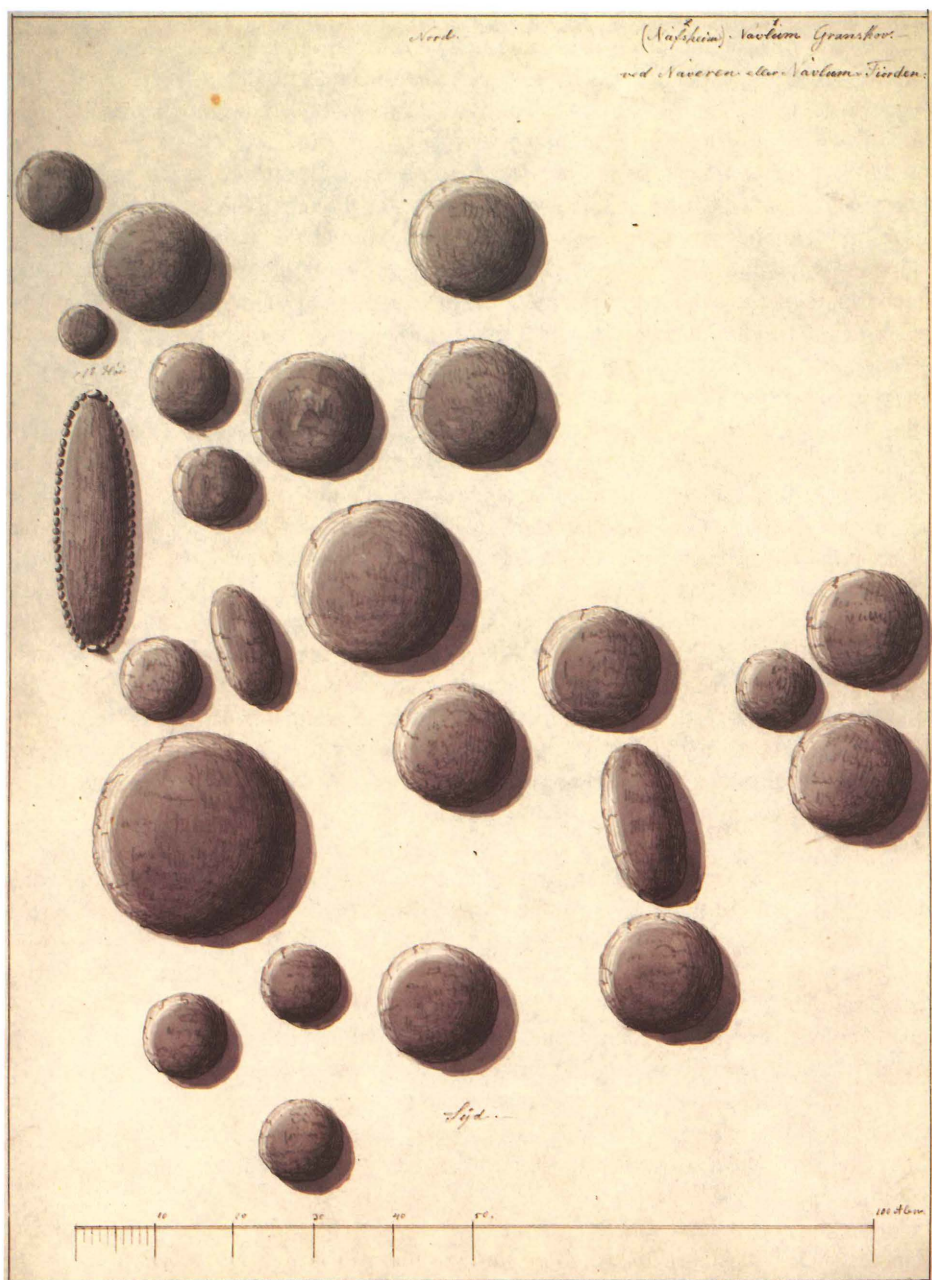

Fig. 1. Zeuthens kart fra 1845 over gravfeltet på «(Nafsheim) Navlum Granskov. – ved Naveren eller Navlum-Fiorden.» Den vanlige skriveformen for gårdsnavnet er Nalum. 20 av kartets 24 hauger ble gravet ut av Nicolay Nicolaysen i 1887. Den ene av bautaene på langhaugen oppgis på kartet å være en alen høy, altså vel 60 cm. Originalen finnes i NM.

utkast til Lange for å få hans korreksjoner. Lange hadde som nevnt bodd i Stavern siden 1834, og åpenbart brukt tid på å gjøre seg kjent med områdets fortidslevninger. Krafts opplysninger om fortidslevninger i Brunlanes og Tjølling i 1840-utgaven er langt mer detaljerte enn tidligere (1822:895-896). Han skriver (1840:347):

Brunlaugnæs Prgld er imidlertid af alle Fogderiets Prgld rigest paa Oldtidslevninger, især gravhøie. Strøget fra Tanum Præstegaard mod Syd over Gaardene Vatum, Aske, Folvig og Navlum er opfyldt med Gravhøie i større eller mindre Mængde. De to største Samlinger findes i Vatums Udmark ved Veien, samt paa Navlums Grund langs Ved Naverfjordens Østside. Paa det sidste Sted findes i en Fureskov en uoverseelig Samling av meest smaae cirkelrunde Høie [...], ligesom paa Gaarden Navlum sees een stor og enkelte smaa Høie, i en af hvilke er fundet under en stor Steenhelle nogle forrustede jernsager, samt paa Nabogaarden Folvig flere lignende Høie. Ved Herfra at følge Strøget mod Nord støder man paa den anden Hovedsamling af Houge, i Hvatum's Udmark [...]. I Hovedsognet findes for øvrigt enkelte og adspredte Høie paa Brunlaug, Bakkene, Brække, Aske og fl. Steder.

Den første av Zeuthens tegninger (Fig. 1) fremstiller ett av disse stedene. Tegningen har påskriften «(Nafsheim) Navlum Granskov ved Naveren eller Naver Fiorden». Antikvar i Fortidsminnesmerkeforeningen Nicolay Nicolaysen (1887:38ff) grov i 1887 ut 20 hauger på dette gravfeltet. Nicolaysen nummererte de 20 haugene i sin innberetning, han angir deres beliggenhet i forhold til hverandre, og han oppgir deres diameter, for langhaugene deres lengde- og tverrmål. Gjennom å følge hans beskrivelse, kan man finne igjen alle hans hauger på Zeuthens kart. Nummereringen begynner med kartets nordvestligste haug, går sydover til den største langhaugen, som er nr. 4, fortsetter så mot øst, og ender i sydvest.

I tillegg til de 20 beskriver Nicolaysen (1878:266) beliggenheten til en rundhaug som ble fjernet i 1878, og han nevner ytterligere «... en langhaug mot syd og 2 runde, hvilke næsten er udjevnedede ved en tidligere gravning». Til sammen omtaler altså Nicolaysen 24 hauger på feltet. Den beliggenheten han angir for haugen som ble fjernet i 1878, han beskriver den som «... gravfeltets største runde haug», stemmer med kartets største rundhaug. Også de tre han omtaler som nesten utjevnet, kan vi finne igjen på kartet. Det han oppfatter som en langhaug mot syd, er den sydligste rundhaugen. Det er trolig tidligere gravning som har fått den til å se ut som en langhaug. De to siste må være den minste av de tre østligste, samt kartets nordøstligste haug.

Dette er det samme feltet som Kraft i sitatet ovenfor omtaler som «en uoverseelig Samling [...] Høie». Karakteristikken synes å stamme fra selvsyn, enten hans eget eller Langes. Beskrivelsen kan virke overdrevet for et felt på 24 hauger, siden atskillig større gravfelt fantes i Brunlanes. Dersom karakteristikken er Langes, passer den godt inn i hans begeistrede livsholdning (A. Lange 1933).

Hvordan stemmer så kartet med de avstander, haugstørrelser og retninger som Nicolaysen oppgir? Først kan det slås fast er at det finnes to åpenbare feil i Nicolaysens beretning. Beliggenheten til den sydøstligste langhaugen (Nicolaysens nr. 13) angis som 12 skritt øst for nr. 6, det skal være øst for nr. 12. Rundhaugen nord for denne langhaugen (Nicolaysens nr. 14) angis i forhold til nr. 10, det skal være nr. 12. Når det gjelder retningsangivelsene, stemmer de i hovedsak. Haugstørrelsene stemmer også bra overens, med enkelte avvik på opp til 3 meter, noe alle som har forsøkt å måle haugers diameter i skrånende terreng vil ha forståelse for. Diameter på den som ble fjernet i 1878, oppgis til 53 fot eller ca 16,6 meter (Nicolaysen 1878:266), bare ubetydelig mer enn den måler på Zeuthens kart.

Bare ett avvik er påfallende, det gjelder feltets sydvestligste haug som Nicolaysen oppgir å være 14 meter (hans nr. 20), mens den på Zeuthens kart fremstår som snaue 7 meter i

diameter. Nicolaysen skriver at denne haugen tidligere var forsøkt utgravd, og den lå like syd for den som ble fjernet i 1878. Det er mulig at disse to inngrepene har forstyrret haugens form. Den andre muligheten er at enten Zeuthen eller Nicolaysen har notert feil mål på denne haugen.

Nicolaysen oppgir avstanden mellom haugene som enten «tæt i» eller i antall skritt fra en annen. Også disse målene stemmer bra overens mellom Zeuthens kart og Nicolaysens mål, med den variasjon man må regne med som en følge av at de ikke alltid har hatt samme vurdering av hvor haugenes fot befant seg.

Nicolaysen beskriver spesielle ytre trekk ved to av haugene. For haug nr. 6, en av de nordlige rundhaugene, oppgir han at den er «omgivet med randstene langs foden». Dette trekket finnes ikke på Zeuthens kart. Det kan skyldes at fotkjeden var skjult og først kom frem under Nicolaysens utgravning av haugen, men det kan også hende at Zeuthen rett og slett har oversett steinene. Den haugen som har flest påfallende trekk er imidlertid den største langhaugen. Nicolaysen beskriver den (hans nr. 4) som 20,1 m lang, 8,4 m bred «med en opreist sten i hver ende [...] Langs siderne var tæt i tæt lagt bergstene, hvis udkanter tversover var 4,8 m. fra hinanden». Haugens lengde stemmer presis med Zeuthens kart, det samme gjør beskrivelsen av bautaene i endene, samt av fotkjedens karakter og maksimale bredde. Det eneste avviket er den store bredden Nicolaysen oppgir på selve haugen. Den må skyldes utkastet masse som følge av det store inngrepet Nicolaysen skriver at haugen da hadde i midten.

Man må altså si at det er meget god overensstemmelse mellom Zeuthens kart og Nicolaysens beskrivelse. Zeuthen beskriver ingen særtrekk ved haugene som ikke bekreftes av Nicolaysen. Det er godt samsvar hva angår haugenes form og størrelse, og kartet er åpenbart ganske målriktig. De avvik som forekommer i haugenes diameter og innbyrdes avstand skyldes høyst sannsynlig at hauger i skrånende terreng sjelden er sirkelrunde, slik Zeuthen har tegnet dem. Denne særegne tegnemåten kommer jeg tilbake til.

Det neste av Zeuthens gravfeltkart har påskrift «Askelien i Tanum Sogn» (Fig. 2). I følge Nicolaysen (1862-66:204) skal det på plassen Askelia under Gui i Tanum være «enkelte hauger», men han må ha plassert plassen under feil gård. I følgebogboken (Jahnsen 1992:113) var Askelien en husmannsplass under Vestre Aske (gnr 18). Det må være den som er ført opp som Lien bnr. 12 i matrikkelen fra 1905. Den grenser mot Gui, og på 1800-tallet var plassen eid av Gether-familien som eide flere bruk i Gui, bl.a. bnr. 13 i Nedre Gui som grenser til Askelien (Jahnsen 1992:87f). Dette må være grunnen til at Nicolaysen feilaktig har skrevet at plassen lå under Gui. Kraft (1822:895) opplyser at det skal finnes «Bautastene ved Aske-Gaardene». I Ab (1886:136) opplyser Nicolaysen at det «skal findes en kreds med opreiste stene» på Aske, men han gir ingen nærmere stedfesting.

I dag er Askelien bnr. 12 på Vestre Aske slått sammen med bnr. 8, og grensene for plassen fremgår derfor ikke av moderne kart. Med den store rikdom på fortidsminner som har vært på Askegårdene – særlig i 1880/90-årene ble det fjernet mange (Hougen 1924:15f, 25) – så det håpløst ut å lokalisere de tegnede nærmere. Men her er det at min snusing i arkivene ga det første resultat. I Langes privatarkiv (RA) finnes alle mulige papirer fra hans lange liv. Bakerst i en av de mange notatbøkene lå en papirbunke med svært uensartet innhold, blant annet en liten kartskisse tegnet med blyant på baksiden av et brevomslag (Fig. 4). Skissen, som har påskriften «Omegnen af Frederiksværn», viser kirker, veier og gårder nord for Naverfjorden. Her er samtlige av Zeuthens lokaliteter i dette området markert, bl.a. nederst

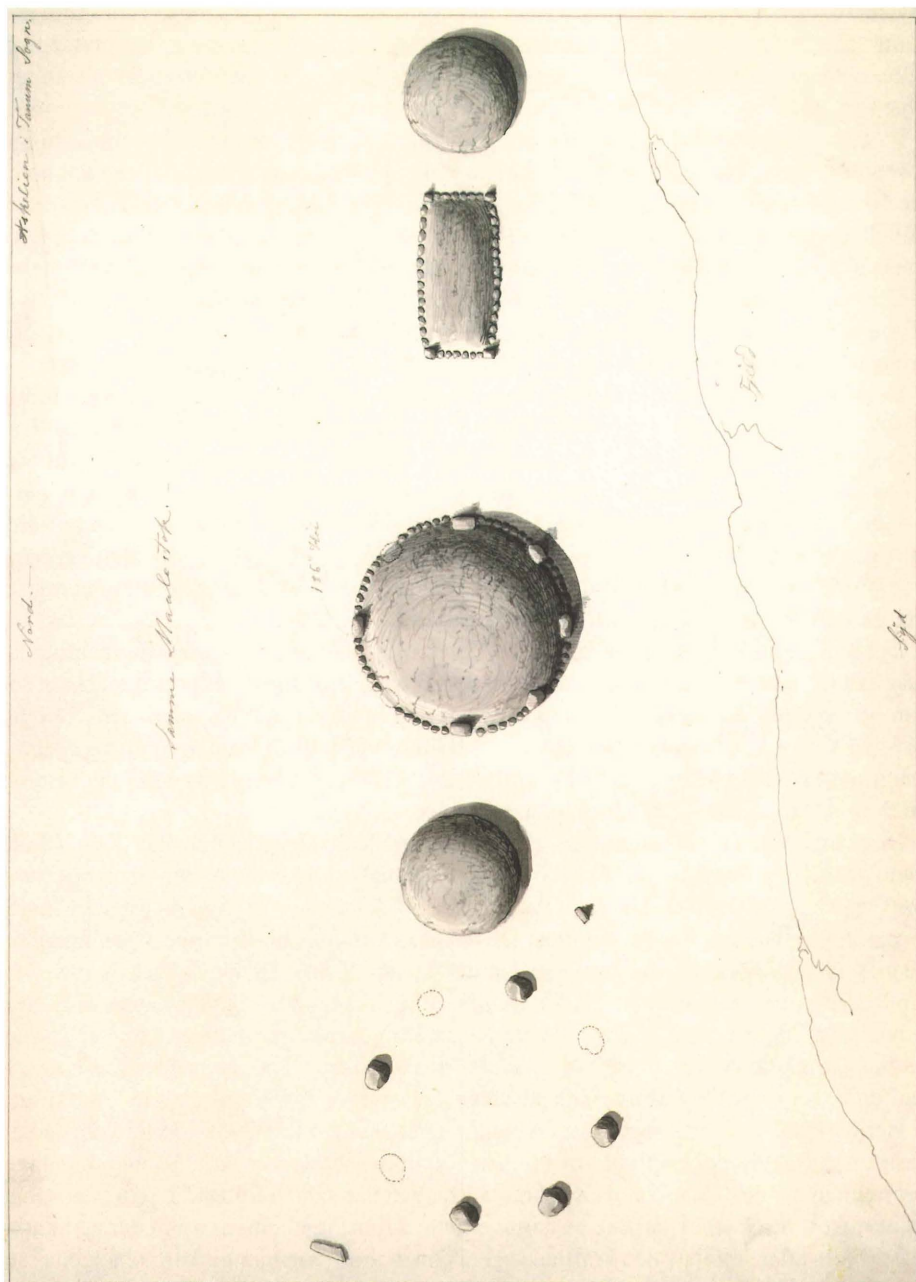

Fig. 2. Zeuthens kart over gravfeltet på «Askelien i Tanum Sogn». Dette gravfeltet, som inneholder to frittsående bautaer og flere interessante gravformer, er i dag nesten helt fjernet. Det lå på plassen Lien under gården Aske Vestre. Den ene av bautaene omkring den største haugen oppgis på kartet å være én alen seks tommer høy, altså snaut 80 cm. Originalen finnes i NM.

til venstre «Navlum. Steensetninger ved Stranden». Askelien ligger langs veien sydoover fra Gudim mot Aske, like øst for «Askefjeld». Dette er samme del av Aske som plassen Lien tidligere lå, den som i dag er innlemmet i bnr. 8 Vestre Aske. Her er det «5 Steensetning» i følge skissen.

På dette stedet ble det i 1979 registrert et gravfelt på tre rundhauger, en steinlegning og flere steiner som kunne være veltede bautasteiner (Askeladden ID 52463). Feltet, som lå like nord for en øst-vestgående fjellskrent, var da sterkt skadet av masseuttak. I dag har masseuttaket skadet feltet ytterligere, og bare én haug er gjenkjennelig. Det er ikke noe åpenbart samsvar mellom Zeuthens kart og beskrivelsen fra 1979. Den sannsynlige forklaringen er at flere av gravminnene på kartet er blitt slettet i mellomtiden. Sannsynligvis har Zeuthens her valgt å fremstille bare et utsnitt av feltet, slik han gjorde flere steder, og de fleste av gravminnene som kom med på hans kart, må ha vært fjernet i 1979, trolig av masseuttaket.

Dessuten ble mange graver på Aske utgravd i 1893-94 av kjøpmann O.L. Schartum fra Larvik, som på denne tiden var en ytterst aktiv utgraver i området og en flittig leverandør av oldsaker til Oldsaksamlingen. Hans mange brev til museets bestyrer professor Oluf Rygh har en god del opplysninger om oldsakenes type og plassering, dessverre mindre om gravminnernes størrelse, form og beliggenhet. Man kan likevel utlede at gravminnene på gården Aske fordeler seg på fire lokaliteter (Grieg 1943:33f; Hougen 1924:15f). De fleste gravminnene ble fjernet på Schartums tid og i de følgende årene. Ved de store fornminneregistreringene i 1970-årene var det bare enkelte tilbake.

Det er ikke mulig å foreta en sikker kopling mellom Zeuthens avbildede gravminner på Askelien og Schartums observasjoner. Imidlertid beskrives alle de gravformene som forekommer på Zeuthens kart i Schartums brev om utgravninger på Aske, blant dem flere hauger kantsatt med bautasteiner, én med «... 5 Bautastene og hele Kanten rundt Haugen [...] belagt med udsøgte Stene» (brev 17. april 1894, KHM). Schartum har også opplysninger om flere rektangulære og kvadratiske gravminner.

Den siste Zeuthen-tegningen har den vageste stedsangivelsen: «Granskov --- i Tanum Sogn» (Fig. 3). Ut fra en slik beskrivelse kan en identifikasjon synes håpløs, men igjen kommer Langes privatarkiv oss til hjelp. I et brev fra 30. september 1845 (RA) regner Rafn opp de tegningene han har fått fra Zeuthen. De fleste kan knyttes til de øvrige 10 tegningene vi kjenner, men blant de stedene som gjenstår er «Vatum Skéet». Denne delen av gården Hvatum ligger ca en kilometer sydvest for Tanum kirke, like nord for bygdeveien mot Hvatum. Vi husker at Kraft nevner at en av de største samlinger med gravhauger i sognet «findes i Vatum Udmark ved Veien». På den nevnte blyantskissen i Langes privatarkiv er det her markert en rekke prikker på hver side av veien, åpenbart en markering av gravfeltet (Fig. 4).

Her ble det i 1979 registrert 21 gravhauger (Askeladden ID 52459). Flere var skadet av masseuttak og en opplagsplass for tømmer. Rapporten beskriver ikke de enkelte haugene nærmere, men et besøk på stedet avslører at Zeuthen har valgt å fremstille feltets nordligste del, nordvest for veien. Haugene på kartet er lette å finne igjen, mens fotkjeder og bautaer i dag er borte eller skjult av den kraftige vegetasjonen. Forøvrig gjengir kartet haugenes størrelse og plassering ganske presist.

Det er altså ganske klart at Zeuthens tegninger er verdifulle som dokumentasjonsmateriale. Men de har også trekk ved fremstillingen som åpenbart ikke er naturalistiske. For å kunne benytte dem som kilder, må det foretas en nærmere vurdering av...

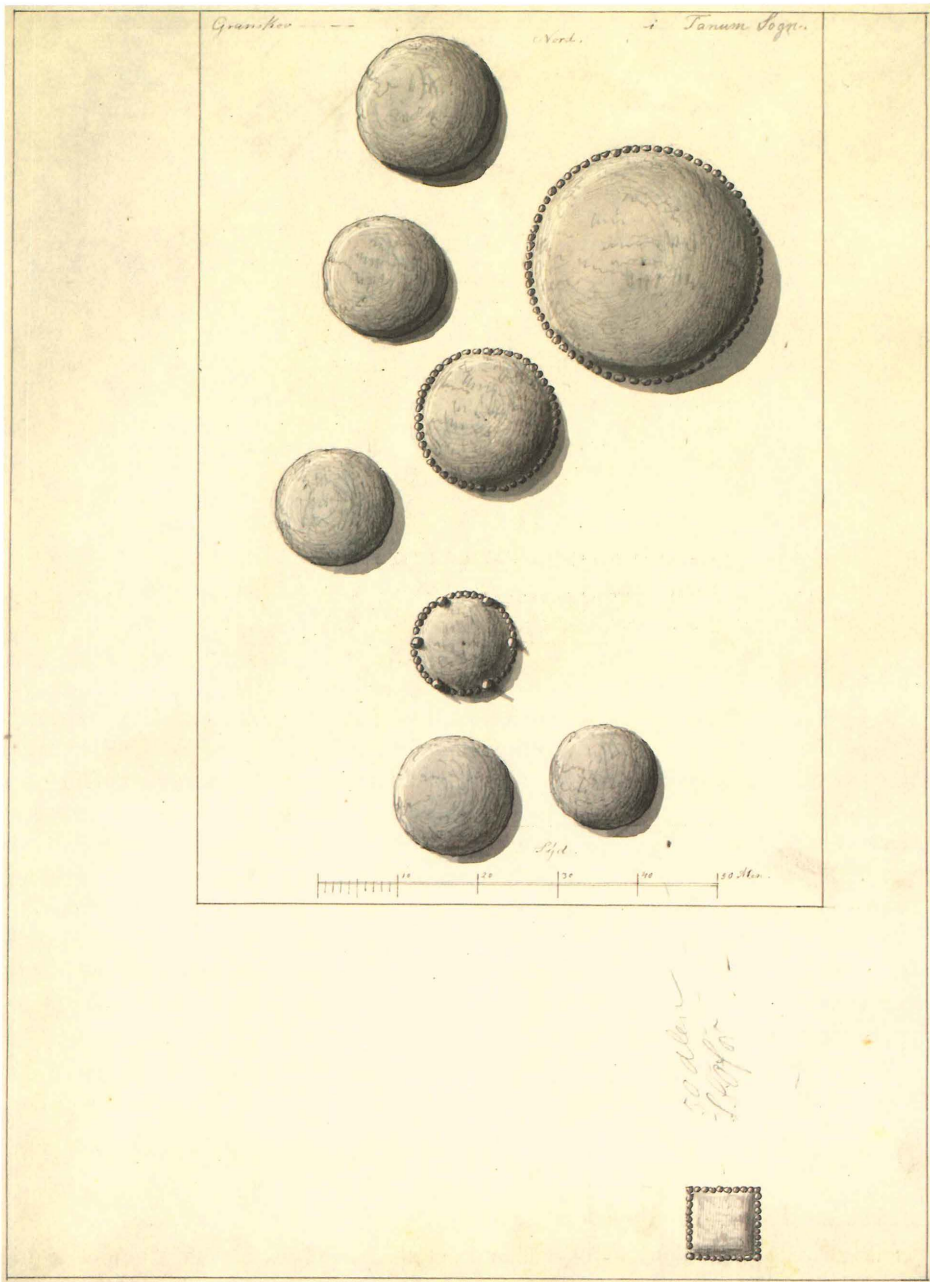

Fig. 3. Teksten på Zeuthens tredje gravfeltskart fra Brunlanes lyder «Granskov --- i Tanum Sogn.» Feltet, som fremdeles finnes, ligger på Hvatumskeet mellom Tanum kirke og tunet på Hvatum. Nedenfor tegningens indre ramme er det tegnet et firkantet gravminne med teksten «50 Alen SSO for». Originalen finnes i NM.

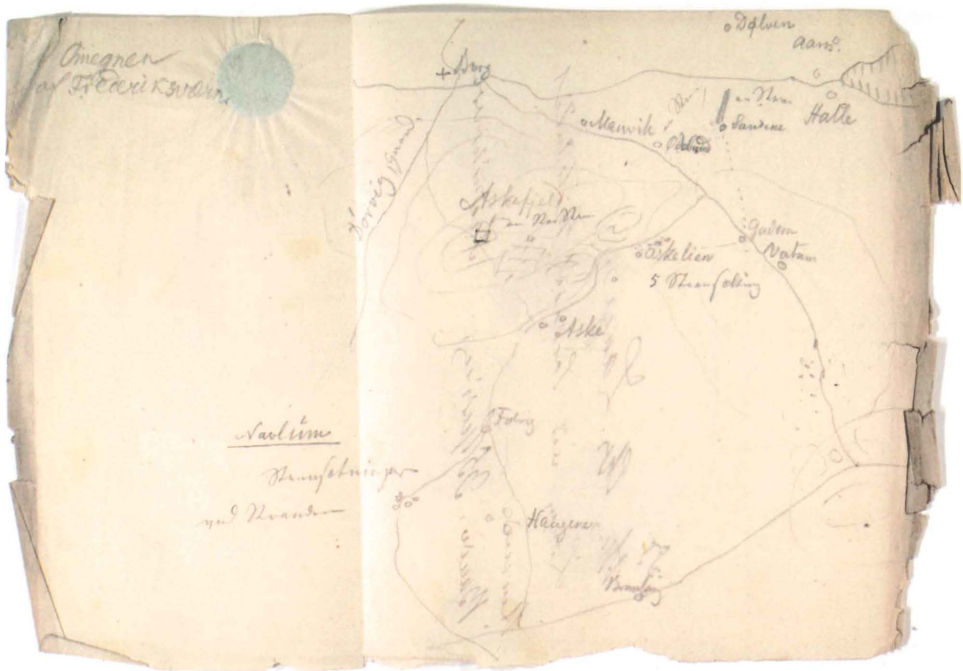
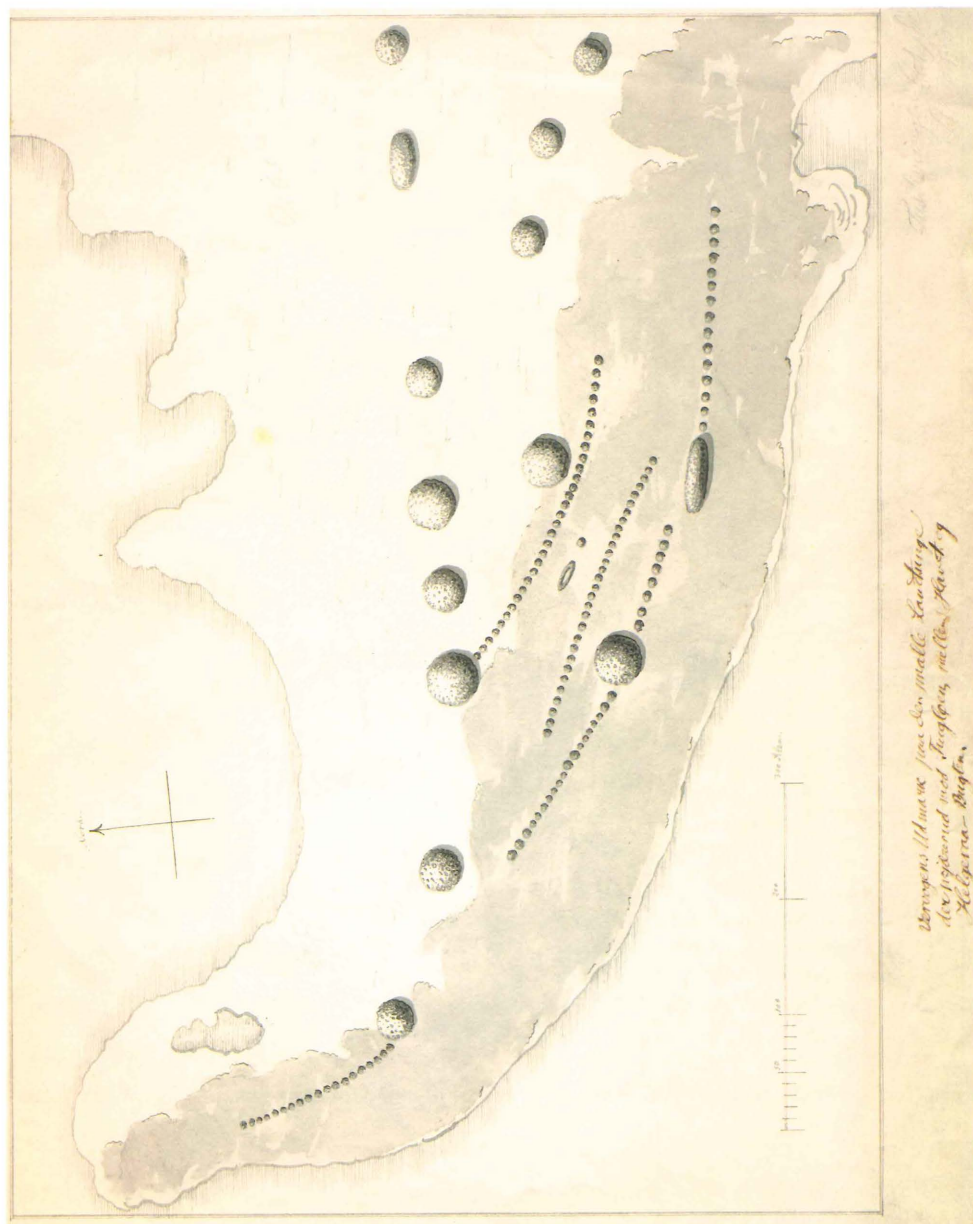

Fig. 4. Denne beskjedne blyantskissen dukket opp i Langes privatarkiv (RA). Her er alle de lokalitetene Zeuthen tegnet i Tanum sogn markert. Ved Sandene og Ødelund står begge steder «en Steen» (Larsen 1986: Fig. 2 og 4). Bautasteinen ved Sandene er sågar tegnet inn. Ved Askeliens står «5 Steensætning» (Fig. 2) og ved Navlum står «Steensætninger ved Stranden» (Fig. 1). Ovenfor for veikrysset nederst til høyre er det på begge sider av veien tegnet flere prikker. Dette er uten tvil markeing av gravfeltet på Hvatumskeet (Fig. 3). På Askefjeld står en firkantet markering og teksten «en stor Steen». Det kan være den lokaliteten som i Rafns brev datert 30.09.1845 er betegnet som «Askegaard», og som regnes opp i listen over tegninger av «bautastene». Det er i dag ingen opplysninger om noe fortidsminne her. Skissen er tegnet på baksiden av et brevomslag. Brevet er adressert til Lange i Fredriksvern. Skissen er derfor mest sannsynlig tegnet mens han bodde der, trolig til bruk for Zeuthen. Han kunne ha bruk for hjelp til å finne frem til stedene, for Lange måtte reise til Christiania under Zeuthens besøk.

... tegningene som arkeologisk dokumentasjon

Blant de tre nylig fremkomne tegningene av gravfelt i Brunlanes er det altså kartene av gravfelt på Nalum og Hvatumskeet som gir grunnlag for å vurdere dokumentasjonskvaliteten i Zeuthens kart. Men hva med de seks tegningene som kom frem i 1968? Både Larsen og Marstrander vurderer kildeverdien til disse tegningene ved å sammenligne med senere avbildninger og dagens tilstand. Begge kommer til at Zeuthens tegninger er rett så presise. Gjengivelsen av landskapet er noe fri, med tidens sedvanlige overdrivelse av dimensjoner

Zeuthens Møllegravene paa Møllen i København
den 17de April 1852
Allegria - Bogen.

Fig. 5. Zeuthens kart over gravfeltet på Mølen. Dette var blant de seks Zeuthen-tegningene som i 1968 ble gitt i gave fra Nationalmuseet til Oldsaksamlingen Likheten i utførelsen med de tre foregående er åpenbar. Original i KHM.

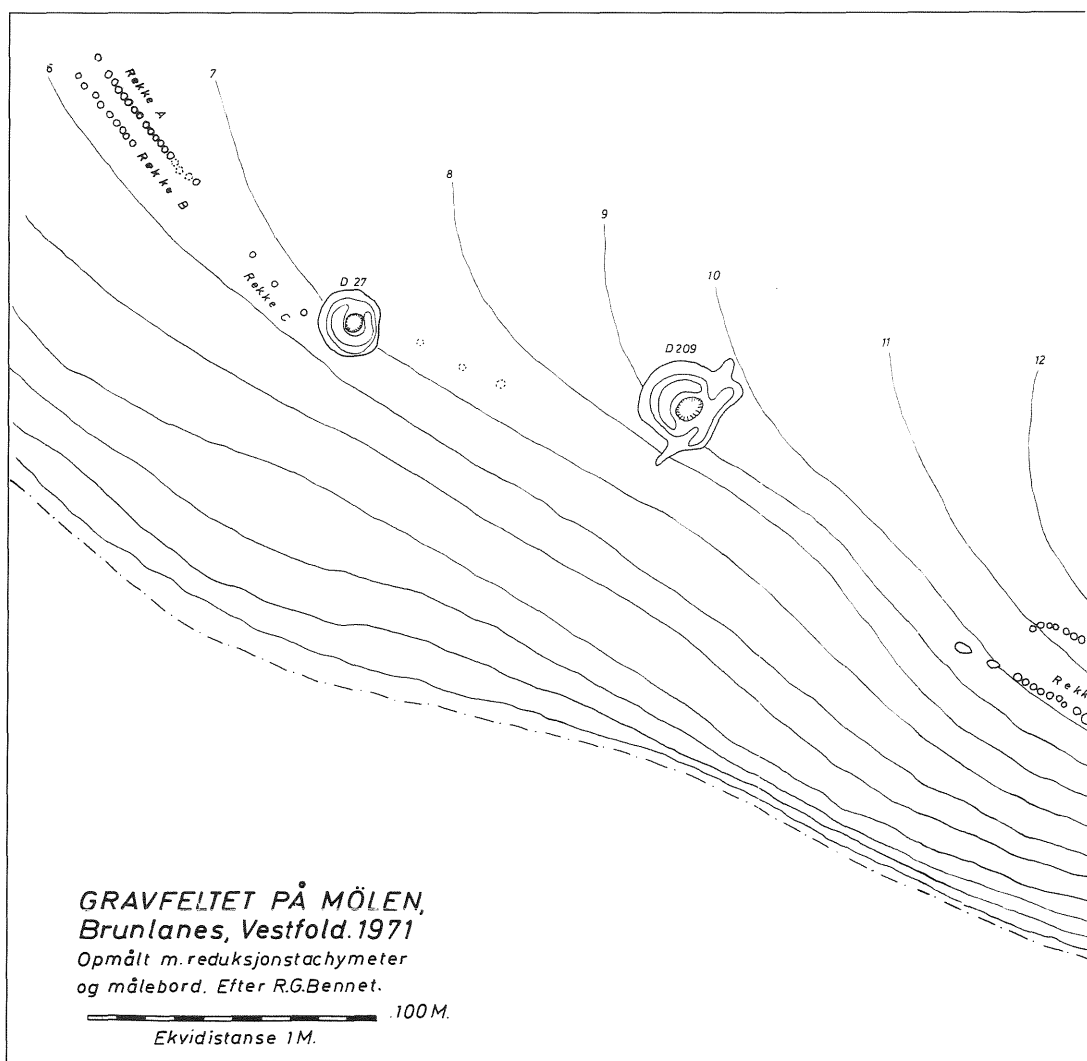
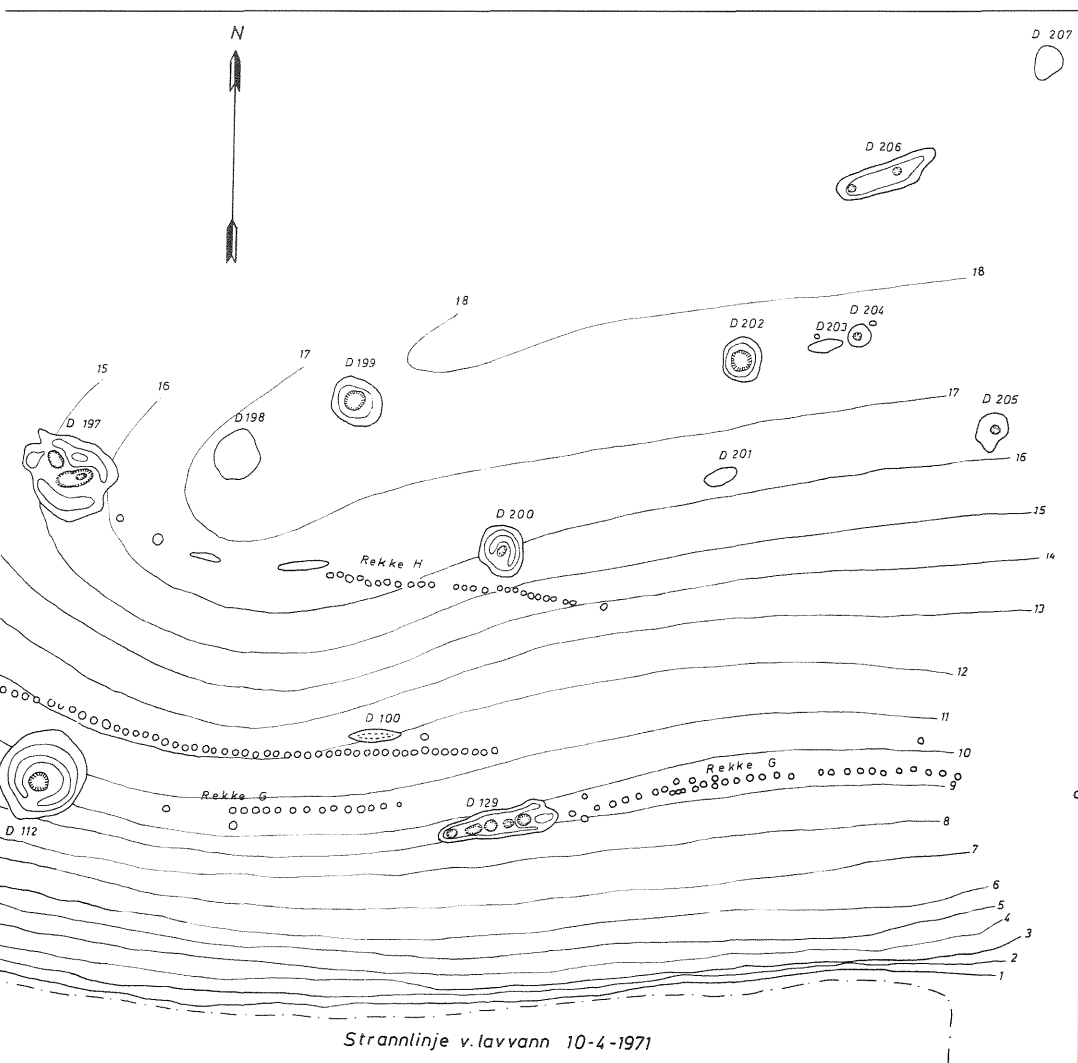

Fig. 6. Kart over gravfeltet på Mølen slik det så ut ved Marstrandens (1973, 1976) undersøkelse.

og formasjoner. Men selve fornminnet er meget nøyaktig gjengitt, og med ett forbehold konkluderer Larsen (1986:94) at «... Zeuthens skisser [er] nøyaktige nok, og det er grunnlag for å hevde at hans tegninger utgjør et viktig kulturhistorisk materiale.»

Larsens forbehold dreier seg om de to tegningene av røyser på Mølen, der han (1986:92) finner at «Det er mulig Zeuthen har fremstilt fornminnene slik han har tenkt seg at de opprinnelig har sett ut». Marstrand (1976:12) er av samme oppfatning. Årsaken til deres antagelse er at Zeuthen ikke har gjengitt kratre i toppen av røysene, noe Jens Kraft (1840: 347f) skrev at samtlige store røyser «omtrent 12 i Tallet», hadde. På Zeuthens tegning av en av

disse (Larsen 1986: Fig. 10) kan man ane en avflatning i toppen som godt kan være et beskjedent krater. På oversiktskartet er det imidlertid, slik Marstrander (1976:12f) også påpeker, ingen spor etter krater i noen av røysene (Fig. 5). Så i alle fall oversiktskartet er på dette punktet idealisert.

Marstrander (1976:12) vurderer den kartmessige nøyaktigheten i Zeuthens Mølen-kart, og finner at det «viser enkelte forskyvninger når det gjelder avstandene, men er ellers noenlunde korrekt i hovedtrekkene.» En sammenligning med det kartet Marstrander fikk tatt opp (Fig. 6) viser at denne karakteristikken må være riktig, i alle fall hva de større røysene angår. Zeuthen har åpenbart konsentrert seg om disse, som synes å være relativt presis fremstilt og plassert. Unntaket er røys nummer tre fra høyre øverst, som ikke finnes på Marstrandens

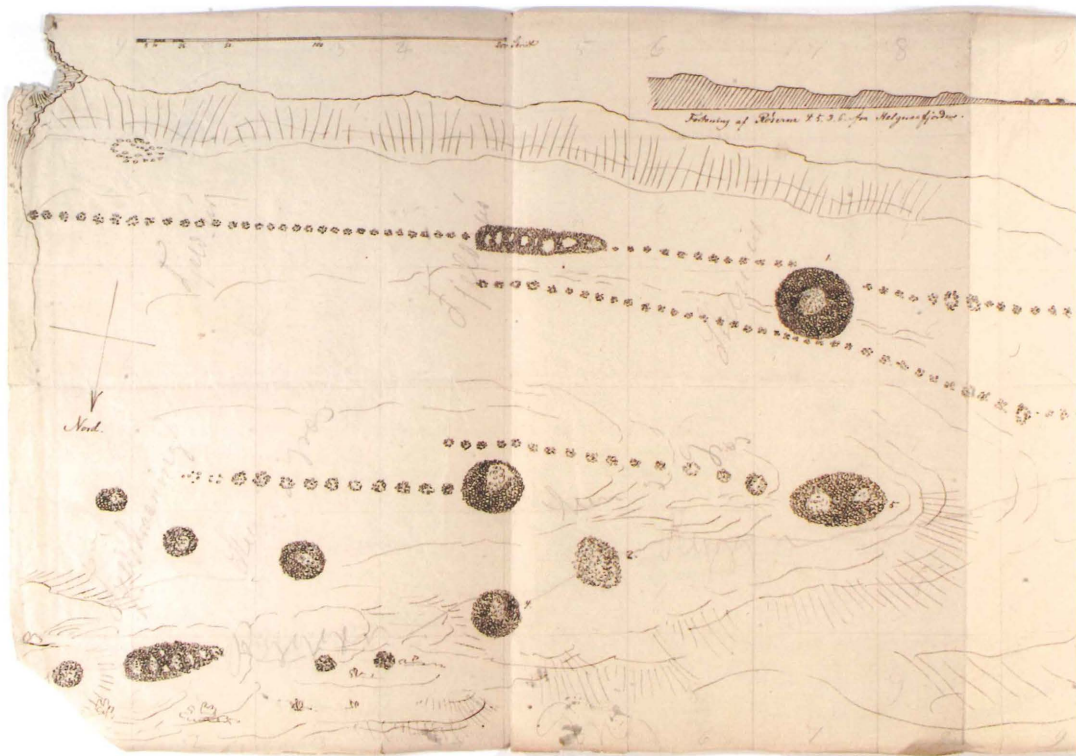
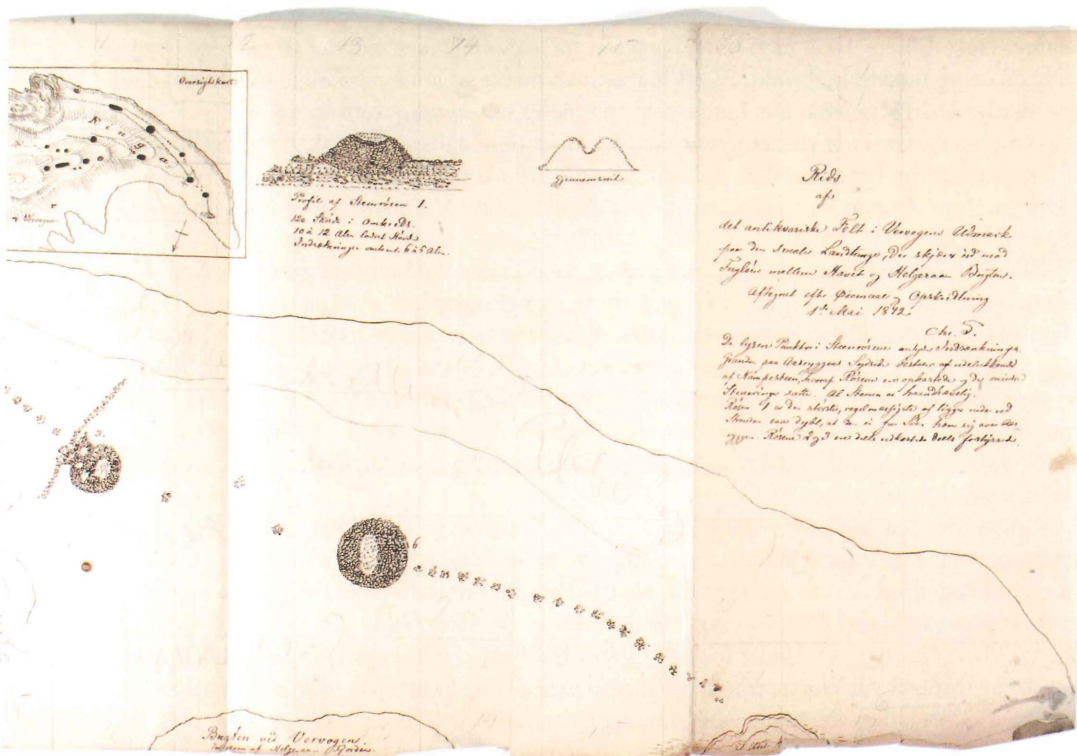

Fig. 7. Christian Langes kart over gravfeltet på Mølen fra 1842. Kartet, som ikke tidligere har vært publisert, finnes i Langes privatarkiv (RA). Merk at nord er ned på kartet.

kart. De små røysene har Zeuthen åpenbart oppfattet som mindre vesentlige, og de er fremstilt nærmest uten individuelle trekk og med samme innbyrdes avstand i regelmessige rekker. Det synes ikke som om han har lagt vekt på å få antallet røysen i hver rekke korrekt, og han har ikke fått med at det er to parallelle rekker i nordvest. Den båtformede røysa D 100 som Marstrander grov ut, er feilplassert av Zeuthen. Muligens kan Zeuthens kart indikere at Marstrandens rekke E tidligere strakk seg lenger mot vest.

Lange var åpenbart ikke videre imponert over kvaliteten på Zeuthens Mølen-kart. Det kommer frem i et brev fra 1848, som jeg siden skal omtale mer fyllestgjørende. Lange betegner dette kartet som «Zeuthens (yderst confuse, Massen har overvældet ham) Tegning af Vervogens Udmark». Det må være massen av små røysen han sikter til, og man må jo være enig i at Zeuthen ikke har fått disse særlig godt frem.

I samme brev nevner Lange «min Optegning af Steenrøserne i 1842». Dette kartet, som ikke tidligere har vært offentliggjort, fant jeg sammen med brevet i Langes privatarkiv (RA), og det gjengis her (Fig. 7). Det er, i følge påskriften, «Aftegnet efter Øiemaal og Oppskridtning». Den beste kompetanse på kartproduksjon fantes på denne tiden i militæret. Som lærer ved den militære skolen i Fredriksvern hadde Lange gode muligheter til å få instruksjon i slikt, eller hjelp, om han skulle ha bedt om det. Kartets kvalitet er da også meget godt. Sammenlig-

net med dette detaljrike og informasjonsmettede kartet fremstår Zeuthens som ganske skjematisert, selv om også Lange har nøydd seg med å fremstille de små røysene i regelmessige rekker uten korrekt gjengivelse av antall og avstander. Det er helt klart Langes kart fra 1842 som må regnes som den beste dokumentasjonen av røysene på Mølen forut for Marstrandens kart.

En sammenligning mellom Zeuthens, Langes og Marstrandens kart viser interessant nok at de to trekkene som ikke finnes hos Marstrand, men hos Zeuthen, også finnes på Langes kart. Rekke E fortsetter helt vest til røys D 209, og det finnes ikke bare én, som hos Zeuthen, men to relativt store røyser mellom D 206 og D 199 i nordøst. I tillegg har Lange en rekke av små røyser østover fra Marstrandens røys D 200. En befaring på stedet viser at alle disse elementene kan gjenfinnes mer eller mindre markerte i dag. Disse stedene er nå skjult av et tett dekke av einerbusker. Marstrandens flyfotografier (1976: Fig. 1 og 2) viser at det samme var tilfellet ved hans undersøkelse, og dette er trolig årsaken til at Marstrand ikke har dem med. I følge en påskrift på Zeuthens kart var det da gress og rullestein i disse områdene. Trolig holdt beitedyr, kanskje også regelmessig avsviing, dengang krattet borte.

Interessant er det også at Lange angir omfanget av forsenkningene i røysene. For røys 1 (Marstrandens D 112) angir han den samlede høyde til 6-11,5 meter (10 à 12 Alen) og forsinkingen til 3-3,5 meter (6 à 5 Alen). Lange skiller også mellom «Indsænkninger» i de fleste røysene, og hans røys 2 og 3 (Marstrandens D 198 og D 209), som «ere deels udka-stede deels forstyrrede». Det kan synes som han har ment at forsenkningene i de øvrige store

røysene har fremkommet ved sammenrasninger. Kanskje han har ment at de hadde gravkamre. Også Lorens Berg (1911:10) mener at forsenkningene er knyttet til røyseenes bygningsmåte og ikke til innbrudd. Ellers legger man merke til at de merkelige utbuktningene øst på røys D 209 fremstår hos Lange som en tydelig selvstendig steinstreng.

Hvordan passer disse vurderingene med det vi vet om Zeuthens kunnskap i oppmåling og erfaring i å tegne fortidsminner og med de nylig fremkomne tegningene? Er det mulig å skille mellom elementer i tegningene som er idealisert eller skjematisert, og elementer som man kan feste lit til?

Zeuthen, som ble født i København i 1812, ville i sin ungdom bli arkitekt, men ga opp studiet og ble kunstmaler. Men interessen for bygninger gjenspeiles klart og tydelig i hans motiver, som vesentlig er bygninger og interiører. Fra sine tidlige arkitektstudier og noen ungdomsår som tømmerstevn tilegnet han seg praktisk forstand på bygninger, formodentlig også kyndighet i oppmåling. Slik kompetanse har han i alle fall uten tvil hatt, det viser hans tallrike oppriss og snittegninger av kirker i Nationalmuseets arkiver, for Bjernede kirkes vedkommende gjengitt i Oldskriftselskabets publikasjon *Annaler for nordisk Oldkyndighed og historie* 1840-41.

I 1844 dro Zeuthen med arkeologen Jens J. A. Worsaae (1821-1885) til Blekinge for å tegne gravhauger, steinsetninger, runesteiner og helleristninger. På grunnlag av hans tegninger ble det produsert litografier som ble trykket i Worsaaes to bøker «Runamo og Braavallaslaget» (1844) og «Blekingske Mindesmærker fra Hedenold» (1846). To av dem er gjengitt her (Fig. 8 og 9). Under hver av litografiene står «Zeuthen del.» og «Worsaae dir.» En streng dirigent var Worsaae nok, og tilfreds med Zeuthens arbeid må han ha vært, for de to samarbeidet siden ved mange anledninger over flere tiår (Jensen 1992:297 note 98). Så da Zeuthen kom til Vestfold neste sommer, var han allerede trenet i denne slags tegning, han hadde den kunnskap om oppmåling som var nødvendig, og han var helt på det rene med hva antikvarene ønsket av ham.

Hva ønsket så antikvarene? I Blekinge-boken finnes, på samme måte som blant tegningene fra Vestfold, både kart over gravfelt (Fig. 8) og prospekter (Fig. 9). De sistnevnte er av helt samme karakter som de fra Vestfold. Her finnes ingen idealisering, fortidsminnene er gjengitt slik de fremsto, gjerne med rekvisitter som poserende bønder og røyk fra en stue i nærheten. Selve fremstillingen av monumentene, med skjeve og veltede bautaer, tyder på at tegneren, ganske sikkert også antikvaren, snarest har søkt å formidle inntrykk av elde og fornemmelse av tidens tann. Her er ikke gjort noe forsøk på å illudere hvordan fortidsminnene opprinnelig så ut. Marstrandens og Larsens bemerkning om idealisering gjaldt da heller ikke prospektene, men oversiktskartet over Mølen. Hva med de nyoppdagede kartene?

På bakgrunn av de nyoppdagede tegningene og sammenligning med tegningene fra Blekinge er det mulig ytterligere å kvalifisere Larsens og Marstrandens vurdering av at Zeuthens tegninger delvis er idealiserte fremstillinger. Konklusjonen må deles i to. For det første synes det klart at Zeuthen i prospektene har bestrebet seg på å fremstille fortidsminnene slik de fremsto for ham. Målriktighet og naturtrohet er målsettingen, ingen systematisk abstraksjon av trekk ved bautaer og hauger kan spores – ut over det som følger av at dette faktisk er tegninger og ikke virkeligheten selv.

På kartene over gravfeltene er, så langt det kan kontrolleres, haugene temmelig målriktige, både i deres beliggenhet og diameter, og forekomst av fotkjeder og bautaer sannferdig. Derimot synes det ikke å være gjort forsøk på å fremstille hver enkelt haug individuelt og

naturalistisk. På kartene fremstår rundhaugene som nærmest halvkuleformede kalotter med skarpt avgrenset ytterkant. Et av kartene har hull etter passer i midten av noen hauger (Fig. 3). På den største av haugene på tegningen kan man dessuten se at sentrumspunktet har fremkommet ved to kryssende bueslag, det ene tilsynelatende med sentrum i nabohaugen i vest. Sannsynligvis har Zeuthen kun målt inn rundhaugenes midtpunkt og tatt ett tverrmål på hver. Ut fra dette har han konstruert kartene ved hjelp av passer.

Fotkjedene er, som på Blekinge-kartene, både i kjedens forløp og steinenes form altfor regelmessige til at man kan regne dem som naturtro gjengivelser. Her har han nok ikke tegnet hver stein, men snarere markert fotkjedens tilstedeværelse med en rekke skjematisk tegnede steiner.

Derimot har de reiste steinene individuelle trekk i formen, og på tegningen fra Askelien har Zeuthen, både i steinsirkelen og haugen med bautasteiner i fotkjeden, markert med stiplet strek steiner som ikke fantes ved hans besøk, men som han, trolig ut fra spor i bakken eller lakuner i fotkjeder, kanskje også rene symmetribetraktninger, mener har vært der. Det er ingen grunn til å tro at Zeuthen har diktet inn fotkjeder og reiste steiner som ikke fantes. Det kan faktisk utelukkes helt, om ikke annet så fordi Zeuthen, slik vi siden skal se, godt visste at Lange siden skulle besøke stedene og utarbeide beskrivelser til tegningene, og at han da ville slå ned på slike unøyaktigheter. Samme teknikk har han benyttet på gravfeltkartet fra Blekinge (Fig. 8). Den store skipssetningen lengst til høyre har han ikke dristet seg til å rekonstruere, mens på de to litt lenger vest er de forstyrrede partiene tegnet opp med stiplet strek.

Fig. 8. Et utsnitt av en litografi av det store gravfeltet på Hjortehammars Odde i Blekinge fra J.J.A. Worsaaes bok *Blekingske Mindesmærker fra Hedenold* (1846). Litografien er laget på grunnlag av Zeuthens tegninger fra sommeren 1844, da han reiste i Blekinge med Worsaae for å samle stoff til boken.

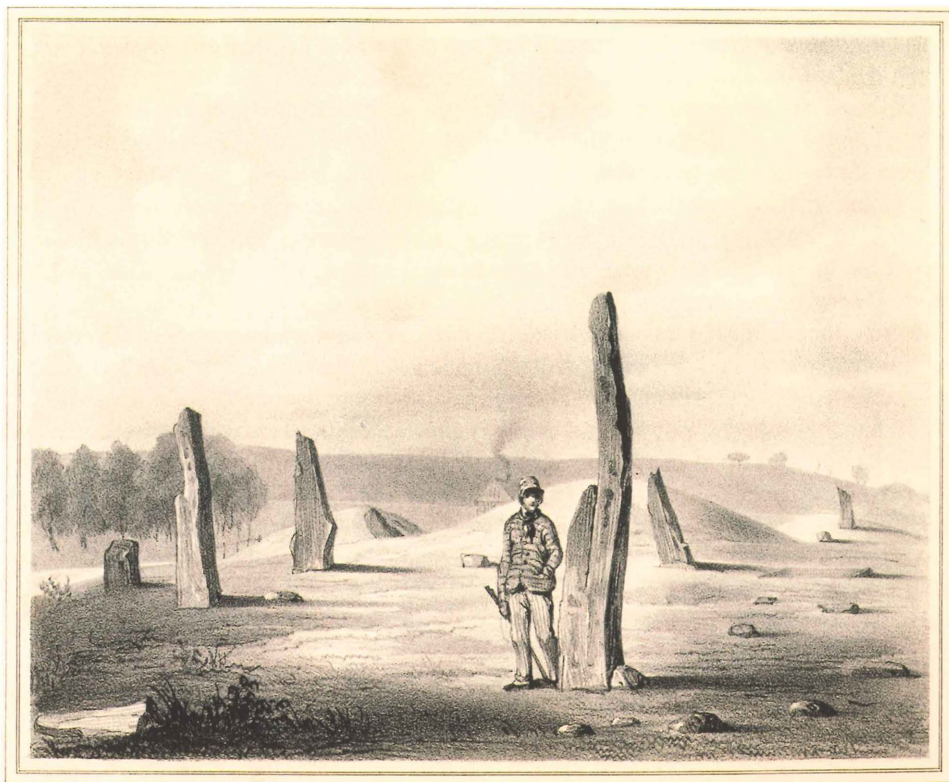

Fig. 9. Litografi av en steinsetning fra Mørrum i Blekinge fra Worsaaes bok (konf. Fig. 8). Likheten med Zeuthens prospekter fra Vestfold er åpenbar (sml. Fig. 10). Påskriften «Worsaae dir.» midt under tegningens ramme viser at han har hatt oppsynet med tegnerens arbeid.

Når man betrakter Zeuthens kart som dokumentasjon, må man altså ha klart for seg hvilke elementer han valgte å fremstille korrekt og hvilke han bare markerte tilstedeværelsen av ved en kartsignatur. Men hvorfor er ikke også kartene naturalistisk tegnet, slik som prospektene? Hvorfor disse klare forskjellene i tegnemåten, ja, i hele måten å oppfatte gravminnene på? Det må rett og slett ha å gjøre med at et kart ble oppfattet som en annen type abstraksjon enn et prospekt, noe de jo også er i dag. Kart fremstiller elementer i terrenget, som vannløp og veier, bygninger og vegetasjon, med signaturer som bare angir utvalgte trekk ved de individuelle forekomstene. Best kan vel markeringene av hauger og røyser på Zeuthens kart sammenlignes med den måten bygninger vanligvis angis på kart i stor målestokk. Husets grunnplan gjengis, men ikke etasjer, takform etc. Den idealisering Zeuthen har foretatt av enkelte elementer i kartene, har ganske sikkert en slik bakgrunn. Haugenes form og fotkjedenes utseende er neppe resultat av noe forsøk på å fremstille fortidsminnene slik de opprinnelig så ut. Det visste han godt at man ikke skulle.

Zeuthens tegninger utgjør for sin tid en temmelig unik dokumentasjon. Fra få, om noen andre steder i Norge, finnes det fra denne tidlige tiden så mange tegninger av fortidsminner i et så lite område. Dette er så vidt spesielt i den tidlige oldtidsforskningen her i landet at man må spørre seg – ...

... hva var tanken med det hele?

Lange hørte til i den første krets av akademisk utdannede historikere i Norge, den såkalte «norske historiske skole» som i slutten av 1830-årene vokste frem omkring Keyser ved universitetet i Christiania. Keyser var først og fremst historiker, men altså også arkeolog. Kjerne i den samling av oldsaker som han bestyrte, stammet fra Selskapet for Norges Vel. I forbindelse med stiftelsen i 1809 hadde selskapet satt seg fore å bekjempe et dansk fremstøt for innsamling av oldsaker i Norge. Selskapet opprettet sin Antiquitetskommission i 1811, og en samling ble bygget opp. Den ble overført til Det Kongelige Frederiks Universitet i Christiania i 1822. En faglig ledelse fikk den først i 1828, da Keyser ble samlingens bestyrer – det var en del av stillingen han da tiltrådte som dosent i «Fædrelandets Historie og dets Oldsprog og Antiquiteter». Han sørget for orden og en viss tilvekst i samlingen, og Thomsens treperiodesystem ble tidlig lagt til grunn i samlingens katalog og utstilling (Andersen 1960:49, 115ff; Mikkelsen 2004:38f).

Blant studentene fra 1830-årene fantes de tre som sammen med Keyser kom til å utgjøre den «norske historiske skole», P.A. Munch (1810-63), C.C.A. Lange, og de noe yngre C.R. Unger (1817-97). Særlig Keyser og Lange var tett forbundet med hverandre. Keyser var fetter av Langes mor, og den bare syv år eldre Keyser fikk nærmest en mentorrolle for ham. Allerede i Langes barndomshjem engasjerte Keyser seg i hans undervisning (A.J. Lange 1917:41), og enda mer da han ble student. Den omfattende korrespondansen mellom dem viser at det utviklet seg et personlig og fortrolig forhold (Andersen 1960:66). Også mellom Munch og Lange finnes en stor korrespondanse, ikke mindre enn 69 brev fra Munch til Lange er kjent fra årene 1841-61.

Ingen av Keyseres studenter delte fullt ut hans interesse for oldsakene. De sto forresten heller ikke mest sentralt blant Keyseres egne arbeidsfelt, selv om han gjorde en stor innsats med å ordne samlingen og noen skriftlige arbeider kom fra hans hånd. Keyser må likevel regnes som den vitenskapelige arkeologiens grunnlegger i Norge.

Derimot ser man en større interesse blant hans studenter for det antikvariske feltet, altså fortidsminnene og deres sammenheng med landskap, bebyggelse og stedsnavn. Her lå muligheten til å kople de tause kilder fra oldtiden sammen med begivenheter og personer i sagaer og kvad. Noen tilsvarende meningsfull sammenheng var det på denne tiden vanskelig å sette oldsakene i. Lange foretok i 1835-36 antikvariske reiser i Syd-Norge, og han utvekslet opplysninger om slike forhold med Munch. Ikke bare Lange, men også Munch var leverandør av slike opplysninger til Krafts (1840) landsoversikt.

Mølen må ha vært et av de stedene Lange viste Kraft under deres felles reise i Vestfold i 1839. De enorme røysene har gjort et sterkt inntrykk på Lange. I korrespondanse med Rafn om områdets oldtidsminner, er det hele tiden Mølen som nevnes spesielt. Allerede i 1839 er han i kontakt med Rafn (brev 2. og 31. august fra Rafn, RA), og i et brev fra 1841 (24. august, Kgl.Bibl.) skriver han til Rafn:

Jeg havde haabet i dette Aar at afgive et positivt Vidnesbyrd om min Taknemlighed mod det Kgl. Selskab ved at tilstille samme en kort Underretning om nogle høist mærkelige og collossale Steendynger, der findes i Nærheden heraf på Brunlaugsnæssets sydvestligste Odde lige ved Havkanten; men [...] nøder mig til ogsaa, dette Aar at udsætte denne Undersøgelse. Foreløbigen torde det maaske ikke være den lærde Oldsagcommitee uden Interesse at erfare, at Oldtidslevningerne i denne Egn og fornemlig disse anførte, efter min ringe Kundskab i en mærkelig grad ville deels belyse, deels bestyrke Hr. Etatsraad F. Magnussens særdeles interessante Afhandling i Annalerne for 1839 om de ældste Gudsdyrkelses-Steder. Hine Steendynger ligge omringede af følgende Gaarde, hvis Navne vistnok alle hentyde fra Hedenold. Nevlungen (fordum Niflung) Holhjem (f. Horgheimr) og Vervogen (ford. Vearvågr).

Den grunn han oppgir for ikke å kunne skrive sin meddelelse til selskapet, var at han brukte all tid på sin avhandling om klostervesenet. Men sommeren 1845 ble det, av grunner som jeg skal komme tilbake til, mer fart i sakene. Dette året fikk Zeuthen stipend til å reise til Telemark for å male. Det eneste maleri jeg har kunnet spore opp fra reisen, er fra Heddal stavkirkes interiør. Tatt i betraktning hans bygningsinteresse, kan denne kirken godt ha vært det egentlige mål for reisen. Kjennskapet til stavkirkene kan han neppe ha fått noe annet sted enn fra J.C. Dahls (1837) store tyskspråklige plansjeverk, som for den arkitektur- og historieinteresserte offentlighet i hele Nord-Europa markerte stavkirkenes oppdagelse. Reisekassen har Zeuthen fått styrket gjennom det oppdrag han tok på seg å utføre i Vestfold for Oldskriftselskapet.

Av forskjellige arkivalia fremgår det at Zeuthens reise foregikk sensommeren 1845. I Oldskriftselskabets regnskap for 1845 finnes et bilag (nr. 32) med følgende tekst:

Undertegnede har af det Nordiske Oldskrift-Selskab modtaget 50 Rdl i Forskud på Honorar for Tegninger, som jeg har paataget mig at udføre for Selskabet [...] såfremt de mig i Norge anviste Monumenter egner sig [...] eller efter min Tilbagekomst af genstande i Museet. Zeuthen, 19. juli 1845.

Zeuthens reise foregikk altså etter den 19. juli. I et brev til Rafn samme høst (8. oktober, Kgl. Bibl.) beklager Lange at han måtte til Christiania da Zeuthen var i Vestfold. Den 7. juni reiser Lange til København for bl.a. å foreta undersøkelser i danske arkiver (Knudsen og Andersen 1971:314f). Han var fremdeles i København 29. juli (Indrebø og Kolsrud 1924:125), mens han var i Fredriksvern den 16. august (Knudsen og Andersen 1971:316). Som det fremgår av neste sitat, var Zeuthen tilbake i København den 30. september, Zeuthens besøk må dermed ha funnet sted en gang mellom 19. juli og 30. september.

Siden Lange ikke kunne være hans veiviser under oppholdet, må han ha lagt etter seg instruksjer om hvilke steder Zeuthen skulle tegne, og han må ha sørget for kjentmann og skyss. Den tidligere nevnte blyantskissen over lokalitetene i Tanum sogn (Fig. 4) kan være laget for dette formålet. Noen dager må Zeuthen ha brukt. Formodentlig hadde han Fredriksvern som base og gjorde dagsturer til de stedene han tegnet. De fleste har han vel brukt én dag eller mindre på.

Den 30. september skriver Rafn til Lange:

Zeuthen har bragt os nogle rare Sager og takker jeg Dem meget for Deres gode Assistance. Han er nu ifærd med at reentegne Næsset, som jo er heel mærkværdigt. Kjært vil det blive os, om De vil ledsage disse afbildninger med en Text. Lokaliteterne bør jo nøiere angives og Monumenterne beskrives. Foruden Næsset har han leveret Tegninger af Jordhøierne i Navlum Granskov, 4 Høie og Steensætninger mellem Tybling og Kaupang paa et Fjeldstykke i Huseby; endeel Steensætninger ved Kaupang, Gravhøie vest for et stort Fjeld paa Lamøen, Skibssætningen ved Agnæs, Steensætningerne ved Askeli i Tanum Sogn Ødelund og ved Vatum Skéet, Bautastene ved Løve, Halleelven, Vigsfjord Askegaard. Localiteterne ere

[?] ikke nøiagtig oppgivne, men da de jo alle ligge i Nærheden af Fredriksværn, vil De vel ved Leilighed kunne meddele os nøiere Underretning. [*De to stedsnavnene Ødelund og Askegaard er innskutt i listen; det er trolig grunnen til at de ikke er skilt med komma fra det foregående stedsnavnet.*]

Her får vi altså hele listen over tegninger, i alle fall de Zeuthen til da var mer eller mindre ferdig med. Alle de lokalitetene vi kjenner tegninger fra er nevnt her. Ved en missforståelse har Rafn tatt i bruk betegnelsen Næsset på Mølen – han har oppfattet dette som selve «Brunlaugnæsset». Bautaen ved «Halleelven» må være Sandene-bautaen (Larsen 1986: Fig. 2), elven renner like ved. Bautaen ved «Vigsfjord» er trolig Hasle-bautaen, som ligger ved østenden av fjorden.

Interessant er det også at listen nevner tegninger som vi ikke kjenner. Det gjelder «4 Høie og Steensætninger mellem Tybling [*åpenbart feil for Tjølling*] og Kaupang paa et Fjeldstykke i Huseby». Dette må enten være gravhaugene på Husebyhaugen, der det i dag er to hauger (Grieg 1943:485, Askeladden ID 19116), eller gravfeltet på Hågaberget, som i dag består av tre hauger (Grieg 1943:486, Askeladden ID 48727). Det siste stedet virker som det mest sannsynlige fordi det synes å ha vært fire hauger der. Nicolaysen (1867:92) opplyser i 1867 at han dette året grov ut en haug «paa en liden bergknaus» i dette området. Videre nevnes «Skibssætningen ved Agnæs», som ble utgravd og restaurert av Nicolaysen i 1870 (Nicolaysen 1862-66:204, 1869:131). Askegaard regnes opp i listen over lokaliteter med bautastener. Det må dreie seg om en tegning fra en av Aske-gårdene i Brunlanes, sannsynligvis av den steinen som er markert på toppen av Askefjellet på kartskissen Fig. 4. Som det fremgår av et annet sted i samme brev (sitert nedenfor), har Zeuthen også brakt hjem flere tegninger fra Heddal stavkirke. Disse er, så langt jeg har kunnet finne ut, heller ikke kjent.

En annen kilde forteller at det har eksistert enda flere tegninger. Det er en kvittering fra Oldskriftselskabets regnskap for 1845 (regnskapets nr. 52, NM). Zeuthen kvitterer for 10 riksdaler for «3 Prospekter og en Plantegning af Næsset Ringa». Det stedet Lange, og Kraft etter ham, kaller «Ringa», er Mølen (Kraft 1840:348 note 1). I følge Brunlanes Bygdebok (Berg 1911:11) er Langes navnebruk en misforståelse. Stedet med røysene heter Mølen, mens Ringa er det flate landet rundt bukten på nordsiden av landtungen. Altså har det eksistert ytterligere to prospekter fra Mølen.

Fortsettelsen av Rafns brev er ikke mindre interessant. Den forteller nemlig hva som var den opprinnelige planen med samarbeidet mellom Lange og Rafn og med Zeuthens ekspedisjon til Vestfold:

Troer De at den saakalte St. Michaels Kirke fortjæner Plads i et Arcæologisk Atlas. Jeg kjender ikke nøie Efterretningerne om den. [...] Zeuthen har meddelt adskillige Detailler om Hitterdals Kirke som Dahl ikke have. Anseer De det hensigtsmæssigt at meddele nogle Plancher med denne Kirke og faaer De Leilighed til at vedføie en Beskrivelse?

Et «Arcæologisk Atlas» er altså det man har siktet mot. Dette prosjektet har jeg bare funnet omtalt ett annet sted, nemlig i reglement for den norske avdeling av Oldskriftselskabet som ble fremforhandlet av Lange under hans København-opphold i juni og juli 1845 (gjengitt i Indrebø og Kolsrud 1924:124f). Før jeg går inn på denne kilden, må situasjonen omkring opprettelsen av den norske avdeling omtales kort. For dette er nemlig den rette sammenheng som Zeuthens reise skal forstås i (Skre in prep).

I 1839 ble de norske oldforskeres egen publiseringskanal, Samlinger for det Norske Folks og Sprogs Historie, nedlagt på grunn av stor gjeld. De så seg om etter andre mulighe-

ter for å få bekostet publisering av sine artikler, avhandlinger og kildeutgaver. De unge ville søke samarbeid med Oldskriftselskapet. Keyser var absolutt imot, men han trakk seg ut av saken. Hovedpersonen i det norske fremstøtet var uten tvil Munch. Våren 1845 rettet han offentlig et krast angrep på Oldskriftselskapet fordi det ikke oppfylte den forpliktelsen som lå i dets navn om å favne hele Norden – det var *dansk*. Og han fremsatte et forslag om å opprette en norsk avdeling. Motivet var åpenbart; han ville ha lettere tilgang til de omfattende danske arkiver og til selskapets rikholdige pengekasse.

Forslaget ble mottatt med begeistring i København, og under København-oppholdet i juni og juli forhandlet Lange om vilkårene med fullmakt fra Munch og Unger. Den fremforhandlede avtale ble godkjent av selskapets styre den 17. juli og undertegnet av partene den 29. Av avtalen fremgår det at man som en del av forhandlingene også har blitt enig om to konkrete samarbeidsprosjekter. Det ene er en Snorre-utgave som Munch hadde tatt initiativet (Indrebø og Kolsrud 1924:108). Det andre prosjektet beskrives slik i avtalen (Indrebø og Kolsrud 1924:124):

Subscriptionsdeltakerne af den norske Afdeling [...] erholde [...] det Atlas for Nordisk Archaeologie, som agtes udgivet i Imperial Quartformat med staaletukne og stylograperede Plancher.

Planen om atlasen har sannsynligvis oppstått under Langes og Rafns forhandlinger. Ideen kan godt ha vært Rafns. Han hadde en sterk antikvarisk interesse, og på hans initiativ ble dette feltet fra ca 1840 av sterkere prioritert av selskapet. Langes tidligere rapporter om fortidsminner og hans kunnskaper på feltet gjorde dette til et opplagt samarbeidsområde. Worsaaes Blekinge-bok kan også ha inspirert prosjektet.

Ved behandlingen av avtaleteksten i selskapets møte den 17. juli, har høyst sannsynlig også Zeuthens reise blitt behandlet og besluttet. To dager senere kvitterer han ut forskudd på honorar og reiser til Vestfold. Slik det var vanlig på denne tiden, var atlasen sannsynligvis planlagt utgitt i hefter. Trolig skulle det første heftet omhandle oldtidslevningene i Brunlanes og Tjølling.

Størrelsesmessig faller de 11 tegningene i to grupper, en større på ca 19x26 cm (to prospekter og fem kart) og en mindre på ca 14x20 cm (tre prospekter og ett kart). To av prospektene, blant dem figur 10, er limt opp på et større papir og utvidet i bredden for å passe til det store formatet. De syv store tegningene er beregnet på kvartformatet som atlasen var planlagt i. Den minste gruppen av tegninger kunne gjengis i oktavformatet, som både *Annaler* og *Antiquarisk Tidsskrift* ble trykket i, men har også trolig vært ment for atlasen, muligens to på én side. Standardiseringen av formatene og den ens målestokken på kartene, 1:380, er nok også grunnen til at Zeuthen flere steder bare har gjengitt utsnitt av et større gravfelt. Bare Mølen-kartet er gjengitt i en annen målestokk, ca 1:2500.

Som vi skal se, ble den opprinnelige planen om et større verk etterhvert forlatt. Årsaken til dette fremgår ikke entydig av korrespondansen, men trolig var det Langes manglende oppfølging som kvalte prosjektet. Dette skyldtes nok dels at samarbeidet med danskene surnet i slutten av 1846 og at selskapets norske avdeling ble nedlagt i 1847. Noe atlas over nordiske oldtidsminner kom aldri ut, men kanskje var det «Atlas for Nordisk Oldkyndighed» som selskapet utga i 1857, og som inneholdt tegninger av oldsaker, en utløper av det opprinnelige prosjektet.

Ikke lenge etter at Zeuthen hadde kommet tilbake til København, henvendte Rafn seg til Lange for å få en ledsagende beskrivelse til tegningene (brev 30. september 1845, RA). Lange erklærer sin interesse i dette (brev 8. oktober 1845, Kgl.Bibl.).

Det glæder mig at Hr. Etatsraaden er tilfreds med Hr. Zeuthens Udbytte [...] En Text til hans Tegninger skal jeg gjerne [...] meddele, naar jeg kan faa et Aftryk af Tegningerne til mig. De ønsker Lokaltetene. Skulde da i saa Henseende ikke et Specialkaart over det Strøg, hvori samtlige hans Tegninger falde være det bedste? [...] Hvis nu ei alt Vinteren stod for Døren skulde jeg nok i Vinter kunne skaffe Underretninger; men i ethvert Tilfælde maatte jeg bestemtere faa opgivet hvad der ønskes.

Men ingenting skjedde verken med kart eller manuskript den vinteren. Tanken tas opp igjen neste vår, da Lange i brev til Rafn (4. mars 1846, NM) takker «forbindtligst» for bøker Rafn har sendt ham. Han sender også sin «ærbødigste Tak» til selskapet for «den mig beviste Hæder ved Optagelse som Medlem.» For å vise seg æren verdig, skriver han til Rafn, vil han gjerne «ret snart [...] tilstille Dem en for Annalene eller Tidsskriftet passende Afhandling fra min Haand». Han diskuterer et par mulige tema, beklager sin knappe tid som skyldes utgivelse av hans klosterhistorie og den forestående flytting til Christiania, og legger så frem sitt forslag:

Jeg er derfor kommen til at tænke paa Oldtidslevningerne paa Brunlaugnæs og Hr. Zeuthens Tegninger deraf. Skulde De, som de før engang skrev, ønske en Text dertil fra min Haand, og Tegningerne eller et løst Rids deraf kunde sendes mig inden Udgangen af April, saa skal jeg, saa sandt jeg bliver frisk, anvende et par Dage til atter at besøge disse Steder, og nedtegne det Fornødne for beskrivelsen. *Mine* Tegninger af Steendysserne m.v. paa Ringa har jeg forlagt enten her eller i Kjøbenhavn, og uden en Copi heraf vil en Beskrivelse af disse mærkelige Levninger ikke blive mulig. Jeg seer, at Worsaae har udgivet et temmelig kostbart Værk om Blekings Mindesmærker. Efter hvad jeg hos Zeuthen saae af Tegninger dertil ligner de meget de Brunlaugnæsiske, og kunde altsaa et Exemplar deraf skaffes mig tillaans, hvis Optegnelserne fra mig ønskes inden min Flytning, vilde det vist være godt for mig, da jeg deri vel vil finde mange Oplysninger.

Vi vet ikke om Worsaaes bok fra 1846 om Blekinges fortidsminner noensinne ble sendt til Lange, boken finnes ikke i katalogen over hans etterlatte boksamling (uten forf. 1863). Risene av Zeuthens tegninger fikk han, slik det fremgår av neste brevsitat, men først etter at han ankom Christiania. Likevel kom det heller ikke i denne omgang noen tekst om Brunlanes' «mærkelige levninger» fra Langes hånd.

I 1847 ble Oldskriftselskabets norske avdeling nedlagt og samarbeidsprosjektene ble dermed innstilt (Skre in prep). Men ideen om å gjøre noe ut av Zeuthens tegninger ble fremdeles ikke oppgitt. I 1848 skriver Lange til en venn av seg, Th. Müller og ber ham lage beskrivelsene til tegningene (kladd til brev datert 2. juli 1848, RA):

En Dansk Tegner Zeuthen befor i 1845 Egnen, og tog Skidser og Grundtegninger af Oldtidslevningerne. Til disse ønskes en beskrivende Text: Her spørges ikke om disse fortvilede Conjecturer og Hypotheser, men alene om paalidelig og skjønson Mands nøiagtige Opgave om Lokalteten (i alle henseende), Maal, Høide, Udseende, mulige Folkesagn [?], knyttet til Levningerne. Vedlagt følger den samling af løse Rids af Zeuthens haand, som jeg i 1846 fik efter Ankomsten hid, og jeg lægger det saaledes betroed i Deres Haand. Størst Opmærksomhed beder jeg Dem anvende 1) fremfor alt paa Feltet i Vervogens Udmark, lige Vest for Nevlunghavn, 2) Dernest paa Lamøen i Vigsfjord og 3) paa Gravhougene i Skoven Øst for Naverfjorden [...]. I Zeuthens (yderst confuse, Massen har overvældet ham) Tegning af Vervogens Udmark, de saakaldte Ringa har jeg indlagt som mig tilhørende 1) et paalideligt Croqui af Halvøen, 2) min Optegning af Steenrøserne i 1842, som maaske ogsaa kunde være Dem til Hjelp.

Langes kroki av røysene på Mølen (Fig. 7) lå altså i hans privatarkiv sammen med dette brevet. Så Müller har nok utført oppdraget og sendt tegningene tilbake, slik Lange ber om.

Müllers beskrivelser lå antagelig til grunn for den slutføringen av prosjektet som fant sted sommeren 1850. Under sitt opphold i København i mai dette året la Lange på selska-

pets møte frem opplysninger om oldtidsminnene i Tjølling og Brunlanes. Opptakten, slik i kjenner den, er følgende seddel datert 24. mai fra Rafn til Lange (RA):

Efter Aftale sender jeg Dem de omtalte Tegninger og Papirer. Det vilde være behageligt, om De vilde give en kort Meddelelse om disse Mindesmærker i det forestaaende Møde i Oldskrift-Selskabet, der rimeligviis afholdes paa Torsdag eller Fredag.

Efterat De dernæst har confereret med Hr. Worsaae kunde de jo meddele en saadan foreløbig Artikkel i Antiquarisk Tidsskrift, uden at Afbildningerne, som bevares i vort Archiv, strax meddeles da de ikke egne sig til at gives i Octavformat.

I Oldskriftselskabets møteprotokoll står det i referatet fra møtet fredag 31 mai: «Hr. Bureauchef Chr. C. A. Lange foredrog Bemærkninger om Oldtidsmindesmærker i det sydlige Norge». I brev fra Lange til hustruen den 28. mai (i NB, han må ha begynt på brevet den dagen og så fullført det noen dager senere) skriver han om dette møtet i Oldskriftselskapet, hvor han «... i en stor Forsamling maatte [...] give nogle Oplysninger om Oldtidsminderne paa Brunlanæs og i Tjølling. Dette gjorde jeg, troer jeg – ret godt». Etter Rafns formulering å dømme, ble tegninger av fortidsminnene benyttet under redegjørelsen. Dette er det siste vi hører om Zeuthens tegninger av fortidsminner i Brunlanes og Tjølling før tegningene på nytt dukker opp i 1968 og 2003.

Også et annet resultat av Zeuthens reise ble oppnådd i 1850, men det skjedde ikke uten komplikasjoner, slik det fremgår av et brev fra Lange til Rafn datert 15. juni 1850 (NM). Brevet gir et ganske interessant, om enn ikke direkte delikat, eksempel på den tidstypiske mangel på bluferdighet om private forhold. For selv om brevet er stilet til Rafn, må Lange som arkivmann ha vært kjent med at det ville bli oppbevart i Oldskriftselskabets arkiv og skrevet av i selskapets kopibok:

Idet jeg vedlagt oversender Herr Zeuthens to Tegninger af Michaels-Hulen i Holder sogn, maa jeg meget beklage, at jeg ikke seer mig i stand til i Disse Dage at gjøre noget ved Bemærkningerne derom. Jeg har nemlig siden i Tirsdags lidt meget Nat og Dag af en stor Byld imellem Næsen og Overlæben, og de idelige varme Grødomslag have saaledes angrebet mit Hoved, at jeg hverken faaer Søvn eller Hvile, ei heller seer mig i stand til at samle Tankerne til at bringe noget sammenhængende paa Papiret. [...] Jeg troer iøvrigt ikke at Tegneren behøver nogen Oplysning fra mig, men han bør anmodes om at oplyse hvad de af ham antydede Maal egentlig betyde.

Michaelshulen, som ligger ved Nordsjø i Skiensvassdraget, ble brukt som kirke i middelalderen. Den ligger langs den naturlige reiseruten fra Brunlanes til Heddal. Zeuthen har nok tegnet den på bestilling fra Lange, som fattet interesse for hulen i forbindelse med sine kirkehistoriske studier. Han diskuterte hulen våren 1845 med Keyser og Munch (Indrebø og Kolsrud 1924:102f). Hulen besøktes i 1848 av Nicolaysen, som skrev en kort omtale av den i Fortidsminnesmerkeforeningens årsberetning for det året.

Lange må likevel ha blitt kvitt sin plagsomme byll og sluppet grøtomslagene. Den 13. juli skriver Rafn til ham igjen og purrer på teksten:

Fra Zeuthen modtog jeg senere det til Lithographering udførte Prospect af St. Michaels Kirke. Denne Tegning lader jeg hermed følge til Deres Bedømmelse og nærmere Bestemmelse, om derved skulde være videre at ændre.

Derfor udbeder jeg mig ved Leilighed Underretning om, naar De vil levere Deres lovede Meddelelse om denne Kirke. Den kunde ønskes om en Maaned Tid.

Man aner en viss utålmodighet fra Rafns side. Det kan Lange også ha ant, for han publiserer en tresiders tekst med tittelen «Notis om St. Michaels Kirkehule i Thelemarken i Norge» (Lange 1850:288ff). Han innleder (Ibid:288) med å skrive at han hermed vil «... meddele nogle Oplysninger om denne Hule, som text for de to Prospector af samme, som Landskabsmaler Zeuthen i 1845 har taget, og som her meddeles». Disse to tegningene er faktisk de eneste fra Zeuthens reise som kom på trykk før i vår tid.

Det var nok ikke bare mangelen på tid som gjorde at Lange stadig unndro seg å skrive om fortidsminnene i Brunlanes og Tjølling. Rett nok flyttet han våren 1846 til Christiania, tiltrådte stillingen som Riksarkivar i mai, og fikk snart nok å gjøre. I 1847 startet han utgivelsen av «Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur», samtidig begynte han utgivelsen av «Diplomatarium Norvegicum», og han publiserte sin avhandling «De norske Klosters Historie i Middelalderen». Likevel var han en mann som fant tid til det han lystet. Når prosjektets med Zeuthens tegninger aldri ble ført helt i havn, skyldes det nok mest at Lange ikke følte seg helt hjemme i det antikvariske arbeidet. Det fremgår av hans takkebrev da han i 1853 ble innvalgt som æresmedlem i Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Han skriver (A. Lange 1933:60):

Min syslen med Fædrelandets Fortidsminnesmærker høre til min tidlige Ungdom, og jeg har forlængst opgivet dem, for at vende mig til en senere Tid, og et andet Felt, hvis Gaader jeg har haabet lettere at kunne løse.

Det er nok gjøremålene i siste halvdel av 1830-årene og tidlig i 1840-årene han sikter til som sin «syslen». Som nevnt foretok han i 1835 og 36 antikvariske reiser og samarbeidet i 1839 med Kraft. Dessuten skrev han i 1838 til Keyser om noen ovale bronsespenner han hadde kommet over og som han tilbød seg å kjøpe inn til samlingen (brev fra Keyser 3. desember, RA). I 1842 lagde han, trolig tilskyndet av Rafn, sin kroki av Mølen. Nicolaysen (1862-66:204) skriver at Lange mens han bodde i Stavern, deltok i utgravningen av tre store røyser på gården Brunla i Brunlanes. Mer presist når dette skjedde, vet vi ikke. Men i 1845 hadde han, så vidt vites, ikke på noen år beskjeftiget seg med oldtidsminnene, og Zeuthens besøk må nærmest betraktes som en forsinket konsekvens av den første kontakten Lange hadde med Rafn i 1839-42. Da planene om atlasen ble utformet, sannsynligvis i 1845, var Lange oppslukt av sine klosterstudier. Samarbeidet med Rafn om Vestfolds oldtidsminner har trolig bakgrunn i hans ønske om å utvikle den gode og viktige relasjonen til Rafn og Oldskriftselskabet.

At det i løpet av denne perioden skjedde en innsnevring av Langes faglige interessefelt, stemmer godt inn i det bildet August M. Lange (1933:20) tegner av sin oldefars utvikling som forsker. Hans tidlige år etter embetseksamen i 1833 var preget av en meget bred interesse, og av at han i forskerarbeidet ikke har gått frem «efter noen bestemt plan eller konsentrert seg om noe bestemt emne». Det finnes heller ingen spor at «noe forsøk på bearbeiding av materialet». En sterkere fokusering og større fordypelse startet først med skrivingen av en lærebok i historie i årene 1837 til 1841 og særlig etter hvert som arbeidet med klosterhistorien utviklet seg fra starten i 1838 til den kom ut første gang i 1847. Siden ble Langes viktigste forskningsoppgaver utgivelsen av skriftlige kilder samt fortsatte studier av middelalderens klostervesen og unionstidens historie. Hans stilling som riksarkivar plasserte ham da også tett på en mengde ubenyttede kilder til denne perioden. Oldtidens levninger kom, som vi har sett, i bakgrunnen.

Så langt og ikke lenger har jeg kunnet følge historien om Zeuthens tegninger av fortidsminner i Vestfold i bøker og brev. Men ennå gjenstår det å se om mer kan leses ut av...

... tegningenes utførelse

Sitatet fra Langes brev til Rafn 4. mars 1846, der han ber om kopier av tegningene, røper litt om hvordan Zeuthen og Lange arbeidet med dem, det samme gjør brevet om tegningene fra Michaelshulen. Brevene gjør det klart at Zeuthens tegninger har blitt utført for flere ulike formål og i flere versjoner. Noen ble laget for fremleggelse i Oldskriftselskapets møter, noen ble laget som forelegg til trykte illustrasjoner, og det bør også ha eksistert rene feltskisser. Endelig har det eksistert dubletter, slik Lange skriver at han hadde fra Mølen, og løse riss, slik Lange ved samme anledning bad om å få oversendt. Hvordan passer de nå i kjente tegningene inn i disse kategoriene?

Tegningene fra Michaelshulen var påført mål, skriver Lange. Også de tre fra Brunlanes har påført mål med tusj penn, for to av dem høyden på en av de bautaene som står i fotkjedden til en haug (Fig. 1 og 2), for den tredje avstanden til en firkantet haug utenfor hovedfeltet (Fig. 3). Alle tre har flere andre påførsler gjort med tusj penn; på alle tre himmelretninger og stedsangivelse, på den fra Askelien også tekstene «Fjeld» på formasjonen i syd. Denne tegningen har også påskriften «Samme Maalestok», underforstått «... som de andre tegninger», som begge er påført målestokk.

Disse påførslene og måten de er gjort på gjør det ganske klart at de tre nyoppdagede tegningene er forarbeidet til bokillustrasjoner. Skjødesløsheten i påførslene viser at dette er forelegg for videre arbeid, ikke endelige produkter. På denne tiden foregikk produksjon av bokillustrasjoner ved at kunstneren laget en tegning som så ble sendt til gravering i kobber, stål eller tre. Man kunne også benytte litografier, altså steintrykk. Selskapets publikasjoner fra denne tiden viser at nesten bare gravering ble benyttet, for det meste stålstikk og kobberstikk. Imidlertid er alle illustrasjonene i Worsaaes to nevnte bøker litografier.

Som vi har sett var atlaset planlagt med ståltrykk og stylografier, som var en lignende teknikk, og Zeuthen hadde helt sikkert disse reproduksjonsteknikkene i tankene da han produserte sine forelegg. Det ble så litografens oppgave å gjøre om ganske skjodesløse påførsler av mål, himmelretninger o.a. til de sirlige påskrifter som f.eks. finnes på flere litografier i Blekinge-boken og i årgangene av Annaler fra denne tiden. Produksjon av tegninger og gravering for publisering utgjorde en meget stor utgiftspost i selskapets regnskaper i disse årene. I 1845 var posten på nesten 600 Riksdaler, ca 10 % av selskapets totale utgifter. Til sammenligning var Langes årslønn 450 Riksdaler.

Men hva så med de fem prospektene som er produsert i brun og grå tusj – er de også forelegg for stålstikk? Bruken av to typer tusj kan tyde på noe annet. Det kan være at man tok sikte på litografier, slik som de to fra Michaelshulen, som i Annaler 1850 er reproduisert som tofargede litografier i grått og brunt. I så fall må planen for illustrering av atlaset ha blitt justert under arbeidet.

Men noen trekk ved prospektene tyder på at denne versjonen var laget med et annet formål for øye. For det første er de signert og datert. Det hadde ingen hensikt på forelegg til trykk i Oldskriftselskabets publikasjoner, der slikt aldri ble påført. For det andre er det på to av dem, samt på Mølen-kartet, påført med blyant korreksjoner som bare kan ha blitt gjort med en ny versjon av tegningene for øye. Under tegningen av bautaen fra Hasle (Fig. 10) som er flankert av en lokal, ung mann, står følgende: «Figuren et godt Hoved mindre og en norsk Bondedreng. Stenen er 9 Alen høi». Den som har skrevet dette må ha vært misfornøyd med proporsjonene i tegningen. Det er det også grunn til, for slik tegningen er gjort, må den unge mannen ha vært ca 2 meter høy. Under tegningen av røysa fra Mølen (Larsen 1986:

Fig. 10. Zeuthens tegning av av bautaen på gården Hasle i Tjølling, ikke langt fra Løve. Denne er blant de seks tegningene som i 1968 ble oversendt fra Nationalmuseet til Oldsaksamlingen. Tegningen er utført i grå og brun tusj. Den første linjen i påskriften under tegningen er åpenbart korreksjoner med sikte på en ny utførelse av tegningen. Trolig er påskriften Langes verk.

Fig. 10) står det «Norske Bønder». Den som har rettet tegningen ønsker at klær etc. skal angi en klarere identitet for de to personene, som i denne versjonen er tegnet for skissemessig til at man kan se hva slags folk det er. Dessuten står det «Smaapukk» i tegningens øvre høyre hjørne, ved siden av et kryss. På bakken foran og til venstre for røysa er det påført slike kryss. Meningen må være at tegneren i neste versjon skal få frem at bakken her består av rullesteiner, og ikke er ganske slett, slik det fremstår i denne versjonen. På kartet over Mølen er det tre påførsler som angir hva slags grunn det er i ulike deler av området. Søndre del av landtungen er påført lys tusj. Dette er forklart med en tekst nede til høyre: «Tuschering betyder Smaastene». Nordøst for skyggeleggingen er det med blyant påført en bølgesignatur og teksten «Græs». Signaturen opphører ved bunnen av den nordre bukten, og litt lenger vest står det «Sand».

Særlig mer enn en gjetning kan det ikke bli, men det er mulig at disse fem prospektene er de tegningene som ble lagt frem på Oldskriftselskabets møte 17. november 1845. Når Zeuthen har signert og datert dem, har han ansett dem som ferdige produkter, og noe annet formål enn illustrasjoner til Langes foredrag på møtet er vanskelig å se for seg. Kartet fra

Mølen ble trolig fremlagt ved samme anledning sammen med prospektet av røysa samt de to bortkomne prospektene derfra. Muligens flere, men sannsynligvis disse åtte har blitt vist frem for tilhørerne til Langes foredrag denne høstdagen i kongens København.

Korreksjonene kan være gjort etter foredraget med sikte på å produsere nye versjoner, og da sannsynligvis for trykking. De må være gjort av en som kjente lokalitetene, trolig Lange selv. Muligens skjedde dette i etterkant av novembermøtet, eller ved et av hans mange senere besøk i København. Tegninger ble, å dømme etter formuleringen i Rafns brev av 24. mai 1850, også fremlagt på møtet den 31. mai dette året. Muligens dreier det seg om den nyoppdagede gruppen av tegninger, eller om et sett som vi ikke kjenner.

De to gruppene av tegninger av fortidsminner i Brunlanes og Tjølling var altså gjort for ulik bruk, den ene trolig som forelegg for produksjon av stålstikk, den andre kanskje for fremleggelse i Oldskriftselskabets møte. Det synes som man har gjort forberedelser for at også disse siste skulle trykkes. De ulike formål for de to gruppene av tegninger kan være grunnen til at de har skilt lag, og så kommet for dagen igjen i to omganger. Trykt ble imidlertid ingen av dem, før de altså ble gjenoppdaget i våre dager.

Som vi har sett, ble det laget flere antikvariske tegninger på Zeuthens norgesreise sommeren 1845 enn de 11 nå kjente fra Brunlanes og Tjølling og de to fra Mikaelshulen. Kan noen av disse fremdeles eksistere? Kan noen av dem vi kjenner ha eksistert i flere versjoner, og kan slike versjoner fremdeles finnes? Ingen av delene kan utelukkes. Av de to siterte brevene ser man at tegninger fra Zeuthens reise er blitt liggende både hos Lange, hos Zeuthen og, som de nyoppdagede, hos Rafn.

Noen av disse sporene har Pentz og jeg nå fulgt, dessverre uten resultat. Jeg har undersøkt det meste av Langes privatarkiv som dels finnes i Riksarkivet, dels i Håndskriftsamlingen i Nasjonalbiblioteket. Til tross for iherdige bestrebelsler fra Pentz' side har det ikke vært mulig å oppspore noen etterlatt samling av skisser og tegninger etter Zeuthen. Opplysningen i Dansk Biografisk Leksikon om at hans skisser finnes i Kobberstikksamlingen, er feilaktig, hevdes det der. Heller ikke familien kjenner noen skissesamling etter Zeuthen. Endelig kan det fremdeles være ting å finne i Oldskriftselskabets ulike arkiver. Sjansene er kanskje størst i Rafns etterlatte arkiv, som inneholder det meste av selskapets korrespondanse og arkivalia frem til hans død i 1864. Rafns arkiv kom til Det Kongelige Bibliotek i 1909 (Jensen og Jensen 1988:212). Arkivet fyller i alt 60 bind og pakker, så den som vil lete har noen dagers arbeid foran seg. Endelig finnes en del aktstykker fra Oldskriftselskabet i Nationalmuseets arkiv. Selv om vi visst må anta at det meste er fremkommet etter de siste oppdagelser og Peter Pentz' påfølgende målbevisste leting, kan tegninger ha blitt lagt feil eller stukket seg bort.

160 år er gått siden Christian Zeuthen reiste rundt i søndre Vestfold og tegnet fortidsminner. I løpet av de mange år er en rekke av hans tegninger og skisser gått tapt, og vi kan være lykkelige for at noen overhodet har blitt tatt vare på. Sjansene for at flere er bevart synes små, men helt kan det ikke utelukkes at enda flere tegninger fra Zeuthens norgesreise kan dukke opp. For dype er arkivenes gjemmer...

Summary

Five maps of gravemounds in Brunlanes and Tjølling parishes, Southern Vestfold were recently rediscovered in Nationalmuseet in Copenhagen. Three of them are discussed here

(Figs. 1-3). Investigation in Danish and Norwegian archives revealed that the drawings, together with six others, which were discovered in 1966 (Larsen 1986), were made by the Danish artist C.O. Zeuthen in 1845. They were commissioned by C.C. Lange, one of the four leading Norwegian historians at the time. The production of the drawings were one of two projects taken up by the Norwegian section of *Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab* (KNO), based in Copenhagen, which was the leading organisation in Scandinavian historic and antiquarian research at the time. The Norwegian section was established in 1845, and was closed down only two years later.

Norwegian historians and antiquarians had until 1845 pursued an independent course with the aim to establish Norwegian historic research as a foundation for a national identity and political and cultural independence. The cooperation established in 1845 was prompted by a lack of means to finance publication of the many important sources concerning Norwegian history, and also by a wish to gain control of the scholarly quality in KNO's publication of such sources from Danish archives. These hopes soon proved futile.

The drawings were intended to be published in a Scandinavian Archaeological Atlas, probably planned to resemble Worsaae's regional study from Blekinge published 1846, also illustrated by Zeuthen (Figs. 8-9). The three drawings discussed here proved to contain interesting information on gravemounds which no longer exist. The quality of the documentation is discussed and is shown to be good, with some reservations concerning standardisation of the shape of the mounds and stone settings.

The search for the history of the drawings also led to the discovery of a formerly unpublished map of the prominent cemetery at Mølen in Brunlanes, drawn by Lange in 1842 (Fig. 7). The information on this map is discussed in relation to Zeuthen's map (Fig. 5) and professor Marstrander's map from 1972 (Fig. 6), and new information concerning the cemetery is identified.

Forkortelser

Ab	– Foreningen til norske Fortidsminnesmærkers Bevaring, Aarsberetning
Annaler	– Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie, København
Askeladden	– Databasen for kulturminner, Riksantikvaren http://159.162.103.56/sok/
Kgl. Bibl.	– Det Kongelige Bibliotek, København
KHM	– Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo
NB	– Nasjonalbiblioteket, Oslo
NM	– Nationalmuseet, København
RA	– Riksarkivet, Oslo

Litteratur

- Andersen, P. S. 1960: *Rudolf Keyser. Embetsmann og historiker*. Oslo.
- Berg, L. 1911: *Brunlanes. En bygdebok*. Kristiania.
- Blindheim, C. 1974: Bosetningshistorisk oversikt. J.W. Krohn-Holm (red.): *Tjølling Bygdebok*, bd. I, pp.115-126. Tjølling.
- Dahl, J. C. 1837: *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*. Dresden.

- Grieg, S. 1943: *Vestfolds Oldtidsminner*. Oslo.
- Hougen, B. 1924: *Grav og gravplass. Eldre jernalders gravskikk i Østfold og Vestfold*. Kristiania.
- Indrebø, G. og Kolsrud, O. 1924: *Lærde brev fraa og til P.A. Munch*. Fyrste bandet. Oslo.
- Indrebø, G., Kolsrud, O., Knudsen, T., Seip, J.A. 1955: *Lærde brev fraa og til P.A. Munch*. Andre bandet. Oslo.
- Jahnsen, A. 1992: *Brunlanes. En bygdebok*. Bd III del 1. Larvik.
- Jensen, I. og Jensen, J.S. 1988: Det Kongelige Nordiske Oldskriftsekabs breve 1825-1864. Dansk kulturformidling på verdensplan. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, pp. 211-219.
- Jensen, J. 1992: *Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet*. København.
- Kraft, J. 1822: *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Jarlsbergs og Laurvigs Amt*. Christiania.
- Kraft, J. 1840: *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Det Søndenfjeldske Norge. Anden Deel. Anden omarbeidede udgave. Christiania.
- Knudsen, T. og Andersen, P.S. 1971: *Lærde brev fraa og til P.A. Munch*. Tredje bandet. Oslo.
- Lange, A. J. 1917: *Slektebok over en fra Holsten til Norge indvandret slekt Lange*. Christiania.
- Lange, A. 1933: Christian C. Lange. Bidrag til en biografi. Utrykt hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Larsen, J. H. 1986: Noen akvareller av fornminner fra søndre Vestfold. *Viking*, pp. 81-95.
- Marstrander, S. 1973: Gravrøysene på Mølen. *Nicolay*, pp.15-34.
- Marstrander, S. 1976: Gravrøysene på Mølen. Med et tillegg av B.E. Alfsen. *Viking*, pp. 11-59.
- Mikkelsen, E. 2004: Før Historisk Museum – Universitetsmuseenes eldste historie. J. Bergstøl, A.A.Perminow, og A.C. Eek: *Kulturhistorier i sentrum. Historisk Museum i 100 år*, pp. 37-59. Oslo.
- Moltke, E. 1958: *Jon Skonvig og de andre runetegnerne*. København.
- Nicolaysen, N. 1862-66: *Norske fornlevninger*. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1867: Tillæg til Norske Fornlevninger. *Ab*, 1867.
- Nicolaysen, N. 1869: Tillæg til Norske Fornlevninger. *Ab*, 1869.
- Nicolaysen, N. 1878: Tillæg til Norske Fornlevninger. *Ab*, 1878.
- Nicolaysen, N. 1887: Tillæg til Norske Fornlevninger. *Ab*, 1887.
- Skre, D. in prep: De første norske oldforskere og deres danske venner.
- Uten forfatter, 1863: *Catalog over Rigsarchivar Chr. C.A. Lange's efterladte Bogsamling (især bestaaende af historiske Værker) : der bort sælges ved Auktion ... den 9de Marts 1863 og følgende Dage*. Christiania.
- Worsaae, J.J.A. 1844: *Runamo og Braavalleslaget. Et Bidrag til archæologisk Kritik*. København.
- Worsaae, J.J.A. 1846: *Blekingske Mindesmærker fra Hedenold, betragtede i deres Forhold til de øvrige skandinaviske og europæiske Oldtidsminder*. København.

Hva antikvar Nicolay Nicolaysen ikke fant på Opstad i Tune, Østfold

Norges første antikvar Nicolay Nicolaysen hadde en vel 40 år lang karriere som arkeolog. I følge ham selv «lot han utgrave om lag 1400 gravhauger over store deler av Øst- og Sørlandet» (Hougen 1954:35). Andres Hagen (1997:17) estimerer antallet til 2000 gravhauger. Undersøkelsene foregikk med hjelp av tilfeldig engasjerte bønder eller tjenestefolk under overoppsyn av en ekspert; eksperten foretok den verbale dokumentasjonen av funnomstendigheter og gjenstander.

Nicolaysen (1874) beskrev en metode for utgravning av gravhauger for sine samtidige. Vi bør kunne regne med at han fulgte sine egne anvisninger. Han anbefaler at det graves fra litt innenfor haugens kant fra alle sider inn mot midten; midten markeres med midtstokk. Alle funn skal måles inn med (kompass)retning og målebånd fra midten; høyden måles fra aar til haugens topp ved midtstokken – før denne fjernes.

Man har diskutert om Nicolaysens angivelser av mål og retninger er til å stole på; dommen har til dels vært hard. Bjørn Hougen (1954:35f) sier at «de presise iakttagelser, for ikke å tale om plantegning, brød han seg lite om. ... fra første til siste år grov og beskrev (han) sine gravninger etter samme oppskrift og fulgte ikke med i tiden».

Hagen (1951:50) mener at når det gjelder undersøkelsene på By i Løten er «storparten av denne gravplassen ... gjenstand for en summarisk form for utgravning. ... På kort tid ble hele gravfeltet rasert og etter våre mål er Nicolaysens undersøkelser under enhver kritikk».

Charlotte Blindheim er langt mer differensiert. I forbindelse med publiseringen av Kaupang-undersøkelsene vurderer hun hans tidlige utgravninger og metoder av gravfeltet på Kaupang (Blindheim 1977, Blindheim et al. 1981). Hun postulerer at det aldri er gjort noe alvorlig forsøk på å skaffe dypere innsikt i målsetning og metode for feltundersøkelsene hans (Blindheim 1977:13), og hun konkluderer til slutt at når det gjelder Kaupang og andre gravplasser i Vestfold: «...har han *etter tidens krav* gått samvittighetsfullt frem, og *vi må kunne stole på hans observasjoner og rapporter*» (Ibid:25).

Selv om enkeltes skepsis til Nicolaysens opplysninger om haugenes størrelse og funnforhold har vært fremhevet, er det likevel dem som har uttalt seg mest kritisk, som benytter opplysningene hans uten en grundigere analyse av informasjonen han gir.

Jeg vil i denne artikkelen se *igjen* på mine egne vurderinger av Nicolaysens feltopplysninger for Østfold og Vestfold (Løken 1974:19-27). For omlag tretti år siden konkluderte jeg med at hans metoder ikke sto tilbake for andres i samtiden. Informasjonen var presis nok til å kunne brukes i analyser av gravhaugenes *form og størrelse*; informasjon om *innholdet* i hau-

gene var vanskeligere å bruke. Det var først etter 1950 det skjedde en forbedring i metodikken knyttet til undersøkelser av gravhauger i Norge; en begynte å grave lagvis, benyttet kryssprofiler og laget detaljert plan- og profiltegninger (Ibid: 23).

En alvorlig vanskelighet når en ønsker å vurdere Nicolaysens utgravninger, er opplysningene om hvor de enkelte haugene ligger på de ulike gravfeltene; unntaket er Kaupang (Blindheim 1977:16f). Vanligvis utarbeidet han ikke kart over hele gravfeltet, men nøyde seg med å omtale de haugene han undersøkte. Innberetningene starter som oftest med en beskrivelse av *Haug 1*; en haug som ligger et visst antall skritt i en retning fra et klart definert sted (hus) i samtiden. Deretter følger beskrivelsen av haug 2, som beskrives ut fra et oppgitt antall skritt og retning fra haug 1. Det skal ikke mange ledd med opplysninger av denne art, før en sitter igjen med en omtrentlig formening om hvor på gravfeltet en befinner seg – hvis området fortsatt er bevart. En må som regel forsøke å identifisere «Nicolaysens hauger» ut fra dem som fortsatt finnes i dag; en ikke alltid lett oppgave. Lykkes en med slik identifisering, vil en også kunne kontrollere Nicolaysens opplysninger om form og størrelse.

Nicolaysen og gravfeltet på Opstad

Opstadgravfeltet i Tune, Sarpsborg kommune i Østfold er et av de største gravfeltene fra jernalder i Øst-Norge. Det ligger på gårdene 72/1-4, og 73/2, og har en utstrekning på om lag 500 m NS og 250 m ØV. Det omfatter i alt vel 150 synlige gravanlegg med variert utforming. Her finnes vel 10 enkeltstående og en rekke med 8 bautasteiner, 4 steinsetninger, ca 130 runde gravhauger fra lave anlegg av stein til høye kuplete jordhauger, 10 langhauger, 1 trekantet haug med innsvungne sider og 5 hulveispør. Gravfeltet er undersøkt og kartlagt med ujevne mellomrom (Løken 1978:133).

Den eldste beskrivelsen av feltet ble gjort av Lorentz Diderik Klüwer i 1823. På grunn av Nicolaysens gjengivelse av denne beskrivelsen (Nicolaysen 1866:19) vet vi at feltet har vært større og det store antall bautasteiner og steinsetninger gjorde feltet særlig bemerkelsesverdig.

Anders Lorange er den første vi vet har foretatt utgravninger på gravfeltet. Han lot utgrave 6 hauger på feltets sørlige del i 1869 (Lorange 1870:100); fire av dem kunne dateres til yngre jernalder.

Nicolaysen var den neste; han foretok utgravninger i årene 1898-1902. Han undersøkte i følge innberetningene i fortidsforeningens årbøker 40 runde gravhauger, fem langhauger, to trekantete og to runde steinsetninger. Han lot haugene bli restaurert etter undersøkelsene, fordi han ønsket at feltene skulle framstå slik de var da han kom dit.

Erling Johansen og Aslak Liestøl fikk laget et kart over gravfeltet tidlig på 1960-tallet. De nummerete haugene, men deres nummerering tok ikke hensyn til Nicolaysens nummerering. De begynte i gravfeltets nordvestre kant og fortsatte sørover på feltet. Oppmålingen skyldtes at et grustak truet mange av gravene i feltets nordligste deler, og Fredrik Gaustad undersøkte derfor i 1962 tre runde hauger, en steinlegning med midtbauta og reiste hjørnestein samt en ødelagt flatmarksgrav.

I 1967 ble hele feltet registrert for Økonomisk Kartverk ved Elizabeth Skjelsvik, Jane Foor og Kjellaug Hov, men utgangspunkt i kartet fra 60-tallet. De forsøkte også å identifisere en del av de haugene som Lorange og Nicolaysen lot utgrave, uten at disse er sikre.

Selv undersøkte jeg 16 hele eller delvis ødelagte gravhauger i 1975-76 i forbindelse med utvidelsen av fylkesveien gjennom feltet (Løken 1978). Haugene dekket også over 15 branngraver og en ubrent grav, anlagt under flat mark, men delvis markert med bautasteiner. Dessuten overlignet to hauger storparten av et 18-20 x 7 m stort langhus fra overgangen mellom bronsealder og førromersk jernalder (Løken 1998:178). Siden fire av dem som ble undersøkt i 1975-76 er identisk med hauger Nicolaysen lot undersøke, innebærer dette at 70 hauger og steinsetninger er undersøkt i løpet av vel 100 år.

Jeg var klar over at Nicolaysen hadde foretatt utgravninger i området vel 75 år tidligere allerede fra starten av, og det ble raskt tydelig at flere av haugene vi undersøkte, hadde vært utgravd tidligere. Den gangen gjorde jeg ikke forsøk på å korrelere våre resultater mot Nicolaysens. Imidlertid gir denne situasjonen en sjelden mulighet til å kikke Nicolaysen i kortene; både hans opplysninger om gravhaugenes form og størrelse og funnene.

Jeg vil derfor først prøve så langt det lar seg gjøre, å korrelere «Nicolaysens hauger» med de haugene som ble registrert og kartfestet av Johansen og Liestøl og forsøke å forstå hvor på gravfeltet Nicolaysen utførte sine undersøkelser. Deretter vil jeg se mer detaljert på hvordan Nicolaysens opplysninger om haugenes form og størrelse stemmer overens med de haugene som ble undersøkt på nytt på midten av 1970-tallet. Hvordan fungerte hans metoder? Hva overså han? Hvilken informasjon gikk han glipp av? Er det mulig å konkludere noe om hvor brukbar Nicolaysens gravninger er i forhold til mer moderne analyser av andre gravfelt hvor han har vært involvert?

Hvilken del undersøkte Nicolaysen?

Han foretok utgravninger på tre gårdsbruk på Opstad; (jmf. Fig. 1). 21 hauger ble undersøkt på Opstad nordre, (72/2) i 1898-99 (Nicolaysen 1899, 1900). Deretter fortsatte han på det utskilte bruket Haraldstad (72/3) i 1899 og 1901, hvor 13 hauger, en steinsetning og en trekantet haug med innsvungne sider og bautasteiner ble gravd ut (Nicolaysen 1900, 1902). Til sist grov han ut 7 hauger på 72/1 i 1901 og 1902 (Nicolaysen 1902, 1905). Gravfeltet strakte seg inn på gården Visters grunn, og på denne delen undersøkte han fire runde og en trekantet haug i 1901 (Nicolaysen 1902).

Det viste seg dessverre at det bare var mulig med akseptabel grad av sikkerhet å korrelere «Nicolaysens hauger» med «gravfeltskartet fra 1960-tallet» på to av områdene (72/2 og 72/3) ut fra hans stedsangivelser, mens forsøkene på å stedfeste de 7 haugene på 72/1 vest for fylkesveien ikke gir noen sikre identifikasjoner. Men før jeg går videre er det nødvendig å bestemme hvor langt et «skritt» er i meter; fordi Nicolaysen alltid oppgir avstand mellom haugene i skritt. Heldigvis er Opstadfeltet egnet for å si noe mer bestemt om dette.

På Opstad (72/3) ligger en rund steinsetning på østsiden av den gamle veitraséen opp til rætt (Nicolaysen 1900:61). Den *må* være identisk med grav 47 på fig 1. Nicolaysen oppgir at steinsetningen lå 107,48 m nordenfor merkesteinen som finnes i grensen mellom 72/2 og 72/3; en grense som ble etablert i 1859 (Grøndahl 1988:315). Fordi grensen har ligget fast til vår tid, har jeg foretatt en oppmåling; avstanden mellom grensen og steinsetningen er 125 m. Det er utelukket at det har vært flere steinsetninger i området. Nicolaysens avstandsmål må være feilaktig, selv om han gir inntrykk av en oppmåling med stor nøyaktighet. Han beskriver også en trekantet haug med tre endestein og midtbauta (som han lar reise opp) og

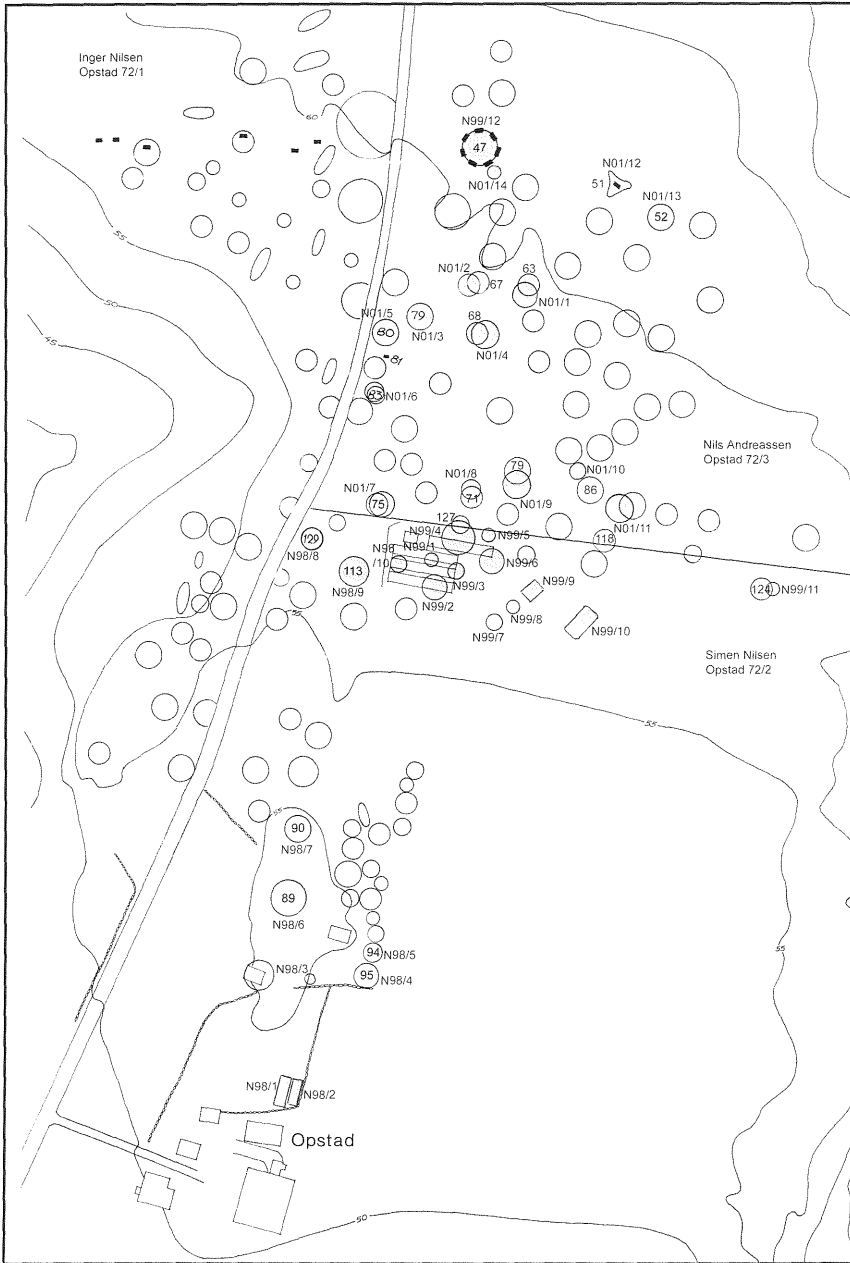

Fig. 1. Kart over gravfeltet på Opstad, gnr, 72, Sarpsborg k, Østfold. Nummer inne i haugmarkering er etter kart av Johansen og Liestøl. Skraverte hauger er plassert etter Nicolaysens retnings- og avstandsangivelser. Disse haugenes nummer (for eksempel N98/6) betyr Nicolaysen, utgravningsår (1898) og Nicolaysens haugnummer det år (6). Kart: Trond Løken.

som ligger ca 50 skritt SØ for steinsetningen (Nicolaysen 1902:206). Dette må være kartets grav 51. Avstanden mellom de to anleggenes ytterkanter er 42 meter, målt ut fra kartet. Dette innebærer at «et skritt» bør i gjennomsnitt være 0,84 m. Det synes rimelig å benytte en skrittlengde på 0,8 m i forbindelse med de avstandene han oppgir om forholdene på gravfeltet på Opstad. En skal imidlertid ikke se bort fra at dersom det er Nicolaysen selv som foretok «oppskriften» mellom haugen, er denne skrittlengden kanskje noe i overkant for den 84 år gamle antikvaren, særlig her hvor det er litt ulendt. Et skritt på 0,8 m synes å ha vært i lengste laget enkelte steder når vi vurderer beskrivelsene hans i forhold til sikkert bestemte hauger og avstanden mellom dem i meter. Vi må derfor kun benytte en omgjøring fra skritt til «meteravstand» som veiledende, og vurdere terrenget samtidig. Der hvor meteravstanden synes å være for stor i forhold til de faktiske forhold, må vi ikke uten videre avvise en mulig korrelasjon fordi det ikke passer at «et skritt» er 0,8 m.

Nicolaysen oppgir dessuten en NV-SØ retning mellom steinsetning og trekanthaugen; på Fig 1. ligger haugen ØSØ for steinsetningen. Nicolaysen har angitt at kompass skal brukes for å gi retninger i forhold til midtstokken ved oppmåling av funn i gravhaugene (Nicolaysen 1974:127). En burde derfor kunne regne med at retningsangivelsene mellom gravhaugene er tuftet på bruk av kompass, men fordi han kun benyttet åtte retninger (N, NØ, Ø, SØ, S...), må retningsangivelsene hans bli omtrentlige. Denne erkjennelsen må en ha i tankene når en forsøker å sammenligne Nicolaysens opplysninger mot kartet fra 60-tallet.

Med utgangspunkt i noen *sikkert* korrelerte hauger (fra Nicolaysen opplysninger og Johansens og Liestøls kart), har jeg ut fra Nicolaysens opplysninger om haugenes størrelse, innbyrdes avstand og retning, konstruert et *nytt* kart hvor «Nicolaysens øvrige hauger» burde ha ligget. (Fig. 1). De konstruerte haugene er markert med gråtone. Selv om han undersøkte gravminner på dette feltet gjennom flere år, nummerte han dem slik at de lett kan forveksles. Han startet på nytt hvert år med haug 1. For å gjøre dette noe mer begripelig har jeg valgt å nummerere dem både med årstall og nummer. (N98/2) betyr at denne ble undersøkt i 1898 og det var den andre haugen han «lot utgrave» dette året. N99/2 finnes også, slik vi finner N0/2 og N01/2 bare innenfor noen hundremeter.

Den sørlige delen av gravfeltet

Dette omfatter gravene som ligger sør for gårdsgrensen mellom 72/2 og 73/3. Når det gjelder undersøkelsene hans her på 72/2 er det en opplysning som gjør at en kan bestemme den med stor sikkerhet. Han (1899:63) sier at haug 6 ligger på toppen av en knaus. Den eneste knausen dette kan være, er den som ligger vel 90 m N for N-siden av låven. Haugen skal ha vært 18 m i tverrmål; på Fig. 1 er den markert med nummer 89; den er målt til 13 m i diameter, mens ut fra kotene bør den være 16-17 m. Haugen har hatt en 2,0 m lang helle som bautastein. Lorange hadde også undersøkt denne haugen, men han gjorde ingen funn; Nicolaysen fant en samling av kull og brente bein, deriblant bjørneklør.

Begynner vi med langhaugene 1 og 2 som han undersøkte i 1898 (Ibid: 62) skal de to ligge 30 skritt (25 m) NØ for NV-hjørnet til låven på bruket. De er ikke registrert på Johansens og Liestøls kart, men de må ha ligget rett N for et ØV-gående gjerde som i Ø svinger mot N. Haug 3 (1898) skal ligge ca. 66 skritt (50 m) NØ for 1-2 og samtidig N for et gjerde som danner S-grensen for et skogholt. Dette gjerdet finnes igjen på kartet, men den lille haugen (vel 4 m i diameter) er ikke bevart til vår tid. Fordi den også skal ligge 25 skritt (20 m)

S for haug 6 (= 89 på Fig. 1), har jeg plassert den slik at den tilfredstiller rimelig godt de oppgitte tre opplysningene. Samtidig er det samsvar mellom haug 4 og 5 og Fig. 1s nr. 94 og 95; de ligger 12-14 m Ø for haug 3, slik Nicolaysen opplyste og tett sammen, slik han også beskrev (Nicolaysen 1899: 63).

Nicolaysens haug 7 skal ligge 17 skritt (13-14 m) N for haug 6; dette stemmer godt med haug 90 på Fig. 1. Haugen skulle ligge på et berg; det gjør nettopp haug 90. Haug nr. 8 skal ligge 120 skritt (90-95) m N for haug 7 og tett inntil skigarden langs Opstadveien. Disse opplysningene stemmer godt overens med haug 129; den har en slik beliggenhet. Under utgravningen i 1976 konstaterte vi at den var fullstendig utgravd tidligere, og vi var ikke i tvil om at dette var en av de haugene som Nicolaysen hadde undersøkt tidligere. Han oppgir et tverrmål på 8,7 m; mens tverrmålet langs ØV-profilen vår var 8,0 m.

Haug 9 skal ligge 7 skritt (6 m) SØ for haug 8 (kartets 129); dette tilsvarer rimelig bra med kartets haug 113, men her er avstanden målt til 9 m. Haug 10 skal ligge 10 skritt (8 m) Ø for haug 9, men denne må ha blitt fjernet før kartet ble laget, sannsynlig på grunn av reveburene som ligger Ø for kartets haug 113.

Han fortsatte utgravningene på denne delen av feltet i 1899, og grov ut 9 runde og 2 langhauger. Han oppgir ingen referanser til noen sikre punkter som vi sikkert kan identifisere med undersøkelsene fra året før. For å skape litt ekstra kaos, starter han igjen med haug 1. Den ligger 9 skritt (7 m) Ø for haug 10 som han undersøkte året før (Nicolaysen 1900: 59-61). Vi har konstatert at den må ha ligget der hvor reveburene nå står. Alle de øvrige haugene han undersøkte dette året er målt ut fra *denne første haugen* (Haug 1 fra 1899 eller N 99/1). Flere må ha ligget der reveburene står eller litt mer mot Ø. På grunnlag av Nicolaysens opplysning om retning og avstand mellom to og to hauger, og haugenes oppgitte diameter, har jeg konstrueres et mulig kart over denne delen av gravfeltet, som viser at haugene han undersøkte dette året lå relativt tett samlet (jmf. Fig. 1). Det må understrekes at jeg hadde i tankene at Nicolaysen kun benyttet 8 himmelretninger da jeg konstruerte kartet; retningene kan ha avveket fra dette i virkeligheten. Denne feilkilden fører til at haugene framstår som mer samlet eller mer spredt enn de faktiske forholdene. Det bildet som tegnes er en visualisering av de opplysningene vi har, og som ellers er svært vanskelige å se helhetlig.

Legger vi rekonstruksjonsskissen over gravfeltskartet fra 1960-tallet, og plasserer haug 8 (fra 1898) over haug 129, og tar hensyn til at Nicolaysens N-S linje ikke nødvendigvis er helt eksakt, men kan være mer NNV-SSØ, er det mulig at haug 4 (fra 1899) tilsvarer kartets haug 127, som ligger på grensen mellom 72/2 og 72/3. Er denne lille vridningen av retningen korrekt, vil haug 11 (fra 1899) tilsvare kartets nr. 124 som er den østligste haugen på 72/2.

Ut fra opplysningene om de 10 haugene han undersøkte i 1898, kan vi med rimelig grad av sikkerhet klare å rekonstruere posisjonen for 10 av dem. Fire er fjernet før kartet ble tegnet, mens de andre seks haugene kan relateres til eksisterende gravhauger. En ble undersøkt på nytt i 1975. For haugene fra 1899 kan det konstateres at ingen er sikkert identifisert med haugene som er registrert i kartmaterialet, men vi kan slå fast at alle, bortsett fra haug 11 lå tett samlet like S for 72/2 nordre grense innen et område ved reveburene, som var om lag 70 x 35 m og som har hatt en orientering NV-SØ. Ut fra denne erkjennelsen kan en trekke fram at Nicolaysens haug 4 og 11 (fra 1899) er identiske med haug 127 og 124 på gravfeltkartet.

Den nordlige delen av feltet

Nicolaysen konsentrerte sine undersøkelser i 1900 og 1901 i et felt som omfatter haugene nord for gårdsgrensen mellom 72/2 og 72/3 og som avgrenses i vest av veien som går gjennom feltet. For å finne fram til hvilke han grov ut, burde vi kunne ta utgangspunkt i steinsetningen som han grov ut i 1899 og omtaler (1900:61). Det er i utgangspunktet nesten umulig å finne fram til eksakt hvilke hauger han undersøkte disse årene fordi vi ikke klarer å identifisere haug 1 fra 1901. Det skyldes at det ikke finnes noen haug som ligger 34-35 m SV (42 skritt) for steinsirkelen, slik 1901/1 skal gjøre. Jeg har forsøkt ad ulike veier å finne fram til sannsynlige hauger, men ut fra andre av hans opplysninger, er det også vanskelig å finne fram til dem han undersøkte. Haug 156 på kartet fra 1960-årene kunne tenkes å passe inn; den ligger 40 m SV for steinsetningen. Da vi undersøkte denne i 1975, kunne vi konstatere at den ikke hadde vært undersøkt tidligere (Løken 1978:142).

Det som imidlertid er sikkert er at gravhaug nr. 79, 80 og 83 har vært undersøkt av andre enn vanlige gravplyndrere. Høyst sannsynlig er dette Nicolaysen; det er hevet over enhver tvil at han foretok undersøkelser i denne delen av gravfeltet. Ut fra dette antar vi med rimelig stor sikkerhet at haug 79 og 80 tilsvarer Nicolaysen 1901/3 og 1901/5, ut fra hans egen beskrivelse (1902: 203). Han oppgir at haug 1901/5 var 7,9 m i diameter, mens haug 80 ble vurdert til 9,5-10,0 m (Løken 1978:143). Den viktigste opplysningen er likevel at i NØ var bunnen belagt med flate steiner i en bredde på 60 cm. Det stemmer overens med hellelegningen vi dokumenterte sentralt i haug 80 (Løken 1978: fig 13). Vi kunne også konstatere at denne haugen var undersøkt med en 4,5 m bred sjakt fra N til et stykke forbi midten; en metode som ble brukt på annen halvpart av 1800-tallet, men dog ikke anbefalt av Nicolaysen (1874:125). Han skriver at 1901/5 ligger 2 skritt vest for 1901/3 (Nicolaysen 1902: 203), og dette stemmer godt fordi haug 80 ligger knappe 2 m vest for haug 79. Haug 1901/3 skal i følge beskrivelsen hans ha vært 10,5 m i diameter; vi målte den under vår undersøkelse til ca 12 m (Løken 1978: 142). Nicolaysen forteller om funn av 18 ildskadete glassperler i denne haugen; vi fant 5-6 ildskadete grønne og hvite glassperler i sentralgraven i haug 79. Både ut fra beliggenhet og funn er det meget sannsynlig at haug 79 tilsvarer Nicolaysens 1901/3. Haugen var blitt undersøkt med en nær 6 m bred sjakt fra SV til like forbi midten, hvor deler av primærgravens innhold var oppsamlet.

Denne, etter min mening, sikre identifikasjon av haugene Nicolaysen 1901/3 og 1901/5, innebærer at haug 83 må være Nicolaysen 1901/6. Opplysningene om at haug 6 (1901) skal ligge 16 skritt (13 m) sør for 1901/5 blir bekreftet ved avstanden på kartet over gravfeltet. Nicolaysen oppgir størrelsen på denne haugen til 7 m; vi målte den til 6,2 m i 1975 (Løken 1978:144). Vi målte fra innsiden av fotgrøften, men dersom en beregner haugens diameter fra overgangen mellom haugens kurvatur og det flate omgivende terrenget, fordi fotgrøften ikke var synlig, ville haugens diameter vært 7,0 m ØV og 7,4 m NS. Haugen var undersøkt med en gjenfylt sirkulær nedgravning med en diameter på 3,6 m omkring haugens midtpunkt. Dette passer med Nicolaysens anbefalte metode for undersøkelse av gravhauger, selv om en kan si at den bremmen som er satt igjen i haugens ytterkant synes klart større enn anbefalt (Nicolaysen 1874:126).

Fordi vi kan rimelig sikkert stedsbestemme de tre haugene mot kartet, kan vi vende tilbake til haug 1901/1-2 og 1901/4 for å se om det nå kan være mulig å identifisere disse.

Haug 1901/3 skal ligge 13 skritt (10-11 m) SV for 1901/2. Vi kan konstatere at haug 79 ligger 13-14 m SV for haug 67. Ingen andre hauger ligger bedre til, så rimeligvis er haug 67

identisk med haug 1901/2. Nicolaysens 1901/4 skal ligge 16 skritt (13 m) øst for 1901/3. Ut fra kartet ligger haug 68 12 m ØSØ for haug 79. Her er det heller ikke noen andre hauger som ligger bedre til. Det er rimelig å slutte at Nicolaysens haug 1901/4 tilsvare kartets haug 68.

Er det riktig at Nicolaysens haug 1901/2 tilsvare haug 67 på kartet, må 1901/1 være kartets haug 63. Nicolaysen opplyser at haug 1901/2 skulle ligge 14 skritt (11 m) V for 1901/1, og haug 67 ligger 10 m vest for haug 63. Det problematiske med denne identifikasjonen er at haug 63 ligger 39 m SSØ for steinsetningen, mens Nicolaysen angir at 1901/1 skal ligge 42 skritt (34-35 m) SV for den samme.

Det er en kjent sak for de fleste som har drevet oppmåling i felt ved hjelp av kompass og målebånd eller utskritting, at en av og til forveksler retninger som SV og SØ. Etersom jeg mener å være på trygg grunn med hensyn til stedsbestemmelsen for 1901/2-6, må det bety at opplysningen til Nicolaysen om at haug 1901/1 ligger 42 skritt i SV for steinkretsen må være feilskrift for SØ. Avstanden mellom steinsetningen og haug 63 som er 39 m, avviker så vidt lite fra Nicolaysens 42 skritt (34-35 m) at det ikke utgjør noe grunnlag for å trekke konklusjonen i tvil. Det finnes heller ikke noen alternativer i SØ-lig retning; ingen ligger nærmere steinsetningen, enn si ligger i riktigere avstand til Nicolaysens 1901/2 (haug 67).

Haugene 1901/7-11 ligger 43 skritt S for haug 83 (1901/6) og videre østover. Dette innebærer at de ligger helt syd på denne delen av feltet som i dag befinner seg på 72/3 og rett nord for gårdsgrensen mot 72/2.

Kartkonstruksjonen (Fig. 1) er laget etter Nicolaysens beskrivelser (1902:203-5). Jeg har tatt utgangspunkt i de sikkert bestemt haugene 1901/5-6 (haug 80 og 83). Dette viser at det neppe er noen tvil om at Nicolaysen 1901/7 er identisk med haug 75, som ligger svært nær gårdsgrensen. Avstanden 1901/6 til 1901/7 oppgir Nicolaysen til 43 skritt (ca 35 m); dette er noe mer enn de 30 m som kommer fram av kartet, men skal 1901/7 ligge N for gårdsgrensen, er det bare haug 75 som oppfyller kravene. Er identifikasjonen rett, viser dette at skritt-lengden i dette tilfelle bare er 0,7 m, og at skrittavstandene omgjort til meter må betraktes som omtrentlige.

Mot øst fra haug 1901/7 skal i denne delen av gravfeltet haug 1901/8 ligge. Avstanden er oppgitt til 35 skritt (28 m), og videre fra denne ligger 1901/9 ytterligere 7 skritt (5-6 m) mot øst. Opplysningene passer godt med haug 71 og 79. Det finnes ingen alternativer til disse to, så bestemmelsen av disse tre haugene bør kunne vurderes som ganske sikker.

Haug 1901/10 skal ligge 18 skritt (14-15 m) Ø fra 1901/9. Det finnes ingen haug i omtrentlig denne avstanden, men haug 87 ligger 10 m ØSØ, mens haug 86 ligger 20 m ØNØ for 1901/9. Fordi vi vet at haug 1901/11 skal ligge 15 skritt (12 m) SØ for 1901/10 og N for gårdsgrensen til 72/2, passer 86 best for 1901/10, mens haug 118, som delvis ligger inn på 72/2, passer best som 1901/11. Dette bør stemme fordi avstanden mellom dem er 12-13 m, og 118 ligger ØSØ for 86.

Denne korrelasjonen mellom 1901/10-11 og haug 86 og 118 på kartet er mer usikker enn de tre andre korrelasjonene i *denne* delen av gravfeltet som befinner seg sørligst på 72/3. At det dreier seg om denne delen av gravfeltet er det i hvert fall ingen usikkerhet om.

Den trekantete haugen 1901/12 ligger 42 m ØSØ for steinsetningen. Den har fått nr. 51 på kartet fra 60-tallet; den ligger helt nordligst på den delen av gravfeltet under toppen av Ramorenen. Haug 1901/13 skal ligge 12 skritt (9 m) SØ for denne trekantete graven. Dette samsvarer svært godt med haug 52 på kartet; andre alternativer er ikke aktuelle.

Den siste haugen som Nicolaysen undersøkte er 1901/14 som skulle ligge tett i SØ for den sørligste steinen i steinsettingen. Det er imidlertid ingen haug som ligger tett inn mot steinsettingen. Når Nicolaysen ikke oppgir skritt, må det vel bety at det er snakk om mindre enn en meters avstand. Trolig er den lille haugen 1901/14 med en diameter på 5 m, fjernet etter Nicolaysens utgravning. Det kan også hende at en valgte å ikke restaurere den etter utgravningen slik en gjorde med de større haugene. Dette kan også være forklaringen på at 1901/10, som bare hadde en diameter på 5 meter og som lå i den sørligste denne delen av gravfeltet, ikke er funnet igjen.

Gjennomgangen og korreleringsforsøket av gravhaugene Nicolaysen lot utgrave på 72/3, har gitt som resultat at av de 14 haugene som ble undersøkt i 1901, kan med god grad av sannsynlighet stemme overens med 10 runde og 1 trekantet haug på gravfeltkartet fra 1960 årene. To små runde hauger synes ikke lenger å eksistere, den siste (1901/11) er med mindre grad av sannsynlighet forsøkt stedsbestemt til haug 118.

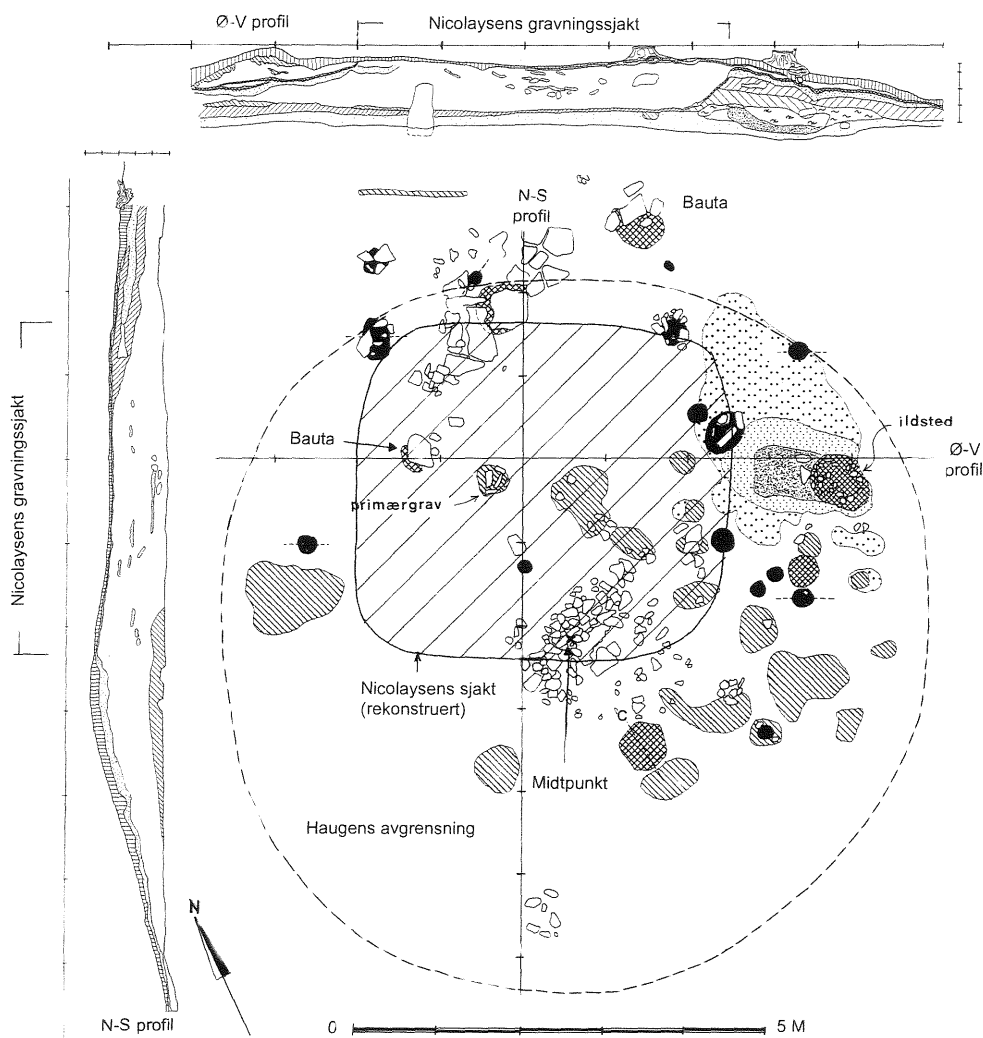
Hvordan undersøkte antikvar Nicolaysen gravhaugene?

Fire av Nicolaysens hauger ble gjenutgravd i 1975-76. Dette er haug 79, 80, 83 og 89 på kartet fra 1960-tallet (Fig. 1). Hva kan vi si om Nicolaysens gravningsmetode på slutten av hans lange feltvirksomhet? Vi kan raskt konstatere at han ikke benyttet den metoden han selv hadde anbefalt 25-30 år tidligere, nemlig å grave fra alle sider inn mot en sentrumsstokk, når det gjelder de tre største gravhaugene; 79, 80, 129. De er derimot undersøkt ved at det er ført inn en sjakt fra *en* side. Derimot har han benyttet sin anbefalte metode for undersøkelser av større hauger, på den minste av de fire.

Det framgår av profiltegningene fra haug 80 (Fig. 2) at det området som har vært undersøkt tidligere måler 4,5 m ØV og 4,0 m NS. I nord starter det 0,5 m innenfor haugkanten. Den 4,5 m brede sjakten har vært ført knapt 0,5 m sør for haugens geometriske midtpunkt. En kan spørre om en så begrenset undersøkelse av haugen virkelig har vært foretatt av Nicolaysen, eller om det er andre som har vært på ferde. Ettersom denne haugen på lik linje med de andre som med sikkerhet er undersøkt av Nicolaysen, er fylt igjen etter undersøkelsen, slik han anbefaler en skal gjøre der haugene ikke er truet av oppdyrking (Nicolaysen 1874:126), kan vi se bort fra ukyndige skattegravere. Hans opplysninger om at det NØ for midten av haugen fantes et lag med flate stein, passer godt med at det to steder i denne haugen ble funnet steinlegninger og i de gjenkastete massene i sjakten lå et større antall flate heller. Nicolaysen anbefaler å ta opp slike flate heller for å undersøke om de dekker over graver (Ibid:115).

I haug 79 (Fig. 3) konstaterte vi at en hadde ført inn en 6 m bred sjakt inn fra SV. Sjakten stopper etter vel 5 m fra haugens fot, like ved haugens geometriske midtpunkt, åpenbart fordi en fant primærgraven (C20102). Vi klarte ikke å dokumentere om sjakten hadde begynt helt ute ved haugens kant eller noe lenger inne, men fordi sjakkanten mot SØ skjærer S-profilen bare 0,75 m fra haugfoten, er det mest sannsynlig at sjakten er blitt påbegynt nesten ute ved haugfoten. Hvis det er tilfelle, får dette konsekvenser for hvordan en skal vurdere kvaliteten på gravningen, ettersom en flatmarksgrav under en flat helle i sjakten i så fall ikke har vært observert.

Ut fra erfaringene fra disse to store haugene kan en slå fast at Nicolaysens gjorde undersøkelser så begrenset som mulig på Opstad. Han nøyde seg med en ca 5 m bred sjakt inn

Opstad, 72/3, Tune s. og pgd., Sarpsborg k., Østfold.
Løken 1975, haug 80, samme som: Nicolaysen 1901, haug 5.

Fig. 2. Plan og profiltegninger av haug 80, Opstad, Sarpsborg k., Østfold. Omtrentlig avgrensning av Nicolaysens gravningssjakt er på plantegningen markert med åpen skravur. Tegning: Trond Løken/ Astrid Høland Berg.

fra et stykke innenfor kanten og til like forbi haugens midtpunkt hvor han, som i haug 79, avsluttet undersøkelsen etter at primærgraven var funnet. Fant han ikke noe, så han seg ikke tjent med å bruke flere ressurser på undersøkelsen, som i haug 80.

Når det gjelder haug 83 (Nicolaysen 1901/6), har den vært undersøkt med utgravningsgrop med en diameter på 3,6 m omkring midten (Fig. 4). Dette kan nesten se ut som en plyn-

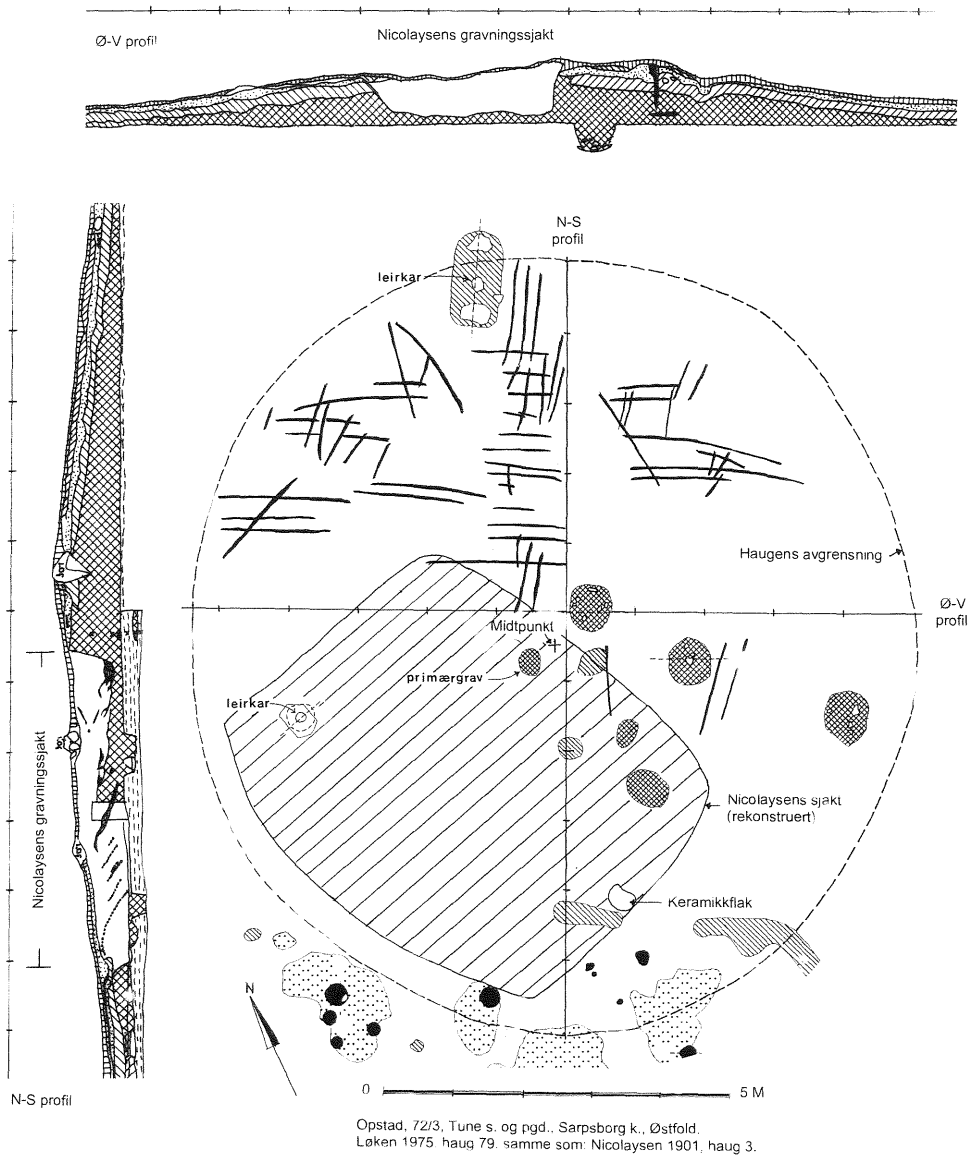

Fig. 3. Plan og profiltegninger av haug 79, Opstad, Sarpsborg k., Østfold. Omtrentlig avgrensning av Nicolaysens gravningssjakt er på plantegningen markert med åpen skravur. Tegning: Trond Løken/ Astrid Hølland Berg.

dringsgrop, men den er nok noe større enn slike vanligvis er. Hvis dette er en undersøkelse etter Nicolaysens anbefalte metode, må en konstatere at gravningen har startet mye lenger inn mot sentrum enn anbefalt; bare $\frac{1}{4}$ av haugens grunnflate er undersøkt.

Tabell 1. Diameter, grunnflate, undersøkt areal og dette i prosent av hele grunnflaten for de fire haugene på Opstadfeltet som er undersøkt både av Nicolaysen omkring 1900 og av Løken 1975-76.

	Størrelse	Grunnflate, m ²	Undersøkt område	Undersøkt areal, m ²	% undersøkt areal
Haug 129	8,1 m i D	51,5	4,0 x 6,0 m	24,0	47
Haug 79	10,4 x 11,0 m	90,0	5,0 x 6,0 m	30,0	33
Haug 80	8,5 m i D	56,7	4,0 x 4,5 m	18,0	32
Haug 83	7,0 m i D	38,5	3,6 m i D	10,1	26

Haug 129 (Nicolaysen 1898/8) ser ut til å ha vært den av de fire som er best undersøkt. Her har en ført inn en 4 m bred sjakt 6,0 m inn i haugen fra litt innenfor kanten i sør. Ellers tilsvarende metoden den som er benyttet i haug 79 og 80.

I tabell 1 har jeg summert opp haugenes diameter, grunnflate, undersøkt areal og arealet i prosent av hele grunnflaten. Vi ser at om lag 50% av haug 129 har vært undersøkt, de to største haugene (79, 80) inntar en mellomstilling med 1/3 undersøkt område, mens bare 1/4 av haug 83 er undersøkt. Hva kan grunnen være til at så lite av haugene ble utgravd? Hvorfor fravek man den anbefalte metoden så klart? Et viktig moment kan ha vært at gravfeltet ikke var truet av ødeleggelse, slik at det viktigste var å bringe for dagen samlede funn fra haugenes primærgraver. Nicolaysen nevner også (1902:204) at lite av en haug ble utgravd på grunn av at det sto trær på resten av haugen. Det kan ha vært en økonomisk avgjørelse. Den aldrende antikvaren hadde kanskje ikke lenger samme posisjon i Fortidsforeningen som tidligere, slik at de økonomiske ressurser som ble stilt til rådighet fra foreningen muligens gjorde det nødvendig med begrensede undersøkelser.

Det er dessverre foretatt få andre gjenutgravninger av hauger som Nicolaysen lot utgrave. I forbindelse med Åkerprosjektet (Pilø 1998) ble det arrangert skolegravning av en 10 m vid gravhaug på gravfeltet på By i Løten, Hedmark og som Nicolaysen undersøkte i 1879 (nr. 18). Pilø (2005: 2007) kunne konstatere at haugen hadde vært undersøkt med en 4 m bred sjakt fra nord. Dokumentasjonsmaterialet fra skolegravningen i Kulturhistorisk museums arkiv viser at den 6 m lange sjakten var ført fram til litt forbi haugens midt. Vi kan derfor konkludere med at bare få år etter at Nicolaysen anbefaler totalutgravning av gravhaugene, praktiserer han selv begrensede sjaktundersøkelser.

Samsvarer antikvar Nicolaysens opplysninger med våre observasjoner?

Haug 1901/3 (haug 79) oppgis å ha et tverrmål på 10,5 m, og den var 1 m høy fra aur til topp. Profiltegningene (Fig. 3) viser at haugen er 10,2 m ØV og 11,0 m NS. I den retningen Nicolaysen la sin sjakt, SV-NØ er imidlertid tverrmålet ganske nær 10,5 m. Vår tegning av S-profilen viser at der hvor Nicolaysens sjakt stopper nær profilkrysset, er haugens høyde 0,84 m; en høyde som er identisk med sjakkantens høyde i V-profilen 0,4 m fra profilkrysset. Men haugens største høyde (0,94 m) er litt lenger mot N, ved haugens geometriske midtpunkt.

Nicolaysen oppgir at haugen er rund, men vi kunne konstatere gjennom en moderne undersøkelse at den var svakt oval med tverrmålene 10,2 m ØV og 11,0 m NS, og at høydeangivelsen er rett med noen få centimeters avvik. Profiltegningen synes dessuten å vise at haugen har hatt rett skrånende sider og en toppflate med 2,5-3 m i diameter, vurdert ut fra den bevarte kurvaturen mot N og Ø i forhold til haugens geometriske midtpunkt.

Haug 1901/5 (haug 80) sies å være 7,9 m i tverrmål og 78 cm fra aur til topp. Profiltegnene (Fig. 2) viser at haugen er 8,30 m NS, mens ØV-profilen har en bredde på 7,9 m. Da vi startet utgravningen, trodde vi at haugen strakte seg minst 2 m lenger mot N enn den viste seg å gjøre. Vi ble lurt av de utkastete massene fra tidligere undersøkelser, derfor ble ØV-profilen lagt ca 2 m N for haugens geometriske midtpunkt. ØV-profilen, med sin frappevende likhet med Nicolaysens mål, er derfor ikke representativ for haugens ØV-tverrmål; haugen må ha vært minst 0,3-0,4 m større ved sentrum 2 m lenger mot S. Haugen har nok derfor vært rund og diameteren har vært 8,2-8,3 m. Haugens høyde rett i S-kant av Nicolaysens sjakt er 0,88 m; haugen har altså vært 10 cm høyere enn det han oppgir.

Haug 1901/6 (haug 83) skal ha vært 7,0 m i tverrmål og 80 cm høy. Plantegningen (Fig. 4) viser at haugen var 6,9-7,2 m i diameter målt fra fotgrøftens innerkant. Tykke bleikjordsjikt over fotgrøften viser at Nicolaysen ikke har undersøkt denne, og en vurdering av haugens diameter på grunnlag av overflateformen gir som resultat at haugen har en diameter på 6,9 m ØV og 7,6 m NS. Høyden kunne ikke sikkert bestemmes på grunn av Nicolaysens utgravningshull med en diameter på 3,6 m omkring sentrum, men rett utenfor det utgravde området er største høyde 0,65 m, slik at en maksimumshøyde på 0,8 m synes rimelig.

Haug 1898/8 (haug 129) oppgis å være 8,7 m i tverrmål og 1 m høy. Tegningen av ØV-profilen viser at haugen var 8,1 m i tverrmål. Det var rester etter en 6 m dyp og 4,0 m bred sjakt fra litt innenfor kanten og til forbi midten av haugen. Største målte høyde 2 m inn fra haugfoten var 0,8 m, slik at en totalhøyde på 1,0 m synes rimelig, forutsatt en jevnt kuplet haug slik de bevarte delene av kurvaturen indikerer.

Det er god grunn til å konkludere med at Nicolaysens opplysninger over haugenes diameter og høyde på Opstad er nær det en ved moderne utgravningsteknikk kom fram til. Forskjellene skyldes skjønn som til enhver tid vil være til stede hos den enkelte utgraver om hvor haugfoten skal plasseres. Dette er også tilfelle vedrørende haugen på By i Løten. Her stemmer Nicolaysens angivelser om at haugen er 32 fot i diameter (9,9 m) og to fot høy (0,6 m) helt med dokumentasjonen fra gjenutgravningen i 1997.

Hva fant antikvar Nicolaysen?

Hva gikk han glipp av ved sin utgravningsmetode?

Når det gjelder de to mindre haugene (83 og 129) var det ikke stort Nicolaysen fant, og det bildet ble bekreftet ved undersøkelsen i 1975.

I haug 83 noterer Nicolaysen at det i midten var et tykt kullag med et tverrmål på 0,6 m som inneholdt brente bein, et par jernfragmenter og et flintavslag. Ved undersøkelsen i 1975 konstaterte vi (Fig. 4) at i det gamle undersøkelsesområdet som hadde et tverrmål på ca 3,6 m omkring midten, målte kullaget ca 2,4 x 1,4 m. Både her og ellers spredt i de oppspadde «gamle» fyllmassene, fant vi 420 g brente bein, hvoriblant stykker fra to beinkammer og et ornert beinstykke fra enten en beinnål, beinskje eller sideskinnen til en beinkam. I haugfylden utenfor den gjenfylte gropen ble det funnet en del leirkarskår; ett skår lå i brannflaket.

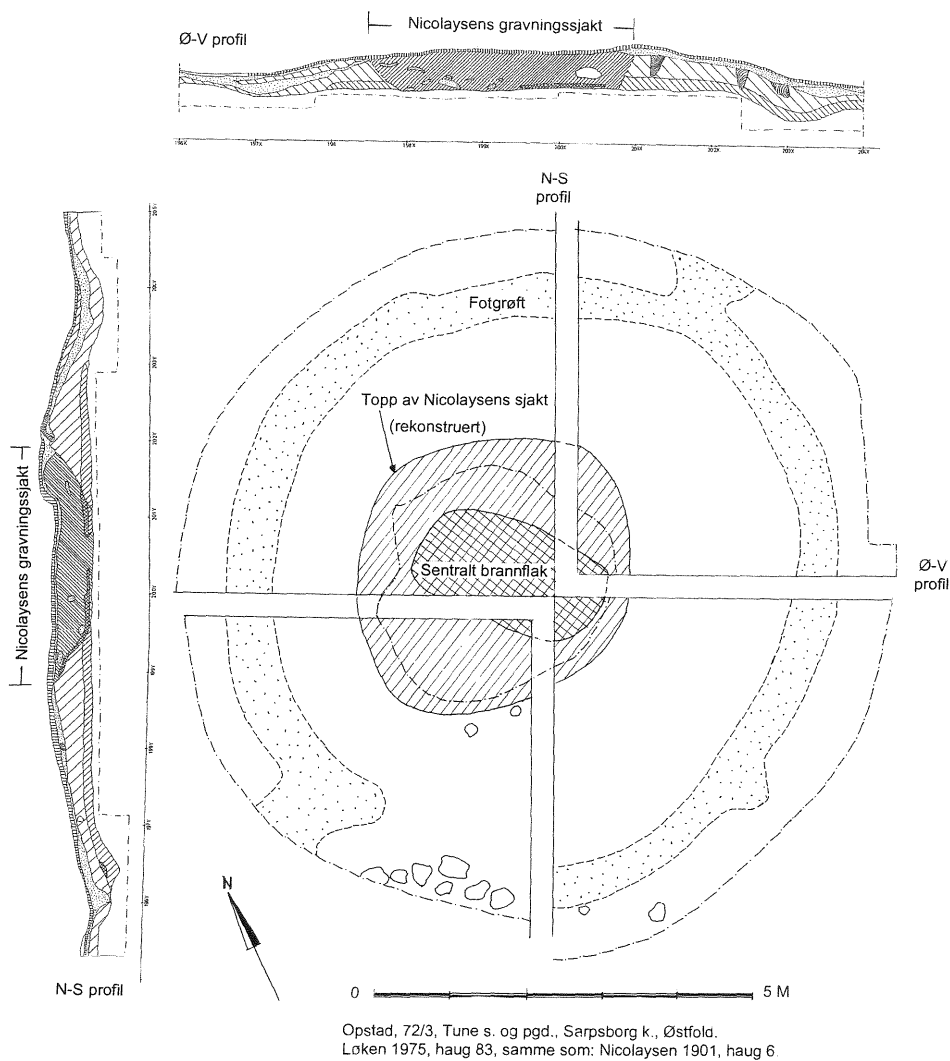

Fig 4. Plan og profiltegninger av haug 83, Opstad, Sarpsborg k., Østfold. Omtrentlig avgrensning av Nicolaysens gravningssjakt er på plantegningen markert med åpen skravur. Tegning: Trond Løken/ Astrid Hølland Berg.

Skårene kan ikke ha sammenheng med begravelsen, fordi disse spredte skårene må ha blitt avleiret i området under bosetningen i området i slutten av bronsealder eller tidlig førromersk jernalder (Løken 1998:178) og deretter tilfeldig fulgt med i haugfyllen når haugen ble kastet opp. Mens resultatene fra Nicolaysens undersøkelse ikke ga noen datering av haugen, viser funnene av beinkammene at haugen kan dateres til tidlig merovingertid. Brannflakets avrundete rektangulære form og størrelse kan tyde på at dette er restene etter et lik-

bål på plassen. Nicolaysens opplysning om at kullaget hadde en diameter på bare 0,6 m kan kanskje forstås som at bålmasser hadde vært samlet sammen i et tykkere lag i haugens midt.

Vår undersøkelse viste også at haugen hadde vært omgitt av en 15-20 cm dyp fotgrøft omkring mesteparten av periferien. Bare der hvor terrenget falt nedover, manglet grøften. Det inntil 16 cm tykke laget med bleikjord over fotgrøften, sammenlignet med det 2-3 cm tykke bleikjordsjiktet over det gjenfylte utgravde området, viser at grøften trolig ble dannet fordi en benyttet massene i dem til haugfyll. Selv om Nicolaysen var vel fortrolig med dette elementet ved gravhaugene, så ble heller ikke dette notert. Slike fotgrøfter forekommer vanligst i yngre jernalder (Løken 1974:158f). Det styrker dateringen av haugen til merovingertid. Mangelen på leirkar eller skår av slike i graven er også et godt indisium på at haugen kan stamme fra yngre jernalder.

Nicolaysen hadde fått kastet igjen undersøkelsesområdet, og en liten detalj må nevnes i denne forbindelsen. På toppen av den gjenkastete haugen var det plassert tre stein på høykant slik at de dannet et lite trekantet rom. Under en liten rund strandstein inne i dette lå et leirkarskår, 9 g brente bein, et stykke brent leire og et trekullstykke. Dette kan vanskelig oppfattes annerledes enn at noen, vel neppe Nicolaysen som bare tok vare på to jernfragmenter og et flintavslag (C20105), har samlet sammen noe av haugens øvrige funnmateriale og laget en slags gravmarkering av pietet til den døde.

For haug 129 noterer Nicolaysen at det på bunnen ved midten var kull og brente bein. Undersøkelsen i 1975 viste at det midt i haugen hadde vært en grunn brannrop eller et brannflak noe ned i den gamle overflaten. Det ble bare funnet trekull, så de brente beina som Nicolaysen omtaler må ha blitt fjernet, selv om de ikke er innlemmet i Oldsaksamlingen. Andre observasjoner ble ikke gjort i 1975. Vi kan her konstatere at Nicolaysen observerte det som var av strukturer på haugbunnen.

Bildet blir derimot et helt annet når vi ser på haug 79. Her han vi konstatere at Nicolaysens sjakt dekker omtrent en tredjedel av haugens grunnplan, og at han nær sentrum i haugen fant en grav hvorfra det ble innsamlet stykker av ca 18 ildskadete glassperler, et spinnehjul av brent leire, stykker av tre leirkar, et par stykker av en beinkam med jernnagler og noen jernfragmenter (C20102). Ved gjennomgang av funnet i april 2005, fantes bare 5 forbrente glassperler, hvorav tre med gråsvart overflate hadde kvadratisk tverrsnitt og bevart gjennomboring og en deformert var nærmest rødbrun. Spinnehjulet var nærmest som R 435, men tykkere (18 mm) i forhold til diameteren (34 mm) og uten dekor. De to stykkene av beinkam med jernnagler manglet, men det var fortsatt bevart en liten bronsering med diameter på 7 mm, en 20 mm lang stang av bronse og et 5 mm stort ubestemmelig jernfragment.

Det ble funnet skår fra 3 forskjellige leirkar (C20102 a-b). To av karene ble katalogisert i hovedprotokollen som C20102 a: «stykker af to *lerkar* uden hank og kun et par stykker med spor af forsiring», men nå er de oppbevart som undernummer b. Her var det 560 g skår av et gråsvart kokekar med negleinstrykk og et finere buket kar av brunt gods. Begge karene har fastbrente matskorper. Det opprinnelig C 20102 b er beskrevet som: «nogle få stykker af et simpelt *lerkar*». Det er nå oppbevart som undernummer a og består dels av 4-5 stykker av et buket, tynnvegget bordkar, hvorav et skår fra bukovergangen har to runde inntrykte fordypninger under hverandre og tre vertikale linjer ved siden av øverst på buken. Et randskår viser at randen har vært utoverbøyet og uten noen fortykning. Her ligger også ved tre skår av samme gråsvarte kokekar omtalt ovenfor, også med matskorper og med henholdsvis en og to rundtløpende rader med negleinstrykk.

Nicolaysen (1902:202) skriver at på haugens topp i midten lå det en kulerund stein, såkalt klotstein, og at disse gjenstandene sammen med kull og brente bein ble funnet «lige under stenen..... på bunden dels omkring dels i midten». Det kan ut fra denne beskrivelsen synes som om noen av funnene ikke har ligget sammen med dem som lå i midten, men det er ikke mulig å avgjøre hva som har ligget hvor. Ved undersøkelsen i 1976 ble det ikke gjort observasjoner som kunne tyde på at det hadde vært et brannflak over et større område, men det kan ha blitt fullstendig fjernet siden en skulle grave helt ned til toppen av auren. Alle gjenstandene kan derfor høre til en begravelse. I det samme området kunne det i 1976 påvises en branngrav gravd 15 cm ned i undergrunnen. I en rund gravgrop med en diameter på 27 cm lå en nesten sammenhengende harpiksring med diameter på 20 cm. Her har det vært satt ned en nevertine. Never fra siden fantes stadig stående mot bunnen av tinen og deler av bunnen var også bevart. I denne tinen fantes foruten 534 g brente bein, to ganske hele glassperler (Fig. 5a), en hvit og en lys grønn samt et større stykke av flere, trolig grønne, sammensmeltete perler samt fire mindre tilsvarende stykker, halvdelen av en hvit steinperle, deler av et spaltet spinnehjul av brent leire (Fig. 5b), en hel, liten leirkopp (Fig. 5c) samt tre skår av et lys brunt, tynnvegget bordkar med linjedekor med samme godstykkelse, randform og diameter som bordkaret under C20102 b. Tre funn av harpiksring fra Store-Dal med en diameter på henholdsvis 17, 17 og 18 cm (C21510c, 21541b og 21507q) viser at nevertinens diameter (20 cm) er helt i tråd med andre funn fra samme tid. Større nevertiner har også vært i bruk, noe et annet funn fra Store-Dal (også C21507q) med en diameter på 28 cm viser.

Denne gropen med brente bein i haug 79 kan ha vært satt ned sentralt i et brannflak, hvor mer brente bein, knuste leirkar og de andre gjenstandene lå noe mer spredt utover. Alternativt har flere av de gjenstandene som Nicolaysens mannskaper fant ligget høyere opp i gravgropen, mens resten har unngått deres oppmerksomhet.

Representerer funnene *en* begravelse? Både funnene fra 1901 og 1976 inneholder forbrente glassperler. I alt dreier det seg om minst ca 25 perler av hvit, grønn og rød farge. Dessverre har jeg ikke klart å finne igjen de fleste av dem som Nicolaysen tok vare på, slik at en mer inngående sammenligning er ikke mulig. I søndre Østfold er det bare 11 gravhauger av 158 profesjonelt undersøkte hauger datert til eldre jernalder hvor det er funnet glassperler, og de fleste av dem inneholder mindre enn 10 perler (Løken 1974: katalog). Sannsynligheten for at det *under* en haugs sentralområde skal ha vært to separate brannbegravelser med glassperler virker usannsynlig. Jeg regner derfor med at funnene har tilhørt en begravelse. Dette styrkes av at begge funnene inneholder noen skår av et tynnvegget bordkar som synes å kunne ha felles opphav. Mengden av brente bein i nevertinen (534 g) er ikke til hinder for at Nicolaysen kan ha funnet en uspesifisert mengde fra samme grav i 1901.

Dersom denne tolkningen er rett, har sentralgraven i haug 79 både inneholdt en nevertine for brente bein, en beinkam, to spinnehjul, minst 25 glassperler og en steinperle, to kokekar, et finere bordkar og en leirkopp. Er dette et sannsynlig innhold i en branngrav fra Opstad gravfeltet? Hvordan ser dette funnbildet ut sammenlignet med gravfunn fra søndre Østfold?

I forbindelse med magistergradsstudiet analyserte jeg 158 profesjonelt undersøkte hauger fra eldre jernalder i søndre Østfold (Løken 1974). En ny gjennomgang av dette materialet viser at hele 140 av disse inneholdt keramikk, hvorav 55 bare er karakterisert som leirkarskår. (Tabell 2). Ut fra denne tabellen ser vi en interessant sammenheng mellom antall leirkar i graven og antall graver med ett til fire leirkar. Antallet graver reduseres til det halve bare en legger til et ekstra kar. Forekomsten av tre eller fire leirkar i en grav finnes i hver femte grav.

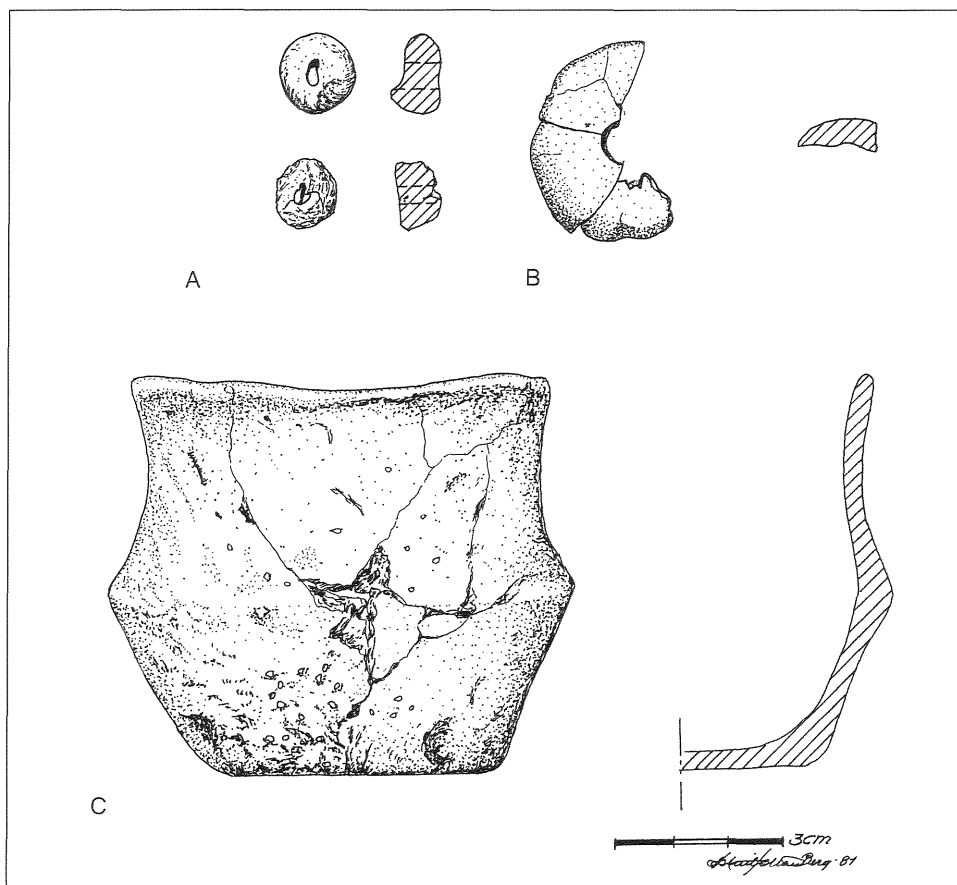

Fig. 5. Tegning av leirbeger, spinnehjul og to glassperler funnet i sentralgraven i haug 79 i 1976. Tegning: Astrid Hølland Berg.

Jeg har dessuten plukket ut alle gravene som inneholdt tre eller fire leirkar, samt graver med minst et leirkar og kopp eller miniatyrbeger, og jeg har undersøkt alle graver som har hatt to spinnehjul. (Tabell 3.) Tabellen er ordnet etter synkende antall leirkar, deretter om graven har både kopp/miniatyrbeger og spinnehjul, så følger de med to leirkar hvorav en kopp/miniatyrbeger, til sist finnes graver med ett eller to leirkar og to spinnehjul.

Vi kan konstatere at av de 17 gravene med tre eller fire leirkar inneholder halvparten også leirkopp/miniatyrbeger og/eller spinnehjul; seks har begge kategorier. Leirkopp/ miniatyrbeger er ikke uvanlig i graver med mer beskjedent utstyr; fem slike begre er kombinert med et annet leirkar, og to av dem også med spinnehjul. En grav med fire leirkar har hele fire spinnehjul, og det finnes ytterligere fire graver hvor gravgavene har omfattet to spinnehjul. Seks av gravene med tre eller fire leirkar har også trekarkitt, mens glassperler forekommer langt sjeldnere. To graver fra Opstad har henholdsvis tre og fire leirkar, og begge har også trekarkitt. Tabellen viser at graver med to – fire leirkar, hvorav en kopp/miniatyrbeger kom-

Tabell 2. Antall graver med 1-4 leirkar i 85 profesjonelt undersøkte gravhauger i søndre Vestfold. Opplysninger fra Løken 1974.

Antall leirkar	Antall graver	%
1 leirkar	46	54
2 leirkar	22	26
3 leirkar	11	13
4 leirkar	6	7
Sum graver	85	100

binert med spinnehjul eller trekarkitt ikke er uvanlig, men at den samlede funnmengde i fra sentralgraven i haug 79 tilhører det øverst sjiktet i yngre romertid. Det er nesten sammenlignbart med C21507 fra Store-Dal, men dette har langt flere perler og fire spinnehjul.

Nicolaysens menn fant altså sentralgraven, men de fikk bare med seg gjenstandene i den øverste delen. Ved denne undersøkelsen gikk han glipp av store deler av innholdet i graven. Vi var heldigere, for vi kan nå konstatere at haug 79 er identisk med Nicolaysens haug 1901/3.

En annen observasjon viser at Nicolaysens utgravning ble foretatt av ukyndige hjelpere og under stort tempo. I de gjenfylte masser i gravesjakten (Fig. 3) ble det funnet ganske store skårflak av keramikk fra et ornert buket kar som må ha blitt gravd opp og fylt tilbake. Ved en sammenligning med keramikken fra sentralgraven viser form, farge, dekor, godstykkelse og rand at det er identisk med noen skår som tilhører Nicolaysens funn fra 1901. Med en slik røff gravningsmetode er det kanskje ikke overraskende at store deler av graven ble liggende uoppdaget fram til 1976.

Hva ble ikke funnet på grunn av gravningsmetoden? En flatmarksgrav som var dekket med en helle og som inneholdt en lav leirkopp med hank (Løken 1978:151, fig. 11) fylt med brente bein, lå i sjaktens NV-del. Den ble ikke observert. I N-delen av haugen, nesten ut mot kanten, var en 1,3 x 0,8 m stor nedskåret grav som inneholdt et leirkar. Vi fanget også opp en 20 cm dyp vegggrøft til et hus fra slutten av bronsealder, som er dokumentert i vår S-profil (Løken 1998:177). Dette så ikke Nicolaysen, men det er kanskje ikke så rart, tatt i betraktning at dette var en type struktur som ikke var erkjent på begynnelsen av 1900-tallet. I vår SØ-kvadrant har det utenfor Nicolaysens sjakt ligget 5-6 gropesko/groper med innhold av brent leire, keramikk, brent bein, trekull og enkelte skjørbrente stein. Disse gropene må representere et aktivitetsområde utenfor den NØ-lige døren i huset fra bronsealder. Et nettverk av ardspor befant seg under det meste av den nordlige halvdel av haugen. Intet av dette er med i de tidlige innberetningene. Annen viktig informasjon om selve gravhaugen hadde vært tapt, hvis haugen ikke var blitt gravd på nytt i 1976. Nicolaysen tegnet ikke profiler av haugene, men gjennom vår dokumentasjon viser tegningen at haugen har hatt rett skrånende sider opp til en toppflate med diameter på om lag 3 m, dvs som en vid lav rett avkuttet kjegle og ikke et kulesegment som flere andre hauger har vært formet som.

Tabell 3. Graver fra søndre Østfold med 2-4 leirkar samt deres innhold av spinnehjul, tre-
karkitt og glassperler. Opplysninger fra Løken 1974.

Mus.nr	Sted	Haug- -nr.	R360 -361	R363 -364	R368 - 369	Div	Kopp/ minia- -tyr	Spannf	Sp. hjul	trekar- kitt	perler	Datering
C21507	Store-Dal,	47	1	1	1		1		4	X	225	4. årh
C21526	Store-Dal	76	3	1					1			4. årh.
C21583	Store-Dal	26	1	1	1		1		1			Fvt.
C21598	Store-Dal	95	2			1	1		1			Fvt.
C15704-10	Store-Dal		2	1	1						1	4. årh.
C20110	Opstad	01:1	1	1	1	1				X		Fvt,
C21525	Store-Dal	102	1		1		1		1			Yrt.
C21541	Store-Dal	59	2				1			X		4. årh.
C21508	Store-Dal	60	1				1	1				Fvt.
C21520	Store-Dal	87	1	2					1	X		4. årh.
C21500	Store-Dal	89		2	1					X		4. årh.
C21519	Store-Dal	80		3								Fvt.
C21540	Store-Dal	51	1	1	1						50	4. årh.
C21566	Store-Dal	106	1	2								Fvt.
C20100	Opstad	01:1	1	1	1					X		4. årh.
C20107	Opstad	01:8	2	1								4. årh.
C21752	Tune store	15:1	1	1	1							4. årh
C20109	Opstad	01:10		1			1		2		Ja	4. årh
C21543	Store-Dal	42	1				1		1			Fvt.
C20356	Opstad	02:1		1			1			X		4. årh.
	Grålum	MK:1			1		1					Fvt.
C31074	Opstad	34			1		1					4. årh
C21516	Store-Dal	98		1	1				2			Fvt.
	Grålum	MK:2				2			2			4. årh
	Jonsten							1	2			Fvt.

Vi kan altså konstatere at deler av primærgravens gravgods, to flatmarksgraver (en branngrav og en ubrent grav) og betydelige boplasspor ikke ble påvist i 1901 på grunn av gravningsmetoden og høyst sannsynlig ukyndige gravere. En skal vel heller ikke se bort fra at Nicolaysens høye alder har hatt en innvirkning på at så mye ikke ble dokumentert.

Vi har også en mulighet til å sammenligne Nicolaysens resultater med våre, når det gjelder haug 1901/5 som tilsvarer vår haug 80; Nicolaysens sjakt omfattet bare en tredjedel av haugen (Fig. 2). I sjakten til Nicolaysen står en bautastein vel 30 cm opp over det bunn-nivået som det ble gravet ned til; bautasteinen må ha vært godt synlig (se V-profil, fig. 2). Nær vårt profilkryss ble det funnet en grop ned i undergrunnen hvor det var laget et lite kammer av fire loddrett satte steiner, men det ble ikke gjort funn i kammeret. Det er grunn til å forundre seg over at bautasteinen ikke blir omtalt i den kortfattede rapporten fra undersøkelsen av haugen, ettersom bautasteiner ofte omtales som elementer ved hauger, og bautasteiner på Opstadfeltet omtales flere ganger; både de frittstående og de som har tilhørt graver.

Selv om bautasteinen ble funnet, ville kunnskapen ha vært tapt når den ikke ble dokumentert for ettertiden. Fordi bare et avgrenset område ble undersøkt i 1901, fant man ikke tre flatmarksgraver hvorav to var markert med bautasteiner. De oppdaget heller ikke sporene etter huset fra yngre bronsealder inklusive husets sentrale todelte ildsted. Vi skal nok være glade for at det ble liggende igjen til det ble foretatt en utgravning med moderne metode.

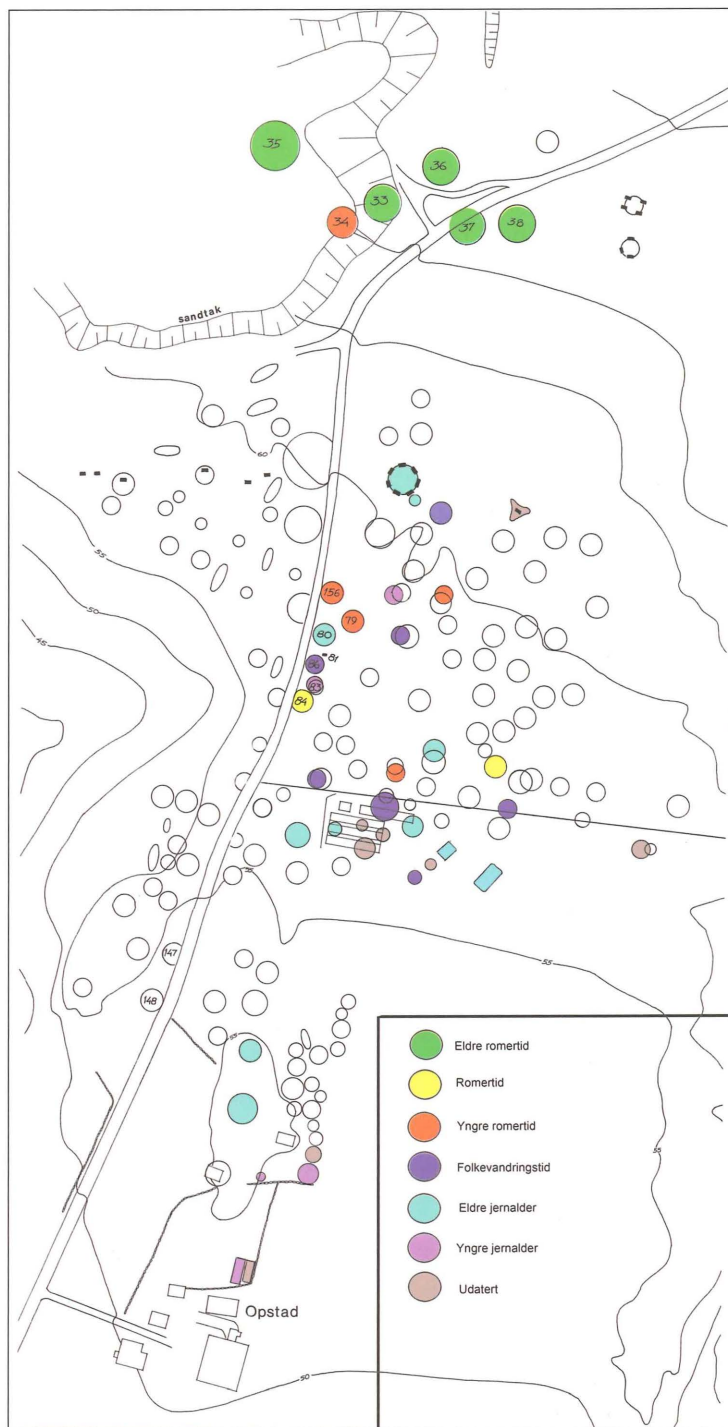
Konklusjonen på denne gjennomgangen er at vi kan konstatere at Nicolaysens informasjon om haugenes størrelse og form samt det som er observert med hensyn til graver i haugene holder et akseptabelt nivå for å kunne benyttes i forskningen. Men på grunn av utgravningsmetodene og ukyndig mannskap som ikke hadde forutsetninger for å foreta utgravninger og til å ta vare på funn, er det svært mye informasjon som ikke har kommet fram ved disse utgravningene; både i og utenfor de undersøkte delene av gravhaugene. På grunn av den svært kortfattede formen som innberetningene i Fortidsforeningens årbøker har, kan kanskje observasjoner som må ha vært gjort, slik som bautasteinen i haug 80, ikke kommet med. En bruk av Nicolaysens utgravninger kan derfor bare gi grunnlag for noen helt overordnede slutninger om feltenes gravhauger, deres tidsbestemmelse og behandlingen av de døde. Omtrent de samme konklusjoner trekker Pilø (2005: 210) av undersøkelsen av haugen på By i Løten. Han trekker særlig fram at informasjon om gravanleggets oppbygging, noe som Nicolaysen må ha observert, må ha gått tapt på grunn av den kortfattede fremstillingen i Fortidsforeningens årbok.

En kan altså konkludere med at på grunn av at Nicolaysen undersøkte så små deler av gravhaugen, og det er så store mangler i det som ble observert i hans sjakter, så vil det være vel verd å gjenutgrave hauger som en med visshet vet har vært gjenstand for Nicolaysens hastige metode.

Opstadfeltets brukstid

Siden Nicolaysen ikke utarbeidet noe kart over sine utgravninger på Opstad, har det ikke vært mulig å danne seg noe godt bilde av hvordan bruken av gravfeltet har vært over tid (Skipper Løken 2002:30). Gjennom den analysen av hvor Nicolaysens utgravninger ble foretatt som har kunnet gjennomføres på grunnlag av utgravningen i 1975-76, er det imid-

Fig. 6. Kart over gravfeltet på Opstad, gnr, 72, Sarpsborg k, Østfold, etter kart av Johansen og Liestøl. Undersøkte hauger er gitt fargesymboler etter forskjellige perioder. Kart: Trond Løken.

lertid nå mulig å legge inn på gravfeltkartet hvilke hauger som har hvilke dateringer. Dessverre er det ikke mulig å gjøre dette for Nicolaysens utgravninger på vestsiden av Opstadveien, men på hoveddelen av feltet, øst for veien, har det vært foretatt så vidt mange undersøkelser som kan stedsbestemmes at det gir grunnlag for noen kommentarer for hvordan det har blitt brukt. (Fig. 6).

Tre av haugene på Raet (33, 37, 38) kan dateres til eldre romertid. Haug 36 er ikke undersøkt, men på grunn av den lave vide form er den helt sammenlignbar med de daterte haugene og er sannsynligvis også fra eldre romertid. Haug 35 har også hatt denne formen. Selv om vi ikke kan datere primærgraven nærmere, er sekundærgraven fra yngre romertid. En datering til eldre romertid for anleggelsen av primærgraven er sannsynlig.

Der oppe på Raet har det altså ligget en samlet gravgruppe fra eldre romertid, med sekundærgraver inn i yngre romertid. Dessuten er en haug (34) datert til sent yngre romertid og en rektangulær steinsetting og en flatmarksgrav til folkevandringstid. Det må understrekes at undersøkelsen av haugene 37 og 38 viser at området også har vært benyttet som felt for branngraver under flat mark gjennom store deler av bronsealderen og førromersk jernalder (Løken 1978:152).

På flatene nedenfor Raet ligger hauger med dateringer som spenner fra midten av romertid og til tidlig merovingertid mot sør til området ved reveburene på 72/2. En stor del (9 av 42) av de undersøkte haugene er udaterte, og mange (9) kan bare tidfestes til eldre jernalder. Det er ikke mulig å se et mønster i bruk av området. En grav kan dateres til tidlig merovingertid, mens hauger med graver fra yngre jernalder finnes helt sørligst på feltet.

Man kan trekke den slutningen at når gravleggelser med synlig markering i form av lave og vide hauger ble introdusert på Opstad, ble de plassert høyt og fritt på Raet. Senere ble haugene anlagt på flaten hvor det har vært bebyggelse og flatmarksgraver i yngre bronsealder og førromersk jernalder (Løken 1998:176f) og de ble trolig lagt nærmere den samtidige gårdsbebyggelsen. I yngre jernalder finnes flest daterte graver sørligst på feltet; tett opp mot tunområdet for Opstadgården i nyere tid. Hvorvidt dette indikerer en nær romlig sammenheng mellom gård og gravplass i yngre jernalder er imidlertid et tema som det ikke er aktuelt å diskutere i denne sammenheng.

Summary

What the antiquarian Nicolay Nicolaysen did not find at Opstad, Tune in Østfold

The state antiquarian Nicolay Nicolaysen was in charge for excavations of at least 1400 burial mounds. He recommended a total excavation of the mounds, but only once made a map of a cemetery where he had excavations. His reports were very short, always without drawings and without the scientific standard demanded in the twentieth century. This paper is an attempt to evaluate his practice at the end of his career as an archaeologist more than 80 years old.

At the large cemetery at Opstad, Sarpsborg in Østfold, known in the records since 1823, consisting of more than 170 burial mounds of different shapes, stone circles and other erected stones, excavations have been conducted several times. Approximately 70 of these monuments have been excavated during the last 150 years. Nicolaysen had four campaigns (1898-99, 1901-02), when 40 burials, mostly mounds, were excavated. Where these mounds were situated on the cemetery is not easy to determine, but in connection with a planned

road construction another 15 mounds or parts of mounds were investigated in 1975-76. Four of these were obviously partly excavated earlier and the excavation trenches were refilled; most probably by Nicolaysen.

This has given us the possibility to locate with certainty four of Nicolaysens mounds on the map of the cemetery (Fig. 1). As a consequence it was also possible with a different degree of certainty to locate most of Nicolaysens other mounds east of the road through the cemetery. For the first time it was also possible to construct a map of the cemetery, showing how the use of burial mounds started on the Ra-moraine at the northern part in the Early Roman Iron Age, using the central part in the Late Roman Iron Age, the Migration and Merovingian Period, while the Viking Age graves are located at the southern end in the vicinity of the settlement area which probably reaches back to at least the Middle Ages (Fig. 6).

The four re-excavated mounds give us also the possibility to evaluate Nicolaysens excavation methods and what he didn't find due to his method. Despite his recommendation to excavate a burial mound totally, beginning at the outer edge around the whole perimeter, he could document that in three of the mounds (Fig. 2, 3) he only used a narrow trench (4,0-5,0 m wide) until the central area was reached (4,5-6,0 m in length). Thus, he only excavated 33-50 % of the mounds (Table 1). The last one (Fig. 4) was excavated in a circular area around the centre, according to his recommendation from 1874, but much smaller, so only 25% of the mound was investigated. His information of the size (diameter and height) and shape of the mounds, however, was fairly correct.

In two of the mounds the re-excavations did not bring to light substantial new information on the primary burial. In one of the other (Fig. 4) we could uncover the site for the funeral pyre, finding burnt bones and items dating the hitherto undated grave to the Early Merovingian Period. In the last mound (Fig. 3) Nicolaysens unskilled workers had found the central grave and collected some of its contents, but leaving to us a small drinking pot, a crouched spindle whorl, smelted and some undistorted pearls (Fig. 5) together with burnt bones, some pottery and resin caulking. Together this grave is one of the most well equipped graves from the Roman Period at Opstad.

The worst result from this analysis is what Nicolaysen missed in his own trenches and also in the large unexcavated parts of the mounds. Under a slab in one trench was situated a cremation grave with a cup dated to the Pre-Roman Iron Age and many cooking pits and post holes from a Late Bronze Age settlement and in another a cremation grave with an erected stone, together with a few other cremation graves. Underneath another mound was situated a Late Roman Iron Age inhumation grave and the criss-crossing marks from an ard.

The conclusion is that Nicolaysens information of the size and shape of the burial mounds is fairly good; he found the central grave and also some other important features within the mound. But he also lost so many features both in his trenches and elsewhere in the mound that it will always be worthwhile to re-excavate a mound even if one is fully aware of it having been treated by Nicolaysen.

Takk

Professor Heid Gjøstein Resi og seksjonsleder Ellen Høigård Hofseth har kommet med verdifulle synspunkter og kommentarer til materialgjennomgang og tekst, og materialforvalter Ingrid Landmark og arkivleder Mette Hide har velvilligst foret meg med gjenstandsmateriale og arkivalie fra Opstad. Jeg skylder alle en stor takk.

Litteratur

- Blindheim, C. 1977: Den første Kaupangundersøkelsen, 1867. Antikvar Nicolay Nicolay-
sen som feltarkeolog. En etterprøving. *Viking*, pp.11-29. Oslo.
- Blindheim, C., Heyerdahl-Larsen, B. & Tollnes, R. 1981: Kaupangfunnene. Bd. 1. *Norske
Oldfunn*. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Grøndahl, U. 1988: *Tune. Gårdshistorie, del 2*. Tune kommune. Sarpsborg.
- Hagen, A. 1951: Studier omkring et gravfelt på By i Løten. *Universitetets Oldsaksamling
Årbok 1949-50*, pp.49-65. Oslo.
- Hagen, A. 1997: *Gåten om kong Raknes grav*. Hovedtrekk i norsk arkeologi. Oslo.
- Hougen, B. 1954: Fra norsk arkeologis historie. *Viking*, pp.29-50. Oslo.
- Lorange, A. 1870: Student A. Lorange's udsigt over hans antikvariske virksomhed i 1869.
Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring. Aarsberetning, pp.97-112.
- Løken, T. 1974: Fornminner i Østfold og Vestfold. Et forsøk på en typologisk – kronologisk
analyse og en religionshistorisk tolkning. Utrykt magistergradsavhandling. Universitetet
i Oslo.
- Løken, T. 1978: Nye funn fra et gammelt gravfelt. Kan gård og gravplass gå tilbake til eldre
bronsealder? *Viking*, pp.133-165. Oslo.
- Løken, T. 1998: Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttefot. E. Østmo (red.):Østfolds
arkeologi. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke*, pp.173-195. Oslo.
- Nicolaysen, N. 1862-66: *Norske Fornlevninger*. Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1874: Noget om vore faste fornlevninger fra hededom, især om deres begrav-
elser og deres undersøgelse. *Aarsberetning for foreningen til norske fortidsmindesmær-
kers bevaring*, pp.108-129.
- Nicolaysen, N. 1899: Udgravninger i 1898. I. Nordre Opstad i Tune. *Foreningen til norske
fortidsmindesmærkers bevaring. Aarsberetning*, pp.62-64.
- Nicolaysen, N. 1900: Udgravninger i 1899. I. Nordre Opstad i Tune. (Smaalenene). *For-
eningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring. Aarsberetning*, pp.59-61.
- Nicolaysen, N. 1900: Udgravninger i 1899. II. Haraldstad. *Foreningen til norske fortidsmin-
desmærkers bevaring. Aarsberetning*, pp.61-62.
- Nicolaysen, N. 1902: Udgravninger i Tune, Smaalenene, 1901. *Foreningen til norske for-
tidsmindesmærkers bevaring. Aarsberetning*, pp.201-212.
- Nicolaysen, N. 1905: Udgravninger i 1902. II. Opstadmoen i Tune. III. Nordre Opstad. *For-
eningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring. Aarsberetning*, pp.214-216.
- Pilø, L. 1998: *Åker-prosjektet. Det arkeologiske hovedprosjekt. Sluttrapport*. Hedmark Fyl-
keskommune.
- Pilø, L. 2005: *Bosted – urgård – enkeltgård. En analyse av premissene i den norske boset-
ningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid
på Hedemarken*. Oslo Arkeologisk Serie, vol. 3. Oslo.
- Skipper Løken, P. 2002: Hunn, Store-Dal, Opstad, Tune-Grålum. Sporene etter rituell akti-
vititet knyttet til gravfelt i Østfolds jernalder. Mangfoldiggjort hovedoppgave i nordisk
arkeologi, IAKK, Universitetet i Oslo.

Knut Odners antropologiske bidrag til den arkeologiske forskningen i Norge

Denne presentasjonen av Knut Odners arkeologiske forfatterskap er en hyllest til en inspirerende lærer jeg møtte som student ved Universitetet i Bergen i siste halvdel av 1960-årene. Utgangspunktet er et spesielt oppdrag jeg fikk da Odner ble utnevnt til æresmedlem av Det norske arkeologmøtet (NAM) i 2001. Jeg ble da bedt om å presentere hans arkeologiske forfatterskap; hans antropologiske arbeider hadde jeg ikke kompetanse til å vurdere. Odner har arbeidet både som arkeolog og antropolog. I en innledende fase var det hans fortjeneste at en bevisst bruk av teoretiske perspektiv, hentet spesielt fra kultur- og sosialantropologi, ble en naturlig del av arkeologiske tolkninger.

Jeg konsentrerer meg om hans arbeider der arkeologien står sentralt. Presentasjonen på NAM førte til at jeg leste hans arkeologiske forfatterskap på nytt for å analysere utviklingen av teoretiske og metodiske perspektiver og spesielt hans studier basert på tverrfaglighet. Han benytter ofte lingvistikk i de kulturhistoriske studiene; utgangspunktet er imidlertid klart antropologisk. To perspektiv går igjen i arbeidene: bruk av antropologisk teori og tverrfaglig tilnærming.

Odners arkeologiske arbeider kan samles i relativt få overordnede emner. Han har alltid vært åpen for korreksjon, og det er typisk at han arbeider ofte med å nyansere problemstillingene han tidligere har tatt opp. Den faglige dialogen, skriftlig og muntlig, er sentral. Han viser en stadig søken etter dypere innsikt i og kunnskap om hvordan samfunn fungerer og interagerer.

Hans utrettelige innsats som fagdebattant har vært sentral for utviklingen av arkeologien i Norge; ikke minst i Bergensmiljøet. Her var han den første lektoren i arkeologi; han utformet studieplanen for det første grunnfaget. Det er hans fortjeneste at ikke-europeisk arkeologi ble en integrert del av studietilbudet. De som valgte en spesialisering utenfor det tradisjonelle nordiske fagmiljøet, hjalp han fram; med ham som veileder ble det levert magistergradsavhandlinger fra steinalder i Nildalen til samisk jernalder i Finnmark.

Bente, hans arkitektutdannede kone, illustrerte så å si alle hans arbeider; illustrasjonene bidrar til forståelse av kompliserte tolkninger. De sentrale emnene han tar opp er typologi, kronologi, økologi, økonomi, vareutveksling, etnisitet og store tradisjoner. Det er Odners forskningsinnsats innenfor disse emnene som tas opp i denne artikkelen.

Typologi og kronologi

Finnmarksstudier

I magistergradsavhandlingen diskuterte han råstofftilgang og råstoffvalg i relasjon til det steinartefaktmaterialet som inngikk i analysen; samtidig fokuserte han på artefaktens funn-

kontekst. Han valgte Varangerområdet for feltarbeidet og bygde videre på Nummedals undersøkelser av Komsakulturens boplasser i Finnmark (Odner 1966; i det følgende utelates forfatternavn når jeg referer til Odner).

Typologi diskuteres i forhold til relativ kronologi. Det understrekes at det ut fra et *teknologisk* perspektiv er store typevariasjoner i funnmaterialet av pilespisser, kniver og skrapere. Det kan skilles ut tre kronologiske horisonter, selv om ikke alle lokalitetene passer inn. Han mener at bosetningen sannsynligvis hadde vært innerst i fjorden om vinteren; og om sommeren mot ytterkysten (Ibid:111). Han diskuterer diffusjonistiske perspektiver, og Komsakulturen tolkes som en utløper fra Fosnakulturen (Ibid:136): Tangepilene er sentrale i argumentasjonen. Det bør tilføyes at selv om de kronologiske resultater Odner kom fram til er revidert, er avhandlingen et viktig bidrag til forskningen om eldre steinalder i Nord-Norge.

I en artikkel om Komsakulturen problematiserer han forskningstradisjonen knyttet til arkeologisk materiale fra eldre steinalder; man har diskutert alder og opprinnelse, mens økonomi og sosiale forhold har vært mindre debattert (1964:117). Han trekker fram boplassenes størrelse og beliggenhet; antall redskaper på enkeltlokalitetene brukes også til å beregne bosetningens omfang. Økonomi diskuteres ut fra datidens tilgjengelige ressurser og han benytter data om klima, vegetasjon og menneskelige naturinngrep i senere tider. Med dette som utgangspunkt argumenterer han for en klimautvikling tilsvarende den som har vært i Sør-Skandinavia. Han benytter en sannsynlig fauna i videre diskusjon om mulige sesongvariasjoner på boplassene (Ibid:122), og han foreslår en modell for årlig ressurstilgang ut fra behov for jevn tilførsel gjennom hele året; dette er generelt viktig i tradisjonell økonomi. Intens utnyttelse av sesongmessige rike ressurser er et sentralt argument, og effektive lagringsmetoder betyr at man kan tære på lagrede ressurser til neste sesong. Folk kan også velge å slå seg ned der det er jevne tilførsler av de ressurser som trenges. Odners konklusjon er at det primært var havets ressurser de første mennesker i Øst-Finnmark livnærte seg av. Han benytter den direkte historiske metode i argumentasjonen både i avhandlingen og i artikkelen (Steward 1942). Denne metoden er også ofte brukt i senere arbeider.

I 1960 oppdaget Odner labyrintene på Holmengrå og på Kjøøya i Sør-Varanger og han dokumenterte, diskuterte og publiserte funnene umiddelbart. Oversikten over labyrintmotivets bruk i Skandinavia og ellers i Europa minner om labyrintmotivet fra den klassiske verdenen. Han tolker labyrintene som rituelle steder og foreslår at mennesker har beveget seg på bestemte måter i dem (1961:104). Ut fra beliggenheten diskuteres en mulig tilknytning til havfisket; det lokale næringsgrunnlaget. Han fremmer også en annen tolkning: labyrintene kan ha tilknytning til initiasjonsritualer. Arbeider av antropologene B. Malinowski, S. F. Nadell og R. Firth trekkes inn i diskusjonen. Han henviser også til V. Tanners lokal-etnografiske opplysninger om skoltesamene. Fiskeri var og er et sjansespill; lik farene på havet. Han nevner også anleggene med konsentriske steinsirkler fra andre steder i Øst-Finnmark, f.eks. på Mortensnes; de synes å være samtidig med en bosetning.

I 1960 foretok Odner prøvegravninger i noen hustufter; av den såkalte Mortensnes-typen (Simonsen 1963:256). Utgravningene fortsatte i 1967, med meg som assistent. Vi totalundersøkte to tufter som et ledd i utforskningen av tidsavsnittet samisk jernalder. Vi tolket tuftene og gravene i steinuren øst for dem, som spor etter samme gruppe mennesker (Johansen & Odner 1968:61). De få dateringene som forelå fra før, var basert på importfunn fra graver (Ibid:71), samt en del ¹⁴C-dateringer, men det var få holdepunkter for kronologien. Mange av de problemstillingene vi trakk fram, har Odner arbeidet videre med:

- Hvilke etniske grupper hadde samene rundt Varangerfjorden hatt kontakt med?
- Er det kontinuitet eller brudd i forholdet til tidligere kjente kulturer i Finnmark?
- Hvilke økologiske tilpasninger hadde menneskene på Mortensnes?
- Når fikk samene husdyr?

Samer har aldri vært kjent som jern- eller bronsesmeder, og vi fant heller ikke metallfunn som var eldre enn 700-årene under våre utgravninger. Det ble lagt vekt på klassifikasjon av de mange skraperne av kvarts, kvartsitt og såkalt dolomittflint (*chert*). Blant de gravfunn som ble diskutert var Ekkerø-graven (Ibid: 77). Smykkene i denne graven var tidligere blitt identifisert som *norske*; det gjaldt også den gravlagte kvinnen. Dette er basert på forekomsten av ovale spenner, treflikete spenner, en hesteskoformet spenne og bronsekjede av spiralringer. Vår tolkning var at Ekkerø-graven sannsynligvis var av *finsk* type. Odner har diskutert dette gravfunnet flere ganger senere. Diskusjonene rundt Ekkerø-graven er blant hans tidligste ytringer om etnisk tilhørighet. Dette er et problemområde han har inkludert i de fleste av sine arkeologiske arbeider.

Røldal-Suldal arbeidene

I Odners arbeid (1965) om undersøkelsen av steinalderboplassen i Vivik ved Holmevatn er typologi et sentralt tema. Dette førte til en interessant debatt i norsk arkeologi. Det bør nevnes eksplisitt at Odner i innledningen til artikkelen slo fast at kronologi bare må ses som en forutsetning for å plassere et arkeologisk materiale i rett kulturell sammenheng. Kronologi er ikke et mål i seg selv, men et middel; og middelet bruker han umiddelbart. Det var ikke funnet materiale for ¹⁴C-datering (Ibid:203) og derfor måtte andre dateringsmetoder tas i bruk. Det slås fast i klartekst at det er kronologiske spørsmål som er artikkelens tema. Det poengteres at senere års høyfjellsundersøkelser synes å vise at råstoffvalg kan brukes som kronologisk indikator; bergkrystall dominerer i eldre periode, flint i en yngre og skifer i en enda yngre periode (Ibid:210). Han gir en oversikt over fordeling av pilespisstyper og påpeker at seinneolittiske ledetyper ikke finnes på boplassen; derfor konkluderer han med at steinmaterialet må være fra mellomneolittisk tid eller eldre. Artefaktene som kan være mellomneolittiske, er flintavslag med slipespor, flekkebor og flekkepiler, flekker med plane lengdesnitt, funn av skiferstykker og det han betegner som en massiv, avlang skraper (Ibid:214). Han hevder at flinten er fra Jylland.

I argumentasjonen tok han utgangspunkt i C. J. Beckers påvisning av sammenhengen mellom sylindriske flekkeblokker (bipolare kjerner) og flekkepiler (1951). Odner påpekte at sylindriske flekkeblokker manglet i funnmaterialet, men at flekkepiler fantes. Flekkebor og flekker med plane lengdesnitt var bevis for at slike blokker var benyttet (1965:216). Han påpekte at typebetegnelsene man hadde brukt på materialet fra mellomneolittikum i Norge, var temmelig vilkårlige og uten klare definisjoner. Han valgte å bruke eksakte mål på tangepilenes lengde i den videre analysen. I tillegg til materialet fra Vivik-boplassen inkluderte han også et komparativt materiale fra undersøkte steinalderboplasser fra Hardangervidda og fra kyststøk i Sør-Norge.

Gjennom dette enkle klassifikasjonsprinsippet delte han tangepilene i to grupper: en med en gjennomsnittslengde på ca. 2,75 cm, og en med gjennomsnittslengde på ca. 4,1 cm (Ibid:218). Han understrekte at forutsetningen for at disse iakttagelsene avspeilte en virkelighet, var at de ble testet på et statistisk holdbart materiale. Det var bruken av *sylindriske*

flekkeblokker som var hans forklaring på forskjellene. Flekkeborene var av en type som er typiske for dem man knyttet til «gropkeramisk kultur»; pilespissmaterialet inngikk i samme kontekst.

I sin videre argumentasjon trakk han frem arkeologisk materiale fra boplasser i Sverige; boplasser assosiert med det gropkeramiske komplekset. Keramikken var spesielt viktig. Med henvisning til M. Malmer konkluderte Odner at introduksjonen av skifer syntes å komme inn i øst- og sør-skandinavisk gropkeramisk kultur ved overgangen MN III og MN IV (Ibid: 226). Han påpekte at det ikke var klargjort om det var en kontinuitet fra Fosnakulturen til det gropkeramiske komplekset. Det var formmessig likhet mellom de små tangepiler (gruppe I) og de mellom- neolittiske tangepiler (gruppe II), og han argumenterte for en typemessig utvikling (Ibid:231). Han henviste til at Freundt allerede i 1948 hadde hevdet at Komsakulturen og Fosnakulturen var identiske; Odner var enig i dette (Ibid: 235). Han diskuterte tverrpilenes kronologiske plassering og han trakk fram likheter med funnene fra høyfjellet og fra Hensbacka i Sverige. Han hevdet at det var fellestrekk mellom de eldre kulturene i Danmark og Sverige og for tverrpilene i Finland og Finnmark. I diskusjonen knyttet til mikroflekkene støttet han seg til C.-A. Althins tolkning av dem som flinteggspyd (Ibid:236; 239). Flinteggspyd var datert til tidlig neolittikum ut fra funn i Vistehåla samt i det nederste laget i Skipshelleren og fra Ramsvikneset. Han benyttet også sine kunnskaper om det arkeologiske materialet fra Øst-Finnmark i diskusjonen. Konklusjonen var at i det området som i dag er Norge, ble mikroflekketeknikk allminnelig først i en sen del av mesolittikum, og teknikken nådde sitt høydepunkt i tidlig mellomneolittikum (Ibid:236).

I første nummer av *Norwegian Archaeological Review (NAR)* innledet Odner til diskusjon knyttet til kronologiske problemer basert på det arkeologiske materialet fra Vivik. Tidsskriftets profil var at det skulle være et debattforum, og hans innlegg førte til en livlig diskusjon over flere numre. Han stilte innledningsvis fem spørsmål (1968:80ff; min oversettelse):

- Har valg av råmateriale på høyfjellslokalitetene i Norge kronologisk signifikans?
- Har lengden på tangepilene kronologisk signifikans?
- Har relativ prosentandel av A-, B- og C-piler på høyfjellslokalitetene kronologisk signifikans?
- I hvilken grad ble skifer benyttet på mellomneolittiske høyfjellslokaliteter?
- Hvilke perioder kan de arkeologiske grupper, tidligere enn mellomneolittikum, dateres til?

For å besvare det siste spørsmålet mente han at tverrpilenes finkronologi var meget sentral. Han understreket at det var behov for entydig terminologi og klare definisjoner, og han foreslo at betegnelsen neolittisk/neolittikum utelukkende skulle brukes kronologisk. Han diskuterte også begrepet subneolittisk og objektivitet i arkeologisk forskning (Ibid:101).

Øst-Afrika

Odner har skrevet flere artikler hvor typologi og kronologi er sentrale tema. Flere er basert på feltarbeide han gjorde i lite kjente områder i Øst-Afrika. I dem kom han også inn på etnisk tilhørighet. Det var dokumentasjonen av forskjellige keramiske tradisjoner som dannede utgangspunktet for den begynnende etnisitetsdebatten; en debatt han har deltatt aktivt i gjennom hele sitt akademiske virke. Feltarbeidene i Øst-Afrika inngikk i de forskningsopp-

holdene han hadde ved British Institute of History and Archaeology in East Africa i Nairobi fra 1969.

Det første som var en del av instituttets Bantuprosjekt, fant sted i de nordlige Pare-fjelle i Tanzania. Fokus var *Early Iron Age* og keramikktradisjonene *Kwale ware* og *Maore ware* (1971c). Tidlige lokaliteter med spor etter jernvinne ble også dokumentert. Tre ¹⁴C-dateringer ble utført, men bare to ble nevnt i artikkelen. *Kwale ware* ble datert til de første århundrene e. Kr.; *Maore ware* til det første årtusen e. Kr. Han diskuterte de to keramiske tradisjonenes etniske tilhørighet, og han stilte spørsmålet om den opprinnelige bantutalende befolkning var erstattet av uidentifiserte etniske grupper eller om det var etnisk kontinuitet, men at det hadde skjedd en endring i keramikktradisjonen. De forskjellige alternativene for den kulturelle utviklingen ble vist i fem modeller (Fig. 1) assosiert med denne konklusjon: «Whatever the relation to previous and succeeding groups, it seems that KM represents an extensive, though possibly sparse Early Iron Age habitation in North Pare. There is direct evidence that the people kept sheep and goats, and circumstantial evidence that they had cattle and agriculture as well.» (Ibid:124).

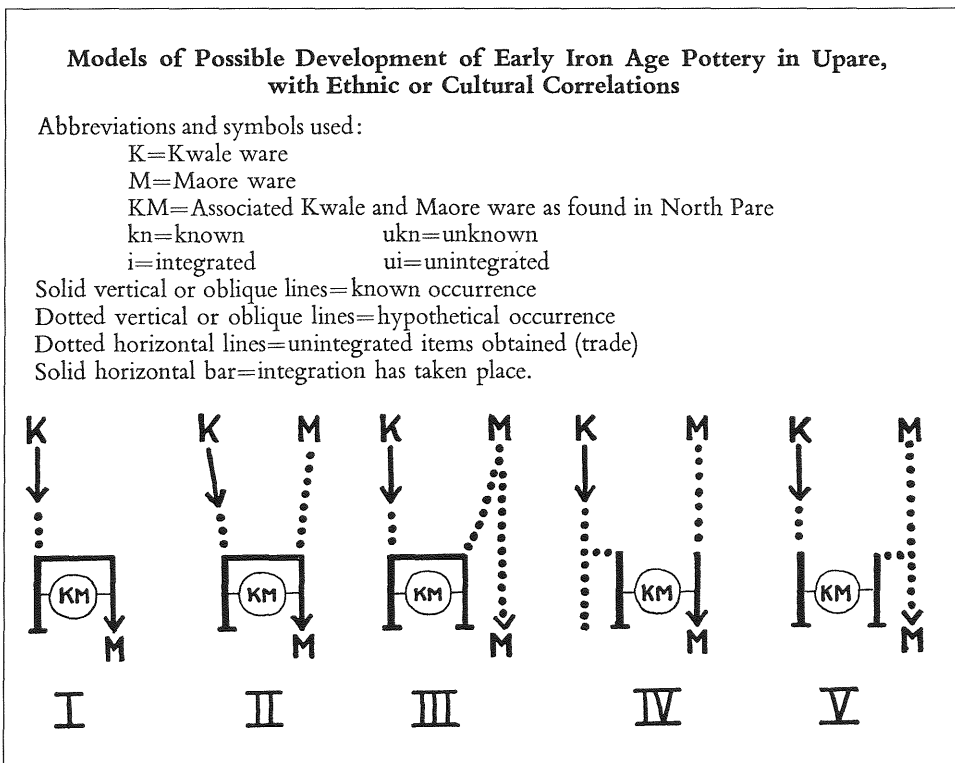

Fig. 1. Fem modeller, som uttrykker mulige forhold mellom keramikkstiler fra tidlig jernalder i de nordlige Pare-fjelle, Tanzania, og deres innbyrdes etniske eller kulturelle relasjoner (Odner 1971c, fig. 22).

I 1970 utførte Odner et feltarbeid i de sydlige og nordvestlige skråningene av Kilimanjaro-fjellet; også dette hadde tilknytning til Bantuprosjektet (1971a). Igjen ble det identifisert *Kwale ware* og *Maore ware*. På nordvestsiden ble det også funnet bosetning fra neolitikum og fra sen jernalder. Han fant det sannsynlig at folk kom inn i dette området i begynnelsen av 1. årtusen e. Kr., og at de var bantutalende. Da han utførte feltarbeidet, var området bebodd av Chagga-folk. Deres historie ble diskutert; det var vanlig å oppfatte Chagga som sene i dette geografiske området (Ibid:133).

Høsten 1969 hadde Odner hatt nok et feltarbeid i et lite utforsket område i Tanzania, nemlig på Iramba-plataet, og et kort besøk til Isanzu fant også sted (1971b). Kjente lokaliteter ble besøkt og nye ble oppdaget. Det nevnes 25 boplasser samt seks lokaliteter med steinbilder; på to ble det funnet trommer som var brukt ved rituelle handlinger (Ibid:153).

Iramba-folket husket lite om sin egen opprinnelse og vandringene sine til området hvor de nå bodde. De var en av tre bantutalende grupper i området; de to andre var Isanzu og Iambi (Ibid:155). Odner karakteriserte den lingvistiske situasjonen som kompleks og anskueliggjorde dette skjematisk (Fig. 2). Noen forskere hadde hevdet at de sydlige kushiters forfedre kom fra nord i 2. eller 1. årtusen f. Kr. Odner fant at disse folkene kanskje hadde forbindelse med den såkalte *Stone bowl culture*. Det dreide seg imidlertid om et geografisk område hvor gjentatte invasjonjer fra nord hadde funnet sted i de første århundrene av det annet årtusen e. Kr. Tatog-folk kom først; senere kom Masaier inn i området.

Odnors observasjoner og tolkninger av steinbilledkunsten viser nok en side av hans originalitet som forsker. Ved Lululampembele oppdaget han sammen med Bente bilder på undersiden av en heller. De bildene, som var plassert lavest på fjellveggen, var 2,5 m over

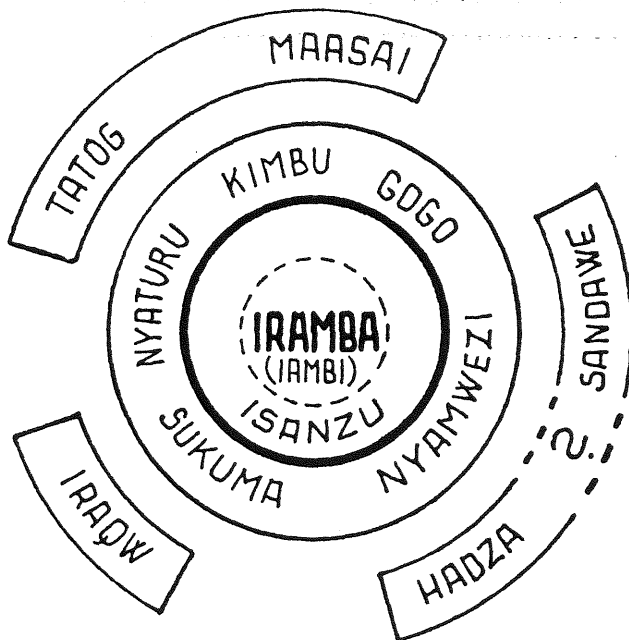

Fig. 2. Skjematisk fremstilling av den lingvistiske avstand mellom de forskjellige språk i Iramba-området, sett fra Iramba-folks synsvinkel (Odner 1971b:156, fig. 4).

dagens markoverflate. Alle var utført med rød maling. Ved Kitulu-lokaliteten (Ibid:153, fig. 2) observerte Odner et ferskt dekke av kumøkk på en stein som lå slik til at den vippet (han kaller den en *rock-gong*). Det var også kumøkk i noen skålgroper, og musikkinstrumenter ble funnet ved lokaliteten. Han påpekte at møkk også ble brukt av det bantutalende Mbugwe-folk i rensesseremoniene (Ibid:172), og han hadde også merket seg at Iramba-folk stadig viste ærbødighet overfor steinbilledkunsten. De fortsatte ofringen der det var steinbilder og der det var funnet trommer, mens andre steder viste de respekt gjennom klagende gråt og ved at de kastet klærne før de steg inn i de «hellige» områdene (Ibid:176). Han fremhevet krokodillemotivet på Ngala-lokaliteten (Ibid:175, fig. 18); den var spesiell fordi krokodiller ikke var en del av Iramba-folkets mytologi; dyrene fantes heller ikke i området da Odner var der (Ibid:177).

Odner forsøkte å etablere en generell kronologi av steinbildekunsten ut fra stilistiske trekk. Hans utgangspunkt var de 17 stilartene som L. Leakey hadde identifisert for Kondoa-området, men de hadde begrenset relevans. Han fulgte Leakey's forslag om å dele dem i tre grupper, og fant at gruppe I og II var relevante for Iramba-området (Ibid:179f):

- Gruppe I er fra mellom 6000-5000 og 1000 f. Kr. De er gjentatte ganger funnet i hellere sammen med funn av såkalt Wilton-tradisjon.
- Gruppe II er fra 1000 f. Kr. og frem til sent i forrige århundre.

Året etter publiserte han resultatene fra feltarbeidet fra høylandet i det sydlige Kenya. Naro-sura-boplassen oppdaget han allerede i 1968 fordi kuer slikket på knokler ved elvebredden (1972b). Han tolket materialet som spor etter en permanent eller halvpermanent landsby med noen hundre beboere. Tolkningen var fundert på en analogi hentet fra nærliggende Masai-landsbyer og studier av Masai-folk i området. Odner fant ikke belegg for kulturell kontinuitet i det arkeologiske materialet, men ut fra sammenligninger, basert på et gitt sett miljømessige og teknologiske faktorer i et marginalt område, konkluderte han at det var mest sannsynlig med et begrenset antall økologiske tilpasninger (Ibid:79).

Dette leder oss direkte videre til nok et tema som fikk stor plass i Odners arkeologirelaterede forfatterskap; hans studier omkring økologi, økonomi og vareutveksling. Utgangspunktet er hans arkeologiske undersøkelser i forbindelse med vassdragsreguleringer i Røldal og Suldal på Vestlandet i begynnelsen av 1960-årene.

Økologi, økonomi og vareutveksling

Undersøkelsene i Valldalen og ved Holmevatn ga ny innsikt i Vestlandets forhistorie. Det var dette materialet Odner arbeidet med da han som stipendiat var tilknyttet arkeologimiljøet i Bergen. Hans bidrag til steinalderforskningen er allerede omtalt (1965; 1968). Det mest omfattende er imidlertid hans studier omkring samfunnet i eldre jernalder med utgangspunkt i det arkeologiske materialet fra Ullshelleren.

Ullshelleren

I den første store publikasjonen om Ullshelleren var hovedvekten lagt på økologiske studier. Det arkeologiske materialet ble nøye analysert, ikke minst med henblikk på datering (1969:18ff). Omkring halvparten av det osteologiske materialet kunne artsbestemmes. To pollendiagram ble utarbeidet; et fra selve Ullshelleren og et fra Venemo; ca. 1 km lenger sør (Ibid:33f). Han presenterte også skriftlige kilder om sæterdrift i området. Det overordnede

målet var å finne kildemateriale som kunne belyse forholdene i yngre romertid og folkevandringstid.

I andre delen av publikasjonen under tittelen «Ullshelleren som økologisk isolat», presenterte Odner den modellen av de økologiske valgsituasjonene, som var sentrale (Ibid:63f; fig. 35) (Fig. 3). Modellen viste at størrelsen av forventet energi ut fra arbeidsinnsats var sentral for de valg som ble tatt. Han påpekte at muligheter for utnyttelse av ressurser over tid måtte tas i betraktning, og samtidig måtte resultatet ses i lys av teknologi og sosial organisasjon. Kulturelle faktorer kunne påvirke praksis. Med denne tilnæringsmåten sannsynliggjorde Odner størrelsen og sammensetningen av gruppen som hadde holdt til i Ullshelleren i eldre jernalder. Han anslo at det nok hadde vært åtte til ti personer (Ibid:66). Kaloribehov i forhold til kjønn og alder ble diskutert, og den artsbestemte delen av det osteologiske materialet ble brukt i den videre analysen. De viktigste artene i det identifiserte materialet var rype, reinsdyr, hare, sau/geit og orrfugl, men det fantes noen ytterst få fragmenter av ku og sau/geit. Nettopp «husdyrbeina» viet han spesiell plass: «Hvis en imidlertid antar at knoklene viser forholdet mellom antall individer, vil den forventede energi på

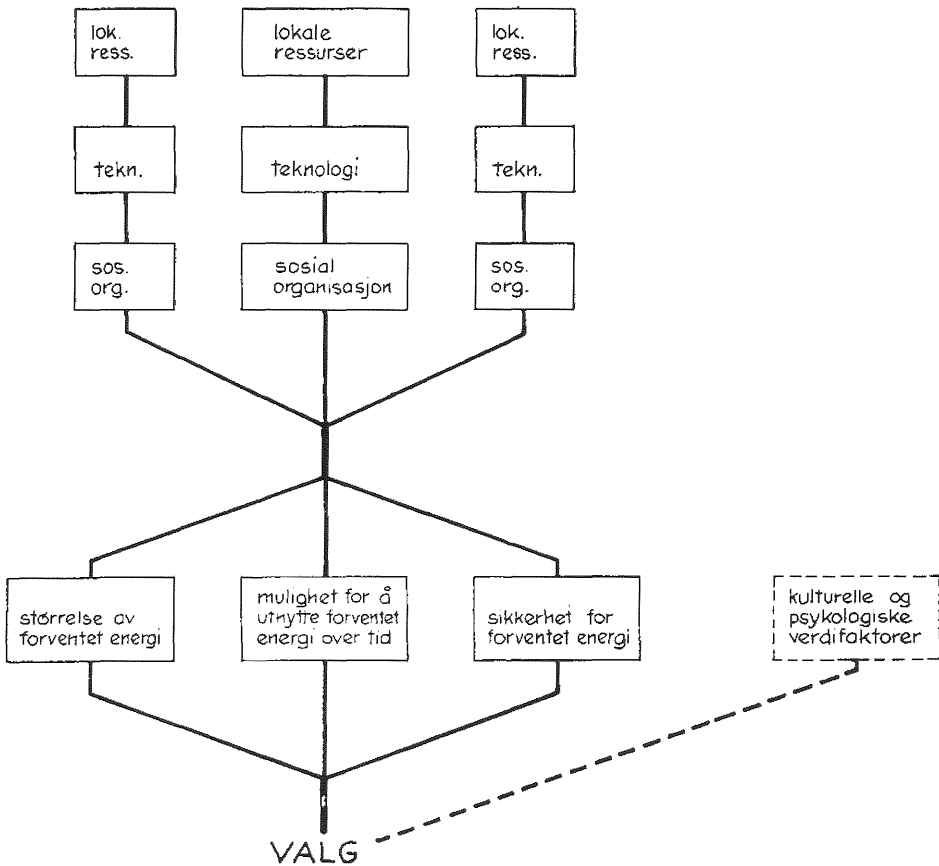

Fig. 3. Modell over økologiske valgsituasjoner (Odner 1969:64, fig. 35).

grunn av kuenes større vekt være noenlunde den samme» (Ibid:67). Næringsbehov ble diskutert ut fra kaloriberegninger for ungdyr og voksne dyr av ku og sau/geit og for menneskene som utnyttet dem. Menneskenes årlige kaloribehov ble beregnet (Ibid:71). I diskusjonen inngikk også vurdering av enkeltartenes atferd og årstidsvariasjoner. Han antydte at alternative modeller for den årlige variasjonen, og han skrev eksplisitt: «Det er selvfølgelig ikke min mening å hevde at enten den ene eller den andre av de to modeller er den eneste mulige. De representerer ytterpunkter på en glideskala. Jeg har i modellene heller ikke tatt hensyn til psykologiske og kulturelle verdifaktorer» (Ibid:89).

Dette ble diskutert inngående i det neste store arbeidet (1973), som Odner arbeidet med under et forskningsopphold i Cambridge. Der var også D. Clarke. I 1972 publiserte Clarke en nesten 700 sider lang artikkelsamling om modellbruk i arkeologisk forskning, og Odner ble invitert til å bidra med: *Ethno-historic and Ecological Settings and Sosial Models of an Iron Age Society: Valldalen, Norway* (1972a). Her diskuterte Odner tre typer modeller: universelle modeller, analoge modeller og forutsigbare (engelsk: *predictive*) modeller. Hans *flow chart* over forhold mellom lokale ressurser, teknologi og sosial organisasjon sto sentralt i argumentasjonen (Fig. 3); det samme gjorde kaloriberegninger over utnyttede ressurser og kaloriinntak i forhold til kjønn. Beregninger av årlig behov ble foretatt ut fra årstidsvariasjon i ressursenes tilgjengelighet. Artikkelen munnet ut i en diskusjon om bosettingsekspansjonen til Island. Det var de sosioøkonomiske relasjonene og de organisatoriske konsekvensene for folkene i Ullshelleren som sto i fokus, men han valgte en indirekte tilnærming; en modell fundert på det islandske samfunnet i middelalderen. Han understreket at argumentasjonen forutsatte at det hadde vært kontinuitet fra «før-viking samfunnet i Vest-Norge» til «middelalder-Island». K. Polanyis økonomiske teorier var sentrale i diskusjonen.

Bind to om Ullshelleren (1973) ble aldri publisert. Historikere var uenige i Odners bruk av skriftlige kilder og spesielt de islandske sagaene. De ga en flengende kritikk, og arbeidet ble refusert for den filosofiske doktorgraden. Til tross for kritikken var det likevel denne avhandlingen som oftest ble sitert i de følgende tiår i arkeologiske publikasjoner som omhandlet emner fra eldre jernalder i Norge. Her var godt debattstoff; avhandlingen var banebrytende og kontroversiell. Diskusjonene som fulgte, førte til at forståelsen av samfunnet ble langt mer nyansert. Forskningen dreide seg vekk fra den tradisjonelle særnorske bosetningshistorien, hvor finkronologi lenge hadde vært et sentralt tema. Gjennom dette arbeidet fokuserte man nå oftere på samfunnsforståelse.

Økonomiske strukturer på Vestlandet

I denne avhandlingen om forholdene i eldre jernalder poengterte han innledningsvis at arkeologiske funn alene ikke var tilstrekkelige for å vurdere Ullshelleren som ledd i en større økonomisk organisasjon (1973:3).

Han valgte det islandske samfunnet i perioden ca. 870 til 1262/1264 som utgangspunkt for tolkningene sine. Det var en analogi han fant relevant for å søke å belyse økonomiske strukturer i Vest-Norge i tiden 200 til 600 e. Kr. (Ibid:4). Island var valgt ut fra den historiske forbindelsen som var dokumentert i *Landnámabók*, i noen av sagaene og hos Snorre (Ibid:5). Utgangspunktet hans var å lage historisk holdbare modeller som var anvendelige i den forhistoriske situasjonen som han ville belyse i Vest-Norge.

Han poengterte kildematerialets spesielle karakter. Sagaene var blitt til i tidsrommet 900 til 1030, men var først skrevet ned i det 13. århundre (Ibid:13). *Egils saga* var sentral fordi store deler av handlingen var lagt til Norge (Ibid:15f). I sin kildekritiske gjennomgang la Odner vekt på at leserne eller lytterne hadde hatt betydning for utformingen av sagaene; dette hadde vært undervurdert. Det islandske samfunnet fungerte stort sett uten skrift; skrift var sannsynligvis først brukt da lovene ble kodifisert i 1117-1118 (Ibid:25). Tradisjonene, som senere ble nedfelt i sagaene, måtte ha vært kjent av flere sagafortellere. Det måtte ha vært en gjensidig kontroll av gjenfortellingens autentsitet (Ibid:26). Han henviste til J. Vansinas afrikanske studier omkring muntlig tradisjon som forskningsmetode og på metodens alminnelige feilkilder som misforståelser, lån fra andre tradisjoner, forutinntatthet, heroiske syn på fortiden og selvprosjeksjon.

Han diskuterte bruk av sagaene som kilde for studiet av sosiale institusjoner. Han hevdet at kildene syntes konsekvent å beskrive en tid før konsentrasjonen av makt på få hender var alminnelig (Ibid:32), og han understreket at han ikke var den første som brukte islandske sagaer som kilder om eldre tider og henviste til en engelsk oversettelse av *Laksdølasaga* av den norsk-amerikanske sosiologen Thorstein Veblen fra 1925. Odner brukte spesielt vers 39-45 og 145 fra *Hávamål*, men Tacitus' Germania var også en viktig kilde (Ibid:34).

Forståelsen av gårdsenheten og góde-/tingmanninstitusjonen fikk en sentral plass. Dette ble sett i lys av opplysningene i de islandske sagaene (Ibid:36ff). Odner så denne institusjonen som en mulig økonomisk organisasjon, samtidig som han poengterte at den økonomiske bindingen var mer utflytende og variert der enn i bonde-/trelloorganisasjonen (Ibid:55). Betydningen av biologiske og rituelle slektskap ble drøftet i lys av studier av bilaterale slektskap og de spesielle forholdene knyttet til odelsrett. Økonomiske strukturer i det gammelislandske samfunnet ble også drøftet og eksemplifisert ved situasjonen omkring Skallagrim og dem, bl.a. 60 våpenføre menn, som fulgte med ham og hans far til Island. Denne beretningen er hentet fra *Egils saga*, og han tolket den slik: «Slik det er skildret må en forutsette at den vesentlige delen av hver gårds produkter ble levert til Skallagrim, som igjen redistribuerte eller tok produktene i bruk på den måten som han fant mest tjenlig.» (Ibid:51.)

Odner reflekterte over hvem som kunne være stormann, og han påpekte at gavebytte hadde en sentral plass i det islandske samfunnet; gavene ble gitt i en sosial kontekst. Det var relasjonsbindende å motta en gave (Ibid:57). I sagaene eksisterte det opplysninger om vareutveksling på markeds plasser. Det fantes opplysninger om at kjøpmennene var nordmenn, *austmenn*, og at de var høvdinge eller tilhørte kirkelige institusjoner (Ibid:59f). Felles for de økonomiske transaksjonsformene som er beskrevet i sagaene var at et standardverdimål, penger, ikke ble brukt og ytelsene ble gitt i forhold til statusposisjoner (Ibid:63). Sagatidens islandske samfunn var basert på en selvforsyningsøkonomi (Ibid:68), og de tre grunnprinsippene for økonomiske transaksjoner, som Polanyi kalte redistribusjon, resiprositet og gavebytte (Ibid:70), fant Odner i disse kildene. Redistributive og resiproke økonomiske strukturer kunne eksistere side om side i samme kultur, og han understreket at det var redistribusjon som det var særlig interessant å maksimere (Ibid:74f).

Han reiste spørsmålet om det har eksistert statsdannelser i det geografiske området vi kaller Norge før vikingtiden, og han poengterte at markeds plasser kunne ha eksistert før vikingtiden (Ibid:78f). Markeds plassene var sannsynligvis ustabile sosiale enheter siden det nok ikke eksisterte et beskyttende sentralisert maktapparat. Det var sannsynligvis en administrativ handel som fant sted, dvs. en handel hvor høvdingen fastsatte pris (Ibid:82).

Han understreket at *gødedømmets* opprinnelse på Island var omdiskutert (Ibid:87).

Gjennom det kildematerialet han inngående hadde diskutert, fant han et grovt riss av en sosial struktur (Ibid:89). Han poengterte at høvdingdømme ikke måtte forveksles med statsdannelse. I et høvdingdømme manglet byråkrati samt administrative og juridiske institusjoner. De fleste arkeologer og historikere hadde stilt seg skeptiske til eksistensen av statlige organisasjoner før vikingtid i Norge, «Vestfold muligens unntatt» (Ibid:91). Odner fant ikke at forutsetningene for statsdannelse i Norge hadde vært til stede i folkevandringstiden, og han spurte om det kunne ha eksistert større rettslige eller religiøse sammenslutninger på den tid; lokale ting kunne ha eksistert, men han fant ikke belegg for dette (Ibid:98ff).

Et annet problem han diskuterte var bilateral slektskapsorganisasjon, som var typisk for germanske samfunn. Landskapslovene ble trukket inn i denne diskusjonen fordi de ga opplysninger om kollektivt ansvar og kollektiv fordeling av bøter og om mobilisering av såkalte *sibs*-grupper ut fra bilateralt slektskap. Odner stilte seg tvilende til om det historiske materiale kunne bekrefte at slike grupper ble mobilisert i Norge i det aktuelle tidsrommet. Han presenterte et genealogisk kart som var basert på *Egils saga*, men Odner understreket at det var historisk usikkert, men han mente det kunne antyde mulige modeller for sosial organisasjon (Ibid:104ff). Det var særlig to antropologiske studier om bilateralt slektskap av O. Blehr og R. Pehrson som Odner støttet seg til i denne argumentasjonen. Han poengterte at dette dreide seg om germanske samfunn i folkevandringstid (Ibid:110), og det ble lagt vekt på slektskapsbåndenes betydning og at organiseringen var sentrert omkring lokale høvdinge (Ibid:114).

Det var poengtert at handelen mellom Norge og Europa var omfattende i yngre romertid og folkevandringstid. Det ble fremhevet at det var tre områder – 1) Det frie Germania med Danmark og Sverige, 2) England og 3) Gallia eller Frankerriket – som skilte seg ut. En markedsøkonomi var mest sannsynlig utviklet i deler av Det frie Germania. Tacitus hadde opplysninger om at det hersket uvitenhet om pengenes verdi i den indre delen av Germania. Store myntfunn fra egnene omkring den romerske grensen underbygget dette. Dorestad var nevnt som et senter for frisisk makt i en kilde fra omkring 650 (Ibid:118ff). Odner poengterte at de kildene som kunne belyse handel og andre former for kontakt var få når det gjaldt tiden før merovingertid og vikingtid. Importfunnene, funn av romerske og frankiske gjenstander av bronse og glass, ble tolket som belegg for eksistensen av småkongedømmer bl.a. i England. Sutton Hoo graven fra ca. 650 e. Kr. tolket han som en «handelsadministrators» grav, siden det blant gravgodset var en portemoné med 40 gullmynter (Ibid:125). Administrert handel er karakterisert ved få kategorier av varer i motsetning til markedshandel (Ibid:141). Odner påpekte at det i Norge var funnet få gullmynter fra eldre jernalder, men mynter som er omgjort til hengesmykker var det ganske mange av, og gullfunn var ellers tallrike fra folkevandringstiden. Tacitus hadde opplysninger om at romerne pleide å gi sølvkar til germanske høvdinge. Når kar som gaver var nevnt spesielt, kunne det bety at de var særlig ettertraktet (Ibid:144f). Odner refererte til A. W. Brøggers *Ertog og øre* og hevdet at gull på den tiden var primært forbundet med prestisje (Ibid:132), og at det måtte ha vært samfunn med redistributive strukturer. Han hevdet videre at de personene som nok best hadde kunnet deltatt i bytterelasjoner, var sosiale ledere og personer med «meget lav» sosial status (Ibid:136f).

I de fleste undersøkte hulene og hellerne var knokler av tamdyr blitt identifisert i det osteologiske materialet. Han hevdet at betingelsene hadde imidlertid ikke alltid vært gunstige for husdyrhold (Ibid:148), og han brukte tilstedeværelsen av husdyrknoklene som belegg for bytterelasjoner med områder som var bedre egnet for husdyrhold (Ibid:151).

Tolkningen av huler og heller var ellers at de var bebodd av familier – kvinner, menn og barn – gjennom hele året i eldre jernalder. Det var en markert stigning av utnyttelsen av slike lokaliteter i eldre jernalder, som Odner tolket som et resultat av den politiske segmenteringen av samfunnet. Han ville sannsynliggjøre hvorledes denne bosetningsformen kunne settes i sammenheng med variasjoner i sosiale strukturer knyttet til høvdingdømmer og til etableringen av stratifiserte samfunn (Ibid:154f). Ullshelleren ble relatert til funn av hellere ved kysten ut fra felles trekk, og han tolket den som et ledd i en redistributiv organisasjon. Han poengterte at Røldal-samfunnet var et samfunn med sosiale ledere, og det var bare en liten del av stedets befolkning i eldre (og yngre) jernalder som ble begravd i haugene på gravfeltet på gården Seim i Røldal (Ibid:157f).

Undersøkelsene i Ullshelleren og Odners tolkninger ble mye diskutert de kommende år, bl.a. i *NAR* (1974). «Islands-modellen» og bruken av Polanyis økonomiske teorier på folkevandringstidssamfunnet i Vest-Norge var de sentrale temaene. Odner innledet med en oversikt av sin vurdering av vesentlige sider ved eldre jernalders samfunn. Han oppsummerte det i fem punkter (Ibid:104f):

- Der foregikk en ekspansjon som er dokumentert i spannfornet keramikk, korsformete spenner, mange gullgjenstander i gravene og nye typer bronse- og glassbeholdere. Steinkisten var en ny gravtype.
- Der var en ekspansjon i bruk av huler og heller langs hele Norges kyst. De representerte permanente bosteder.
- De fleste bygdeborger var fra tiden 3.-7. årh. e. Kr. Forekomsten av krigergraver viste en krigersk holdning og tilstedeværelsen av en eller annen form for militær organisasjon.
- Der var mange funn med importgjenstander av bronse og glass fra Rhindalen i Vest-Norge.
- Våpen og ornamentikk på gjenstander av gull, sølv og bronse var lokale arbeider, men de indikerte kontakter med hele det vesteuropeiske – germanske – området.

Odner sluttet seg til A. Herteigs tolkning om at det hadde vært kulturell kontinuitet og indre utvikling i perioden, men han understreket at de sosioøkonomiske relasjonene burde utforskes. Han understreket at tradisjoner, arkeologiske funn og stedsnavn understøttet at det hadde foregått en migrasjon fra Vest-Norge i 9. og 10. årh. Han forklarte at migrasjonen hadde funnet sted ut fra et ønske om å bevare den sosiale strukturen fra før Harald Hårfagres tid.

Han presenterte naturgrunnlaget og ressurstilgangen og de spesielle organisatoriske forholdene på Island. Når det i *Egils saga* ble referert til nære slektninger, kunne man se at noen bodde på Island og andre ved kysten i Norge. Gården var den grunnleggende økonomiske enheten. En samling gårder som kunne levere et overskudd til samme høvding, kunne teoretisk betraktes som en økonomisk struktur fordi de hadde felles økonomiske bånd. Prestisje var sentralt for en høvding. Produksjonen var delt i eksistensbehov og ønsker ut fra overskudd. Gaveutveksling var nok et viktig politisk virkemiddel når man godtok allianser. Odner henviser her til Max Webers tre typer legitim autoritet: legal, tradisjonell og karismatisk autoritet. Utvikling av markeder var et annet sentralt område (Ibid:107ff). Kjøpmenn som kom til Island ankret opp i elvemunningene, hvor vareutvekslingen foregikk under høvdingenes administrasjon. Odner stilte spørsmålet om det ville være mulig arkeologisk å skjelve mellom gjenstander som var et resultat av gaveutveksling eller handel (Ibid:112).

Samisk kultur og etnisitet

Finner og terfinner

Boken (1983a) var et resultat av et innlegg Odner hadde holdt for et politisk parti i Oslo. Tema var hvorvidt samer kunne være en urbefolkning. På dette møtet ble han spurt om hvor samene kom fra; han svarte at de ikke kom noe steds fra. Nå forsøkte han å forklare svaret. I appendikset skrev han at han hadde hatt «visse ambisjoner om at det skulle kunne bli et viktig bidrag i urbefolkningsdebatten», men han valgte å ikke følge det opp her fordi andre også skrev om dette emnet på den tiden.

Han bygget på kildemateriale hentet fra lingvistikk, arkeologi, historie og fysisk antropologi, og dette er et eksempel på hans mange tverrfaglige arbeider. Antropologisk teori var rammen, og han advarte historikere som «er 'allergiske' mot sosialantropologi». Han mente hovedspørsmålet burde være (Ibid:3) «Hvorfor er samer?» og ikke «Hva er samer?», og han hevdet at selv om kulturhistorikere generelt var opptatt av etnisitet, tok de ikke opp den teoretiske debatten (Ibid:4). Målet hans var å danne hypoteser om de prosessene som førte til etablering av samer som etnisk gruppe, og han fant det rimelig å anta at dette skjedde omkring Kristi fødsel.

Sosialantropologiske studier av etnisitet med utgangspunkt i F. Barths arbeider – ikke minst fra Swat i Pakistan (Barth 1956) samt publikasjonen *Ethnic Groups and Boundaries* (Barth 1969), ble vesentlige i argumentasjonen. Et sentralt argument var at i stress-situasjoner var det typisk at det var mer utbredt bruk av symboler som markerte etnisk tilhørighet (1983a:10). Religion spilte ofte en sentral rolle, og verdier ble ofte uttrykt symbolsk i religion (Ibid:11). Odner påpekte at en strukturalistisk tilnæringsmåte ville være en viktig nyorientering innen dette forskningsfeltet (Ibid:12). P. Mathiesens studie av kognitiv organisering som grunnlag for etniske grenser ble nevnt som et eksempel på at prosesser lot seg rekonstruere når kildene var gode (Ibid:16). Mathiesens arbeid ga interessante motforestillinger mot forenklete tolkninger.

Forholdet mellom språk og kultur var et sentralt emne. Han gikk ut fra Ottars beretning fra 800-årene til kong Alfred av Wessex. I denne kilden skilte man mellom *finner* og *terfinner*; det var en kompleks situasjon som var fremstilt. Med *finner* mente Ottar samer (Ibid:23). Povl Simonsen hadde tolket begrepet *terfinner* som folk som bodde lenger mot øst – altså i finsk-russisk område, og Odner var enig i denne presisjonen.

De viktigste antropologiske arbeidene om samer på Nordkalotten ble diskutert inngående, og spesielt historikere ble minnet om at «sosialantropologi kan være et nyttig redskap for å tenke samisk historie». En direkte historisk tilnærming ble også brukt i denne analysen. Han benyttet de eldste skriftlige kildene om samer som Tacitus, Prokopius og Diaconus, mens middelalderen ble belyst ut fra informasjon i *Historia Norvegiæ* og i *Egils saga*. Tidsrommet ca.1350-1750 var belyst i mange skriftlige fremstillinger, og han poengterte at det var skoltesamenes organisasjonsform vi hadde best kunnskap om. Det gjaldt bl.a. det sær-samiske forholdet mellom bruksrett og eiendomsrett (Ibid:41). Odner mente at kildene verken kunne vise eller avvise at samer hadde bodd sør for Nordland i middelalderen, og at det eldste beviset for samer i Nord-Trøndelag gikk ikke lenger tilbake i tid enn 1548 (Ibid:38). Den omleggingen i ernæringen som fant sted på omtrent den tiden, betydde kanskje større kontakt og også konflikt mellom samer og fastboende grupper. Datidens nye interesser var jakt og skytevåpen, søking etter malmforekomster og en mer intensiv sæterdrift. Odner visualiserte igjen gjennom en modell en mulig tolkning av interaksjon

mellom de aktuelle etniske grupperingene i undersøkelsesområdet (Ibid:79, fig. 10;) (Fig. 4).

Finner og Terfinner er skrevet som en dialog mellom empiri og teori; det er primært skriftlige kilder som er benyttet i argumentasjonen. Et kapittel handler om arkeologisk materiale fra historisk tid. Muligheter for å identifisere hvilke kulturelle trekk som kan være markører av samisk identitet er det sentrale temaet. Det arkeologiske materialet er skattefunn, offerfunn, graver, boplasser og fangstanlegg. Odner har også inkludert funn av trommer i diskusjonen. I forbindelse med sin analyse innførte Odner begrepet *bricolage*, et begrep han har hentet fra Lévi-Strauss, men som han har gitt en litt annen mening i sin kontekst. Med *bricolage* mener Odner «en strategi hvor en etnisk kategori plukker ut et kulturelt trekk som i lokal kontekst ble brukt signaliserende, og gjør dette signaliserende relevant for hele den etniske kategorien i opposisjon til andre kategorier» (Ibid:59f).

I diskusjonen ble det med henvisning til Ottars beretning, poengtert at *terfinner* nok hadde vært en østlig etnisk gruppe. De spesielle gravene i Øst-Finnmark relaterte han til skoltسامene, og han (Ibid:81) tenkte seg at *terfinner* var en egen etnisk gruppe med noenlunde samme tilpasning som kystsamer ellers hadde i Finnmark. Debatten inkluderte også en diskusjon av *Archaeological Material and Ethnic Affiliation* (Kleppe 1977). De arkeologiske sporene som jeg tilskrev samisk etnisitet, mente han kunne være spor etter *terfinner*. Hans argumentasjon var at «funnene fra tidlig jernalder synes å vise at særegen etnisk definering var av gammel dato» (Ibid:119). Odner mente at samer var oppstått som en etnisk kategori gjennom langvarige prosesser, som sannsynligvis ikke var blitt «avsluttet før i begynnelsen av middelalderen» (Ibid:83). «Vedlikeholdet av samisk kultur og organisasjon gjennom middelalderen og langt opp mot vår tid har skjedd på grunn av (og ikke til tross for) naboskapet med germanske og slaviske maktgrupper» (Ibid:87).

Det finske samfunnet og relasjonene til samer ble også diskutert. Han hevdet at en system-orientert tilnærming var viktig for å forstå spesifikke etnisiteter, og han minnet oss igjen om at han anså at økologi og språk var sentrale for denne forståelsen. Han fremhevet at han anså den «sammenlignende metoden» i lingvistikken som viktig (Ibid:94f) fordi man ut fra den kunne rekonstruere proto-språk. De igjen kunne gi opplysninger om tidligere kulturell praksis. Hvis det for eksempel var elementer av ord for jern og jernfremstilling i proto-språket, kunne det tyde på at brukerne hadde brukt og framstilt jern. Datering var problematisk, men han ga noen forslag ut fra forekomsten av bestemte låneord (Ibid:99).

Han reflekterte også over annen fraværende terminologi; ord for keramikkfremstilling, husdyrhold og jordbruk (Ibid:100). Det ble foreslått at proto-samisk muligvis kunne dateres til mellom ca. 500 f. Kr. og 400 e. Kr. Relasjoner til folk med en annen produksjonsform hadde vært utslagsgivende for generering og vedlikehold av det samiske, og han konkluderte med at «det var ved etableringen av disse forhold at samisk etnisitet ble født» (Ibid:110). En mulig innvandring til Nord-Norge i begynnelsen av folkevandringstid hadde ofte vært debattert i norsk arkeologi, og nå viste Odner til tilstedeværelsen av norrøne låneord i samisk i Nordland og Sør-Troms fra det tidsrommet han fokuserte på. Disse låneordene kunne dokumentere kontakt, men han fant «liten grunn til å anta at området var norsk før yngre romertid» (Ibid:117). Odners modell for gaveutveksling som han hadde utviklet i arbeidet *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder* (1973) ble også trukket inn i diskusjonen. Han minnet om gaveutvekslingens betydning for vedlikehold av høvdingmakt i vestnorsk eldre jernalders kontekst (1983a:86). Hans argumentasjon endte opp med et forslag om en system-orientert tilnærming til problematikken samisk etnisitet (Ibid:92).

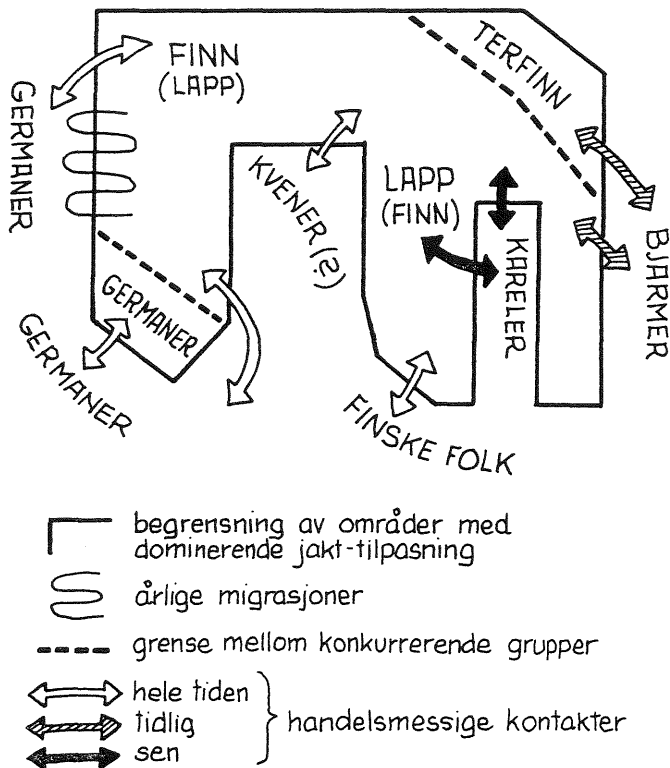

Fig. 4. Modellen antyder den mulige interaksjon mellom etniske grupperinger i tidlig historisk tid i det nordlige Fenno-Skandinavia (Odner 1983a, fig. 10).

På NAMs forskningsseminar om «Arkeologi og etnisitet» i 1984 holdt Odner et innlegg om *Modellbygging og etnisitet* (1985a). Han hevdet at migrasjonsteorier hadde vært alminnelige forklaringsmodeller i skandinavisk arkeologi, og på den måten unngikk man diskusjonen om hvordan etnisitet kunne ha utviklet seg. Han understreket også at etniske kategorier ikke var objektive, men tvert imot subjektive, og at det var interaksjon som gjorde dem identifiserbare.

Artikkelen *Saamis (Lapps), Finns and Scandinavians in History and Prehistory. Ethnic origin and ethnic processes in Fenno-Scandinavia* (1985b) var hovedsakelig en oppsummering av *Finner og terfinner*. Den ble innledet med en diskusjon, og deretter fulgte hans fylldige svar; i slike sammenhenger er Odner på sitt beste.

I introduksjonen risset han opp de temaene han ønsket debattert. Et var spørsmålet om når samisk etnisitet oppsto. Han mente selv at det var omkring Kristi fødsel. Han hevdet videre at prosessen foregikk forholdsvis hurtig (Ibid:11). Han minnet oss også om den diskrimineringen som hadde funnet sted i forhistorieforskningen. Samisk etnisitets opprinnelse var ofte diskutert, men opprinnelsen til (nord)germansk etnisitet var viet liten oppmerksomhet i den arkeologiske litteraturen. Han mente det var nødvendig å bringe lingvistikk inn i denne type diskusjoner (Ibid:9). Han understreket at han hadde forsøkt å unngå termen urfolk; den

var primært en juridisk term og førte derfor lett til politiske diskusjoner; det ønsket han ikke i den sammenhengen. Han spurte hvorfor samene begynte å bruke det samiske språket.

Forholdet mellom germansk og samisk sosial organisasjon var et annet sentralt tema, og det ble understreket at etnisitet var viktig når det gjaldt den indre opprettholdelsen av samenes sosiale og økonomiske form. Personlig velstand kunne ha ødelagt siidaens kollektive organisasjon, men etniske egalitære og kollektive verdier hindret dette (Ibid:6). Fra hans svar på diskusjonsinnleggene siterer jeg kommentaren: «Although I have the deepest respect for linguistic, archaeological and historical evidence—and those researchers who are specialists on these topics—I have refused to take their cultural interpretation of the evidence at face value» (1985b:29).

På «Nordic TAG – 1985» holdt Odner nok et innlegg omkring den tverrfaglige dialogen (1987). Hans hovedargument var at det bare er gjennom en kombinert bruk av arkeologi og historisk lingvistikk, vi kan skrive historie. Han refererte spesielt til bruken av proto-ord i proto-samisk, ord som hadde med tilpasningen til jakt og til kontrasten mellom samer og bosatte folk å gjøre. Han understreket igjen at det verken var ord for keramikk eller for jern i proto-samisk. Det var derimot et finsk låneord for jern. Hans konklusjon var at proto-samisk ikke kunne være mye eldre enn tidlig romertid ut fra sørskandinaviske kronologi, og han foreslo at samisk identitets og samisk språks opprinnelse ble datert til denne tid.

I festskriftet til Simonsen stilte Odner i innledningen til sin artikkel spørsmålet om hvor arkeologien ville ha stått hvis alle til «evig tid hadde vært enige med hverandre» (1989:147). Han var blitt tildelt oppgaven å skrive en oversikt over arkeologisk forskning om samisk fortid. Kildematerialet fra Nord-Norge, Nord- og Mellom-Sverige og fra store deler av Finland var inkludert i oversikten. Samenes mulige sydgrense ble diskutert og relatert til gravundersøkelsene i Vivalen i Härjedalen og i Trysil.

Det var viktig å avgrense hvor langt tilbake i tid det ga mening å bruke betegnelsen samisk arkeologi. Låneord og bruk av fysisk antropologi ble benyttet i diskusjonen og han understreket at de forskerne, som hadde arbeidet med det fysiske antropologiske materialet først og fremst hadde vært opptatt av fysiske egenskaper og utseende (Ibid:156).

Odner diskuterte inngående en mulig proto-samisk periode; et begrep som Simonsen introduserte. Odner gikk imot det alminnelige synet; en kulturell kontinuitet fra Kjelmøyfåsens befolkning til den historisk kjente samiske befolkning i Varanger. Han foreslo videre å inkludere Simonsens yngre steinalders perioder 3 og 4 i en proto-samisk fase (Ibid:157f), fordi han mente det var sannsynlig at en proto-samisk periode gikk 4000 år tilbake i tid. Det var rimelig å anta at samisk etnisitet oppsto når de boreale fangstgruppene etter hvert gjorde seg avhengig av tilførsler av strategiske metaller utenfra (Ibid:163).

Spørsmålet om hva som er samisk arkeologi er et vanskelig spørsmål. Det er også forskjellige oppfatninger av når samene konsoliderte seg som egen gruppe. Odner hevder at de langvarige kulturelle tradisjoners egenart på Nordkalotten er et spesielt trekk. Dette vender han også senere tilbake til, ikke minst i *Tradition and Transmission* (2000).

I 1990 disputerte Odner for dr. philos.-graden på en avhandling om Varangersamene. Omkring seks måneders feltarbeid i Øst-Finnmark, utført mellom 1981 og 1986, inngikk i materialet som ble diskutert i avhandlingen, som handlet om kulturhistorien til samene

som bodde i den indre del av Varangerfjorden i tidsrommet 1200-1900. Et par hundre nyregistrerte hustomter ble dokumentert under feltarbeidet; mange av dem var forholdsvis sene i tid. Odner hadde systematisert dem (1992b, fig. 47). I dette geografiske området hadde man i liten grad vært interessert i kulturminner som var senere enn 15-1700-årene, som tilsvarte tidspunkt da skriftlige kilder begynte å bli alminnelige. Folk som bodde der den gangen, måtte forholde seg til tre *europaiske* samfunn: et russisk, et svensk og et dansk. Varanger var et mål for handel, beskatning og plyndring. Avhandlingens hovedtema var en kritisk analyse av hypoteser om bosetning og økonomi. Han understreket at Varanger-samene holdt husdyr så tidlig som 1200 e. Kr.; dette var viktig i diskusjonen.

I innledningen konstaterte han at kunnskapen om hverdagsliv og materiell kultur blant samer i Norge i historisk tid var beskjeden; arkeologi var viktig for å fremskaffe en slik innsikt. Det var kun en del av den samiske befolkningen som hadde vært pastorale reindriftsfolk. Kuer og sauer var viktige, og utnyttelsen av havets og elvenes ressurser var viktige for dem som bodde nær vann.

Tiden omkring 1700 ble valgt som utgangspunkt for diskusjonen ut fra det relativt rike kildematerialet. Odners utgangspunkt for en diskusjon om bebyggelsesmønstre var K. Kolsruds avhandling om sjøsamenes flytninger (Ibid:53). Han konstaterte en feil i hans opplysninger om sesongvandring, og han oppsummerte vurderingene sine av kildematerialet han hadde gått gjennom i et skjema (Ibid:218, fig. 15) (Fig. 5). Han diskuterte avstandsangivelsene mellom forskjellige steder som var nevnt i kildene og påpekte at den *gamle* milen, som Kolsrud hadde benyttet, var lenger enn den moderne. Retningsangivelsene hans var også unøyaktige. Dette vanskeliggjorde entydige tolkninger, men han konkluderte med at det hadde vært helårsbosetting i Ræppen, Kokkenes og Klubben på 1700-tallet.

De skriftlige kildene delte han inn i tre kategorier: kilder fra tiden 1200-1500, kilder fra 1500-1700, og kilder senere end 1700. Lokaliseringen av *Varangerbyen* ble fastslått å være Karlebotn på midten av 1500-årene; omkring hundre år senere var det Ræppen, som opprinnelig het Karlebotn (Ibid:58). Han diskuterte også hva begrepet *by* refererte til i denne sammenhengen, og han fant at det var synonymt med det samiske begrepet *siida* og med det russiske begrepet *pogost*, og han påpekte at markedsfunksjonen hadde vært sentral.

Han kommenterte tidsrammene for tidligere perioder, og han foreslo å avskaffe Simonsens kronologiske underinndeling i Mortensnes-perioden og samisk middelalder (Ibid:61) med henvisning til Bjørnar Olsens foreslåtte inndeling i tidlig metalltid (som svarte til Simonsens Kjelmøy-perioden) fra 800 f. Kr.-300 e. Kr., og samisk jernalder fra 300-1700 e. Kr.

Funnene fra Mortensnes-gravplassen sto sentralt i vurderingen av finkronologien; han mente gravplassens bruk strakte seg over et lenger tidsrom enn tidligere antatt (Kleppe 1974). De store feltene med hustuffer var mer problematiske å vurdere, ikke minst fordi en hadde få utgravninger. Han fant det fristende å foreslå at folk hadde bodd på Mortensnes året rundt, men poengterte at det arkeologiske kildematerialet som kunne underbygge dette, ikke var entydig (Ibid:62f).

Det var jegernes beslutninger som avgjorde den kulturelle og sosiale praksisen for reinsdyrjaktens organisering, hevdet han (Ibid:69). Av de modeller som ble diskutert, viet han M.A.P. Renoufs spesiell interesse; hennes utgangspunkt var økologisk determinisme i et etisk perspektiv (Ibid:71). Odner konstruerte en emisk modell; målet var å klargjøre folks egne beveggrunner. Han poengterte at kulturelle institusjoner og tegnsystemer var sentrale

	Varanger- botn (=Vesterbotn)	Karlebotn (=Østerbotn)	Ræppen (=Karlebotn)	Veines	Veines- botn	Kokkenes (near Lainæringer)	Abelsborg (Sand- haugene)	Nesse- by	Berge- by	Morkens- nes	Klub- ben
KNAG	"kongs- gamme"	former "kongs- gamme" autumn & summer	winter & summer	Summer	winter	winter & summer	winter	Sum- mer	sum- mer & spring	sum- mer	win- ter & sum- mer
HARÖE	"kongs- gamme"	summer						turf huts			
LILLEN- SKJOLD	"kongs- gamme"	marked and former "kongs- gamme" near Njågo- jåkka					winter		win- ter		win- ter

Fig. 5. Oversikt over historisk kildemateriale om bebyggelsen i Indre Varanger omkring 1700 (Odner 1992b:218, fig. 15).

for å forstå og forklare kultur (Ibid:72). Territorial adferd genereres gjennom valg, og han argumenterte for cirkumpolare likhetstrekk. Han fant belegg for at de tidlige samiske samfunnene var rangordnet (Ibid:81). Dette trekket synes å forsvinne fra det kystsamiske samfunnet mellom 1700 og 1820-30, mens det fortsatte å eksistere i det pastorale samiske samfunnet inn i det 20. århundre (Ibid:85).

Odner delte sitt materiale inn i fire perioder: den tradisjonelle perioden (før 1500), kontaktperioden (1500-1650), den tidlige kulturhistoriske perioden (1650-1800) og den sene historiske perioden (etter 1800). Kontaktperioden og tidlig historisk periode var sentrale i avhandlingen (Ibid:93). Det hadde vært kontinuitet fra jakt til pastoralisme, og han hevdet at mange av teknikkene som ble benyttet var slående like. Han brukte folketellingen fra omkring 1700 for å vise at pastoralisme ikke alene kunne ha forsørgt størsteparten av fjell-samene. En annen viktig observasjon var at både «konservative» og «progressive» personer hadde vært sentrale i kontaktperioden; her henviste han til en analogi fra Vestgrønland, hentet fra et arbeid av H. Kleivan, som hevdet at prestisje var viktig for en jegers konservatisme (Ibid:94). Odners tredje observasjon var at introduksjonen av moderne skytevåpen generelt medførte at tradisjonelle relasjoner m.h.t. deling av bytte ble forstyrret. Dette gjaldt også inuit- og indianersamfunn (Ibid:95).

Dette førte til en oppdeling av de store bebyggelsene. Man jaktet stadig på villrein i Varanger i 1700-årene, og han konkluderte med at fra midten av 1600-årene eksisterte det en jegerbefolkning, som oppholdt seg mer eller mindre permanent i fjellområdene i motsetning til en kystorientert befolkning (Ibid:96). Innlandsamene og, i ennå større grad, kyst/sjøsamene vekslet mellom en jaktsektor og en markedssektor (Ibid:98).

Det var naturligvis et problem å skille ut lokaliteter som enten var eldre enn 1200 eller

yngre enn 1900 (Ibid:122). Han diskuterte hvorvidt det var mulig å typologisere hustomtene og dermed få frem kronologiske forskjeller. Han diskuterte den typen som Ø. Vorren hadde betegnet fellesgammetuft (Ibid:126f), og om det hadde vært sesong- eller helårsbosetting. Diskusjonen var overveiende basert på osteologisk materiale fra Odners nyere utgravninger. Materialet var av begrenset omfang, og på det tidspunktet avhandlingen ble publisert, bare delvis analysert (Ibid:178, fig. 119; appendiks 4). Det ble foreslått at en lokalitet, som var datert til mellom 1200 og 1350, sannsynligvis hadde vært bebodd mellom oktober og mai (Ibid:171), mens en annen, datert til mellom 1500 og 1600, tolket han som helårsbolig (Ibid:135). To lokaliteter; en datert til etter 1500 og den andre til omkring 1800, ble tolket som henholdsvis vår- og forsommerbolig (Ibid:149;157). Denne problematikken fulgte han opp videre i en senere artikkel (2001).

I *Social Processes and Values of Family Autonomy* var Odners utgangspunkt at han ikke var tilfreds med Gjessings tolkning av sjøsamesamfunnet ved Laksefjord mellom 1650 og 1850. Han tilføyde nytt kildemateriale. Folks egne synspunkter var sjelden synlige hos Gjessing. Det etiske var sentralt, men Odner fant at det emiske var viktigere (1991:374). Han var med andre ord opptatt av å eksponere folks egne ideer bak sosiale og kulturelle handlinger. Han diskuterte territorium. I kilder fra ca. 1750 fant han opplysninger om at samer fra andre siidaer hadde hatt bestemte rettigheter for å utnytte ressurser i Varangersamenes område (Ibid:375). Han diskuterte videre hvem som tok beslutningene. Fokus var husholdet, og Tanners opptegnelser om skoltesamene ble benyttet som belegg. Det ble gitt eksempler på hvordan husholdenes autonomi kunne signaliseres (Ibid:377), det ene med referanse til slektskapsterminologi. Han påpekte at kjernefamilien, som besto av tre etterfølgende generasjoner, var isolert fra andre slektskapsrelasjoner slik det var dokumentert i R. Pehrssons studie av Könkämäsamene. Det andre eksempelet var boliginnetning og konvensjoner for utnyttelsen av rommet. Alt (både hvem og hva) hadde sin faste plass (Ibid:378; fig. 3). Han hevdet at en viss differensiering fant sted i det samiske samfunn i andre halvdel av 1600-årene, da bl.a. jakt ikke lenger var så alminnelig og en la mer vekt på pastoralisme. Hans argumentasjon var at jegere var avhengige av støttespillere for å oppnå prestisje. Han trakk igjen frem gaveutvekslingens betydning. Det var viktig for samene å erverve seg de ønskede verdigjenstander (Ibid:383f).

Odners sosialantropologisk inspirerte perspektiver var kritisert flere ganger både på grunn av teoretisk tilnærming og på grunn av avvikende vurdering av historisk materiale. Dette påpeker han selv i en artikkel hvor han utdypet synspunkter fra *Finner og terfinner* (1992a:35). Nå karakteriserer han boken som en reaksjon på teoretiske modeller, som lingvister og arkeologer undertiden brukte (Ibid:23). Det er ikke hvem samene var, som opptok ham, men spørsmål om hvorfor og hvordan de hadde utviklet seg til en distinkt gruppe. I utgangspunktet ventet han ikke å finne endelige svar, men det var sentralt å vise relevansen av antropologisk teori i humanistisk forskning. Han beklaget at samfunnsvitenskap og humaniora hadde skilt lag; særlig innen etnisitetsstudier. Man hadde vært mer opptatt av å påvise etniske grenser enn å få innsikt i kulturelt innhold, og han hevdet at det hadde hersket en statisk forståelse av forholdet mellom språk, materiell kultur og etnisitet.

Han kommenterte sine teoretiske tilnæringsmåter, sin forståelse av historiske prosesser og en alternativ hypotese om samisk etnogenese, framsatt av Olsen. Artikkelen ble avsluttet med en diskusjon omkring etnisitet, tradisjon og kulturelt innhold (Ibid:30ff). Det tidligste jordbruket i sydvest-Finland var datert til bronsealder, men konsolideringen fant

først sted omkring 500 e. Kr.; han mente at det i denne prosessen var det underordnet om det var kontinuitet i befolkningen eller om det var en innvandring, fordi han mente det ikke dreide seg om en «skandinavisk kultur». Om man snakket et finsk-ugrisk språk i dette området den gangen, var umulig å avgjøre (Ibid:27).

Samisk etnogenese hadde vært diskutert med referanse til Kjelmøykeramikken fra 1. årtusen f. Kr. (Ibid:28). Keramikktypen var tolket som en etnisk markør. Ut fra det arkeologiske materialet ble det antydnet at det var særlig folk som tilhørte den metallproduserende Ananjinokultur i Øst-Russland, man hadde hatt kontakt med. Etnisitet var imidlertid en vanskelig forståelsesramme i dette tilfellet (Ibid:30). Han stilte spørsmål om det ville være mulig å fastslå en grense mellom indoeuropeisk og arktisk-boreal kultur. Det indoeuropeiske sosiale systemet var ikke bygget på etnisitet. Mange (antropologer) hadde rapportert at individuell autonomi var et alminnelig verdigrunnlag hos arktiske og subarktiske folk i Europa, Asia og Nord-Amerika. Sjamanenes virksomhet var likevel en unntagelse. I følge Odner eksisterte det en kulturell grense mellom «arktisk» og «sydskandinavisk» på den skandinaviske halvøya omkring 1800 f. Kr.

Nok en artikkel utdypet diskusjonen. Den var basert på et innlegg for nordiske arkeologistudenter i 1991. Ett problem som ble tatt opp, var tolkningen av asbestkeramikk. Jørgensen og Olsens tolkning av denne keramikken som en samisk etnisk markør, fant Odner problematisk fordi den ikke eksisterte i Nord-Norge etter Kristi fødsel. Han påpekte at på det tidspunktet oppsto samisk språk iflg. forskningsresultater innenfor lingvistikk (1992c:84). Jørgensen og Olsen hadde antydnet at den såkalte Risvikk-keramikken signaliserte nordgermansk etnisk tilhørighet, mens Odner påpekte at man burde være forsiktig med språk-rekonstruksjoner ut fra arkeologisk materiale. Derimot sluttet han seg til forslaget deres om at asbestkeramikken trolig signaliserte tilstedeværelse av kommunikasjonssfærer i det nordlige Fenno-Skandinavia, og han foreslo at nordøst-Russland burde vært inkludert.

Samisk kultur og etnisitet og den cirkumpolare store tradisjonen

Begrepet etnisitet ble diskutert sammen med store tradisjoner. Han fokuserte på overføring av kunnskap. Det var gjennom forståelsen av begrepet *store tradisjoner*, han fant tilfredsstillende tolkninger av det arkeologiske materialet. I oversikten over nyere etnisitetsforskning relatert til arkeologi understreket han at den hadde frigjort seg fra stammebegrepet (Ibid:86).

Noe gikk imidlertid tapt ved dette paradigmeskiftet; nemlig bruken av komparativ metode. Den hadde vært en av fagmiljøets felles plattformer. Antropologiens etnisitetsforskning ble oppsummert (Ibid:86ff) fordi han ønsket å vise relevansen for arkeologisk etnisitetsforskning. Han argumenterte for at de trekk som preget nordgermansk selv-presentasjon (individuell selv-fremhevelse) og samisk selv-presentasjon (autonomi) synes å ha preget symbolenes form.

Denne artikkelen var et av de første arbeidene der han brukte «store tradisjoner» som kulturhistorisk forklaringsmodell. Den indoeuropeiske, den arktiske og den boreale tradisjonen ble relatert til arkeologiske data (Ibid:89). Historikk knyttet til indoeuropeisk tradisjon ble gjengitt, og han fremhevet at det var mest sannsynlig et felles lingvistisk opphav. Fokus i artikkelen var forholdet mellom tradisjon, identitet og etnisitet, og han pekte på likheter og forskjeller. Han tok utgangspunkt i religionshistorikeren G. Dumezils teorier. Inkludering av norrøn (han skriver skandinavisk) mytologi ble diskutert, og han poengterte

at det var både tilhengere og motstandere til Dumezils teorier. Han påpekte, med henvisning til Dumezil, at en tredelt – *tripartite* – organisasjon kunne ha eksistert i Europa, og i «deler av Norge inkludert i bronsealder og før-romersk jernalder» og den indoeuropeiske tradisjonen kunne vært knyttet til denne (Ibid:91). Han fremhevet tendensen til bilaterale slektskaps-systemer i den arktiske og boreale tradisjonen.

G. Gjessings cirkumpolare steinalder var en klassifikasjon som Odner så som en lovende begynnelse, både når det gjaldt å tolke likheter og forskjeller. Det sosiale univers som cirkumpolare folk levde i, var «åpent» og det var lett å skifte tilhørighet til andre sosiale enheter, hevdet Odner ut fra sitt kjennskap til antropologisk litteratur (Ibid:93). Verdibegreper om personlig autonomi har vid utbredelse i dette spesielle området; det samme gjaldt enighet om at personlig autonomi skulle etterleves. En sosial oversikt var en forutsetning, og denne kunne man oppnå ved at folk kom sammen. Det ble presentert to eksempler på kunnskapsoverføring: plassfordeling i samegammen og sjamanisme. Odner hevdet at sjamanisme representerte restene av en tradisjon som eksisterte før de etniske konstallasjoner som var kjent fra «sen tid» ble formet (Ibid:97). Han refererte til nyere forskning om Oleonostrovskij Mogilnik-gravplassen, som lå på en øy i Ladoga-sjøen. Funnene var datert til ca. 4000 f. Kr. Han viste også til Renoufs studier i Nord-Norge samt til noen av K. Helskogs tolkninger av Alta-helleristningene. Som så ofte før, oppsummerte Odner sin diskusjon i et diagram (Ibid:99). På neste side er notene innarbeidet.

	Indoeuropeisk	Arktisk og boreal
	Individualisme brukes for intervensjon i andres autonomi	Respekt for andres autonomi
Sosial og kognitiv organisasjon	Tredelt (<i>tripartite</i>)	Egalitær
Ideologi	Separate verdikoder for de tre sosiale strata	Verdikoder etableres ved samhandling
Kunnskapskommunikasjon	Strataspesifikk og stratavedlikeholdende formidling. Åpen og dekontekstualisert i det øverste sosiale lag Nøkkelperson: skald	Vesentlig kontekstualisert. Standardisert. Ritualisert formidling om basiske verdier. Implisitt dekontekstualisert ved sjamanisme Nøkkelperson: sjaman
MENTALITET (Odner 1992c:99, noter)	<i>Historie som legaliseringsgrunnlag</i> <i>Aksept for dekontekstualiserende intellektuelle systemer</i> <i>Ekspanderende og eksperimenterende</i>	<i>Historie er uten interesse</i> <i>Ikke aksept for dekontekstualiserende intellektuelle systemer</i> <i>Passiv og konservativ</i>

Etnisitet og språk ble tillagt forskjellig betydning i de to store tradisjonene (Ibid:100). Han hevdet at det var tradisjon og ikke etnisitet som hadde vært sentral i de viktige prosessene i Nord-Norges kulturhistorie fra midten av første årtusen f. Kr. (Ibid:102). Det var først fra tiden etter 300-400 e. Kr. at etnisitet virkelig ble involvert i de kulturelle prosessene der.

Nyere bidrag til samenes kulturhistorie

Odners neste bidrag til kulturhistoriske studier i dette nordlige området var hans innlegg i debatten knyttet til I. Storlis artikkel i *NAR*. Han innledet med å tilbakevise at han sammen med Lars Ivar Hansen hadde tatt «det gamle skinnhandel-paradigme» for gitt. Han begynte med å definere sin egen posisjon (1993:26), idet han postulerte at de samene som bodde nærmest høvdingseter, kunne ha vært integrert i dem i vikingtiden. Han kommenterte at han implisitt var blitt beskyldt for naivitet, når det gjaldt hans syn på utviklingen av en markedsøkonomi i denne konteksten. Dette førte ham tilbake til hans tidligere diskusjoner av Polanyis teorier. Det hadde vært en handel basert på politikk snarere enn på økonomi, og de pengene eller varene som inngikk i dette økonomiske systemet var sannsynligvis blitt resirkulert som gaver, kompensasjoner eller som «administrerende» handelobjekter. Storli hadde viet dette for liten oppmerksomhet, og han var uenig med henne i at samiske reinsdyrnomadener kunne ha vært etablert allerede omkring 900 e. Kr. i Lønsdalen i Saltfjelletområdet. Odner mente at de skriftlige kildene ikke bekreftet dette. Storlis distinksjon mellom kyst-, fjell- og skogsamer fant han lite nyttig i denne type studier, ettersom det har vært for mye bevegelse mellom forskjellige grupper i det samme sosiale og kulturelle miljøet. Noen av Storlis tolkninger fant han var i strid med samisk tenkemåte «as this is generally known» (Ibid:27). Odner mente at de såkalte stalloboplassene, som Storli hadde arbeidet spesielt med, best kunne tolkes som spor etter samers tilholdssteder under jakten.

Høsten 1993 inviterte Nesseby kommune forskjellige personer til den offisielle åpningen av fornminnesentret på Mortensnes; Odner var invitert. Det ble arrangert et formiddagsseminar om senterets profil og planene for videre utbygning. Essensen av denne diskusjonen er nedfelt i *Samisk identitet* (1995). Nå hadde Odner gått ytterligere inn i debatten enn i det innlegget han hadde holdt på Norsk antropologisk forenings årsmøte i 1994. Han understreket at det i denne artikkelen var lagt vekt på en historisk dimensjon i langt større grad enn det som var alminnelig i antropologien. Det ble understreket at det dreiet seg om to forskjellige former for kunnskapsproduksjon. «En kan merke seg at kontekstuell kunnskap er karakteristisk for nordlige kulturer... mens dekontekstuell kunnskap har lange tradisjoner i vestlige kulturer» (1995:127). Han konkluderte med at «jo flinkere man blir i det nasjonale og internasjonale symbolspillet, jo mer synes det å bli tappet for det kulturelle innhold, som utgjorde kjernen i samisk» (Ibid:137).

Artikkelen *Trade, Tribute and Household Responses* var et svar på en artikkel om det osteologiske materialet fra lokaliteten Geahceváinjárga (Gæccvájnr'ga) 244 B, skrevet av E. Hambleton og P. Rowley-Conwy (1997). Deres bestemmelser av det osteologiske materialet indikerte at det var reinsdyr som var mest alminnelig på lokaliteten, og tolkningen var at rein også hadde dominert i økonomien. De poengterte at det dreide seg om villrein, og at de sannsynligvis var fanget i området mellom Varangerfjorden og Tanaelven. Odner nevnte spesielt den velkjente lokaliteten Gollevárri (2001:26), som J. S. Munch og G. S. Munch undersøkte i midten av 1960-årene. Resultatene fra undersøkelsene ble først tilgjengelig da Vorren inkluderte dem i presentasjonen av kildemateriale om reinsdyrfangst i Varanger frem til 16-1700-årene (Vorren 1998:106ff). I alt ble 16 runde hustomter; datert til 1300 – 1550 e. Kr., dokumentert ved utgravningene på Gollevárri, og stedet var tolket som en fangststasjon for villrein. Både menn og kvinner drev jakt, og funnene fra Gollevárri viste dette, hevdet Odner. De personene som jaktet sammen, var medlemmer av samme hushold. Et jaktlag

besto således av menn og de ugifte døtrene deres, mens resten av husholdet ble værende på det faste tilholdsstedet ved fjorden. Denne påstanden ble underbygget av en observasjon fra sommerfiskeri ved Kiberg ved Varangers ytterkyst fra nyere tid (2001:44).

Odner hevdet at tamrein mest sannsynlig også inngikk i økonomien på lokalitet 244 B, selv om de osteologiske bestemmelsene ikke underbygget dette. Tamrein ble holdt for transport, og de ble brukt i forbindelse med jakt (Ibid:39). Det var behov for transport fra fjellområdene, hvor jakten foregikk til boplassene nede ved fjorden (Ibid:42). Det ble henvist til I.-M. Mulk (1995) og A. Schanches forskningsarbeider (1997). Han understreket at det i tillegg til rein også var identifisert sau, sel, fisk og fugl i det osteologiske materialet. Ett bein var identifisert som ku. Han fant det naturlig at sauehold var blitt introdusert før kvegdrift (2001:33), og poengterte ellers at kveghold ikke var verifisert i materialet (Ibid:39). Odner understrekte at både vill- og tamrein kunne ha vært utnyttet, men at det ikke var sikkert belegg for sistnevnte (Ibid:27).

En nøye analyse av lokalisering av funn av osteologisk og annet arkeologisk materiale i hustuften tilsier en kjønnsrelatert utnyttelse av rommet etter mønsteret for inndeling som er kjent fra nyere tids samiske samfunn. Dette mønsteret kan dokumenteres tilbake til 1600-årene og kanskje ennå noen hundre år tidligere. Artefakter assosiert med mannlige aktiviteter ble funnet innerst i hustuften, mens artefakter forbundet med kvinnelige aktiviteter lå i nærheten av inngangen (Ibid:32f og fig. 5 og 6) (Fig. 6).

Varangerområdet ble i tiden etter 1300 knyttet nærmere den norske stat (Ibid:40) på grunn av handelen med tørrfisk med den tyske Hansa. Handelen førte til at nye *fiskevær* vokste frem langs kysten av Finnmark og Troms. Blant beleggene for dette var opplysninger i skatteregistrene hvor det bl.a. var opplysninger om en norsk skattebetaler i Vadsø i 1520, og det fantes arkeologiske spor etter norsk bosetning i området fra denne tiden. Han påpekte at Vardøhus festning ble grunnlagt i 1307. Hvilken kontakt det var med det samiske samfunnet i området, var uklart. Han fant det interessant at navn på samer var fornorsket i skatteregistret fra 1553. Kildene fortalte også om handelskontakter østover, og skinnhandel med Novgorod som handelssentrum var nevnt spesielt (Ibid:41). Baltiske havner var viktige mellomstasjoner for denne handel med Vest-Europa. De menneskene som vi hadde funnet spor etter i hustomt G 244 B, valgte en diett som primært var basert på reinsdyrkjøtt i stedet for fisk og andre dyr fra havet. Odner forklarte dette ut fra en mulig forbindelse med en kommersielt *overopphetet* skinnhandel og med senmiddelalderens skattelegning. Han mente at der var større etterspørsel etter skinn enn kjøtt (Ibid:42), og at folk valgte å bo ved fjorden fordi det var der de stabile ressursene fantes.

Odner vendte i denne artikkelen tilbake til tolkningen av utgravningene av de to hustuftene på Mortensnes i 1967 (Johansen & Odner 1968). Vår tolkning av tuft 10 som spor etter en bolig som hadde vært i bruk i to helt forskjellige tider, ble revurdert. Han fant det nå mer sannsynlig at det dreiet om en annen form for sekundærbruk. Sekundærbruk av hustufter hadde vært vanlig ifølge nyere undersøkelser av Olsen og K. Schanche (Ibid:43). Jernkniven og jernpilen, som var funnet i den yngste del av kulturlaget i tuft 10 ved våre undersøkelser, tolket Odner nå som manifestasjoner på religiøse handlinger, og han understreket at Mortensnes var et helt spesielt sted med bautasteinen og labyrinten omkring denne og de mange hustomter i områdene omkring. «The highly visible, but long abandoned, house grounds ritually fused the past with the present. When they made sacrifices within the house sites or had their ritual meals in them, the Saami confirmed their obligations towards their ancestors.»

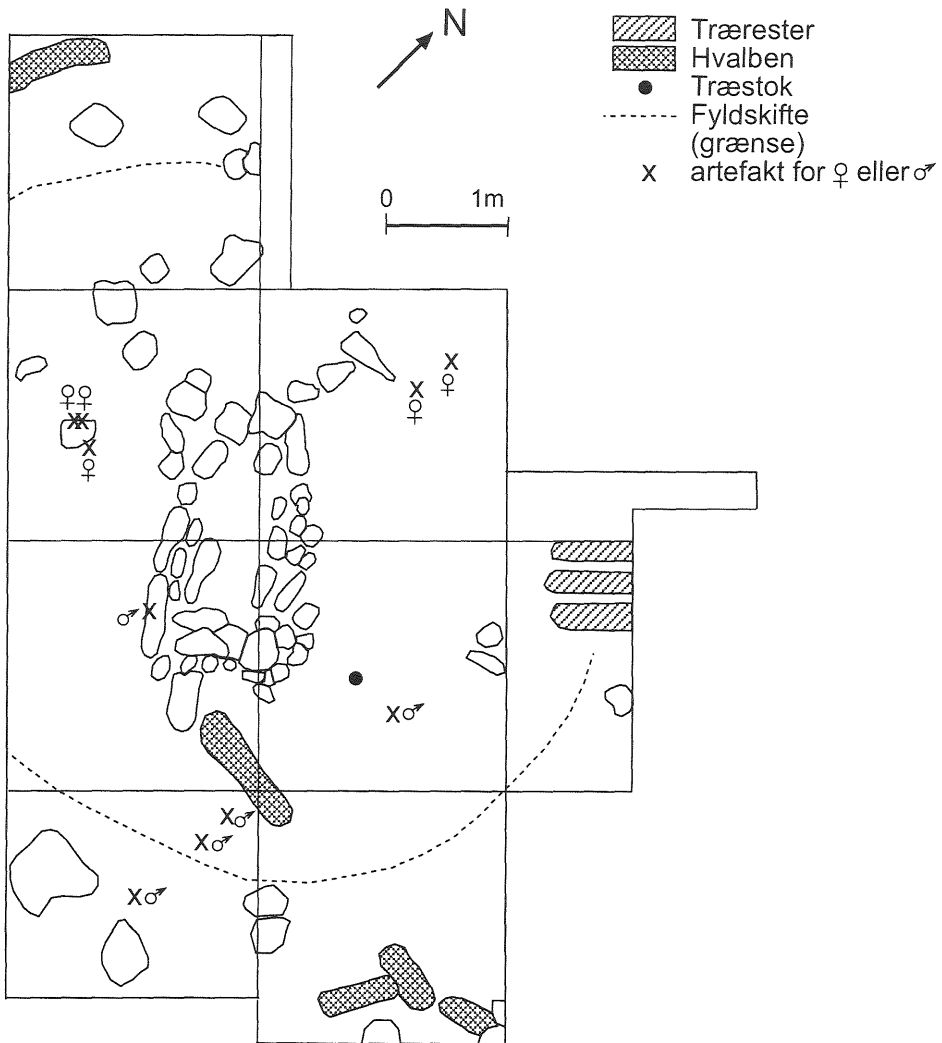

Fig. 6. Samisk hustomt på Geahceváinjárga lokaliteten (G 244 B). Funnfordeling kan verifisere en kjønnsdefinert bruk av ulike deler av rommet. (Se også Odner 2001, fig. 5 og 6; Mulk 1995:204, fig. 7:4)

Denne tolkningen har direkte sammenheng med Odners forståelse av den cirkumpolare store tradisjonen. Forklaringsmodellen brakte Odner inn i arkeologimiljøet allerede i 1991 da han var bedt om å holde en forelesning på nordisk kontaktseminar for studenter (se 1992c).

Store tradisjoner som forklaringsmodell

I boken *Tradition and Transmission. Bantu, Indo-European and Circumpolar Great Traditions* søker Odner etter en dypere innsikt i kulturhistorisk forståelse. Han gikk igjen nye veier, samtidig som han gjenopptok et perspektiv som tidligere har stått sentralt i kulturanthropologisk forskning, nemlig bruken av tradisjonsbegrepet. Odner fant at det var behov for en form for hierarkisering av store og små tradisjoner ettersom forskjeller i overførsel av kulturtrekk kan føre til forskjellig sosial utvikling. Odner poengterte at det har vært fokus på verdensreligionene som de store tradisjoner. Denne innsnevring av begrepsforståelsen ville han til livs (2000:31).

Han innledet med en historiografisk innføring i antropologenes utvikling av begrepet som har sitt opphav i R. Redfields Mayaforskning som ble påbegynt i 1940-årene. Redfield ønsket å studere samfunn som aspekter av en sivilisasjon. Det eksempelet Redfield hadde brukt var den katolske kirken, som produserte religiøs kunnskap og kommuniserte den til isolerte, lokale Mayasamfunn. Denne store tradisjonen nådde landsbyene gjennom lærere, prester og myter, og den fortrengete Mayacivilisasjonen før spanjolene kom.

Den forskningsstrategien, som Redfields modell impliserer, fant Odner kunne være nyttig å eksponere for norske kolleger. Et tettere samarbeid mellom antropologer, som primært hadde arbeidet med små tradisjoner, og historikere, som både har vært opptatt av store og små tradisjoner, var implisitt i Redfields tilnæringsmåte (Ibid:33).

Odner stilte spørsmålet: hva skaper en stor tradisjon? Han forsøkte naturligvis også å gi svar. Den store tradisjonen i cirkumpolar kontekst er dokumentert i den nordlige del av Eurasia og Nord-Amerika. Dette er geografiske områder hvor animistiske religioner har vært alminnelige. Disse har tradisjonelt vært oppfattet som en elementær religionsform (Ibid:43); naturen har vært betraktet som personifisert. Odner foreslo at vi så på denne mer som et motstykke til vestlig rasjonalitet. Det dreier seg om kontekster hvor sjamanisme var alminnelig. Det ble poengtert at det er spesielle trekk å merke seg, når det gjaldt forestillinger om de levendes og de dødes verden (Ibid:89). Interessant kildemateriale også i forhold til tolkning av arkeologisk materiale ble funnet i J. K. Qvigstads opptegnelser om samisk folketro. Der fremgikk det at begravede personer sluttet seg til landånder, mens druknede personer sluttet seg til havånder (Ibid:86). I den sjamanistiske samiske kosmologien ble kontakten mellom de levendes og de dødes verden ofte opplevd i den enkeltes liv. Dette kunne skje gjennom ekstase eller ved drømmer. Enkeltindividet har to sjeler, en forbundet med legemet og en fri sjel; *frisjelen* kunne kontaktes av de døde, som ønsket selskap. I denne forståelsesverden artet de levendes og de dødes liv seg nok så like. Muntlig tradisjon, inklusive folkeeventyr, bruk av historisk kildemateriale og et antropologisk feltarbeid fra 1993 var grunnlaget for diskusjonene om de cirkumpolare store tradisjonene.

Både den indo-europeiske tradisjonen og bantutradisjonen er lingvistiske kategorier. Det er en alminnelig akseptert hypotese at proto-indo-europeisk oppsto i steppene i Sør-Russland og spredte seg derfra engang mellom 3000 og 2500 f. Kr. (Ibid:42). Et interessant trekk ved store tradisjoner er at de har felles myter. Mange språkforskere har hatt som mål å forbinde språkfamilietreet med opprinnelsessted. Indo-europeiske folk var semi-pastorale og de holdt kveg, sau og hest og i noen grad var de også jordbrukere. Hjulet kjente de også til. Det var deres ønske om kveg som førte til deres ekspansjon. De fleste har sluttet seg til det synet at bantutalende folk hadde sitt utspring i det område som nå er Nigeria og Kamerun. Derfra hadde det vært folkevandringer og den viktigste av disse vandringene fant sted i det

siste årtusen f. Kr. Bantufolk hadde lært å utvinne og smi jern, og de kunne også pottemakerhåndverket. De var overveiende jordbrukere da som nå. I Bantutradisjonen skapte Gud verden for så å trekke seg tilbake (Ibid:61). I denne tradisjon har forfedrene større makt enn levende mennesker. Bantutalende folk er *frontier peoples* (Ibid:69).

Andre arkeologiske arbeider

Det er to arbeider som belyser interessante sider ved Odners virke som arkeolog og kulturhistoriker som ikke er nevnt. Artikkelen *Reflections or Autonomy. Thoughts on European cultural development* bygget på en forelesning Odner holdt i Göteborg i 1979. Utgangspunktet hans var V. G. Childes oversiktsverker over kulturutviklingen i Europa. Han var enig i tolkningene at både indre utvikling og påvirkning fra «the most ancient East» til alle tider hadde funnet sted, og han poengterte videre den betydningen Karl Marx' studier av produksjonsmetoder hadde hatt for å forstå og forklare særegne trekk i Europas kulturhistorie (1983b:1f). C. Renfrews ideer om megalittkultur, hans revisjon av kronologien i Europa i boken *Before Civilisasjon* (Renfrew 1973) og tolkningene av vareutveksling var sentrale emner som Odner kommenterte. Mange av Renfrews tolkninger var Odner uenig i ut fra sitt kulturanthropologiske ståsted. Odner uttrykte seg slik: «I have there an uncomfortable feeling that I am using Him as a dummy in criticizing a common line of thought. My excuse is that a discussion may help to clear issues.» (1983b:3).

I vennebok til Bjørn Myhre skrev Odner en artikkel med tittelen «*De sakrale hellige hvite stene*». *Hovedveier, biveier og motsatte kjøreretninger til symboler* (1999). Både over- og undertittel er sitater (1999:430f), og undertittelen er en god oppsummering av Odners egen måte å drive forskning på. Han tok utgangspunkt i hypotesen om at det engang i jernalderen var brudd mellom et kultmessig kvinnedominert samfunn hvor fruktbarhet hadde vært sentralt og et mannsdominert samfunn hvor krigsaspekter hadde vært vektlagt. Å komme med dristige tolkninger er i Myhres ånd, skrev Odner. Jeg vil føye til at det sannelig også er i hans egen!

De såkalte fallossteiner var det konkrete arkeologiske materialet i denne artikkel. De er av harde bergarter og de forbindes med det mannlige. Det er omkring 50 slike stein i Norge, og de er «et typisk vestnorsk fenomen» (Ibid:431). Mange er funnet i eller i tilknytning til graver, f.eks. reist på en gravhaug. Odner så en sammenheng mellom fallossteinene, deres funnkontekster og eldre runeinnskrifter «enten som monumenter oppe på gravene eller gjemt inne i gravene» (Ibid:432). Funnomstendighetene forbandt han med Mithra-mystikk og indoeuropeisk religion. Mithra-mystikk var blitt populær blant legionærer i senantikkenes Roma via hellenistiske kulturer. Mithra ble assosiert med guden Hermes og hans attributt var en fallos. Hermes hjalp sjelene på veien til dødsriket (Ibid:435). Det var det magiske i Mithra-mystikken, som nordgermanerne ble fascinert av, og de målte den muligens opp mot kristendommen (Ibid:436). Odner poengterte at liv var knyttet til mannens sæd i nordgermansk kosmologi og fant at det nok ikke var noen tilfeldighet å finne fallosstein på gravhauger i strøk som pekte seg ut som maktsentre (Ibid:437).

Jeg vil poengtere at Odner – selv om han nå er fylt 80 år – på ingen måte har avsluttet sitt vitenskapelige forfatterskap. En monografi om sosiologen Thorstein Veblen er nettopp

publisert, og han har fortalt meg at han også arbeider med en artikkel hvor nye problemstillinger, som er relatert til arkeologisk materiale taes opp.

Avsluttende kommentarer

Odnors forfatterskap som er relatert til arkeologien viser en allsidig forsker som igjen og igjen har gått nye veier i sitt arbeid som kulturhistoriker. Han demonstrerer et samspill mellom sin teoretiske orientering og det kildematerialet han fant relevant for de problemstillingene han tok opp. Det bør poengteres at det meste av det kildematerialet som ble diskutert i *Tradition and Transmission* lå utenfor arkeologien. I denne publikasjon kommenterte Odner i noen grad sin vitenskapsteoretiske forankring. Han skrev at han har brukt substantivistiske og formalistiske tilnæringsmåter både hver for seg og i kombinasjon. Dette arbeidet ser jeg som Odnors egen oppsummering av vesentlige sider av sitt vitenskapelige virke. Den gir også nye perspektiver på hans nysgjerrighet og engasjement når det gjelder kulturhistorisk kunnskap og innsikt. Antropologien er som poengtert igjen og igjen rammen omkring hans forståelsessfære enten det er faget antropologi eller faget arkeologi som har vært utgangspunktet for kulturhistorikeren Knut Odner. Antropologisk lingvistik og historie har opptatt ham, og disse fagområder har alltid blitt vurdert og om mulig inkorporert i hans kulturhistoriske studier.

Lokalhistorie og rikshistorie har også vært diskutert som nødvendige forutsetninger for å komme så nær som mulig den virkelighet som engang var. Det var aldri rekonstruksjon som var hans hovedmål, men det å bidra til å utvikle samfunnsteori og å søke å forstå videre sammenhenger og forskjeller i tid og rom. Det er karakteristisk at Odner sjelden har funnet endelige svar på de problemområdene han tok opp. Han har i de fleste tilfellene funnet mulighet for ytterligere utdypning av problemstillinger, eller han har simpelthen gått andre veier når han har ment at andre hypoteser kunne gi mer adekvate tolkninger.

Summary

Knut Odner's anthropological contribution to archaeological research in Norway

Two perspectives pervade Odner's cultural historical research where archaeology forms an essential part of the source material. These are the use of cultural and social anthropological theory and the use of multidisciplinary approaches. His main interest is in cultural history and geographically he has carried out research in northern Norway, western Norway and eastern Africa. Most of his archaeological research has, however, been carried out in Finnmark. He has concentrated on themes like typology and chronology as a means for studying cultural history. The research from Vivik is an important example of how a new approach to classification meant that different chronological phases were identified. Ecology and economy and exchange of goods with special attention to the formation of chiefdoms are other themes. Ullshelleren is central in these discussions and not least the refused doctoral dissertation *Økonomiske strukturer på Vestlandet*. Ethnicity is a central theme that has occupied him, particularly in connection with Sámi studies. The book *Finner og terfinner* was a pioneering work in this context. He has also brought the concept great traditions into the discussion. This is a useful concept for sorting out mutual values that go beyond the solidarity that shared ethnic affiliation provides for. His willingness to debate

research results and to refine arguments is amply demonstrated. There are never final explanations or conclusions to be drawn. The results are to be understood in the light of the academic and social profile of the researcher. Whenever Odner has chosen new orientations he has discussed it in relation to his own previous conclusions, and he has never hesitated to polemize against his own previous views. His contribution to the study of ethnicity – and in particular Sámi ethnicity – is a central example which is well illustrated in this presentation.

Noen personlige data

Knut Odner ble født den 7. desember 1924, og han hadde en variert erfaring fra arbeidslivet før han begynte sine universitetsstudier i en alder av 32 år. Umiddelbart etter artium arbeidet han som journalist, og militærtjenesten ble også avtjent. I en fem års periode (1947-52) arbeidet han med flysikring samtidig som han tok de forberedende universitetseksamner i filosofi og psykologi. I 1953 reiste han til Canada hvor han arbeidet i fire år i tilknytning til gruvedrift. Like før nyttår 1957 vendte han tilbake Norge og etter å ha konsultert studieveileder og diskutert med fagfolk i Oslo begynte han å studere ved Københavns Universitet. Det var fagmiljøene omkring etnografen K. Birket-Smith og geografen A. Schou som førte til dette valget. Der traff han også Povl Simonsen, og det var ikke minst denne kontakt som var avgjørende for det tema han valgte for sin magistergradsavhandling.

Da arbeidet med avhandlingen begynte flyttet Odner til Oslo, og der fortsatte han sine studier med bl.a. G. Gjessing og F. Barth som lærere. Disse to forskere har hatt avgjørende betydning for hans faglige utvikling. Gjessing forble en god venn og nær kollega i den tid de begge var i fagmiljøene i arkeologi og antropologi.

Odners deltagelse i de felles skandinaviske arkeologiske undersøkelser i Nubia i to sesonger bør også nevnes blant de erfaringer som har vært viktige for hans faglige profilering. Odner har siden 1970-årene vært medlem av Clare Hall ved University of Cambridge og han har ofte oppholdt seg der.

Magistergraden i nordisk arkeologi ble avlagt i 1961. Odner flyttet så til Bergen, hvor han var stipendiat i perioden 1963-1967, deretter fikk han en stilling som universitetslektor i arkeologi der. Mot slutten av 1960-årene søkte han til andre forskningsinstitusjoner. Det ble lange opphold ved University of Cambridge og flere opphold ved British Institute of History and Archaeology in East Africa. Det første oppholdet i Øst-Afrika fant sted fra januar 1969 til august 1970.

I 1972 flyttet Odner til Oslo, hvor han ble en del av det sosialantropologiske fagmiljøet på Universitetet. Han ble ansatt i en nyopprettet stilling i kulturhistorie og denne stilling hadde han i omkring 20 år. Odner var blant dem som fikk et seniorstipendium, finansiert av Norges Forskningsråd, de tre siste arbeidsår ved Universitetet i Oslo (1992-1995). Denne tiden arbeidet han med monografien *Tradition and Transmission* (2000). Også som pensjonist har han vært travelt opptatt av sin forskning.

Arkeologiske arbeider av Knut Odner:

- 1961: To ny-oppdagede labyrinter i Øst-Finnmark. *Viking*, pp. 89-110. Oslo.
- 1964: Erhverv og bosetning i Komsakulturen. Omriss av Komsakulturens økonomi innenfor et begrenset geografisk område. *Viking*, pp. 117-128. Oslo.
- 1965: Vivik ved Holmevatn. *Viking*, pp. 201-242. Oslo.
- 1966: *Komsakulturen i Nesseby og Sør-Varanger*. Oslo.
- 1968: Arkeologiske undersøkelser på Mortensnes ved Varangerfjorden. [sammen med Else Johansen] *Viking*, pp. 59-84. Oslo.
- 1968: Vivik near Lake Holmevatn on Haukelifjell. *Norwegian Archaeological Review* 1, pp. 80-83 og 100-104.

- 1969: Ullshelleren i Valldalen, Røldal. En studie av økologisk tilpasning basert på et forhistorisk arkeologisk materiale. *Årbok for Universitetet i Bergen*. Hum. Serie 1. Bergen.
- 1971a: A preliminary report on an archaeological survey on the slopes of Kilimanjaro. *Azania* 6, pp. 131-149.
- 1971b: An archaeological survey of Iramba, Tanzania. *Azania* 6, pp.151-198.
- 1971c: Usangi Hospital and other archaeological sites in the North Pare Mountains, North-eastern Tanzania. *Azania* 6, pp. 89-130.
- 1972a: Ethno-historic and ecological settings and social models of an Iron Age society: Valldalen, Norway, 623-651. *Models in Archaeology*. D. Clarke (ed.). London.
- 1972b: Excavations at Narosura, a Stone Bowl site in the southern Kenya Highlands. *Azania* 7, pp. 25-92.
- 1973: Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen [Upublisert avhandling].
- 1974: Economic structures in Western Norway in the Early Iron Age. *Norwegian Archaeological Review* 7/2, pp.104-158.
- 1983a: *Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fenno-skandinavia*. Occasional Papers in Sosial Anthropology 9. Oslo.
- 1983b. Reflections on autonomy. Thoughts on European cultural development. *Norwegian Archaeological Review* 16, pp. 1-13.
- 1985a (1986): Arkeologi og etnisitet. *Ams-Varia* 15, pp. 33-43.
- 1985b: Saamis (Lapps), Finns and Scandinavians in history and prehistory. Ethnic origins and ethnic processes in Fenno-Scandinavia. *Norwegian Archaeological Review* 18/1-2, pp.1-35.
- 1987: Samisk språk og etnisitet – arkeologiske og sosialantropologiske bidrag til eldste språkhistorie. *Nordisk TAG: rapport fra den første nordiske TAG-konferanse i Helsingør, 15 – 17 november 1985*, pp.51-69. København.
- 1989: Arkeologisk forskning om samisk fortid. I Framskritt for fortida i Nord. I Povl Simonsens fotefar. *Tromsø Museums Skrifter* 22, pp.147-169.
- 1991: Sosial processes and values of family autonomy. The case of the Varanger Saami. *The Ecology of Choice and Symbol. Essays in honour of Fredrik Barth*. R. Grønhaug, G. Håland & G. Henriksen (red.), pp. 371-385. Bergen.
- 1992a: Ethnicity and traditions in Northern Fenno-Scandinavia. «Finns and Terfinns» ten years after. *Acta Borealia* 2, pp. 21-36.
- 1992b: *The Varanger Saami. Habitation and economy AD 1200-1900*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, serie B. Skrifter 86. Oslo.
- 1992c: Tradisjon og etnisitet. *Kontaktstencil* 35, pp. 84-108.
- 1993: Comments on Sami Viking age pastoralism – or «The fur trade paradigm» reconsidered. *Norwegian Archaeological Review* 26/1, pp. 26-28.
- 1995: Samisk identitet. *Norsk antropologisk tidsskrift*, pp. 127-138.
- 1999: «De sakrale hellige hvite steine». Hovedveier, biveier og motsatte kjøreretninger til symboler. *Ams-Rapport 11B*, pp. 429-438. [Festskrift til Bjørn Myhre].
- 2000: *Tradition and Transmission. Bantu, Indo-European and Circumpolar great Traditions*. Bergen Studies in Sosial Anthropology 54.
- 2001: Trade, tribute and household responses. The archaeological excavations at Geahce-váinjárga 244 B in the Varanger fjord, North Norway. *Acta Borealia* 1, pp. 25-50.

Litteratur

- Barth, F. 1956: Ecological relationships of ethnic groups in Swat. *American Anthropologist* 58/6, pp. 1079-1089.
- Barth, F. (ed.) 1969: *Ethnic Groups and Boundaries*. Oslo.
- Becker, C. J. 1951: Den grubekeramiske kultur i Danmark. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, pp. 153-274.
- Hambleton, E. & Rowley-Conwy, P. 1997: The Medieval reindeer economy at Gæccvajnjar'ga 244 B in the Varanger Fjord, North Norway. *Norwegian Archaeological Review* 30/1, pp. 55-70.
- Johansen, E. & Odner, K. 1968: Arkeologiske undersøkelser på Mortensnes ved Varangerfjorden. *Viking*, pp. 59-84. Oslo.
- Martens, I. & Hagen, A. 1961: Arkeologiske undersøkelser langs elv og vann: Gyrinosvatn, Hallingdal og Tokke-Vinje-vassdraget, Telemark: meddelelser om registreringer og utgravninger i forbindelse med vassdragsreguleringer 1959. *Norske oldfunn* 10. Oslo.
- Mulk, I.-M. 1995: *Sirkkas – et samiskt fångstsamhälle i förändring Kr. f. – 1600 e. Kr.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 6.
- Renfrew, C. 1973 [1976]: *Before Civilization. The radiocarbon revolution and prehistoric Europe*. London.
- Schanche, A. 1997: Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion 1000 f. Kr. til 1700 e. Kr. Upublisert Dr. art. avhandling. Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, P. 1963: Varangerfunnene 3. *Tromsø Museums Skrifter* 7/3.
- Steward, J. H. 1942: The direct historical approach to archaeology. *American Antiquity* 7/4, pp. 337-343.
- Vorren, Ø. 1998: Villreinfangst i Varanger fram til 1600-1700 årene. *Tromsø museum skrifter* 24.

Kjønn og skjelett – menn og kvinner er ikke lenger det de engang var

En osteoarkeologisk undersøkelse av hvordan sosiale og biologiske faktorer påvirker uttrykket av skjelettets kjønn

Kjønn har til alle tider vært et av de mest grunnleggende og universelle kriterier for kategorisering av personer og deres rolle innenfor et samfunn. Kjønn er derfor en av de første faktorene en vurderer ved skjelettfunn; det danner grunnlag for forskning i bl. a. osteoarkeologi (osteologi: læren om bein, dets struktur og utvikling). Kjønnbestemmelse av beinmateriale er imidlertid ikke alltid så problemfritt som en skulle tro. Arkeologisk skjelettmateriale kan være flere tusen år gammelt, og det er ofte fragmentert. Det er flere faktorer som virker inn på hvordan kjønnstrekk kommer til uttrykk på hvert enkelt skjelett. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på:

- Hva kan en få ut av å kjønnsbestemme arkeologisk skjelettmateriale? Hvorfor benytter vi osteologiske metoder?
- Er det forskjell på å kjønnsbestemme moderne og arkeologisk skjelettmateriale?
- Hvilke muligheter gir bruk av osteoarkeologiske metoder?

Kjønnsbestemming – hvorfor?

Innen osteologi må et skjelett være kjønnsbestemt før en kan gå videre med andre typer analyser. Voksen kroppshøyde er f.eks. kjønnsrelatert, og en bruker vanligvis forskjellige utregningsformler tilpasset menn og kvinner innenfor relevante folkegrupper for å estimere denne (se Sjøvold 1990 for et eksempel på en metode uavhengig kjønn og opprinnelse). Utseendet på beinstruktur og graden av visuelle forskjeller mellom menn og kvinner varierer mellom forskjellige folkegrupper (asiater, europeere, afrikanere). Etnisk/biologisk opprinnelse og kjønn er derfor ofte faktorer som må vurderes i forhold til hverandre. Bruk av betegnelser som «etnisk opprinnelse» («ethnic origin/ race») er standard terminologi innen fysisk antropologi og fagets undergrupper. Begrepene betegner arvelige, fysiske forskjeller mellom folkegrupper. Betegnelsene impliserer altså *ikke* noen sammenheng med etnisitet i kulturell forstand. Innen forskning på skjelettmateriale i rettsmedisin («forensic anthropology/osteology») utgjør kjønn, alder, etnisk opprinnelse og kroppshøyde en grunnleggende «biologisk identitet» som benyttes av etterforskere for å eliminere antall aktuelle personer fra en liste over savnede (Black 2000).

Et område hvor kjønnsbestemming av skjelettmateriale bidrar til dypere kunnskap om forhistoriske samfunn er innen demografi. Ved å estimere kjønn på individer fra en gravplass kan en anslå andelen menn og kvinner som blir gravlagt i det tilhørende samfunnet. Resultatet kan brukes til å trekke konklusjoner om sosiale forhold og kanskje si noe om

kjønnes sosiale og økonomiske betydning i samfunnet. Aldersbestemmelser sett i sammenheng med kjønnsbestemmelser vil gi en pekepinn om menns og kvinners gjennomsnittlige levealder, aldersproposjoner og dødelighet i forhistoriske samfunn. Dette vil igjen fortelle noe om den generelle livskvaliteten innenfor befolkningen og om eventuelle kjønnsmessige forskjeller.

Kjønn kan videre i kombinasjon med gravform og gravgods gir mer detaljerte bilder av sosiale forhold og strukturer i det forhistoriske samfunnet. Kjønnbasert tilknytning til spesielle typer gjenstander eller redskap kan fortelle om kjønnsroller knyttet til arbeidsfordeling i dagliglivet, samt utføring av andre spesielle oppgaver knyttet til ritualer og seremonier. Gravgods kan utdype bildet av eventuelle statusforskjeller og benyttes til tolkninger av menns og kvinners posisjoner i samfunnet.

Gravgods og kjønn

Kjønn er hittil blitt brukt i betydningen «biologisk kjønn». Det er forskjell på biologisk kjønn som indikerer om en er født fysisk kvinne eller mann; bestemt ut fra skjelettet, og sosialt kjønn (gender); en sosial og kulturell konstruksjon. Definisjoner og implikasjoner av sosialt kjønn varierer fra samfunn til samfunn. De sosialt konstruerte «kjønnsrollene» benyttes ofte for å knytte forskjellige typer og kombinasjoner av gravgods til menn og kvinner, men langt fra alle graver fra forhistorisk tid inneholder gjenstander som kan knyttes til ett kjønn. En stor del er gravlagt uten gravgods, med gravgods som ikke lar seg identifisere eller med «kjønnsnøytralt» gravgods. Sosial status i det fortidige samfunnet og ritualer knyttet til begravelsesseremonier har nok bestemt utvalg av gravgods. Det har sannsynligvis vært en codex for hvilke gjenstander en bør gravlegges med.

Vi antar at enkeltpersoner kan være begravet med gjenstander som er eksklusive for kjønn. Det er vanlig å assosiere kombinasjoner av smykker samt redskap knyttet til inneaktiviteter til kvinnegraver, mens våpen eller jaktredskaper mener vi bør indikere mannsgraver. En bør bli mer forsiktig med å overføre egne oppfatninger av kjønnsroller til forhistoriske samfunn. Ved å ta utgangspunkt i sosialt kjønn tilknyttet gjenstandene og gå ut fra at dette alltid samsvarer med biologisk kjønn, kommer vi lett i en situasjon som fører til at vi alltid finner det vi leter etter og dermed sjelden avvik fra denne egendefinerte norm. Avvik er det nok av, ser en nærmere etter. Det finnes mange gravfunn der biologisk kjønn bestemt ut fra skjelettet, viser seg å være motsatt av det sosiale kjønn assosiert ut fra gravgods (f.eks Albrethsen og Brinch-Petersen 1977, Rega 1997). Lucy (1997, 1998) fant i sine undersøkelser av angelsaksiske graver fra Yorkshire at både kvinner og barn kan være begravd med våpen og menn med smykker. Bare et mindretall (10 – 20 %) av de osteologisk kjønnsbestemte individene var begravet med det sosialt kjønnsmessig «passende» gravgodset. Sannsynligvis er også kjønn aldersbetinget i enkelte samfunn. Når en person går fra barn til voksen eller over i alderdom, kan det sosiale kjønn endre karakter. Biologiske menn og kvinner har nok ikke alltid bare hatt ett sett kjønnsroller de kunne assosieres med; det var flere alternativer for å fylle rollene i samfunnet.

Osteologisk metode: Hva bygger en på? Hvor sikker kan en være?

Osteologisk kjønnsbestemmelse bygger på metoder som er utviklet ved å studere moderne skjelettmateriale hvor individenes identitet er kjent. Mange metoder baserer seg på forskningsresultater fra medisinerne og anatemer fra tidlig på 1900-tallet, men de er under kontinuerlig utvikling og revurderes både for moderne og forhistorisk materiale.

«Form følger funksjon» er et hovedprinsipp for å forstå hvorfor bein og skjelettet ser ut som det gjør. Det er også det viktigste grunnlaget for å skille mellom biologisk kjønn. Fordi kvinner føder barn, må kvinners skjelett være tilpasset graviditets- og fødselsfunksjonen. (Fig. 1). Bekkenet er derfor den delen som viser størst morfologisk forskjell mellom kvinner

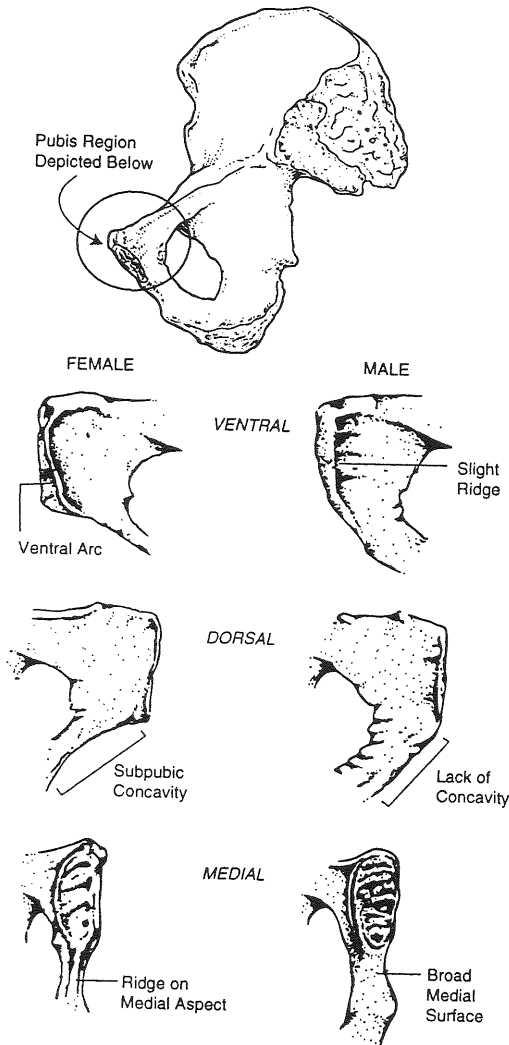

Fig. 1. Illustrasjon av kjønnsstrekk på bekken (etter Buikstra and Ubelaker 1994:17).

og menn. Forskjellen er universell; gyldig for alle folkegrupper og uavhengig av tid. Denne typen osteologisk kjønnsbestemmelse kan kun brukes på «biologisk modne» individer; på personer i 18-års alder og eldre som har gått igjennom utviklingen som følger med de hormonelle endringene i puberteten. Før puberteten er ikke forskjellen mellom gutters og jenters skjelett store nok eller konsekvente nok. En har forsøkt å utvikle metoder for å kjønnsbestemme barn, gjennom f.eks. ved å måle tennene, men foreløpig er dette ikke i allmenn bruk.

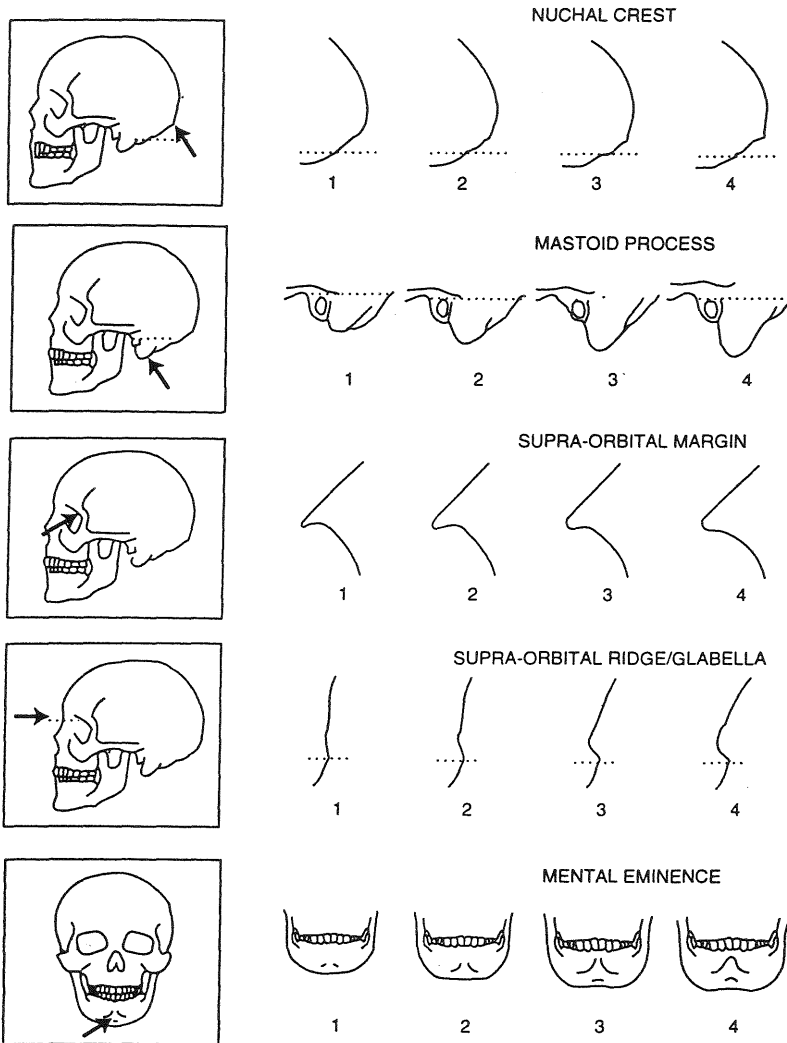

Fig. 2. Illustrasjon av kjønnsstrekk på hodeskalle (etter Buikstra and Ubelaker 1994:20).

Livsstil og livskvalitet har innvirkning på skjelettets utseende. Det er rimelig å anta at det er vesentlige forskjeller i livsstil mellom moderne, særlig vestlige befolkninger og forhistoriske folkegrupper. Helsetilstand og kosthold er generelt forbedret og samtidig har det fysiske aktivitetsnivået endret seg for de fleste. En kronisk, mangelfull ernæring vil gi alvorlige følger for helsetilstanden; særlig på den fysiske utviklingen til barn og unge. Underernæring og mangelsykdommer kan føre til at skjelettet ikke utvikler seg slik som det skal. Bekkenet kan bli misformet om beinet ikke er sterkt nok til å bære kroppsvekten, og pubertetsprosessen kan bli påvirket med mulige konsekvenser for den videre utviklingen av bekken og hodeskalle. Beinstruktur blir påvirket av aktivitet. Dette inkluderer de fleste muskelfester samt omkrets og tykkelse (eller robustitet) av overarmer og ben, men også muskelfester for nakke- og kjevemusklene på hodeskallen. Personer som er vant til å bære tunge lass på hodet eller bearbeide skinn med tennene vil ha mer markerte muskelfester enn personer av samme kjønn som ikke benytter disse musklene i samme grad (Larsen 1997). Forskjeller i aktivitetsnivå er en faktor vi må ta i betraktning når vi bedømmer størrelsen på kjønnstrekk, særlig muskelfester, hos kvinner og menn.

Jeg har trukket frem eksempler som viser hvordan kjønnstrekk hos menn og kvinner kan påvirkes av og variere med livsstil og livskvalitet. Kosthold og aktivitet vil variere for personer innen et samfunn. Høyst sannsynlig har sosial status hatt innflytelse på hvor utsatte individene i de forhistoriske samfunnene har vært for ulike påkjenninger. Personer innenfor et hierarkisk samfunn vil sannsynligvis ha hatt kvalitetsmessig forskjellige kosthold, ulike arbeidsoppgaver og fysiske byrder ut fra status.

Kjønn i arkeologiske og moderne populasjoner

En del resultater av osteologisk kjønnsbestemming indikerer usikkerheten ved estimering av kjønn i moderne og arkeologisk skjelettmateriale. En sammenlignende undersøkelse, basert på gravfunn, viste uoverensstemmelser mellom moderne og arkeologisk rekonstruert befolkningsdemografi. I moderne populasjoner er forholdet mellom kvinner og menn relativt jevnt, med en liten overvekt kvinner. I rekonstruksjoner av befolkningstall fra flere forhistoriske samfunn fant en derimot en oppsiktsvekkende stor overvekt av menn. I tillegg var det store avvik i kurvene som viste dødelighet og forventet levealder for kvinner og menn fra de forhistoriske samfunnene i forhold til moderne kurver (Weiss 1972). Forhistoriske kvinner har hatt en særdeles stor dødelighet i ung alder i forhold til menn, og samtidig er kvinneandelen meget lav for eldre individer. Kvinner har hatt en markant lavere forventet levealder enn menn. Disse resultatene avviker sterkt fra moderne befolkningsdemografi. Vanligvis forsøker en å forklare dette med høy dødelighet i forbindelse med fødsler, samt at kvinner har hatt en generell lavere status som førte til en tidlig død i forhistoriske samfunn.

Slike rekonstruksjoner er problematiske fordi en alltid sitter igjen med et stort antall individer av ubestemt kjønn fra et gravmateriale enten på grunn av bevaringsforhold eller lav kjønnsdimorfisme i befolkningen. Andelen ubestemte individer er ofte så stor at den jevner ut forskjellen mellom menn og kvinner, eller kan få det til å tippe helt over. En annen kompliserende faktor, er alderens innvirkning på kjønnstrekk. En feilbestemmelse av unge menn til kvinner og eldre kvinner til menn, kan bidra til at vi så ofte finner en stor andel «unge kvinner» og «eldre menn» i arkeologisk skjelettmateriale. Molleson (1981) uttaler at det er langt vanskeligere å identifisere kvinner i et arkeologisk skjelettmateriale enn menn. Det er

faktisk oftere større tvil om kjønnsbestemming av kvinner; ofte finner vi kategorien «mulig kvinne». Denne betegnelsen er langt vanligere enn «mulig mann». En refererer sjelden til dette problemet selv om en forsker for å forsøke å teste ut metodenes sikkerhet på moderne samlinger eller gjennom rettsmedisinen der en kjenner kjønnet. I denne forskningen er en først og fremst opptatt av å finne forskjeller og variasjon mellom kjønnene.

Kjønn relatert til biologiske og sosiale faktorer – et eksempel

I et forsøk på å finne ut hvordan osteologiske kjønnsstrekk blir påvirket av ulike faktorer, har jeg undersøkt rundt 140 skjeletter for å estimere «totalt kjønn» (mann eller kvinne) samt individuelle kjønnsstrekk, alder, kroppshøyde, mål av robusthet og patologiske trekk (Yilmaz 2003). Resultatene fra de biologiske bestemmelsene ble så sammenlignet med personenes gravgods for å se om de kunne gi indikasjoner om de ulike individenes sosiale forhold. Skjelettene stammet fra gravplasser i det sørlige England og var fra tidlig angelsaksisk periode (400 – 600 e.kr.); tiden etter Romerrikets fall som omfattet innvandring av hedenske, germanske stammer fra området rundt det sørlige Danmark/nordlige Tyskland og innføringen av kristendommen på 600-tallet.

Samfunnet er beskrevet som hierarkisk; bestående av mer eller mindre velstående frie bønder og handverkere, leilendinger og slaver. Den sosiale strukturen var knyttet til slektsgrupper; alder og kjønn var viktige statuskriterier (Cleary 1993). Bebyggelsen besto i stor grad av spredte gårdsbruk. Hovedvekten i økonomien var basert på hvete- og byggavlinger samt dyrehold. Det var gode handelsforbindelser til inn- og utland, noe gravgodset vitner om. Gravfeltene lå nær gårdene. En praktiserte kremasjonsbegravelser, men skjelettbegravelser dominerte. Det er intet som tyder på at kremasjon- eller skjelettbegravelser tilhørte separate grupper vurdert ut fra kjønn, alder eller status. Begge begravelsesformene viser samme type gravgods; enkle redskap som små kniver festet til belte, draktutstyr (spenner og perler) og våpen (spyd og skjold).

Undersøkelsen av kjønnsstrekk ga inntrykk av variasjon i forhold til både biologiske og sosiale faktorer. Materialet lot seg gruppere ut fra ulike typer kjønnsstrekk, og videre i forhold til hvordan de ulike typene varierte med alder og kjønn. Grupperingene viste videre forskjeller i kroppshøyde, robusthet, sykdomsbilder – og i forskjellige typer gravgods.

Som ventet kom forskjellene mellom hodeskalle og bekken klart frem. Bekkenet var en langt sikrere kjønnsindikator både for menn og kvinner; hodeskallene viste større variasjoner. Det var f. eks. 17 skjeletter som hadde «kvinnelig» bekken men «mannlig» hodeskalle. Det var dessuten knyttet forskjeller til sikkerheten når det gjaldt å kjønnsbestemme morfologiske trekk og muskelfester, som er ulikt fordelt mellom bekken og hodeskalle. Trekkenes sikkerhet varierte mellom menn og kvinner, samt mellom yngre og eldre individer. Betegnelsen «feminine» trekk hos mannlige individer og «maskuline» trekk hos kvinner indikerer at disse elementene har et utseende som faller innenfor normalvariasjonen til det motsatte kjønn i den aktuelle populasjonen.

- Det viste seg at mannlige skjeletter får påvist en generelt høyere andel maskuline kjønnsstrekk enn kvinnelige skjeletter får påvist feminine trekk. Dette gjelder både morfologiske trekk og muskelfester, og indikerer en generelt større sikkerhet i kjønnsbestemmingen av mannlige skjeletter.

- Blant de kvinnelige skjelettene viste de morfologiske trekkene en høyere andel feminine trekk enn muskelfester, og følgelig bedre sikkerhet.
- Eldre menn viste høyere andel maskuline trekk enn yngre menn. Det var faktisk bare menn under ca 35 år som hadde feminine kjønnsstrekk.
- Kvinner både yngre og eldre enn 35 år hadde tilfeller av maskuline trekk. Andelen maskuline trekk økte med alderen.

De første grupperingene basert på variasjoner i kjønnsstrekk, kan oppsummeres slik: Blant de mannlige individene skiller en gruppe seg ut; nemlig unge menn med feminine trekk. Resten består av både yngre og eldre individer med kun maskuline trekk. Blant kvinnene finnes to grupperinger. En består av unge og eldre kvinner med maskuline trekk, mens den andre inneholder unge og eldre kvinner med kun feminine trekk. Alder har tydeligvis innvirkning på kjønnsstrekk hos begge kjønn, men spesielt merkbart blant unge menn. Det er også tydelig at andelen av maskuline kjønnsstrekk øker med alderen, også blant kvinner. Dette kan påvirke bestemmelsene.

Resultatene førte til nye spørsmål: Hvorfor er det bare *noen* unge menn i den utvalgte populasjonen som har feminine trekk? Er det *mer* enn ung alder som skiller mannsgruppene? Er det noe mer enn alder som skiller kvinner *med* og *uten* maskuline trekk?

Biologiske og sosiale faktorer kan bidra med informasjon om individenes livssituasjon, og de forklarer kanskje variasjonene og grupperingene i kjønnsstrekk vi ser i materialet. Det viste seg at gruppene med menn og kvinner som hadde varierende kjønnsstrekk også viste forskjeller når det gjaldt kroppshøyde, robusthet og sykdomsbilde (Tabell 1).

Tabell 1. Gruppene av menn og kvinner basert på kjønnsstrekk med kroppshøyde, distribusjon av patologi og gravgods.

Gruppe	Gj. snitts høyde	Aktivitetsrel. patologi*	Periostitt	Med Gravgods	Uten Gravgods	Våpen
<35 m/fem. trekk (20)	169	44 %	25 %	60 %	40%	32 %
<35 u/fem. trekk (9)	173	57 %	0 %	78 %	22 %	67 %
>35 u/fem. trekk (14)	173	78 %	33 %	91 %	9 %	64 %

* Schmorls nodes, slitasjegikt rygg, eburnasjon

Menn

Gruppe	Gj. snitts høyde	Aktivitetsrel. patologi*	Periostitt	Med Gravgods	Uten Gravgods	Smykker /Våpen
m/mask. trekk (37)	159	54 %	13 %	74 %	26 %	29 %
u/mask. trekk (12)	157	16 %	4 %	86 %	14 %	50 %

* Schmorls nodes, slitasjegikt rygg, eburnasjon

Kvinner

Det var som ventet noen generelle forskjeller knyttet til menn og kvinner. Gjennomsnittshøyden for den kvinnelige befolkningen var 159 cm, men det var ingen konsekvente forskjeller når det gjaldt kroppshøyde eller robusthet for kvinner med og uten maskuline trekk. Dette gjaldt imidlertid ikke for mennene; gruppen unge menn med feminine trekk skilte seg konsekvent ut. Gjennomsnittshøyden for menn *uten* feminine trekk var 173 – 174 cm, mens menn *med* var konsekvent 4 – 6 cm lavere. Forskjellen ble enda tydeligere når vi også la til patologiske trekk og gravgods. I gruppen med feminine trekk var det konsekvent en mindre robusthet i armer og ben enn for de øvrige. Til tross for at undersøkelsesmateriale er begrenset og gruppene relativt små, er det likevel et interessant funn med en konsekvent høydeforskjell som kan være sosialt betinget.

Når det gjaldt patologiske trekk, ble syv forskjellige sykdomstrekk tatt i betraktning; bl.a. forskjellige slitasjetyper i ryggspylen samt tilfeller av periostitt (infeksjon). Den fullstendige bakgrunnen til slitasjegikt er fremdeles omdiskutert, men en antar at slitasje i tillegg til å være aldersrelatert også har forbindelse med fysisk aktivitet og påfølgende degenerering av ledd (Roberts og Manchester 1997). (Fig. 3). I ekstreme tilfeller degraderes vevet fullstendig og selve beina i leddet kommer i kontakt og resulterer i eburnasjon. Schmorls nodes er små depresjoner på flatene på ryggvirvlene. Dette er sannsynligvis et resultat av klemte ryggskiver som følge av sterkt trykk på ryggspylen, og dette settes ofte i sammenheng med stor fysisk aktivitet (Buikstra og Ubelaker 1994). I tillegg til å være resultat av direkte trauma, kan infeksjoner som setter spor i bein, være forbundet med sykdomstilfeller hvor individer har vært langvarig utsatt for patogener, som spredning av bakterie-

Fig. 3. Slitasjegikt i halsvirvler med porøse og forstørrede leddflater. (Foto: U. Yilmaz)

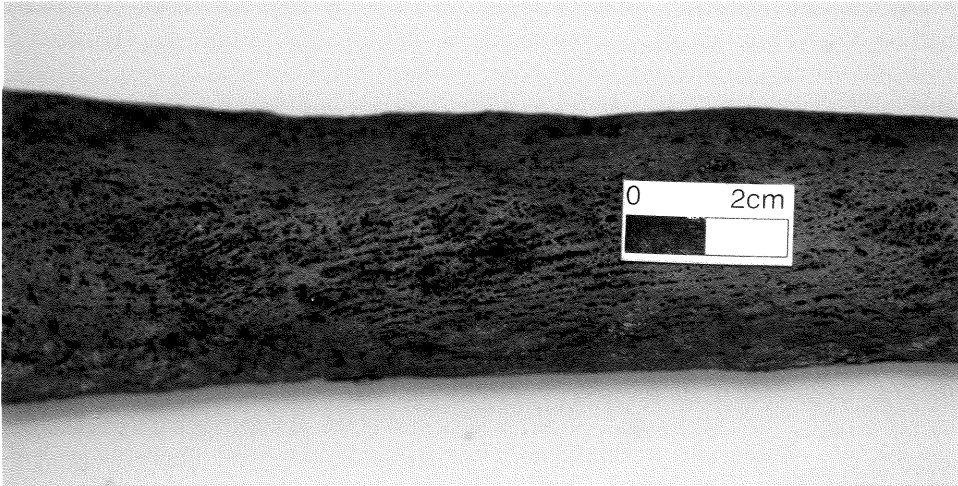

Fig. 4. Periostitt på et skinnbein (tibia) (Foto: T. Gil Bell).

sykdom med blodomløpet (Larsen 1997, Roberts og Manchester 1997). Sporene kan reflektere en generell helsetilstand. (Fig. 4).

Det viste seg at gruppen av kvinner med maskuline trekk både hadde flere tilfeller av sykdomstrekk som kan knyttes til aktivitet og slitasje, samt alvorligere slitasje enn de andre kvinnene. Det var også flere tilfeller av periostitt i denne gruppen. Blant menn viste gruppen av unge individer med feminine trekk noen flere tilfeller av periostitt, men færre tilfeller av aktivitetsrelatert sykdomstrekk enn de andre unge mennene. Fordi patologiske kjennetegn på skjelettet vil akkumulere over tid, forventes det en høyere frekvens av dette i gruppen over 35 år. Allerede på dette stadiet av undersøkelsen begynner visse indikasjoner på forskjell i livsstil å tre frem. Kvinnene med maskuline trekk syntes å bære spor av å ha ført et relativt hardt fysisk aktivt liv. Dette står i kontrast til gruppen av unge menn med feminine trekk som har færre spor etter fysisk aktivitet, og dette gjenspeiles også i deres mangel på robustitet i forhold til de andre unge mennene. Det er mulig at lavere kroppshøyde og spor etter hyppigere infeksjoner er en indikasjon på lavere allmenntilstand som har innvirket på fysisk utvikling.

Jeg undersøkte også tilstedeværelse og mengde av gravgods for de ulike gruppene. Hvem ble begravd med eller uten gjenstander? Hvilke typer gravgods hadde de ulike gruppene fått med seg? (Tabell 1). Det viste seg at både gruppen av kvinner med maskuline trekk og gruppen med unge menn med feminine trekk oftere var gravlagt uten gravgods enn de andre. Arkeologer regner gjerne våpen- og smykesett som det gjeveste gravgodset fra denne tiden, og de anser at dette sannsynligvis speiler status enten for den gravlagte eller for slekta. De var privilegerte nok til å gi slike gjenstander til den døde.

Jeg har derfor sett på om det var forskjeller mellom skjelettgruppene og gravgodsets sammensetning. Blant kvinnene *uten* maskuline trekk er omtrent 1/2 begravet med smykke-

eller våpensett; andelen synker til under 1/3 blant kvinnene *med* maskuline trekk. Av menn *uten* feminine trekk er omtrent 2/3 begravet med våpen, mens 1/3 av gravene til unge menn *med* feminine trekk inneholder våpen. Variasjon i gravgods ser dermed ut til i en viss grad å følge tendenser i kjønntrekk; både kvinner og menn med «avvikende» kjønntrekk er begravd uten gjenstander eller med et mindre utvalg av gravgods. Det jeg finner interessant er at en også kan se en sammenheng mellom gravgods og patologiske trekk. Individuer uten gravgods har høyere frekvenser av nesten alle typer sykdomsbilder; spesielt markert er dette blant kvinnene, mennene viser litt mer variasjon. Spesielt markante er forskjellene når det gjelder ryggslitasje- uansett kjønn, litt mindre påfallende er samfallet med infeksjoner. Dette mønsteret gjenspeiles også når frekvensen av sykdomstrekk hos individene med smykke- eller våpengraver blir sammenlignet med individer begravet med annet gravgods eller uten gravgods. Her er det igjen en sammenheng mellom «statusgravgods» og færre tilfeller av aktivitetsrelatert slitasje.

Sellevoid *et al* (1984) konkluderte i sine undersøkelser av skjelettmateriale fra hele den danske jernalder en sammenheng mellom kroppshøyde, gravgodsmengde og statusgravgods. Individuer med kroppshøyder over gjennomsnittet hadde oftere mer gravgods og flere importerte gjenstander enn individer som var lavere enn gjennomsnittet. Dette gjaldt både kvinne- og mansgraver fra romersk jernalder og vikingtid. De mente det var en klar sammenheng mellom markering av sosial posisjon og høy kroppshøyde. Det var intet i dette materialet som indikerte at høydeforskjellene var genetisk betinget. De fant at den mest sannsynlige forklaringen lå i levestandarder; spesielt ernæring (Sellevoid *et al* 1984: 231).

I en undersøkelse av skjelettmateriale fra italiensk jernalder kom det frem et inverst forhold mellom smykker (ornamenter) og fysisk stress blant kvinner, og mellom våpen/gravgods og Schmorls nodes/periostitt blant menn. De tolket dette som troverdige mønstre; smykker hadde sannsynligvis vært viktig for å demonstrere status blant kvinner (Robb *et al* 2001: 219).

For å oppsummere resultatene av undersøkelsen min kom det frem indikasjoner på hvordan ulike kjønntrekk varierte i forhold til forskjellige biologiske og sosiale faktorer, og hvordan dette ga seg forskjellig utslag for menn og kvinner.

Tar vi mennene først (jmf. tabell 1), finner vi en undergruppe med unge menn med feminine trekk. De skiller seg ut på flere områder. De har lavere kroppshøyde og mindre robusthet; som kan indikere dårligere forutsetninger i barne- og ungdomså. I tillegg viser patologiske trekk indikasjoner på lavere aktivitetsnivå og muligens også dårligere helsetilstand. En tolkning kan være at de fleste av dem ikke hadde hatt en normal oppvekst eller har hatt dårligere levevilkår i forhold til resten av populasjonen. Muligens har de ikke hatt tilgang til et normalt kosthold sammenlignet med de øvrige. Når de også ble gravlagt enten uten gravgods eller med færre gravgaver og dyrebare gjenstander, er dette en indikasjon på at disse mennene har hatt lavere status enn andre menn. Dette er selvsagt en generalisering og ikke fullt ut representativt for alle, men jeg velger likevel å forsøke å forklare tendensene i materialet. De viser at denne gruppen har rommet et større mangfold individer, deriblant personer med lavere kroppshøyde og feminine trekk. Gravgodset til denne gruppen viser en blanding av både lite og mer privilegerte personer. Den andre gruppen med menn under 35 år som kun har maskuline trekk synes å ha bedre levevilkår bedømt ut fra kroppshøyde og helse. De har dessuten fått rikere gravgods.

Blant kvinnene er det ingen gruppe som kan skilles ut med hensyn til alder, men derimot er det kvinner *med* eller *uten* maskuline trekk. Besynderlig nok er gruppen uten maskuline trekk den med færrest individer (jmf. tabell 1). Gruppen med kvinner med maskuline trekk viste først og fremst indikasjoner på et høyere og hardere aktivitetsnivå enn de øvrige, målt ut fra patologiske funn. Gravgodset kan indikere at disse kvinnene har vært sosialt mindre privilegerte; de er begravet med færre og mindre kostbare gjenstander. Fordi gruppen med maskuline trekk omfattet majoriteten av kvinnene, er det kanskje rimelig å anta at de representerer det som har vært normalt for den kvinnelige befolkningen. De har sannsynligvis arbeidet relativt hardt, og livet har satte sine spor i skjelettene. Sannsynligvis har de hatt begrensede materielle goder. Gruppen kvinner uten maskuline trekk har færre spor etter aktiviteter eller slitasje. De synes generelt å ha vært mer privilegerte enn de øvrige. Dette gjenspeiler seg i gravgodset også. Når de er gravlagt med mer kostbart gravgods, indikerer dette sannsynligvis en høyere sosial status.

Individene som denne undersøkelsen omfattet, vokste opp og levde sine liv i et sosialt stratifisert samfunn. Livet var nok hardt på mange måter for majoriteten av både menn og kvinner som ikke tilhørte en bedrestilt og mer skjermet gruppe (en «elite»). Det er mulig at påkjenninger som mangelfull ernæring, avspeilet i kroppshøyder og robustitet, samt tung fysisk aktivitet har satt sine spor spesielt på flere mannlige individer. Flere forskere har beskrevet menns større følsomhet overfor miljømessige påkjenninger, som klima, ernæring og fysisk aktivitet, med det resultat at utviklingen av menns morfologi under ulike forhold vil variere mer enn kvinners (Buffa *et al* 2001, Larsen 1987: 352, Wilczak 1998: 321).

Sammenfatning – nyttigheten av å forene arkeologisk og osteologisk informasjon

Sosiale faktorer henger ofte sammen med biologiske faktorer; livsstil og levevilkår påvirker mennesker fysisk. Sosial struktur og status påvirker menn og kvinner forskjellig. Disse forholdene endres over tid, og variasjoner i individenes biologiske status, inkluderende skjelettets morfologi, følger etter. Sammenstilling av arkeologisk og osteologisk data i osteoarkeologi bidrar til helheten i dette bildet og gir oss en bedre forståelse av prosessene som formet fortidens mennesker, og hvordan vi i det moderne samfunnet skiller oss fra dem både sosialt og biologisk.

Denne undersøkelsen har forsøkt å vise hvordan en ved å sette individene inn i en sosial og biologisk sammenheng, kan få et bedre innblikk i samspillet mellom ulike faktorer som innvirker på en person og konsekvensene av dette. Hvordan biologisk kjønn er uttrykt gjennom osteologiske kjønnsstrekk er verken todelt eller statisk, men varierer med de ulike faktorene som påvirker og former skjelettet. Noen faktorer er knyttet til fysisk aktivitet og levevilkår, som igjen viser sammenheng med individenes sosiale situasjon og status. Menneskers sosiale situasjon har endret seg, og deres biologiske status uttrykt gjennom skjelettets tilpasning til ytre påvirkninger reflekterer denne prosessen. Dette forholdet kan forklare hvorfor kjønnsbestemmelser av forhistoriske mennesker ikke alltid gjenspeiler moderne menneskers skjelettstruktur med like stor sikkerhet, selv om resultatene generelt stemmer overens. De små variasjonene en finner i skjelettstrukturen mellom moderne og forhistoriske kvinner og menn kan fortelle noe om forskjellene i livsstil og livskvalitet mellom ulike samfunn, og hvordan disse sosiale forholdene til sist på individuelt nivå påvirker biologi og uttrykket av biologisk kjønn.

Summary

Implications of influencing social and biological factors on osteological sex trait variation.

Osteological sex determination of human skeletal material forms a fundamental basis for further research into the social and cultural situations of prehistoric (and sometimes historic) societies. An individual's skeletal appearance may be influenced in a number of ways through lifestyle and quality of life, including variations of sex traits and ultimately the expression of biological sex. In this study 140 Early Anglo-Saxon individuals (app. 400 – 600 AD) from the Sussex and Hampshire sites of Apple Down, Portway, Droxford and Alton were analysed for relations between sex trait variation and various biological and social factors. The appearance of in all 13 skull and 14 pelvic sex traits were related to individual age, stature, robustness and pathology (including spinal arthritis, Schmorl's nodes, eburnation and periostitis). This produced groupings of males and females with related trends in sex trait appearance and biological situation, which were next found to show further correlations with groupings of gravegoods reflecting social status. The results partly concluded that males showed tendencies of relations between young males, feminine appearing sex traits, shorter statures/ less robustness, non-activity related pathologies and less/ lower status gravegoods. Females largely grouped into females with and without masculine appearing traits, where older age, masculine appearing sex traits, activity-related pathologies and less/ lower status gravegoods tended to show relations. Expression of biological sex was never static nor dichotomous, but continues to reflect certain factors influencing the skeleton. The combination of osteological and archaeological data in osteoarchaeology contributes to a more complete understanding of the social and biological context of these factors. It further illustrates how social differences between, and within, populations may influence the expression of biological sex.

Litteratur

- Albrethsen S. E. og Brinch-Petersen E. 1977: Excavations of a Mesolithic Cemetery at Vedbæk, Denmark. *Acta Archaeologica* Vol. 47. København.
- Bennike P. 1985: *Paleopathology of Danish Skeletons*, København.
- Buffa R., Marini E. and Floris G. 2001: Variation in Sexual Dimorphism in relation to Physical Activity. *American Journal of Physical Anthropology*, Vol 13/3, pp. 341 – 348.
- Buikstra J. E. and Ubelaker D. H. 1994: *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44. 3rd printing 1997.
- Cleary S.E. 1993: Approaches to the Differences between Late Romano-British and Early Anglo-Saxon Archaeology. *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 6, pp. 58-62. W.Filmer-Sanke (red). Oxford University Committee for Archaeology. Oxford.
- Larsen C. S. 1987: Bioarchaeological Interpretations of Subsistence Economy and Behavior. I *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol 10, pp. 339 – 445. M B. Schiffer (red), New York.
- Larsen C. S. 1997: *Bioarchaeology. Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. Cambridge.

- Henderson J. 1989: Pagan Saxon Cemeteries: a study of the problem of sexing by grave goods and bones. *Burial Archaeology. Current Research, Methods and Developments*. C. A. Roberts, F. Lee and J. Bintliff (red). BAR British Series 211.
- Lucy S. J. 1997: Housewives, Warriors and Slaves? Sex and Gender in Anglo-Saxon Burials. *Invisible People and Processes*, pp. 150 – 168. J. Moore and E. Scott (red). London and New York.
- Lucy S. J. 1998: *The Early Anglo-Saxon Cemeteries of East Yorkshire. Analysis and Reinterpretation*. BAR British Series 272, Oxford.
- Maat G. J. R., Mastwijk R. W. and Van Der Velde E. A. 1997: On the Reliability of Non-Metrical Morphological Sex Determination of the Skull Compared with that of the Pelvis in The Low Countries. *International Journal of Osteoarchaeology*, Vol 7, pp. 575-580.
- Molleson T. 1981: What the Bones Tell Us. I *Mortality and Immortality: the Anthropology and Archaeology of Death*, pp. 15-32. S. C. Humphreys and H. King (red). London, New York.
- Rega E. 1997: Age, Gender and Biological Reality in the Early Bronze Age Cemetery at Mokrin. *Invisible People and Processes*, pp 229-247. J. Moore og E. Scott (red). London og New York.
- Robb J., Bigazzi R., Lazzarini L., Scarsini C. og Sonego F. 2001: Social «Status» and Biological «Status»: A Comparison of Grave Goods and Skeletal Indicators From Pontecagnano. *American Journal of Physical Anthropology* 115, pp. 213-222.
- Roberts C. og Manchester K. 1997: *The Archaeology of Disease*, 2nd ed. New York.
- Sellewold B. J., Hansen U. L. og Jørgensen J. B. 1984: *Iron Age Man in Denmark*. Nordiske Fortidsminder. Serie B; 8. Det Kongelige nordiske oldskriftselskab, København.
- Sjøvold T. 1990: Estimation of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation. *Human Evolution*, Vol 5, pp. 431-447.
- Walker P. L. 1995: Problems of Preservation and Sexism in Sexing: Some Lessons from Historical Collections for Paleodemographers. *Grave reflections. Portraying the Past through Cemetery Studies*, pp. 31-48. S. R. Saunders and A. Herring (red). Toronto.
- Weiss K. M. 1972: On the Systematic Bias in Skeletal Sexing. *American Journal of Physical Anthropology* 37, pp. 239-250.
- Wilczak C. A. 1998: Consideration of Sexual Dimorphism, Age and Symmetry in Quantitative Measurements of Muscle Insertion Sites. *International Journal of Osteoarchaeology*, Vol 8, pp. 311 – 325.
- Yilmaz U. 2003: Marked by Life. The Influence of Social and Biological Context on Osteological Sex Traits. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

Første stikk – steinalderen på Møre-kysten belyst gjennom et registreringsprosjekt

Magasinene i Bergen og Trondheim huser usedvanlig mye spektakulært steinaldersmateriale fra kysten av Møre og Romsdal. Dette er i første rekke løsfunn innlevert av privatpersoner gjennom 100-150 år. Materialet gir et bra tidsmessig tverrsnitt av steinalderen fra de eldste tider og fram mot overgangen til bronsealder, men til tross for sin funnrikdom er denne kyststripen et relativt ubeskrevet blad innenfor steinalderforskningen i Norge. Få har benyttet regionen i større syntetiserende arbeider som dekker steinalderen som helhet. Foruten Narmo 1993 som trekker linjene fra tidligmesolitikum til seinneolitikum i Romsdal, og Ramstad 1999 som gjør det samme i perioden seinmesolitikum til og med seinneolitikum, blir regionen stort sett trukket inn eksplisitt for å gi næring til spesifikke argumenter. Disse dreier seg gjerne om teknologi og råstoffvariasjon skarpt avgrenset i tid og rom (Olsen 1981, Bjerck 1983, Kleiva 1996, Bergsvik 2003:2, Nyland 2003:2, Skjelstad 2003:4, Gundersen 2004). Romsdal, som ligger mellom Sunn- og Nordmøre, har med rette blitt karakterisert som «et forskningsmessig u-land med et svært godt ressurspotensiale» (Narmo 1993:12). Denne karakteristikken har nok også gyldighet utover Romsdal, for bortsett fra utgravninger på Sunnmøre (Randers og Høglin 1988, Sjøborg 1994, Simpson 2003) og Nordmøre (Berglund 2001) er det fortsatt svært mye som er utforsket.

En forklaring på forskningstørken ligger klart i at fylket har vært, og er delt mellom to museumsdistrikt. En annen er at bortsett fra de store undersøkelsene i forbindelse med utbyggingen på Tjeldbergodden (Berglund 2001), har det vært få byggeprosjekt som har utløst større arkeologiske undersøkelser. En har derfor naturlig nok basert seg mye på *løsfunn* som kildekategori når en skulle trekke slutninger om steinalderen fra Møre og Romsdal.

I denne artikkelen vil jeg trekke frem en del resultater etter de omfattende Ormen Lange registreringene fra 2001 og 2002. For en mer fullstendig gjennomgang henvises det til rapportene (Skaar 2002, Waraas 2005, Åstveit 2005 a, b, Hjelle 2005a, 2005b, 2005c). Det vil bli fokusert på ulike former for kildemateriale, hvilke spørsmål de kan eller ikke kan belyse, og til slutt vil jeg se på en del interessante trekk knyttet til overgangen mellom eldre og yngre steinalder.

Løsfunn

har ofte karakter av å være noe som alle kan se «er noe»; en slipt flintøkse, en skiferspiss eller et skiferspyd stemmer godt overens med folks indre bilde med hvordan en «steinaldersøkse/spiss» er – eller burde være. Bare et fåtall vil dra kjensel på en enegget spiss fra tidligmeso-

litikum, og mange reagerer hoderystende når de blir fortalt at flintstykket de holder i hånden, faktisk er en øks. Dette medfører selvsagt et alvorlig problem når det gjelder representativitet. En bonde, med arkeologisk interesse litt utover det vanlige, kan være nok til å forrykke hele distribusjonsbildet av en gitt gjenstandstype innenfor et avgrenset område.

Et annet kildekritisk problem er *hvor* funnene blir gjort. Gjenstandene kommer som regel fram under dyrkning, ofte er det urovekkende bra overensstemmelse mellom rike jordbruksareal og en høy andel av løsfunn, til tross for at dagens jordbrukslandskap ikke alltid har topografiske kvaliteter som skulle favorisere en jeger/fisker/sankerberfolkning som eksisterte for 5-6000 år siden. Løsfunnene er derfor best egnet som retningsgivende for mer overordnede tendenser, men samtidig bør det tillegges betydning at det for eksempel er levert inn 78 skiferkniver fra Møre og Romsdal; bare 7 fra Sogn og Fjordane (Søborg 1988:225), men det er heller sjelden forholdene er så klare som dette. Mange har helt eller delvis benyttet løsfunn for å belyse intrikate problemstillinger og fremmet interessante hypoteser (Løddøen 1995, Aksdal 1996, Ramstad 1999), men ensidig bruk av denne kildekategorien kan fort føre til akademisk «spikersuppekoking» med for mange ukjente faktorer.

Arkeologiske registreringer

gir spesifikke, overordnede tendenser innefor et avgrenset areal. De kan fortelle om boplassens alder ut fra høyde over havet og ¹⁴C dateringer, om bruksvarighet og utstrekning. Ut fra en vurdering av bevarte sedimenter, kulturlagsakkumulasjon, kan en trekke slutninger om de kan ha vært lang-/eller korttidsboplasser. Registreringer gir normalt liten kunnskap om hvilken *type* boplass det er snakk om (ett unntak her er Bjerck 1989), gjennom prøvestikk på 40x40cm kan en få et *vertikalt* tverrsnitt av selve lokaliteten. Registreringer er ofte ikke styrt av faglige kriter; de forvaltningsmessige aspektene vektlegges mest. Undersøkelsene skal i første rekke vurdere konflikt mellom en eventuell utbygging og automatisk fredede kulturminner. En skal forsøke å avgrense lokalitetenes utbredelse og om mulig finne avbøtende tiltak. Sist men ikke minst skal registreringen gi et best mulig grunnlag for budsjett og gjennomføring av en utgraving i regi av en annen planinstans.

Resultatene fra de to kildekategoriene gir i utgangspunktet bare visse tendenser, men jeg mener at en kan utnytte resultatene utover dette; de omfattende arkeologiske registreringene bør trekkes inn i flere helhetlige kulturhistoriske syntesearbeider. Dessverre er realiteten ofte slik Tore Bjørgo beskriver den: «Registreringsrapporten stanser som regel i arkivet. De som driver registrering har altså i liten grad drevet forskning, mens de som har drevet forskning i liten grad tar del i registreringsarbeidet»(Bjørgo 1988:158). Utvilsomt ligger det i dag svært mye interessante resultater etter registreringer i diverse arkiv som aldri får sin rettmessige plass i forskningssammenheng.

Tilbake til Mørekyten

Jeg vil hevde at det finnes få andre steder i Norge som har et så kulturhistorisk interessant materiale som er så lite belyst, som levningene etter steinalderen på Mørekyten. Det var derfor store forventninger da Møre og Romsdal Fylkeskommune satte i gang de omfattende

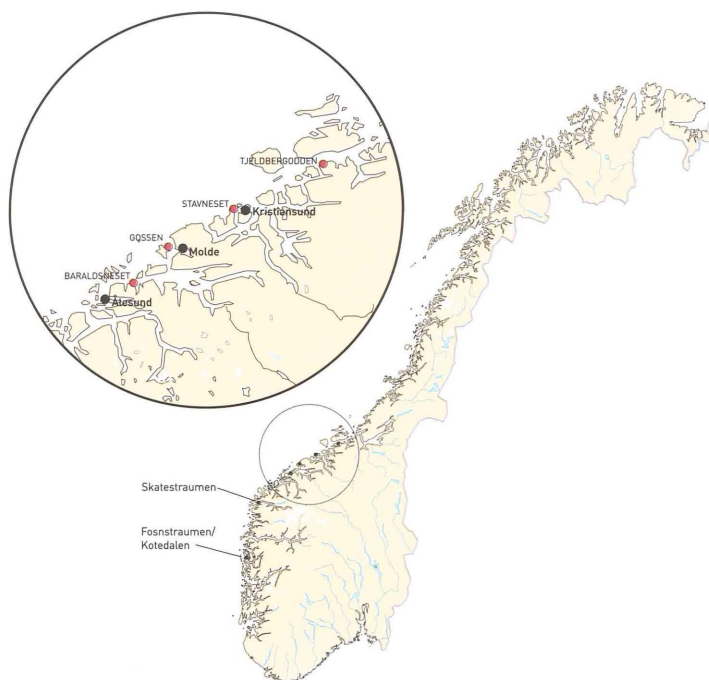

Fig. 1. Lokalteter og områder som blir omtalt i teksten. Ormen Lange registreringene fant sted innenfor de fire områdene avmerket innenfor sirkelen. (Kartframstilling: Leif Inge Åstveit).

Ormen Lange registreringene sommeren 2001 (Fig. 1). Bakgrunnen var byggingen av prosesseringsanlegg for gassen fra Ormen Langefeltet. Resultatene uteble ikke; det ble påvist mer enn 120 lokaliteter¹ fra tidsrommet mellom ca 9500 BP – 3500 BP. I tillegg fant man en rekke lokaliteter med spor fra bronse – og jernalderen. Disse vil ikke bli diskutert her. Stein-alderlokalitetene varierte fra 6-7m² med lite og spredt materiale til lokaliteter på over 1500 m² med over 1 meter tykke kulturlag.

...og fire områder

Registreringen fant sted på *Baraldsneset* i Haram kommune, *Gossen* i Aukra kommune, *Stavneset* i Averøy kommune og *Tjeldbergodden* i Aure kommune. Undersøkelingsområdene var preget av utmark og størrelsen varierte mellom 2500 – 5000 da. Områdene lå ved, eller i sonen mellom åpent storhav og et omfattende fjordsystem som strekker seg langt inn i landet. Her finnes store havbukter og vide strømmer, og økosystemene i dag må ha vært som i steinalderen; særdeles rike på marine ressurser. Fjordene må også ha hatt stor betydning for logistikk og mobilitet. De sikret kontakt mellom folk over store avstander. I denne uværutsatte delen av landet har det utvilsomt vært av stor betydning at lange transportetapper kunne skje i smult farvann innaskjærs.

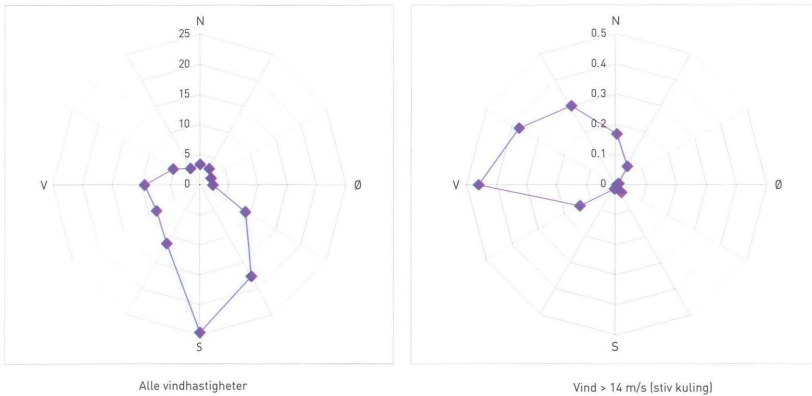

Fig. 2. Vindroser som viser gjennomsnittlige vindretninger på Gossen i løpet av ett år (Grafikk: Hydro 2003).

Klimaet er i dag typisk oseanisk med milde vintre og lave sommertemperaturer; gjennomsnittstemperaturen på Gossen er 0° i januar og 13° i juli. Vindretningen er i første rekke styrt av kystlinjen med dominerende vindretninger fra sørvest eller nordøst. Vindmålinger gjennom ett år på Gossen viser at også den lokale topografien har betydning for vinden. Den vanligste vindretningen er fra sør, mens sterkere vind (>14 m pr sek. dvs. stiv kuling) kommer for det meste fra vest. Strømmålinger i sjøen uten for Gossen gjennom tre måneder viser at strømmene langs kysten har en hastighet mellom 5-7 cm pr sek og 35-40 cm pr sek (Hydro 2002). (Fig. 2). Lignende forhold gjelder sannsynligvis også for de tre andre områdene.

Vegetasjonen i alle områdene består i dag stort sett av lauvskog, lavere buskvekster og lynghei, i de mest eksponerte delene stikker nakent berg opp i dagen. Torv i store mengder er likevel det altoverskyggende innslaget i alle områdene.

Torv og gravmaskin

Den kraftige torvdannelsen gir terrenget et flatt og nærmest et sterilt preg. Det er problematisk å se for seg at det under den to meter mektige torven finnes en «skjult verden» med bukker, viker og trange kanaler som ved en høyere vannstand har fungert som naturlige fiskefeller, ypperlige landingsplasser for kajaker og fine drenerende strandvoller for telt og hus. Det springende punktet er derfor å fri seg fra det forræderiske førsteintrykket som overflaten gir, og komme seg ned *under* torven. Egenmoralen settes på harde prøver under slikt arbeid. Står en på en torvslette på 500 m² og stikker inspeksjonsboret på 1,2 meter til endes uten å kjenne bunnen av myra, skal det høy grad av selvjustus til for å ta spaden fatt. Regner det i tillegg slik at prøvesticket stadig fylles med vann, settes disiplinen virkelig på prøve. Etter 1 times hardt arbeid med spade, bøtte og ausekar og uten positive funn, er motivasjonen som oftest lav til å begynne med et nytt prøvestikk 4 meter bortenfor.

Budsjettene våre tillot en utstrakt bruk av gravmaskin for å møte disse utfordringene. Til tider hadde vi tre maskiner i arbeid samtidig innenfor ett og samme område. Vi fikk dermed

en systematisk og rasjonell gjennomføring av registreringen; kalkulasjoner i ettertid viser også en økonomisk gevinst i forhold til arbeidsmengde og forbrukte dagsverk. «Metodikken» var svært enkel; maskinen fjernet torven nesten ned til løsmasseforekomstene, avstanden ned til dem ble fortløpende kontrollert ved hjelp av inspeksjonsbor. (Fig. 3 og 4). Når det var 10-15 cm igjen av bunnen av torven, ble maskinen flyttet for å grave neste hull og her sto en annen person klar for å gjennomføre samme prosedyre. I bunnen av hver maskinsjakt ble det tatt ett manuelt prøvestikk på 40x40 cm; massene ble sollet på tradisjonelt vis i soll med maskevidde 4 millimeter. Bunnen av sjakten gav godt arbeidsrom; vi slapp å studere fyllskiftene ved «å stå på hodet» i et 120 cm dypt, trangt og mørkt hull. De store grøftene gjorde det relativt uproblematisk for oss å skille ut lagsekvenser i kulturlagene, og vi klarte i flere tilfeller å skille ut bruksfaser på ulike lokaliteter. Samtidig ble ikke inngrepene i selve kulturlagene større enn ved konvensjonell prøve-stikking.

Uten bruk av gravemaskin ville vi sannsynligvis ha gått glipp av nærmere 50 % av de påviste boplassene. Som eksempel kan nevnes preboreale lokaliteter fra Haram (Waraas 2005:39f), fra Gossen (Åstveit 2005b:84) og Averøy (Åstveit 2005a:20). På alle disse støtte vi på ildsteder under tykk torv som kunne dateres. ¹⁴C dateringene ga mellom 9225 BP og 9515 BP. Artefaktmaterialet lå uforstyrret; flinten var skarp og ga nærmest et «nysslått preg» til tross for en alder på over 10-11 000 år.

Vi fant altså ikke bare et langt større antall lokaliteter med denne metoden, men vi fant de mest interessante i tillegg. Det er altså en slags dobbelt gevinst ved bruk av maskin; lokalitetene ble funnet og de som har ligget forseglet under tykk torv, ligger ofte *in-situ*; forskånet av moderne inngrep. De har dermed svært stor faglig interesse både for intra-site analyser og refitting. Dataene som framkom på denne måten har stor grad av troverdighet både når det gjelder representativitet og total lokalitetsforekomst; et viktig kriterium for bruk i mer helhetlige studier.

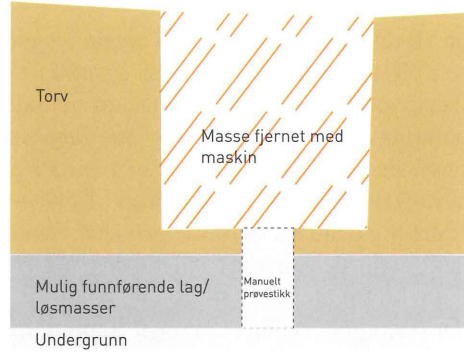

Fig. 3. Prinsippskisse for bruk av maskin under Ormen Lange registreringene. (Grafikk: Leif Inge Åstveit).

Fig. 4. Registratør på bunnen av sjakt. Her vurderes avstanden ned til løsmasseforekomstene vha inspeksjonsbor. (Foto: Leif Inge Åstveit).

Strandforskyvningen

på Mørekysten etter siste istid er relativt godt kartlagt (Mangerud og Svendsen 1987, Simpson 2001). Landhevingskurven er utviklet for Sunnmøre/Romsdal, og den er mer usikker lenger nord. Bortsett fra små uoverensstemmelser mellom strandlinjedataene (spesielt omkring tapes maksimum) og våre funn ser kurven ut til å stemme godt overens i de ulike områdene. Strandlinjedata ble et uvurderlig hjelpemiddel under registreringen. (Fig. 5). Det nordligste undersøkelsesområdet, Tjeldbergodden, ligger vesentlig lenger øst enn de tre andre, og dette har derfor et noe annet landhevingsforløp enn Haram, Averøy og Gossen. I dette østligste området har det sannsynligvis ikke vært noen transgresjon, mens den har vært desto kraftigere i det sørligste og vestligste området (Haram). Her var tapesvullen flere steder svært godt synlig i terrenget. Tapestransgresjonen gir klare utslag i funnbildet, tydeligst er dette på Gossen hvor det ikke er påvist noen lokaliteter med bevarte kulturlag i mellommesolitikum (Fig. 15), mens det er funnet 15 fra seinmesolitikum; bildet gir uten tvil et feilaktig inntrykk av de faktiske forhold.

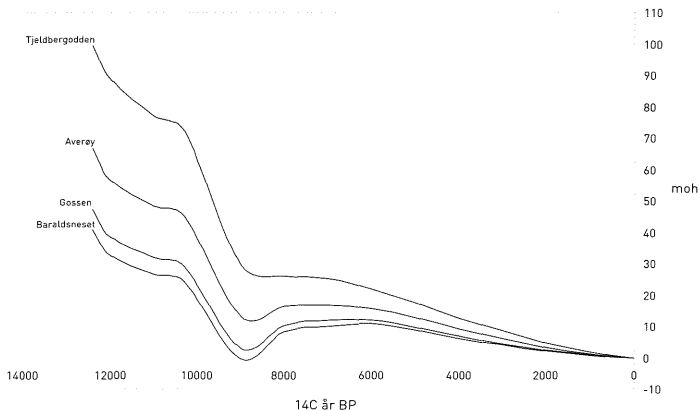

Fig. 5. Landhevingskurvene i de ulike områdene. (Etter Mangerud og Svendsen 1987).

Tidskalaen

er modifisert etter Bjerck 1983, Olsen 1992, Bergsvik 2002, Olsen 2004. Alle data er i ukalibrert BP.

Tidligmeso	Mellommeso	Seinmeso I	Seinmeso II	Tidligneol	Mellomneol	Seinneol
10-9000 BP	9-7800 BP	7800-6000	6000-5200	5200-4700	4700-3850	3850-3450

Seinmesolitikum er delt i to ved 6000 BP (SM I og SM II). Oppdelingen har ingen kulturhistorisk forankring, men er utelukkende gjort for lettere å identifisere variasjoner innenfor dette lange tidsrommet.

En lokalitet – flere faser

Som strandforskyvingskurven antyder har havet stått mer eller mindre stabilt i de ulike områdene i perioden 8000 – 5500 BP. Dermed får man en klar fortetting av seinmesolittiske lokaliteter i atlantisk tid omkring tapes maksimum. Mange steder er det derfor avsatt tykke kulturlag og det finnes mange faser på samme lokalitet. Det er viktig å skille mellom de to begrepene. *Lokalitet* er den avgrensede boplassflaten knyttet til rom; *fase* derimot er knyttet til tid og brukes for å antyde bosetningshyppigheten innenfor arealet. For å skille ut faser benyttet vi: klart definerte morfologiske trekk ved kulturlagene, fyllskiftene mellom dem, tidsdiagnostisk funnmateriale og ^{14}C dateringer.

Ulike områder og ulike funn.

Baraldsneset – Haram

Dette avlange området ligger ved et fjordkryss mellom Vatnefjorden og Midfjorden. Det består av to delområder: Helland i vest og Baraldsneset i øst. Vollene som kan knyttes til dryas og tapes er godt synlig flere steder. Moderne jordbruk har dessverre ødelagt en del av boplassene på selve Baraldsneset; men rikelige funn av flint i pløyelaget tyder på at massive boplasser fra store deler av mesolitikum har ligget på denne flaten.

Samlet ble det påvist 36 klart avgrensede steinalderlokaliteter fra ulike faser. Det er viktig igjen å presisere at bare funnsammenhenger som er gitt *lokalitetsstatus* er tatt med; ikke funnområder (jmf. note 1).

Fig. 6. Baraldsneset mot vest. I bakgrunnen skimtes Lepsøy og Haramsøy. (Foto: Fjellanger/Widerøe).

Gossen – Aukra

Planområdet ligger på nordøstsiden av den flate øya (høyeste punkt 99 moh) og er i overkant av 5000 da. Størstedelen av området ligger vendt ut mot munningen av Fræna fjorden/ Julsundbassenget; det består for det meste av utmark, lynghei og eksponert berg. Bergryggen som strekker seg fra Eikremsbukta og nordøst ut mot Steinsneset, er et karakteristisk trekk i landskapet. I nordvest bærer vegetasjonen tydelig preg av å være eksponert for vær og vind. En rekke dalganger skjærer seg fra sjøen i nordøst-sørøstlig retning. Området er langgrunt og er skjermet av en rekke større og mindre øyer. De sentrale områdene på Gossen som ligger i le fra fjellrygger i nordvest og sørøst, bærer tydelig preg av langtids kultivering. Steinsneset, nord i området, er derimot svært eksponert. Her er det stort sett bare ett daldrag som synes å ha potensiale for lokaliteter brukt over et lengre tidsrom.

Det virkelig funnrrike området ligger på østsiden av Gossen med fri utsikt mot bassenget i Julsundet, Vågøya og innløpet til Fræna fjorden. Her, i god ly for vestlige vinder, finnes de mest intensivt dyrkede områdene på øya; vegetasjonen bærer tydelig preg av langtids kultive-

Fig. 7. Gossen mot øst. Nyhamna sentralt i bildet. (Foto: Fjellanger/Widerøe).

ring. Det er ikke overraskende at det er levert inn et svært rikt materiale fra alle perioder fra dette området. Løsfunnene herifra er blant det mest omfattende vi har fra hele Møre og Romsdal. Under registreringene våre ble det påvist 54 klart avgrensede steinalderlokaliteter.

Stavneset – Averøy

ligger ved innløpet til Bremsnesfjorden ca 5 km vest for Kristiansund. Det undersøkte området på om lag 3000 da består av dyrket mark og utmark, men eksponert berg utgjør imidlertid store deler. Torvtykkelsen varierer, og flere steder, spesielt i vest, er torven mektig; 2 – 2,5m. Dette er den klart mest eksponerte delen. Til tross for intensiv søk og nærmere 100 større maskinelle søkesjakter fant vi ingen lokaliteter her, mens på østsiden, der det er langt gunstigere vindforhold med dyrket mark, ble det påvist til sammen 22 steinalderlokaliteter.

Tjeldbergodden – Aure

Området ligger på østsiden av Trondheimsleia. Det er fritt utsyn mot Hitra som ligger ca 6 km mot nordvest. Landskapet er preget av store torvsletter som ligger i terrasser fra ca 75 m.o.h. ned til havoverflaten. Vegetasjonen er dominert av furuskog og spredte furutrær. Eksponert berg stikker opp mange steder. I den sørvestligste delen er det tett planteskog, og

Fig. 8. Stavneset mot øst. (Foto: Fjellanger/Widerøe).

Fig. 9. Tjeldbergodden mot nord. Hitra i bakgrunnen. (Foto: Leif Inge Åstveit).

man har grøftet mye for å drenere grunnen. På grunn av utbyggingsplanene og fordi det er utført registreringer i forbindelse med Tjeldbergodden utbyggingen (Søborg 1990), ble det ikke undersøkt terreng lavere enn ca 25 moh. Resultatene egner seg derfor ikke i en komparativ sammenheng, og funnene blir ikke benyttet i den videre diskusjonen.

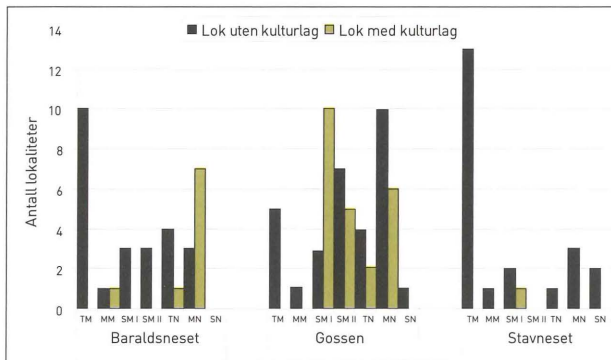

Fig. 10. Totalforekomst av sikre lokaliteter i tre av undersøkelsesområdene. Flere trekk fremtrer tydelig. Det er påtruffet et stort antall TM lokaliteter på Baraldsneset og Stavneset. Svært mange kulturlagslokaliteter fra SM på Gossen, mens det er en tilnærmet total mangel av kulturlagslokaliteter i TN fra de samme områdene. I MN sees en klar oppsving av antall kulturlagslokaliteter i de samme områdene. Dette er spesielt tydelig på Baraldsneset. (Grafikk: Leif Inge Åstveit).

Råstoffbruken

på lokalitetene var interessant. I faglitteraturen danner Romsdalsregionen ofte den sørlige grensen for «Skiferkomplekset» som en har antatt har hatt sentrum i Trøndelagsområdet (Gjessing 1945:446, Søborg 1988:225f, Nygaard 1995, Ramstad 1999). Imidlertid er skifer bortimot fraværende i det littiske materialet fra lokalitetene. (Fig 11). Både på Stavneset og på Tjeldbergodden er flintandelen over 99 %, men også på de rike lokalitetene på Gossen og Baraldsneset er mangelen på skifer påfallende gjennom hele steinalderen. Begrepet «skiferkultur»/«skiferkompleks» er derfor neppe dekkende for denne regionen.

Skifer medfører riktignok ikke samme mengde avfall under produksjonsprosessen som flint og andre bergarter, spesielt ikke ved bruk av slipeteknikk, skiferavfallet er også mer erosjonsutsatt. Fordi det fortrinnsvis er produksjonsavfall som blir påvist under en arkeologisk registrering, vil det sannsynligvis være vanskeligere å fange opp skifer enn andre littiske forekomster. Bildet står likevel i skarp kontrast til hva en ser i rike boplasskontekster lenger sør på Vestlandet. Her kan en finne både spisser, fragmenter og avfall i prøvestikkene

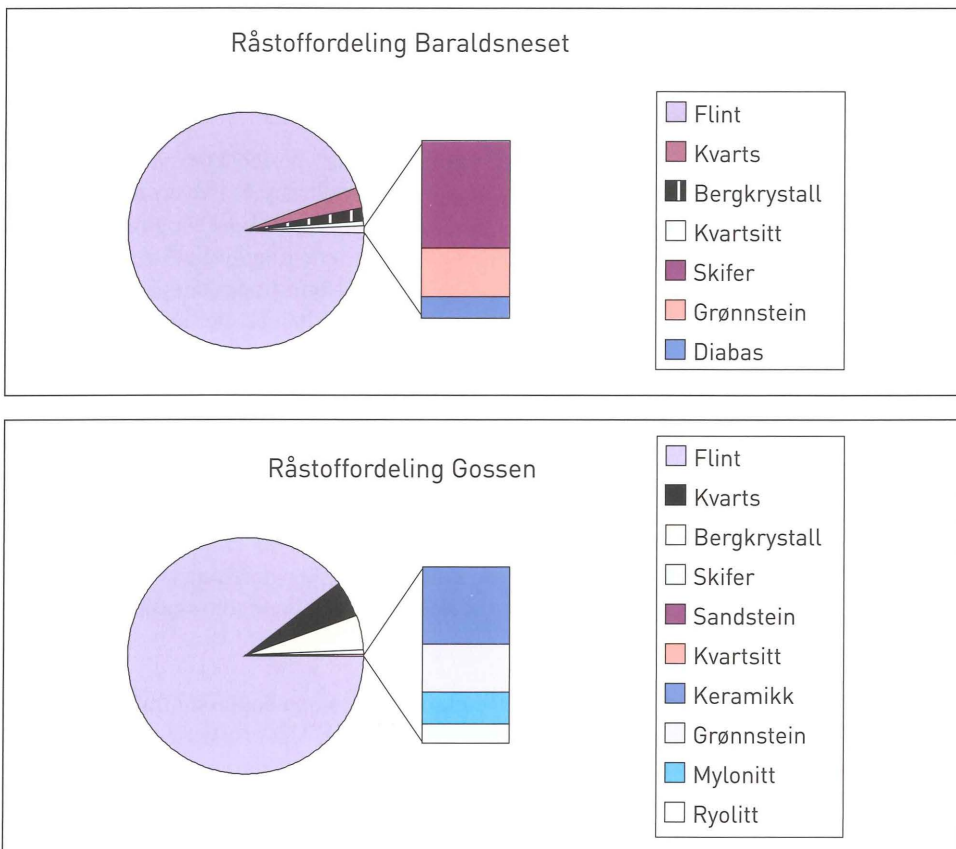

Fig. 11. Råstoffordeling på Baraldsneset og Gossen. Flintdominansen er svært tydelig. (Grafikk: Leif Inge Åstveit).

under registrering. Råstoff som kvarts, kvartsitt og bergkrystall stilles også helt i skyggen av flintbruken. Til tross for mulige feilkilder synes råstoffbruken å være svært forskjellig fra det vi har lenger sør på Vestlandet².

Hovedtendensene

kan oppsummeres slik etter registreringene:

- I de områdene det eksisterer kulturlagslokaliteter ligger disse ikke overraskende i velbeskyttede områder på sørøstsiden av undersøkelsesområdene.
- Boplasser med SM faser forekommer hyppig på Gossen, mens perioden er dårligere representert på Baraldsneset og Stavneset.
- Boplasser med klare tidligneolittiske kulturlagshorisonter synes å være bortimot fraværende i alle undersøkte områder.
- Mellomneolittiske boplasser er påvist i et stort antall både på Baraldsneset og på Gossen. Disse har langt på vei tilsvarende plassering i landskapet som lokalitetene fra seinmesolitikum, men ligger nærmere dagens havnivå.
- Flint er det klart dominerende råstoffet til redskapsframstilling.

Mangelen på tidligneolittiske lokaliteter – feilkilder

Nedgangen i antall lokaliteter fra SM I og fram mot TN er spesielt klar på Gossen. Den totale mangelen på store lokaliteter fra TN her og på Baraldsneset er overraskende, men svært tydelig. Jeg vil nå se nærmere på overgangen mellom SM II og TN og diskutere hva som synes å kjennetegne skillet ut fra datatilfanget. For å sette ting i relieff trekker jeg inn komparativt materiale fra andre større undersøkelser. Utvilsomt finnes det aktuelle feilkilder som er med på å gjøre de relativt enhetlige empiriske resultatene mer innfløkte:

Tidshorisonten i forhold til ¹⁴C dateringer, kalibreringskurven. Mens SM nærmest er for en sekkebetegnelse å regne i arkeologisk periodeinndeling; den dekker nærmere 3000 år, er TN beskjedne 4-500. Kvantitativt sett er sjansen for å finne boplasser fra SM langt større enn å finne boplasser fra TN. For å forsøke å omgå dette problemet er SM delt i to ved ca 6000 BP. Riktignok blir fortsatt de to periodene SM I og SM II hver dobbelt så lange som TN, men dette rykker ikke ved hovedinntrykket. Det er også påfallende at det er påvist såpass mange boplasser fra den korte perioden MN med ¹⁴C daterte kulturlagshorisonter. Det kan heller ikke påvises noe «platå» i kalibreringskurven i disse tidsintervallene som skulle kunne medføre cluster av dateringer før og etter TN.

Metodeproblematikk. En mulighet er at vi ikke klarte å fange opp boplasser fra TN gjennom undersøkelsesmetoden vi benyttet. Dette virker usannsynlig. Undersøkelsene dekket store områder med både SM og MN lokaliteter, og de ligger suksessivt i terrenget. Hadde det vært TN boplasser eller boplasser med klare TN faser, ville de også bli fanget opp.

Bevaringsforhold. Kultursporene fra TN kan ha vært spesielt utsatt for gjenbruk og forstyrrelser både i forhistorisk og moderne tid. En kan tenke seg situasjoner hvor de tidligneolittiske boplassene stratigrafisk sett ligger oppå «tapesboplasser» fra SM og at de er blir mer

utsatt for «slitasje» fra moderne jordbruk. Boplassene fra MN har ligget lavere og kan dermed være mer beskyttet. Forklaringen virker ikke rimelig; boplassene ligger fortrinnsvis i områder som aldri synes å ha vært dyrket. Strandforskyvningsforløpet som har vist seg å være svært pålitelig for regionen, tilsier også at TN- lokalitetene burde ligge lavere i terrenget enn SM- lokalitetene. Tapesvollen, som på Aukra ligger 12-14 moh, ser ut til å bli forlatt som en foretrukket boplassflate i overgangen til TN.

Mangel på «ledeartefakter». Fordi steinalderen på Mørkekysten er lite behandlet tidligere, har man ikke etablert et godt typologisk og kronologisk rammeverk for regionen. «Sikre» tidligneolittiske artefakt/råstofftyper slik en kjenner lenger sør på Vestlandet (for eksempel reduksjon med sylindrisk flekketeknikk, a-tangespisser og ryolitt som råstoff) er ikke vanlig i denne regionen.³ Det er dermed problematisk å identifisere TN faser i det littiske materialet, og det er fullt mulig å feilplassere TN lokaliteter med a-typisk beliggenhet og manglende ¹⁴C dateringer. Ramstad (1999:128) nevner ulike TRB artefakter: spiss- og tynnakkede flintøkser, vespestadøkser i lokal blålig grønnstein og diabas fra Stakanesbruddet ved Flora som diagnostiske for TN. Vespestadøkser finnes i en mengde «overgangsformer» fra de seinmesolittiske flatovale slipte trinnøkserne, men likevel er det sannsynlig at denne øksetypen har en brukstid som både går et stykke ned i SM (Åstveit in prep) og opp i MNa (Olsen 1992:126, Nærøy 1993). Dette er i tillegg en funntype som sjelden dukker opp gjennom arkeologiske registreringer. De tveeggede skiferknivene som Ramstad trekker fram som en annen klar og særegen artefaktgruppe fra TN (Ibid), og som synes å være i mindre bruk ved overgangen til MNa, er også problematisk å finne gjennom registreringer. Den totale skiferforekomsten er beskjeden og råstoffet dominerer ikke i noen av steinalderens perioder i Møre og Romsdal. Mangelen på kjente «tidstypiske» ledeartefakter fra regionen er den mest relevante feilkilden i forhold til den empiriske situasjonen skissert over.

Østsiden av Gossen – en indikator på et hendelsesforløp?

Hvis en vil utdype denne problemstillingen på lokalitetsnivå, er det naturlig å ta utgangspunkt i et område med rikelige steinaldersboplasser, som på østsiden av Gossen. Ikke noe annet sted ligger boplassene med tykke kulturlagsavsetninger tettere enn her, og det er sannsynligvis i disse optimale områdene en vil ha størst mulighet til å spore kontinuitet eller endringer i bosetningsmønsteret⁴.

En rask gjennomgang av lokalitetenes høyde over dagens havnivå i Grynnvika (Fig. 12) synes å gi et klart bilde: Lok 25, 15 moh, lok 24, 12 moh, lok 20, 14 moh, lok 60 på nærmere 1400 m² og ligger 15 moh og lok 62, 14 moh. På samtlige av lokalitetene har en foruten ¹⁴C-dateringer et artefaktmateriale som klart peker mot SM ut fra funn av mikroflekker.

Ned mot dagens havnivå støter en ikke på kulturlagslokaliteter før en kommer inn i det «mellomneolittiske beltet» ca 8-10 moh. Dette kan slås fast med sikkerhet da vi på to av de mest optimale områdene hadde søkesjakter som sammenhengende dekket hele dette høydeintervallet. I dette beltet ligger lok 19, 10 moh, lok 61, 9 moh og lok 63, 10 moh. Tidfestingen av lok. 63 er nå bekreftet av 11 ¹⁴C dateringer som alle ligger mellom 4105 ± 95 og 4570 ± 120 (Åstveit in prep.) (Fig. 13). Samtlige av lokalitetene har et artefaktmateriale som klart peker mot MN. Mellom de to høydenivåene finner vi ingen lokaliteter. Etter et opphold i TN blir de seinmesolittiske boplassområdene igjen tatt i bruk i MN, men denne boset-

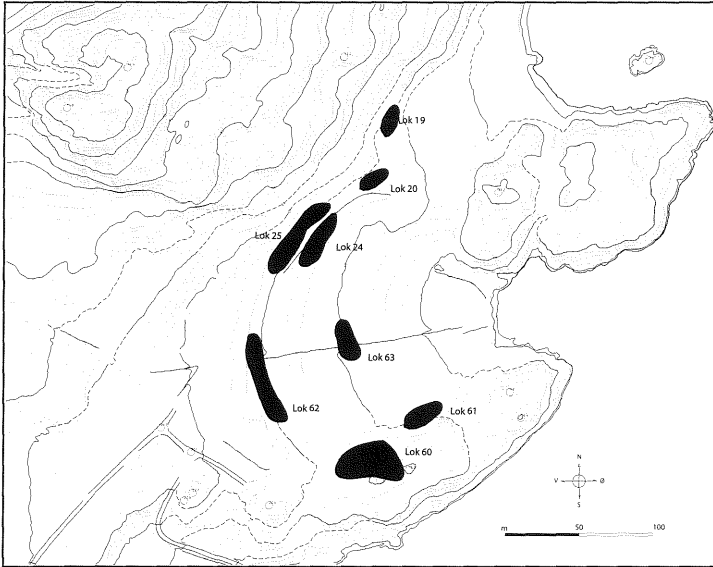

Fig. 12. Sikre kulturlagslokaliteter påvist i Grynnevik på østsiden av Gossen. (Kartframstilling: Leif Inge Åstveit).

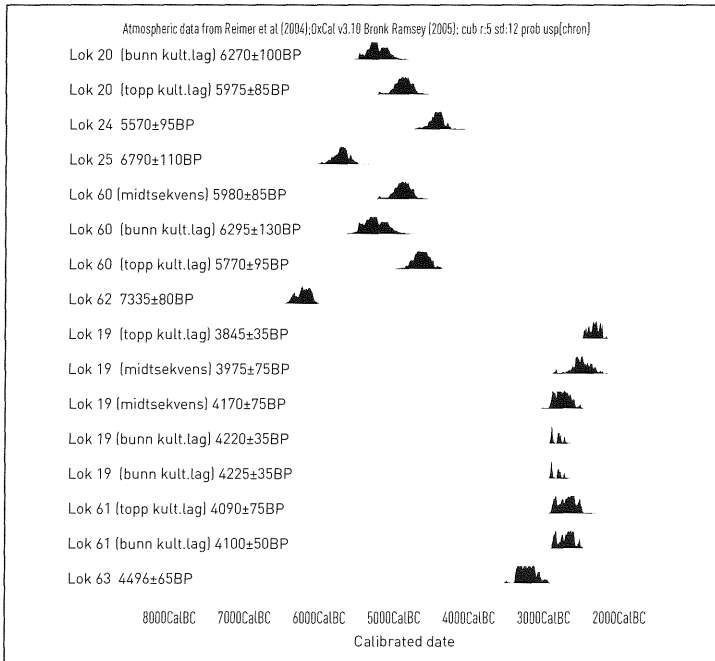

Fig. 13. Daterte kulturlagsfaser på ulike lokaliteter i Grynnevik. (Grafikk: Leif Inge Åstveit).

ningen ligger, som forventet, lavere i terrenget. De er mindre i utstrekning enn dem fra SM, men de har vært brukt lenge nok slik at det er akkumulert relativt kraftige kulturlag. Beliggenheten gir en entydig indikasjon på at marine ressurser har vært sentrale også i MN.

Hvis vi sammenstiller disse resultatene med større undersøkelser lengre sør på Vestlandet, blir forskjellene svært tydelige. Sør for Stad kommer vi inn i en «en annen verden» når det gjelder tilgjengelig kildemateriale fra større utgravninger. Mye kan tyde på at dette også reelt sett var «en annen verden» i overgangen SM-TN, i alle fall hvis en skal dømme etter funnmaterialet og lokalitetsforekomstene som er svært forskjellig fra det en ser i Møre og Romsdal.

Overgangen SM-TN sør for Stad

Over lengre tid har det vært en bevisst forskningsstrategi å etablere et finmasket typologis/kronologisk rammeverk for Hordaland og Sogn og Fjordane (Nærøy 1987, Olsen 1992, Bergsvik 2002, Olsen 2004). En har også forsøkt å etablere en lokal råstoffbank for dette området (Bergsvik 1998). Boplassmønstrer ser ut til å være vesensforskjellig fra det som nå foreligger fra Mørekyten.

Ved Skatestraumen i Nordfjord er det i flg. Knut Andreas Bergsvik en klar kontinuitet i valg av boplassområder; boplassene fra MNb plasseres konsekvent over boplasser fra MNa, TN og SM. Han tolker dette som mer enn en kontinuitet i næringsgrunnlaget gjennom disse periodene; det er en kontinuitet i selve bosetningsmønsteret og i tilhørigheten til landskapet (Bergsvik 2002:312). Dessuten, og det er interessant i denne sammenhengen, mener han å spore en klar *intensivering* i bruk av boplasser med optimal beliggenhet i Skatestraumen i overgangen mellom SM og TN/MN: Endringene sees i form av en markert økning hvor antall langtidlokaliteter fordobles fra 44 til 80 (Ibid: 308).

Dette stemmer overens med det bildet Asle Bruen Olsen tegner i sin oppsummerende kommentar etter undersøkelsene i Kotedalen i Nordhordland. Han hevder at det har skjedd en intensivering og differensiering i den marine ressursutnyttelse fra tidlig senmesolittisk til neolittisk tid (Olsen 1992:237). Dette blir kvantifisert, og han påviser at både lokalitetsflatene og sedimentasjonen fra slutten av SM (SM 3, 5600-5200 BP) til TN (5200-4700 BP) gjør et markert sprang fra et areal på 240-280 m² og en sedimentasjon på 22,5 m³ pr 100 år i SM 3, til et areal på 430-510 m² og en sedimentasjon på 30 m³ pr 100 år i TN⁵. Dette skillet viser i flg. Olsen med all tydelighet et samfunn som går mot en mer sedentær livsform (Ibid:238). Hans argumentasjon følger Bergsviks tidligere arbeider fra Fosnstraumen (1991:237), når han framholder at endringen som starter i SM, konsolideres i TN, og at dette gjenspeiler en overgang fra et logistisk bosetningsmobilt til et logistisk sedentært mønster (Olsen 1992:241).

I Skatestraumen tolker Bergsvik den økte intensiteten i periodeskiellet SM-TN som et tegn på at det i TN finner sted en oppsplitting av familibåndene fra mesolitikum. Mesteparten av befolkningen ble igjen på boplassene nær tidevannsstrømmene, mens de mer spesialiserte ekspedisjonene («task-groups») ble utført av mindre familiegrupper eller aktivitetsgrupper (Bergsvik 2002:308). Han mener disse undersøkelsene har en viss generell utsagnskraft for det som preger overgangen til tidligneneolittisk tid på kysten av Vest-Norge der det vokser fram relativt sedentære samfunn som har klarere, territoriale grenser (Ibid:308f).

Den utviklingen som skisseres av Bergsvik og Olsen på det sentrale Vestlandet synes å være tilnærmet diametralt motsatt av det bildet vi har fra de undersøkte områdene på

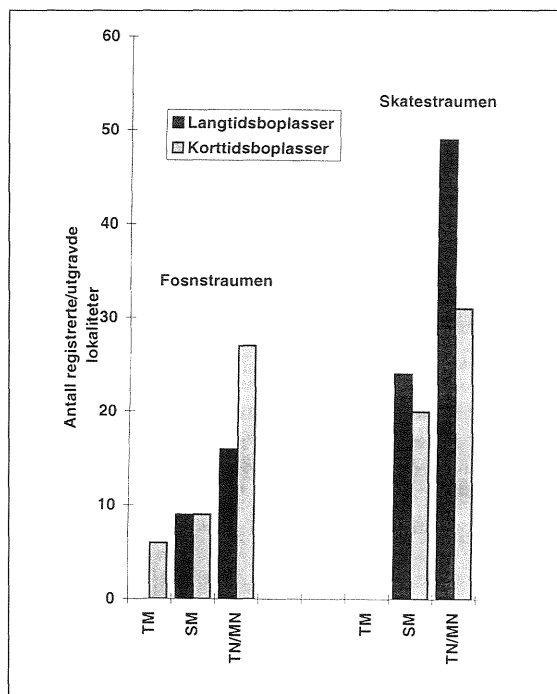

Fig. 14. Forholdet mellom lokalitetenes alder og tidsbruk i Fosnstraumen og Skatestraumen. (Modifisert etter Bergsvik 2001:21).

Mørekyten. Mens de rike kystboplassene fra eldre steinalder sør for Stad synes å bli konsolidert fra slutten av SM og utover i TN/MN, med alt dette sannsynligvis har medført av sosial omorganisering/strukturering, er det lite som viser en tilsvarende prosess her. Det er også få spor som viser en inngående kontakt med resten av Vestlandet i TN. Utover en kvantitativ økning av «østnorske» TRB artefakter i løsfunnsmaterialet (Ramstad 1999:128), er det dessuten lite som peker østover gjennom våre registreringer. Funnmaterialet av slipt flint er svært marginalt; det er heller ikke funnet keramikk som kan settes i forbindelse med TRB- kulturen slik en kanskje kan se lenger sør på Vestlandet (Olsen 1992:129, Kristoffersen 1995:94, Åstveit 1999:67). Til tross for mulige feilkilder og mangler i datatilfanget fra registreringene kan bosetningen neppe være like intensiv (i form av akkumulerte kulturlag) i TN på Mørekyten slik som sør for Stad.

Mørekyten og det øvrige Vestlandet – et mulig kulturhistorisk forløp

Morten Ramstad framholder at det skjer dyptgripende endringer på overgangen mellom SM-TN over store deler av Skandinavia; på Møre og langs resten av kysten. Jeger- og sangergruppene etablerer en mer eller mindre sedentær livsform (Ramstad 1999:126). Den felles vestnorske materielle kulturen i SM, splittes opp og fører til større lokale variasjoner

utover i TN. Ramstad bygger bl.a. på forekomsten av spyd og kniver i skifer. Disse kulturhistoriske vurderingene er basert på løsfunnsmaterialet i Romsdal, men dette synes på mange måter å bli bekreftet av Ormen Lange registreringene. Det skjer noe «dyptgripende» i denne regionen i overgangen SM-TN, men jeg tviler på om sedentisme er forklaringen.

Bergsviks beskrivelse av utviklingen i SM-TN ved Skatestraumen er kanskje delvis plausibel for forstå hva som skjer på Mørkekysten i samme tidsrom. Det synes som om det faktisk skjer en oppsplitting av de store boplassene, og at tiden etterpå domineres av mindre grupper som opererer mer selvstendig innenfor et avgrenset geografisk område.

Men mens de trange sundene og strømmene som Fosnstraumen og Skatestraumen i hele sin eksistens har virket integrerende i denne prosessen, synes forholdene å ha vært annerledes i de åpne fjordsystemene på Mørkekysten. Her ligger forholdene mer til rette for et spredt bosetningsmønster; en livsform som er mer problematisk å etterspore i et arkeologisk materiale.

På Gossen synes den virkelig massive utnyttelsen av de optimale områdene på østsiden å starte omkring 6300-6400 BP, i de følgende 6-700 årene får en et klart inntrykk av et fangstsamfunn som står på høyden av sin epoke. Boplassene er store og de ligger på veldefinerte flater i god ly for vær og vind. Mektighet og utstrekning på kulturlagene tyder på at i dette tidsrommet har lokalitetene vært benyttet av en sedentær befolkning over lang tid. Beliggenheten viser en intensiv utnyttelse av marine ressurser i nærområdet. Muligens kan overgangen til TN omkring 5000 BP representere slutten for et samfunn som har akkumulert tykke kulturlag i motsetning til situasjonen vi finner lenger sør. Årsaken kan være klimatologisk, kulturell eller demografisk betinget. Kanskje hadde fangstsamfunnet fra SM mot slutten av perioden ekspandert langt utover det som kan betegnes som en «bærekraftig utvikling»? Lars Erik Narmo (1993:16) mener det finner sted en intensivering i bruk av ytterkysten og de indre fjordstrøkene i TN i forhold til i SM i Romsdal tolket ut fra løsfunnene.

Det er meget mulig at det er en slik intensivering en ser sporene av i overgangen mellom SM og TN i registreringsresultatene fra Gossen. En slik endring i ressursutnyttelse har kanskje ført til mindre boplasser plassert mer a-typisk enn hva vi forventet. Likevel er det meget tvilsomt om enkle natur-/demografideterministiske forhold alene kan forklare dette hendelsesforløpet. I løpet av 2006/2007 foreligger rapportene etter Vitenskapsmuseets store undersøkelser på Gossen. Her vil problemstillingen bli grundigere belyst; imidlertid kan en allerede nå konstatere at det virkelig er en markert nedgang i kulturlagslokaliteter fra SM til TN (Åstveit in prep).

Ny økonomisk tilpassning?

Kan funnfattigdommen i TN være et utslag av en ny økonomisk tilpassning? «Jokeren» i dette bildet er neolitiseringsprosessen. Er det en jordbrukende befolkning med en helt annen arealutnyttelse en ser konturene av? I så fall kunne gjenbruken av de mesolittiske fangstboplassene i MN være et resultat av lignende prosesser som Erik Hinsch (1955) betegnet som «av-neolitiseringsen» i Øst-Norge. Foreløpig er det lite som tyder på dette; det er først mot slutten av MN en ser enkelte vage tendenser i pollenmaterialet fra Gossen og Haram på rydding av skog og at de første klare beiteindikatorer opptrer (Hjelle 2005a:230, 2005b:168). Hassel blir også, bevisst eller ubevisst, favorisert omkring boplassene i MN.

Når en i MN, i motsetning til alle andre perioder, finner så store konsentrasjoner av hassel i pollendiagram fra Gossen, kan dette skyldes at en her har kultivert denne ressursen (Hjelle 2005a:230). Gjennomgående er indikasjonene på jordbruk gjennom hele TN/MN så vage at det er vanskelig å akseptere at en neolitisering kan forklare det atypiske, skisserte funnbildet. Det er først et stykke inn i SN at pollendiagrammene gir entydige spor etter beite og dyrking.

Avslutning

Møre og Romsdal har helt siden Guttorm Gjessings syntesearbeide fra 1945 blitt betraktet som «noe spesielt» i forhold til resten av Vestlandet. Han fremhever at spesielt Romsdal og Nordmøre er kjerneområder hvis en vil forstå kulturbrytninger og forholdet mellom vest- og nordnorsk steinalder. Hinsch (1948) fører dette synet videre, og Ramstad (1999 og 2000) trekker lignende slutninger. Vi må også konkludere ut fra våre registreringsresultater at denne problemstillingen er ytterst reel; fortsatt skiller Møre og Romsdal seg ut ved overgangen mellom eldre og yngre steinalder sammenlignet med både Vest- og Østlandet.

I denne artikkelen har SM-TN problematikken stått sentralt. En kombinasjon av ytre økologiske og økonomiske forhold, men også mer overordnede kulturelle mottrekk for å møte disse endringene i TN, kan sannsynligvis forklare noen av tendensene vi ser ved i endringene ved overgangen til TN. Dette er langt på vei på linje med både Bergsvik og Olsen som hevder at det skjer «noe» i overgangen mellom SM og TN, men altså med tilnærmet motsatt fortegn. De setter etiketter som *konsolidering* og *regionalitet* på denne perioden; kanskje er dette også beskrivende for situasjonen på Mørkekysten, men økt *sedentisme* som følge av dette, ser ikke ut til å gi rett fremstilling av kulturforholdene her. (Fig. 15).

Seinmesolitikum (7800–5200 BP)	Tidlignolitikum (5200–4700 BP)	Mellomneolitikum (4700–3800 BP)
Marin fangstkultur Store boplasser Kraftige kulturlags- avsetninger Sedentisme Mikroflekker, både plattform og bipolar teknikk, lite flintalternative råstoffer, slipte trinnøkser/meisler, Vespestadøkser	Marin fangstkultur Kulturell «mellomfase» Mindre boplasser Nomadisme/semisedentisme? Beskjedne kulturlagsavsetninger Bipolar teknikk, minimal skiferbruk, ingen tegn til sylindrisk flekketeknikk eller plattformteknikk lite flintalternative råstoffer, usikkert økse/meiselmateriale	Marin fangstkultur Begynnende jordbruk mot slutten av perioden Store boplasser Kraftige kulturlags- avsetninger Sedentisme ? Bipolar teknikk, noe økt skiferbruk, lite flintalternative råstoffer, Vespestad og Vestlandsøkser/meisler

Fig. 15. Tentativ bosetnings og teknologiskjema etter Ormen Lange registreringene i Møre og Romsdal.

Noter

- 1 *Lokalitet* er definert som et avgrenset areal som har et artefaktmateriale av et visst omfang som synes å være primærdeponert. Gjennom hele prosjektet er denne relativt snevre definisjonen lagt til grunn. En samling usikre avslag/biter i naturlige lag er ikke betraktet som tilstrekkelig for å definere en lokalitet. Det er påvist en rekke *funnområder*, hvor en innenfor et diffust avgrenset areal kan påvise varierende mengder artefakter som gir inntrykk av å være redeponert (Åstveit 2005b:11)
- 2 I de neolittiske fasene på den store lok 17 i Skatestraumen i Nordfjord ser en for eksempel en helt annen bruk av lokale råstoff: mens flint utgjør 5473 av den største gjenstandskategorien (avslag og biter) utgjør kvartsitt 5780 stk, mylonitt 5700 stk og kvarts 23494 stk. (Bergsvik 2002:225). I de tidligneolittiske fasene 13 og 14 i Kotedalen i Nordhordland utgjør skifer (biter og avslag i sikker kontekst) 3609 og 1566 stk, mens flint i de samme fasene utgjør 1896 og 1287 stk. Altså en klar kvantitativ overvekt av skifer i forhold til flint (Olsen 1992:215).
- 3 Fra seinmesolitikum er det påvist bruk av mikroflekketeknikk på de fleste boplasser som er ¹⁴C datert til perioden.
- 4 En kan selvsagt hevde det motsatte, at nettopp her vil eventuelle endringer i bosetningsspor «drukne» i den komplekse stratigrafien som ofte eksisterer på disse boplassene. Større undersøkelser i kulturlagskontekster har likevel vist at overordnede trekk vil kunne la seg påvise på denne typen lokaliteter. Denne diskusjonen vil ikke bli videreført i denne sammenheng.
- 5 Olsens beregninger har som premiss at nedbrytningen slår likt ut i hele tidsrommet, samt at aktiviteten pr 100 år er ekvivalent med aktivitetsnivået innenfor de samme enhetene i samme tidsrom.

Summary

The county of Møre and Romsdal on the northwestern coast of Norway is well known for its abundant amount of Stone Age sites, finds and artefacts. However, large parts of this material stems from stray finds rather than reliable, archaeological contexts.

Due to the plans for a new, large gas processing plant in the region, the county administration (fylkeskommune) in Møre and Romsdal undertook large archaeological surveys in four different areas. These surveys demonstrated more than 120 extensive Mesolithic and Neolithic sites. Large deposits of peat and turf covered most of the sites, and the use of mechanical diggers was implemented in order to expose and document the existence of these sites.

The surveys demonstrated evident differences regarding site character and artefact assemblages between the four areas. However, the surveys also demonstrated differences at a larger scale when compared to Stone Age sites further south along the western coast of Norway. Firstly, there are differences related to the use of raw materials. In the southern part of western Norway, an extensive use of non-flint material has been documented (i.e. slate, quartzite, quartz). However, the lithics demonstrated in the current surveys consisted of more than 90% flint. Secondly, there seems to be differences related to the character and development of the sites from the Late Mesolithic to the Neolithic periods. Whereas the big «aggregation sites» with thick cultural layers from these periods has a continuity from the late Mesolithic onwards further south, the sites in the current survey demonstrated a clear drop in activity towards the end of the Late Mesolithic period. The «aggregation sites» seem to come into being again in the Middle Neolithic period in this area. The evidence for a continuous development from the Late Mesolithic towards a more sedentary society in the Neolithic seems thereby to be lacking in this region.

Litteratur:

- Aksdal, J. 1996: Neolitikum i Vestnoreg. Sosiale prosessar i eit regionalt perspektiv. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Berglund, B. 2001: «Gassprosjektet» – Arkeologiske undersøkelser på Tjeldbergodden, Aure kommune, Møre og Romsdal Fylke i forbindelse med bygging av metanolanlegg. *Rapport – Arkeologisk serie: 2001 – 1*. Norges Teknisk Naturvitenskapelige Universitet, Vitenskapsmuseet.
- Bergsvik, K. A. 1991: Erverv og bosetningsmønstre langs kysten av Nordhordland i steinalder belyst ved funn fra Fosnstraumen. En arkeologisk og geografisk analyse. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K. A. 1998: Referansesystem for råstoffer ved Skatestraumprosjektet. Upublisert rapport i Topografisk arkiv. Bergen Museum. Universitetet i Bergen
- Bergsvik, K. A. 2001: Strømmer og steder i vestnorsk steinalder. *Viking*, pp. 11-34. Oslo.
- Bergsvik, K. A. 2002: *Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen. Bind I*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K. A. 2003: Ethnic boundaries in Neolithic Norway. Upublisert avhandling for dr.art graden. Arkeologisk Institutt. Universitetet i Bergen.
- Bjerck, H. B. 1983: Kronologisk og geografisk fordeling av mesolittiske element i Vest- og Midt-Norge. Upublisert magisteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Bjerck, H. B. 1989: *Forskningsstyrt kulturminneforvaltning på Vega, Nordland. En studie av steinaldersmenneskenes boplassmønstre og arkeologiske letemetoder*. Gunneria 61. Universitetet i Trondheim. Vitenskapsmuseet.
- Bjørge, T. 1988: *Registrering som styrende faktor i arkeologisk forskning*. Arkeologiske Skrifter no. 4 1988. Historisk Museum. Universitetet i Bergen.
- Gjessing, G. 1945: *Norges Steinalder*. Norsk Arkeologisk Selskap. Oslo.
- Gundersen, S. 2004: *Landskap og samfunn i seinmesolitikum. Distribusjon og diskusjon av lokaliteter og gjenstander i Sogn og Fjordane og på Sunnmøre*.
- Hinsch, E. 1948: Buplass-kulturen på Mørgekysten i dolktida. *Viking*, pp. 89-132. Oslo.
- Hinsch, E. 1955: Traktbegekultur – Megalittkultur. En studie studie av Øst-Norges eldste neolittiske gruppe. *Universitetets Oldsakssamling Årbok 1951-53*, pp. 10-77. Oslo.
- Hjelle, K. 2005a: Vegetasjonshistoriske undersøkelser i forbindelse med Ormen Lange prosjektet, Gossen Aukra kommune, Møre og Romsdal. L. I. Åstveit: Arkeologisk registrering på Gossen, Aukra kommune, Ormen Lange prosjektet. *Kulturhistoriske skrifter og rapporter 3*, Møre og Romsdal Fylke, Kulturavdelinga. Molde.
- Hjelle, K. 2005b: Vegetasjonshistoriske undersøkelser i forbindelse med Ormen Lange prosjektet, Helland og Baraldsneset i Haram kommune, Møre og Romsdal. T.A.Waraas: Arkeologisk registrering på Baraldsneset, Haram kommune, Ormen Lange prosjektet. *Kulturhistoriske skrifter og rapporter 1*, Møre og Romsdal Fylke, Kulturavdelinga. Molde.
- Hjelle, K. 2005c: Vegetasjonshistoriske undersøkelser i forbindelse med Ormen Lange prosjektet, Stavneset Averøy kommune, Møre og Romsdal. L. I. Åstveit: Arkeologisk registrering på Stavneset, Averøy kommune, Ormen Lange prosjektet. *Kulturhistoriske skrifter og rapporter 2*, Møre og Romsdal Fylke, Kulturavdelinga. Molde.
- Hydro 2003: Vindrose utarbeidet for Nyhamna i forbindelse med utbyggingen av Ormen Lange feltet. *Ormen Lange – konsekvensutredning Landanlegg Nyhamna*. November 2002.

- Kleiva, Ø. 1996: Frå det sosiale livet til tinga. Seinneolitikum på Ytre Sunnmøre. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Kristoffersen, K. K. 1995: *De arkeologiske undersøkelserne på Bjørøy 1992-1994*. Arkeologiske rapporter 20. Arkeologisk Institutt, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Lødøen, T. 1995: Landskapet som rituell sfære i steinalder. En kontekstuell studie av bergartsøkser fra Sogn. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Mangerud, J. og Svendsen, J. I. 1987: Late Weichselian and Holocene sea-level history for a cross section of Western Norway. *Journal of Quaternary Science*, pp.113-132.
- Narmo, L. E. 1993: Steinalder på Romsdalskysten. *Årbok for Romsdalsmuseum*, pp. 9-34.
- Nygaard, S. 1995: Steinalderen i Sør-Norge. Et debattinnlegg. *Arkeologiske skrifter*. No 8. Arkeologisk Institutt. Universitetet i Bergen.
- Nyland, A. 2003. Å finne noe kjent ved det ukjente. Ytre i Nordre Sunnmøre i neolitikum. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Nærøy, A. J. 1987: Redskapstradisjon i Hordaland fra 5500 til 4000 før nåtid – en lokalhistorisk studie. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Nærøy, A. J. 1993: Chronological and technological changes in Western Norway 6000-3800 BP. *Acta Archaeologica*. Vol. 63. København.
- Olsen, A. B. 1981: Bruk av diabas i vestnorsk steinalder. Upublisert magisteroppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Olsen, A. B. 1992: Kotedalen – en boplass gjennom 5000 år. Fangsbosetning og tidlig jordbruk i vestnorsk steinalder. Nye funn og nye perspektiver. Bind 1. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Olsen, T. B. 2004: Egger av tid og rom. Transformasjon av steinalderens fangstsamfunn i Vest-Norge. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Randers, K. og Høglin, S. 1988: *Valderøya Vest 1986-1987*. Arkeologiske rapporter 12 Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Ramstad, M: 1999: Brytninga mellom nord og sør. En faghistorisk og lokalkronologisk studie over Møre i yngre steinalder. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Ramstad, M. 2000: Veideristningene på Møre. Teori, kronologi og dateringsmetoder. *Viking*, pp.51-86. Oslo
- Simpson, D. 2001: Excel spreadsheet for å visualisere strandforskyvningsforløp.
- Simpson, D. 2003: Arkeologiske undersøkelser på Mjølstadneset, Herøy k. Møre og Romsdal-1999, upublisert rapport i Topografisk arkiv, Bergen Museum. Universitetet i Bergen.
- Skjelstad, G. 2003: Regionalitet i vestnorsk mesolitikum. Råstoffbruk og sosiale grenser på Vestlandskysten i mellom- og senmesolitikum. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Skaar, Ø. 2002: Arkeologiske registreringer på Tjeldbergodden i Aure kommune. Ormen Lange prosjektet. Upublisert registreringsrapport, Molde.
- Søborg, H. Ch. 1988: Knivskarpe grenser for skiferbruk i steinalderen. Indrelid, Kaland og Solberg (red) 1988: *Festskrift til Anders Hagen*, Arkeologiske skrifter 4, pp. 225-241. Historisk Museum. Universitetet i Bergen.
- Søborg, H. Ch. 1990: *Arkeologiske undersøkelser i 1988 i forbindelse med planlagt ilandføring av gass fra Haltenbanken, alternativ: Tjeldbergodden*. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet. Rapport – Arkeologisk serie.

- Søborg, H. Ch. 1994: Innberetning fra utgravning av lokaliteten Nordøy grendahus, Longva, Flemsøy, Haram k. Møre og Romsdal. Upublisert rapport i topografisk arkiv. Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Waraas, T. A. 2005: Arkeologisk registrering på Baraldsneset, Haram kommune, Ormen Lange prosjektet. *Kulturhistoriske skrifter og rapporter 1*, Møre og Romsdal Fylke, Kulturavdelinga. Molde.
- Åstveit, L. I. 1999: Keramikk i vitenskapelig kontekst. En studie over et neolittisk keramikkmateriale fra Radøy, Hordaland. Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Bergen.
- Åstveit, L. I. 2005a: Arkeologisk registrering på Stavneset, Averøy kommune, Ormen Lange prosjektet. *Kulturhistoriske skrifter og rapporter 2*, Møre og Romsdal Fylke, Kulturavdelinga. Molde.
- Åstveit, L. I. 2005b: Arkeologisk registrering på Gossen, Aukra kommune, Ormen Lange prosjektet. *Kulturhistoriske skrifter og rapporter 3*, Møre og Romsdal Fylke, Kulturavdelinga. Molde.
- Åstveit in prep: Rapport etter Ormen Lange undersøkelser. NTNU/Vitenskapsmuseet 2006.

Klåstadskipets spesielle utforming; en langskipsknekk i skutesiden.

En kommentar.

Norsk Arkeologisk Selskap besøkte august 2004 Vestfold Fylkesmuseum. Her var Klåstadskipet satt opp i en modernisert utstillingshall slik at det var lett å se skipets spesielle utforming fra alle vinkler. (Fig. 1). Som skipsingeniør ble jeg interessert i å se på hvorfor skrogformen er slik den er. Skipet ble gravet ut i 1970 av Arne Emil Christensen; senere assistert av Gunnar Leiro (Christensen 1976,1978).

Det er naturlig å sammenligne dette med andre skip fra omlag samme periode; Osebergskipet (Shetelig 1917), Gokstadskipet (Nicolaysen 1882), Tuneskipet, Skuldelevskipet i Danmark (Crumlin-Pedersen 2002) og Äskekärrskipet i Sverige (Borg 2000). Bevaringsgraden veksler. Oseberg- og Gokstadskipet er best bevart; de andre er delvis restaurert og rekonstruert, mens Äskekärrskipet er vanskeligere å rekonstruere. Alle har forskjellige tverrsnitt og konstruksjonsprinsipp.

Det som særpreger Klåstadskipet er den markerte knekken i skutesiden. Skuldelev 1-skipet, har en konstruksjon som minner om Klåstadskipet, men er et større og dypere skip. Klåstadskipet er C-14 datert til år 800 ± 80 (Christensen 1976: 8). Senere er det dendrokronologisk datert til ca. år 990 (Hylleberg Eriksen 1993).

I sine tidlige analyser diskuterer Christensen årsakene til skipets spesielle utforming. Han sammenlikner det med Skuldelev 1-skipet, datert til 1025 (Crumlin Pedersen 2002) og Äskekärrskipet, fra ca. år 980 (Borg 2000) og han konkluderer: «fortsatt vet vi ikke om forskjellene er betinget av hva skipet skulle brukes til, hvor det er bygget eller om de er resultat av en utviklingsprosess i skipsbyggingen» (Christensen 1976: 15). Senere skriver han at «det spesielle tverrsnittet er vanskelig å forklare fullt ut» (Christensen 1978: 84). Fremdeles er det en utfordring å forsøke å finne en forklaring på skipets spesielle tverrsnitt. Som skipsingeniør ble jeg interessert i å se på en del skipstekniske og praktiske forhold som kan belyse den spesielle skrogformen.

Har knekken en hensikt?

For å forsøke å besvare spørsmålet, er det nødvendig å sammenlikne Klåstadskipet med et tenkt skip av samme type men med et «normalt» utformet tverrsnitt; et tverrsnitt uten knekk i skutesiden, med form som f. eks. Gokstadskipet. I det følgende har jeg delt opp og vurdert egenskaper som kan ha vært etterstrebet under konstruksjonen og byggingen:

- Lasteevne.
- Stabilitet (også med vann innenbords).
- Landsetting av skipet.
- Fremdrift.
- Skrogstyrke.

Lasteevne

Klåstadskipet vil miste et oppdriftsvolum utenfor knekken på begge sider når det lastes ned. Det vil derfor bli liggende dypere i vannet sammenliknet med et skip med samme bredde, samme lengde, samme mengde last, men med normalt tverrsnitt.

Stabilitet

Jeg har vurdert tre forhold:

Initial stabilitet: Denne er direkte proporsjonal med treghetsmomentet av vannlinjeplanet regnet om skipets senterlinje. Ved samme lengde vil bredden av vannlinjeplanet være avgjørende. Når Klåstadskipet er lett lastet (jmf. fig. 1), vil det ha hatt dårligere initialstabilitet enn et skip med normalt tverrsnitt. Ved dypere nedlasting vil imidlertid bredden av vannlinjeplanet øke raskt. Etter hvert vil det falle sammen med vannlinjeplanet til et skip med normalt tverrsnitt. Initialstabiliteten vil være den samme.

Rettende moment: Dette er avhengig av det vannvolumet skipet fortrenger når det krenger, og oppdriftsenteret for dette vannvolumet. Sammenlikner vi igjen med et skip med normalt tverrsnitt (Fig. 2), vil et skip med normalt tverrsnitt ha et oppdriftsenter litt lenger ut fra senterlinjen enn Klåstadskipet (jmf. Fig 2 som har ca. 7° krenkning). I krenget tilstand har derfor Klåstadskipet hatt et mindre rettende moment og dermed dårligere stabilitet.

Vann ombord i skipet reduserer stabiliteten. På samme måte som initialstabilitet er en funksjon av skipets vannlinjeplan, vil den frie overflaten av vann ombord redusere stabiliteten. Hvis den frie overflaten av vannet ombord tilsvarer skipets vannlinjeplan, vil skipets stabilitet være lik null. Knekk i skutesiden vil begrense bredden av den frie overflaten av vann ombord opp til et punkt (Fig. 3). I slike tilfelle vil skip med knekk ha bedre stabilitet enn et skip med normalt tverrsnitt.

Landsetting av skip

Når skipet dras på land på en strand eller på rullestokker og blir liggende i «kantet» stilling, vil den vertikalt stilte bordgangen danne en bæring på siden som sammen med kjølen gjør at de andre bordgangene ikke berører underlaget. (Fig. 4). Settes skipet på land i opprett stilling, vil denne konstruksjonsdetaljen egne seg for plassering av støtter under skipet.

Fremdrift

Klåstadskipet var et utpreget seilskip; skipet har bare årekjeiper forut og akterut. Knekk i skutesiden har sannsynligvis bidratt til at det har vært et bedre seilskip enn skip med normalt tverrsnitt. Når et skip seiler bidevind (krysser mot vinden), presser vinden skipet sideveis i vannet. Man er da avhengig av å ha en eller flere vertikale flater som kan forhindre avdrift, slik at skipet kan skli fremover. Disse flatene kalles «lateralplan». Den runde skrogformen i vikingskip gir normalt dårlig lateralplan. Eldre roskip (fra tiden før 800 - tallet) har ikke hatt noen markert senterkjøl som har fungert som lateralplan, og Klåstadskipet har også hatt en forholdsvis dårlig markert senterkjøl.

Sammenlikner vi Klåstadskipet med et skip med normalt tverrsnitt under seilas (Fig. 5), ser vi hvordan knekken i skutesiden kan ha supplert det begrensede lateralplanet som finnes i senterkjølen. Den vil ha kunnet bidra til bedre seileegenskaper på bidevind. Christensen (1978) påpeker nødvendigheten av bedre stabilitet ved overgangen til seilskip. Like viktig er et bedre lateralplan, for å kunne seile bidevind.

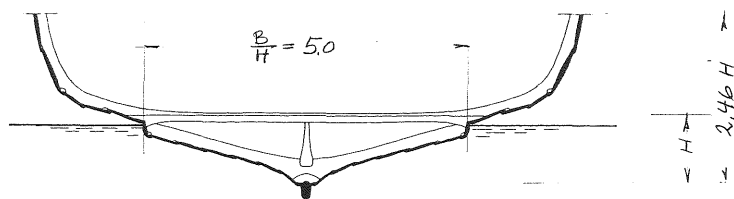

Fig. 1. Tverrsnitt av Klåstadskipet som viser den markerte knekken i skutesiden. Etter Gunnar Leiros tegning i Vestfoldminne 1976.

Proporsjoner: Forholdet mellom høyden av underskroget og skrogets totalhøyde er ca. 1: 2.46. Forholdet mellom høyden og bredden av underskroget er ca. 1: 5.0.

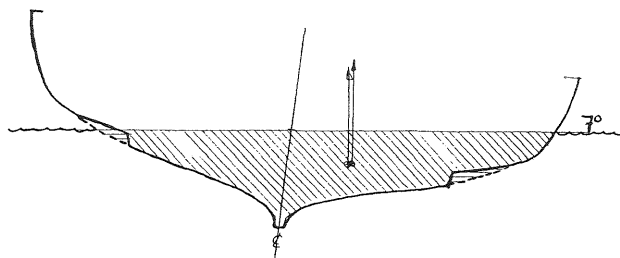

Fig. 2. Tverrsnitt av Klåstadskipet sammenliknet med et «normalt» tverrsnitt (stiplet) i krenget posisjon. Skipet med normalt tverrsnitt har sitt oppdriftsenter lengre ut enn Klåstadskipet, og har derfor noe bedre stabilitet (rettende arm).

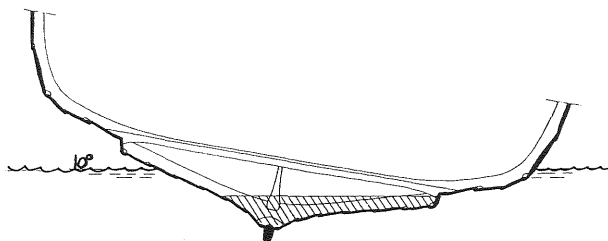

Fig. 3. Tverrsnitt av Klåstadskipet ved 10 graders krengeing som viser at vann innenbords har begrenset fri overflate opp til et punkt.

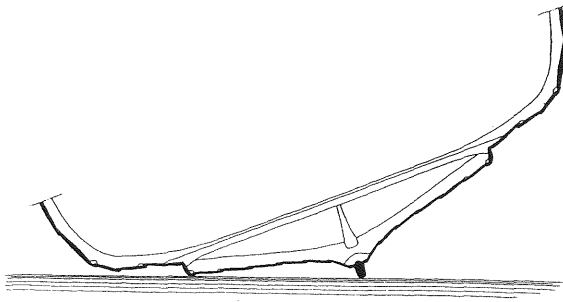

Fig. 4. Klåstadskipet trukket på land i kantet stilling.

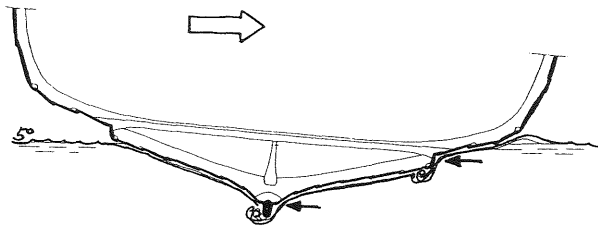

Fig. 5. Klåstadskipet under bidevindseilas hvor knekken tydelig bidrar til det totale lateralplan, og reduserer avdriften.

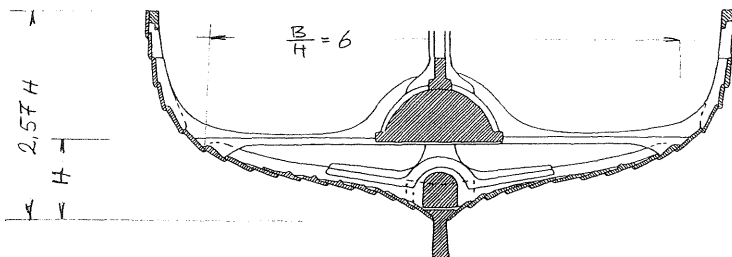

Fig. 6. Gokstadskipet. Tverrsnitt viser en markert dyp senterkjøl som gir et effektivt lateralplan.

Proporsjoner: Forholdet mellom høyden av underskroget og skrogets totalhøyde er ca. 1: 2.57. Forholdet mellom høyden og bredden av underskroget er ca. 1: 6.0.

Skip som Gokstadskipet har en markert dyp senterkjøl, som gir et effektivt lateralplan (Nicolaysen 1882: plansje II). (Fig. 6).

Skrogstyrke

Meginhufr er betegnelsen på en forsterket, kraftigere bordgang plassert ved avslutningen av bunnstokkene. Den finnes på alle større vikingskip men med forskjellig utforming. Den er en langskips konstruksjonsdel som binder skipet sammen ved bunnstokkenes avslutning i forbindelse med innfesting av tverrskipsbjelker eller «beter». Konstruksjonen danner en solid ramme med god langskips kontinuitet, tar godt vare på tverrskipsstyrken og stiver samtidig av skroget sideveis under krenkning og i bølger. (Fig. 7). Knekken i skroglinjen på Klåstadskipet fremkommer fordi «meginhufr» er bygget inn nesten vertikalt mellom 6. og 8. bordgang. Bare to andre skip har tilnærmet denne spesielle innfestingen av meginhufr: Äskekärr- og Skuldelev 1-skipet.

Langskipsstyrke er et uttrykk hvor man betrakter hele skipet som en kontinuerlig «bjelke». Styrken blir ivaretatt av kjølen, de øverste bordgangene og eventuelle forsterkninger høyt oppe i skroget. Meginhufr i Klåstadskipet ligger midt i denne bjelken, i «nøytralsonen», og den bidrar ikke til langskipsstyrken verken om den er bygget inn horisontalt eller vertikalt.

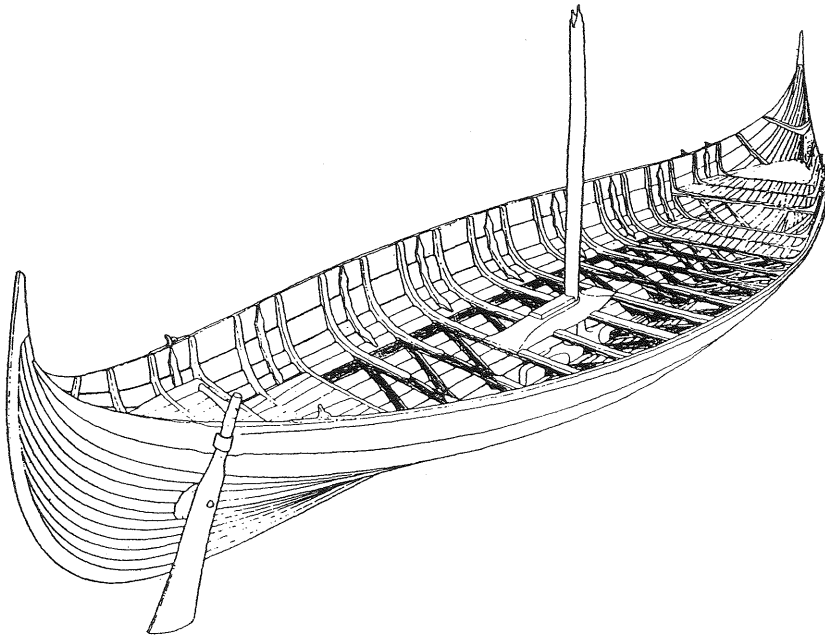

Fig. 7. Perspektivskisse av hvordan Klåstadskipet kan ha sett ut. Tegningen er utført av Gunnar Leiro i samråd med Arne Emil Christensen. Rammeverket bestående av meginhufr, bunnstokker og betar, er markert av forfatteren for å vise den solide rammekonstruksjonen dette utgjør.

Foreløpig oppsummering og veien videre

Konklusjonen etter å ha diskutert 5 forskjellige egenskaper kan være at knekken kan ha hatt en reell betydning for Klåstadskipets seileregenskaper. Når vi så ser på de to andre skipene med en lignende konstruksjon; Åskekärr- og Skuldelev 1-skipet, har de to en mindre markert knekk, som bidrar mindre til skipenes lateralplan. Derfor er det likevel neppe dette som er hovedhensikten med knekken.

Kan det finnes argument for å se denne spesielle konstruksjonen som et ledd i en utvikling? Jeg vil i det etterfølgende se på utviklingen av meginhufr som konstruksjonselement i forskjellige bevarte skip fra periodene før og etter Klåstadskipet.

Sutton Hoo skipet

Christensen (1976:12) forteller at Haakon Shetelig, i sine studier av jernalderens skipsbygging, kom frem til at den kraftige bordgangen som Oseberg- og Gokstadskipet hadde nær vannlinjen; meginhufr, var utviklet fra den forsterkende rælingsbordgangen som skip fra eldre jernalder hadde. (Fig. 8). Ingen av de eldre skipene hadde imidlertid beter; det var toftene som stivet av skutesidene.

Osebergskipet

Noen hundre år senere er skipene blitt større. Her er det lagt inn solide tverrskips beter i stedet for tofter i dette området. Løse tiljer lagt mellom betene danner et tiljedekk. Meginhufr er flyttet ned fra rælingen og danner nå en rammekonstruksjon med bunnstokker og beter. Sammen med bordgangene danner denne konstruksjonen; det man kan kalle et «underskrog». Dette underskroget er stort i forhold til skipets totale dybde. Et lite vertikalt fribord som består av to brede bordganger, er bygget opp fra meginhufr. Dette nødvendiggjør et noe spesielt tverrsnitt av dette konstruksjonselementet (Shetelig 1917: plansje 21).(Fig. 9 og 10). Fribordet er avstivet med knær «betelester»; lagt oppå betene.

Gokstadskipet

Hundre år senere danner meginhufr igjen et underskrog sammen med bunnstokker og beter, men her fremstår meginhufr bare som en forsterket bordgang og føyer seg naturlig inn i krummingen av skutesiden (Nicolaysen 1882: plansje II). (Fig.6). Her er imidlertid underskipet blitt mindre i forhold til skipets totale dybde, selv om skipet fremdeles bare har ett dekk. Både når det gjelder innbyggingen av meginhufr og den tidligere nevnte dybden av kjølen kan det virke som om Gokstadskipet er det siste i en lang utviklingsrekke. Da dette skipet angivelig er bygget så tidlig som ca. 900, må utviklingen ha vært hos denne spesielle båtbyggeren og ikke en generell utvikling innen miljøet.

Klåstadskipet

Det samme underskroget eller basisskroget finner vi igjen i Klåstadskipet.

Meginhufr er ifølge tradisjonell byggeskikk satt sammen med bunnstokker og beter; her får den imidlertid en nesten vertikal orientering grunnet båtbyggerens inntømringsteknikk. (Fig. 11). Ønsket han å bygge et mindre roskip, ville han sannsynligvis ha fortsatt med et enkelt vertikalt fribord som på Osebergskipet, men fordi han ønsker å øke bredden for å få et mer stabilt skip som kunne seiles, må han endre teknikk. Han må legge ut de neste bordgangene fra meginhufr nesten vannrett, og deretter krumme til skutesiden oppover. Ved å modifi-

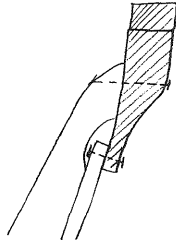

Fig. 8. Et hypotetisk tverrsnitt, basert på funn av nagler fra Sutton Hoo skipet som viser en forsterket rælingsbordgang. Skissen er basert på tegninger fra «Sutton Hoo Ship-burial». (Bruce-Mitford 1975: 377).

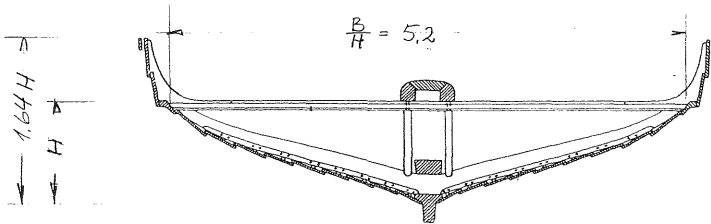

Fig. 9. Osebergskipet. Tverrsnittet viser det nesten vertikale fribordet over meginhufr. Proporsjoner: Forholdet mellom høyden av underskroget og skrogets totalhøyde er ca. 1: 1.64. Forholdet mellom høyden og bredden av underskroget er ca. 1: 5.2.

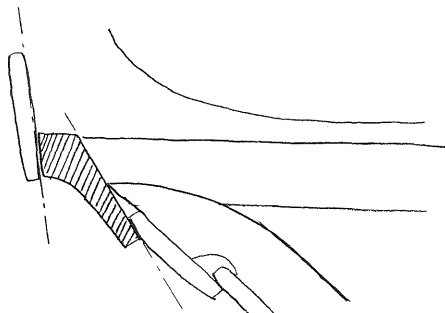

Fig. 10. Skisse som viser innbygging av meginhufr i Osebergskipet.

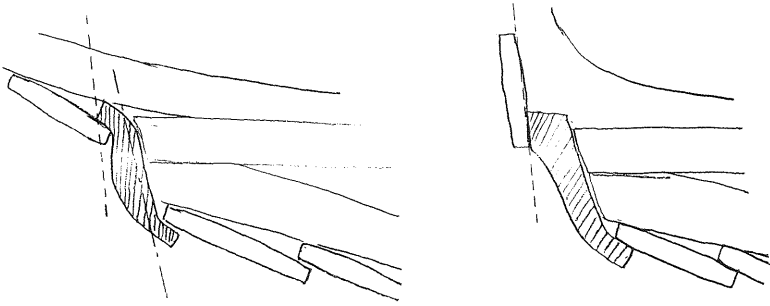

Fig. 11. Skisse som viser innbygging av meginhufr i Klåstadskipet, og en tenkt utforming av meginhufr dersom den skulle understøtte et vertikalt fribord.

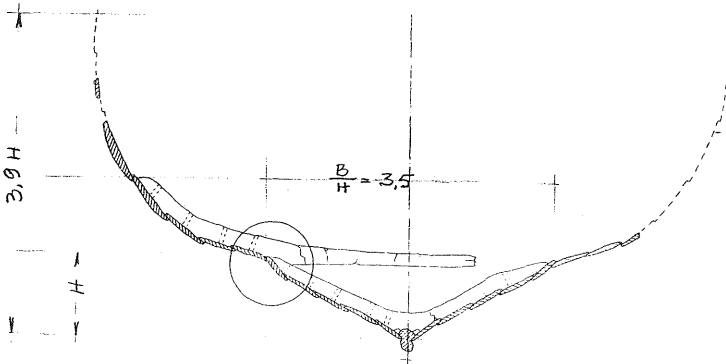

Fig. 12. Tverrsnitt av Skuldelev 1- skipet. Proporsjoner: Forholdet mellom høyden av underskroget og underskrogets totalhøyde er ca. 1: 3.9. Forholdet mellom høyden og bredden av underskroget er ca. 1: 3.5.

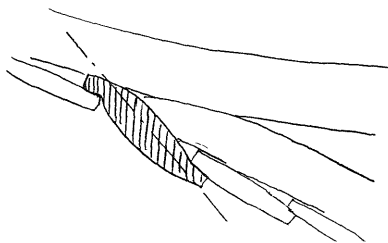

Fig. 13. Skisse som viser tilnærmet innbygging av meginhufr i Skuldelev 1-skipet.

sere sin tradisjonelle meginhufr makter han å gi anlegg for den neste, nærmest horisontale bordgangen. Denne blir så sammen med resten av bordgangene understøttet av betelester lagt opp på betene. Dette *kan* være forklaringen på den utpregete knekken i skutesiden.

Skuldelev 1-skipet

Også i dette skipet kan man se at en vinklet innfesting av meginhufr er naturlig i forbindelse med avslutningen av bunnstokken (Crumlin-Pedersen 2002:131). (Fig.12 & 13). Her kan det imidlertid se ut som om beten er forlenget opp langs skutesiden i en mer helhetlig konstruksjon.

Byggeskikk

De forskjellige båtbyggerne har, slik jeg ser det, tilpasset sine opprinnelige byggetradisjoner, basert på mindre skip (og mindre underskrog) til stadig bredere og dypere skip. I Osebergskipet er dette oppnådd ved å gjøre selve underskroget større med et lite vertikalt fribord. I Klåstadskipet er underskroget i utgangspunktet lite, men her har en kompensert med et bredere og høyere fribord, bygget opp fra meginhufr. I Gokstadskipet er også underskroget lite, og her har man på samme måte bygget et bredere og høyere fribord. Igjen kan det se ut til at teknikken er videreutviklet ved at meginhufr er bygget inn som en «naturlig» del av bordgangen.

Alle disse tre skipene hadde bare ett dekk, uten avstivning for dypere nedlasting. I Skuldelev 1-skipet har man beholdt utgangspunkt med et lite underskrog, men her er skroget ovenfor (fribordet) avstivet med et nytt sett med beten.

Proporsjoner

Det er interessant å legge merke til proporsjonene i underskroget i henholdsvis Oseberg-, Klåstad- og Gokstadskipet, (Fig. 9, 1 & 6). Forholdet mellom høyde og bredde er tilnærmet det samme. I Skuldelev 1-skipet (Fig.12) er underskroget vesentlig dypere og smalere og gjør det bedre i stand til å «bære» et større og tyngre skrog. Ut fra dette kan det se ut som Oseberg-, Klåstad- og Gokstadskipet kan være skip av samme type, mens Skuldelev 1-skipet kan peke seg ut som et skip med større lastekapasitet.

Konklusjon

Knekken som Meginhufr danner i Klåstadskipet har ingen vesentlig innflytelse på skipets lasteevne eller stabilitet, med unntak av en situasjon med vann innenbords. Den har heller ikke en spesiell betydning for skrogets styrke ut over en tradisjonell funksjon som en del av rammeverket i underskroget.

Den vertikale plasseringen av meginhufr kan imidlertid ha hatt en positiv virkning på skipets seileegenskaper, men dette ser ikke ut til å være hensikten for andre skip med liknende byggemetode. Knekken i Klåstadskipet kan derfor være et resultat av en ad-hoc konstruksjon, for å kunne bygge et bredere skip basert på et eksisterende underskrog. Den spesielle utformingen av meginhufr kan være et ledd i en utvikling hvor den til å begynne med bare skulle understøtte et lite vertikalt fribord, som i Osebergskipet. Senere blir den et fundament for en videreføring av skutesiden; der den blir en integrert del som i Gokstadskipet.

Til slutt er det interessant å legge merke til B/H forholdet i underskrogene, noe som kan tyde på at de er tillagt forskjellige oppgaver i skroget.

Summary

Comments on the special hull design of the Klåstad ship

The «Meginhufr» is a longitudinal structural member in way of the connection between deck beams and floor timbers. In the Klåstad ship this has been given a vertical position which results in a longitudinal step in the hull. This step does not seem to have any significant influence on the properties of the ship as concern strength or stability, but may have an effect on windward sailing by providing a lateral plane to compensate for a shallow keel. The step in the Klåstad ship may on the other hand be the result of an ad-hoc construction making it possible to build a broader, more stable ship for sailing, based on an existing rowing type hull base. The special form of the meginhufr may also be part of a development were it originally should support a small freeboard, as in the Osebergship. Through different modifications as base for an extension of the shell planking (freeboard) above the lower hull structure, until it becomes an integrated part of the hull planking as in the Gokstad ship.

Finally it is interesting to note the B / H ratio in the basic hull structures, indicating different intensions of structural functions in the hull.

Litteratur

- Borg, J. m. fl. 2000: *The story of the Viking-age ship from Åskekärr*.
Bruce-Mitford, R. 1975: *The Sutton-Hoo ship burial*.
Christensen, A.E. 1976: Klåstadskipet. *Vestfoldminne*.
Christensen, A.E. 1978: Klåstadskipet. *Naturen nr. 2*. Oslo.
Crumlin-Pedersen, O. 2002: The Skuldelev ships. *The Viking Ship Museum*. Roskilde.
Hylleberg Eriksen, O. 1993: *NNU rapport nr.21*. Dendrokronologiske undersøkelser av Klåstadskipet.
Nicolaysen, N. 1882: *Langskipet fra Gokstad ved Sandefjord*. Kristiania.
Shetelig, H. 1917: *Osebergfunnet, Bind I*. Oslo.

Egil Mikkelsen

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Charlotte Blindheim 1917–2005

Med Charlotte Blindheims bortgang 5.mars 2005 har mange mistet en god og trofast venn. Kolleger ved Kulturhistorisk museum – eller Universitetets Oldsaksamling som museet het for Charlotte – har også mistet en god kollega. Norsk arkeologi har mistet sin «grand lady» og Norge sin fremste vikingtidforsker. Hun var også et trofast medlem av Norsk Arkeologisk Selskap, med over 60 års medlemskap.

I vel 40 år var Charlotte Blindheim ansatt ved Oldsaksamlingen, fra 1946 til 1987; som konservator og deretter førstekonservator (1968). Der ledet hun hele denne tiden Vikingtidsavdelingen, i tillegg til at hun hadde ansvaret for Vestfolds fortidsminner og forvaltningen av dem.

Charlotte Undset Thomas begynte sine studier ved Oldsaksamlingen i 1938, der professor A.W. Brøgger var bestyrer og professor. Hun ga ved mange anledninger uttrykk for sin store beundring for ham. Studentene og den lille staben ved museet var som én stor familie, der en delte glæder og sorger. Det ble imidlertid en vanskelig studietid gjennom «de fem lange årene» som Charlotte Blindheim kalte andre verdenskrig. Opplevelsene fra den gangen kom til å prege henne for resten av livet. Hun satt selv fengslet 4 måneder for motstandsarbeid. I 1946 tok hun sin magistergrad med en avhandling om vikingtidens drakt og smykker. Året etter ble avhandlingen trykket i «Viking». Dermed var hennes faginnretning, vikingtiden, staket ut. Hun fikk umiddelbart ansettelse ved Oldsaksamlingen og ble museets første kvinnelige arkeolog i fast stilling. Sammen med Wencke Slomann ved Bergen Museum ble de to de første i landet.

Det ble en utfordrende og spennende tid på Oldsaksamlingen; først for å få museets samlinger og utstillinger på plass igjen etter krigen. Deretter fikk hun oppleve en institusjon som vokste seg stor og mangfoldig. Etter hvert ble Charlottes kjære ektemann Martin Blindheim også ansatt ved Oldsaksamlingen; han som leder av Middelalderavdelingen, og dermed ble de kollegaer til de gikk av med pensjon i 1986/87.

Selv om stillingen som samlingsansvarlig og fornminneforvalter tok mye av Charlotte Blindheims tid, var hun flink til å rydde plass også til gjerningen som forsker. Allerede i 1950 tok hun fatt på det som fremfor noe annet skulle bli hennes livsverk, nemlig de arkeologiske undersøkelsene av det som skulle vise seg å være vikingtidens Skiringssal på Kaupang i Tjølling i Vestfold, Norges eldste handelsplass og bydannelse. Hvert år frem til 1967, foruten i 1974, gravde hun på Kaupang, og mang en arkeologistudent fikk sin første felterfaring derfra. Mange ble hennes nære medarbeidere videre i livet. Charlotte Blindheim rapporterte jevnlig fra utgravningene, både i utallige foredrag og i skriftlig form, for allmennheten så vel som i vitenskapelige fora, i inn- og utland. Norsk Arkeologisk Selskap sørget allerede i 1953 for at det ble gitt ut en liten «guidebok» om Kaupang, i en serie kalt «Norske fortidsminner», hvor dette ble andre og siste hefte. Charlotte likte å formidle sine resultater. Vi kunne følge hennes stadig nye oppdagelser og tolkninger gjennom årene. Kaupang-undersøkelsene la grunnlaget for andre viktige studier av vikingtidens handel og den betydning Kaupang hadde i et større nordeuropeisk perspektiv.

Også etter at Charlotte Blindheim gikk av med pensjon i 1987, fortsatte hun som aktiv forsker; to av de tre store vitenskapelige avhandlingene hun forfattet om Kaupangfunnene i museets serie Norske Oldfunn ble publisert etter det tidspunktet. Hennes nærmeste medarbeider i de årene var Birgit Heyerdahl-Larsen. De to utgjorde et imponerende entusiastisk team. Det var likevel en lettelse for Charlotte Blindheim da det siste bindet forelå trykket i 1999. Da hadde hun allerede overlatt Kaupang til yngre krefter, som fikk ta over forskningen der hun slapp etter 50 års innsats.

Foruten Kaupang-funnene, var det to vikingtidsfunn som kom for dagen under hennes tid ved museet, som hun satte spesielt høyt. Det ene var den rikeste smedgraven vi kjenner fra norsk vikingtid, fra Bygland i Morgedal, Telemark, som hun var med å grave ut som student i 1944. Det andre var det rike skattefunnet fra Slemmedal ved Grimstad, som kom til museet

i 1981. Hun publiserte begge (1961 og 1981), men hun hadde nok håpet å kunne ha arbeidet videre med smedgravene fra vikingtid.

Charlotte Blindheim hadde en stor arv å bære, og det var ingen tilfeldighet at hun ble arkeolog. Hennes bestefar på morssiden var Ingvald Martin Undset. Da han døde i 1893, bare 40 år gammel, var han regnet som en av Europas aller fremste og mest kjente arkeologer. Selv om han døde 24 år før Charlotte ble født, var han likevel en levende realitet for barnebarna. Datteren, Sigrid Undset, skrev levende om sin far og livet på Oldsaksamlingen på 1880-90-tallet i sin bok «Elleve år». Selv var Charlotte 11 år da hennes tante Sigrid ble tildelt Nobelprisen i litteratur i 1928. At «moster Sigrid», som Charlotte Blindheim kalte henne, ble en inspirasjonskilde og bidro til å forme hennes interesse for historie og arkeologi, kan det ikke herske tvil om.

I 1982 skrev Charlotte Blindheim boken om sin tante: «Moster Sigrid. Et familieportrett av Sigrid Undset». I 1993 var vi sammen på et symposium ved Det norske institutt i Roma, til minne om Ingvald Martin Undset og 100-års-dagen for hans bortgang. Charlotte Blindheim snakket om sin bestefar som menneske og forsker; jeg om hans arkeologiske metoder og teorier. Hun hadde i sin besittelse Ingvald Undsets brev til familien fra årene 1874 til 1890, og disse var hennes viktigste kilder. Etter at hun avsluttet det siste bindet av Kaupangpublikasjonen i 1999, var det dette materialet hun ønsket å granske videre og skrive om. Jeg håper at hun rakk så langt at vi kan få se boken utgitt.

Sir David Wilson har, i festskriftet til Charlotte til hennes 70-årsdag, så treffende beskrevet hennes spesielle forutsetninger for at hun ble nettopp det hun ble: «*The granddaughter of Ingvald Undset, the student of A.W. Brøgger and the colleague of Bjørn Hougen could not have better qualifications.*»

Charlotte Blindheim hadde en stor venne- og bekjentskapskrets, i inn- og utland. Det viser bl.a. Tabula Gratulatoria til festskriftet til hennes 70-års dag 6. juli 1987, der nærmere 600 personer og institusjoner har villet hedre henne, med Hans majestet kong Olav V øverst på listen. Han tildelte henne Kongens fortjenestemedalje i gull samme år.

Charlotte Blindheim stilte strenge krav, både til seg selv og andre, og gikk ikke på kompromisser når det gjaldt faglighet. Hun ga ros og anerkjennelse til dem hun mente fortjente det, men var også åpen og direkte når det var noe hun ikke syntes om. Hun hadde en varm humor, var levende og elskverdig; et naturlig midtpunkt der hun var til stede.

Når Charlotte Blindheim nå er borte, lever de mange gode minnene vi har fra samvær med henne videre. Venner og kolleger ved Kulturhistorisk museum og de mange andre, som lærte å sette pris på Charlotte, tar farvel med et fint menneske og en inspirerende arkeolog.

En lettere bearbejdet minnetale holdt ved bisettelsen av Charlotte Blindheim i Vestre krematorium, nye kapell onsdag 16. mars 2005 kl.14.30.

Proceedings of the Tenth Viking Congress i Larkollen i 1985 ble utgitt i Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke Nr.9 i 1987. Det ble tilegnet som festskrift til Charlotte Blindheim til hennes 70-års dag 6. juli 1987. Her har David M. Wilson og Irmelin Martens skrevet hver sin hyllest til Charlotte, fra henholdsvis Vikingkongressen og Oldsaksamlingen. Her er også en Tabula Gratulatoria og en bibliografi over Charlotte Blindheims publikasjoner 1939–1987.

Einar Østmo

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Anders Hagen 1921–2005

Den 15. juli 2005 gikk professor Anders Hagen bort etter en tids sykdom. Med ham har norsk arkeologi mistet en av sine mest markante skikkelser. Hans forskning og hans arbeid for kulturminnevernet har hatt stor betydning for utviklingen av norsk arkeologi og for bevaringen og forvaltningen av våre kulturminner. Fremfor alt hadde han en ledende posisjon i den krets av arkeologer som tok over etter dem som så å si grunnla den moderne, forskningsrettede arkeologi i Norge i begynnelsen av forrige århundre, navn som A. W. Brøgger, Haakon Shetelig og deres første elever.

Anders Hagen var født i Vang, Hedmark, 15. mai 1921. Han kom til Universitetets oldsaksamling i Oslo under krigen, og studietiden kom til å bli preget av de vanskelige forholdene under den tyske okkupasjon, men også av den tette kontakten mellom ansatte og studenter som utviklet seg nettopp i disse årene, da behovet for samhold fikk et reelt innhold. Dette har Hagen fortalt levende om i sin selvbiografi «Et arkeologisk liv», som skulle bli hans siste bok da den ble utgitt i 2002; der forteller han også hvordan han levde i dekning i Oldsaksamlingens magasin i 1944 og frem til frigjøringen mens han dels holdt på med motstandsarbeid, og dels fikk en enestående mulighet til å studere materialet i steinaldermagasinet!

I miljøet på Oldsaksamlingen kom Hagen raskt i kontakt ikke bare med Brøgger, men også med Sigurd Grieg og Bjørn Hougen. Men mer enn noen annen var det Gutorm Gjesing som ble Anders Hagens lærer, og gav impulser til den forskning som ledet frem til magistergradsavhandlingen «Frå innlandets steinalder» som ble trykt i Viking 1946. Også i senere år var Hagen opptatt av steinalderproblemer, ikke minst i forbindelse med vassdragsundersøkelsene fra slutten av 1950-årene. Men han var seg sterkt bevisst den tradisjon han kom fra på Hedemarken, og det har vel vært av betydning for det som kom til å bli hans største forskningsinnsats, utforskningen av bondesamfunnets historie i jernalderen. I sitt siste trykte arbeid i festskriftet til Bergljot Solberg (2005) har han fortalt hvordan han i 1943 var med på et av de siste møter A. W. Brøgger ledet med sikte på å samordne arkeologisk forskning i Norge på landsbasis, hvor ett av temaene nettopp var gårdssamfunnets historie i jernalderen. Hagen realiserte sitt betydelige bidrag på dette feltet i flere sammenhenger, først i årene 1947-49 med utgravningen av ødegården Sostelid i Åseral i Vest-Agder, som ble grunnlaget for doktoravhandlingen «Studier i jernalderens gårdssamfunn» i 1954. Her lyktes han i å tilføre forskningsfeltet vesentlige nye synspunkter, både ved et feltarbeid av en grundighet som ikke hadde vært sett i Norge før, hvor ikke bare hustuftene og gravene, men også åkrene ble undersøkt, ved bredt trukne sammenligninger med forholdene ellers i Norden og på Kontinentet, og ved å organisere det hele som et tverrfaglig samarbeid der ikke minst en systematisk bruk av naturvitenskapelige data fikk en fremtredende plass.

Denne arbeidsmåten kom også til å prege det store internasjonale utgravningsprosjektet på Hunn i Borge (Fredrikstad) i 1950-52, som Hagen ledet sammen med sin nære venn og livslange samarbeidspartner, Erling Johansen. På Hunn ble moderne synspunkter på hvordan utgravninger burde drives satt ut i livet, med strålende funn og iakttagelser som resultat både i, under og mellom gravhaugene.

Hagen engasjerte seg raskt, og i økende grad, i arkeologiens, museumsvesenets og kulturminnevernets organisasjon og ledelse, og fikk god bruk for sin karakteristiske sosiale og politiske årvåkenhet. De nye forpliktelser og muligheter som Fortidsminneloven av 1951 gav, var han snar til å se, og med erfaring fra sine egne forskningsarbeider kunne han legge grunnlaget for den organisering av det praktiske fornminnevern i prosjekter som er kommet til å bli en av de viktigste arbeidsmetoder i norsk arkeologi i de siste snart femti år. Først skjedde det i høyfjellet med undersøkelsene i Songavassdraget i Telemark fra 1958, som samtidig var den første virkelig organiserte forskningsinnsats om høyfjellets steinalder. Senere hadde han en vesentlig andel i utformingen av det som kanskje ennå står som det mest ambisiøse av alle slike prosjekter, Hardangerviddaprojektet for tverrvitenskapelig kulturforskning i 1970-74.

I 1961 hadde Hagen etter femten år som konservator og førstekonservator ved Universitetets oldsaksamling i Oslo etterfulgt Johs. Bøe som professor i arkeologi ved Universite-

tet i Bergen. Han så straks store utfordringer i å bringe Historisk museums faglige stab opp på et akseptabelt nivå. I løpet av få år lyktes det ham å bygge opp og utvikle arkeologistudiet og den arkeologiske forskning ved Universitetet i Bergen til et av de største og mest nyskapende forskningsmiljøer som har eksistert i nordisk arkeologi. Dette gjorde han i tillegg til å ta på seg store oppgaver i universitetsledelsen, blant annet som dekan i årene 1977-80.

Dette og andre engasjementer medførte at Hagens egne forskning måtte få et noe mer begrenset omfang, men like fullt rakk han å ta for seg et helt nytt forskningsfelt, nemlig helleristninger. Inngående studier av helleristningene i Ausevik i Flora la grunnlag for en fin publikasjon og mange refleksjoner om kunsten i steinalderen og bronsealderen («Studier i vestnorsk bergkunst» 1969). De førte også videre til mer alment anlagte oversiktsverker over helleristningene i Norge i alminnelighet, som Hagen har publisert flere av.

Bredt anlagte oversikter over Norges oldtid kom også til å bli en hovedoppgave Hagen tok på seg, fremfor alt i Bergensårene; ikke færre enn fem forskjellige utgaver av «Norges Oldtid» og beslektede titler er kommet i årenes løp, alltid preget av forfatterens dype og brede kunnskaper, og av en levende interesse for alt det nye som ble funnet og tenkt av den økende skare av unge arkeologer. Disse og tallrike andre bidrag må utgjøre en av de største samlede innsatser for formidling av arkeologi til et bredt publikum i fagets historie i Norge.

Denne virksomheten representerte også en bevissthet om nødvendigheten av å føre arven fra Brøgger og Shetelig videre i et landsomfattende arbeid med å studere alle sider av forhistorien i samspill mellom kultur og natur. I sine siste år var Hagen mer enn noe annet opptatt av å formidle sine erfaringer og kunnskaper om arkeologifagets utvikling i Norge videre i en tid preget av nye organisatoriske forhold og svinnende forbindelser med den nære historie. Dette resulterte i flere arbeider, med bøkene «Gåten om Kong Raknes grav» (1997) og den allerede nevnte selvbiografien «Et arkeologisk liv» som de fremste bidrag.

Hagens brede samfunnsinteresse skaffet ham også oppgaver utenfor arkeologiens enemerker. Især er det på sin plass å nevne hans dype engasjement i naturvernsaken. Han var formann i Norges Naturvernforbund i 1963-69, og formann i Statens naturvernråd i 1972-74, og hadde sin store andel i å utarbeide en ny naturvernlov. For dette og for hele sin innsats på arkeologiens og naturvernets område ble han i 1989 utnevnt til ridder av første klasse av St. Olavs orden.

Anders Hagen var medlem av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo fra 1955 og av Vetenskaps Societeten i Lund fra 1961. I Norsk arkeologisk selskap er det først og fremst grunn til å minne om at Hagen gjennom det meste av sitt faglige liv publiserte mange av sine arbeider i Viking, helt fra artikkelen om skafthulløksene i festskriftet til A. W. Brøgger i 1944, til den viktige «Behov og vekst. Ekspansjon og arealbruk i Øst-Norge i neolittisk tid og bronsealder» i 1987-årgangen.

Med Anders Hagens bortgang har familien mistet en kjær ektemann, far og bestefar, og norsk arkeologi en stor personlighet og vennsæl kollega.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.2003 – 31.10.2004
og regnskap pr. 31.10. 2004

Den ordinære generalforsamling for år 2003 ble holdt den 26. november 2003 i Det Norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Tilstede var ca. 75 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses Lise Tschudi ønsket velkommen til det 67. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallingen. Berit Didriksen og Sverre Bruland ble valgt til å undertegne protokollen.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallingen til generalforsamlingen.

Revisjonsrapporten ble lest av Lise Tschudi. Det var ingen kommentarer til årsberetning og regnskap, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Valg av styre. Valgkomiteens forslag til styresammensetning for 2004 var sendt ut sammen med innkallingen til generalforsamlingen.

Lyder Marstrander redegjorde for forslaget til styresammensetning. Henry Tschudi ønsket ikke å ta gjenvalg og Elisabeth Farnes er foreslått som nytt varamedlem. Henry Tschudi kom inn i styret i 1979.

Preses:	Lise Tschudi
Styremedlemmer:	Jorunn Vandvik Johnsen Clarín Moestue Christen Aass Helge Irgens Høeg
Varamedlemmer:	Carl Bjørnstad Ragnhild Hustad Synnøve Nord Elisabeth Farnes
Generalsekretær:	Egil Mikkelsen
Revisor:	Bjørn Ringstrøm

Valgkomiteens forslag ble vedtatt.

Styrets forslag til valgkomité for 2004 var Else Zimmer Dahl, Charlotte Lund Fredriksen og Lyder Marstrander. Disse var villige til å ta vervet og ble valgt.

Kontingenten. Styret foreslo samme medlemskontingent som for 2003:
kr. 225,- for enkeltmedlemmer
kr. 300,- for ektepar/familiemedlemskap
kr. 125,- for studenter/skoleelever
Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.
Forslaget ble vedtatt.

Det var ikke kommet inn noen forslag til punkter under eventuelt.
Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.
Deretter fortsatte årsmøtet.

Kveldens foredragsholder, arkeolog Gerd Stamsø Munch, ble presentert av Egil Mikkelsen. Hun holdt foredrag med lysbilder over temaet: «Borg i Lofoten – En høvdinggård fra vikingtiden».
Preses takket Gerd Stamsø Munch for foredraget og overrakte selskapets vingave.

Gerd Stamsø Munch ble deretter overrakt Selskapets æresmedalje av generalsekretær Egil Mikkelsen for hennes arkeologiske innsats på Borg og i forbindelse med utgivelse av boken om Borg. Æresmedaljen er en avstøpning av kong Erik Magnussons store majestetssegl som ble benyttet i årene 1289-1299.

Egil Mikkelsen holdt en kort introduksjon med lysbilder om turen til Isle of Man. Turen arrangeres fra 19. til 23.mai 2004.

Årsmøtet ble avsluttet og Lise Tschudi ønsket velkommen til servering. Ca. 60 medlemmer deltok.

Turer:

19. til 23. mai ble det arrangert tur til Isle of Man. Faglige ledere var Sir David Wilson, nestoren innen vikingtidforskningen i Storbritannia og bosatt på Isle of Man og Andrew Johnson. 89 personer deltok.

Lørdag 21. august gikk årets høsttur til Vestfold med 63 medlemmer. Faglig leder var professor Egil Mikkelsen, spesialguider var arkeologene Knut Paasche og Lars Erik Gjerpe. Første stopp var Vestfold fylkesmuseum i Tønsberg med guidet tur til Slottsfjellet. Lunsj ble inntatt på Seterkaféen. Deretter var det åpning av ny utstilling i Vikinghallen med Klåstadskipet. Neste post på programmet var utstillingen av billedteppet, Osebergdronningens liv, av designer Sol B. Bækholt med Knut Paasche som guide. Vi besøkte så utgravningene på Gulli. Arkeolog Lars Erik Gjerpe viste oss rundt. Siste post på programmet var omvisning i Høyjord stavkirke ved kirketjener Gerd Ruud Michelsen.

Viking 2004 blir trykket hos Princo Unique i Larvik og sendes ut til medlemmene i desember.

Til **Arkeologisk Fond** kom det inn 11 søknader. Styret for fondet besluttet å tildele:

Elin T. Brøholdt	kr. 8.000,-	Støtte til å delta på utgravninger på Samoa i regi av Kon-Tiki Museet
Grethe B. Bukkemoen	kr. 3.570,-	Støtte til studietur til Arkeologisk museum i Stavanger i forbindelse med hovedoppgave som omhandler bosetning, landskap og stedsidentitet på Jæren i eldre jernalder
Arne Emil Christensen	kr. 5.000,-	Støtte til akseleratordatering i forbindelse med en publikasjon av skipsmodellen fra Ebersdorf fra 1400-tallet
Jan Magne Gjerde	kr. 6.000,-	Støtte til datainnsamling og feltarbeid av bergkunst i NV-Russland og N-Sverige i forbindelse med doktorgradsprosjekt
Merete Mo Henriksen	kr. 4.000,-	Støtte til forskningsreise til Danmark i forbindelse med prosjektet «De døde tjern- en undersøkelse av menneskefunn i myr fra Midt-Norge»
Nina Lundberg	kr. 3.000,-	Støtte til arkeologisk registrering/utgravning i forbindelse med masteroppgave om Øye klorittskiferbrudd
Mieko Matsumoto	kr. 546,-	Støtte til C-14 datering av kullprøver i forbindelse med forskningsarbeid «Tidlige faser i mesolitikum rundt Oslofjorden»
Morten Sylvester	kr. 4.400,-	Støtte til C-14 dateringer og treslagbestemmelser av båtrelatert material fra Møre og Romsdal, Trøndelag og Nordland fylker
David Vogt	kr. 4.000,-	Støtte til redigering og ferdigstilling av avhandling om helleristninger i Østfold og Bohuslän.

Totalt ble det delt ut kr. 38.516,-.

Det har vært holdt 3 styremøter i løpet av året.

Antall medlemmer og abonnenter i inn- og utland utgjør totalt ca. 800.

I Norge har Selskapet ca. 360 enkeltmedlemmer, 90 familiemedlemskap, 50 studenter, 40 livsvarige og 4 støttemedlemmer. Det er registrert 36 innmeldinger og 20 utmeldinger.

Tur til Isle of Man 19. – 23. mai 2004

Turen til Isle of Man (Man) var lagt opp av The Manx National Heritage sammen med Sir David Wilson, nestoren innen vikingtidforskning i Storbritannia og bosatt på Isle of Man. Øya ligger midt i Irskesjøen, er på 588m² og har 76000 innbyggere. Den er ikke del av UK og ikke medlem av EU. Likevel er den avhengig av den britiske krone på mange vis.

89 medlemmer deltok på turen som fant sted i strålende sommervær på ei øy dekket av bluebells og gulltorn og andre vakre planter - og overalt så vi til havs!

Selskapet hadde chartret fly, og turen fra Gardermoen til Man tok 2 timer. Hotel Sefton på strandpromenaden i hovedstaden Douglas var utmerket overnattingssted under hele oppholdet.

Etter ankomst og lunsj samlet vi oss til velkomst og innledende foredrag på hotellet ved våre guider. Sir David Wilson ønsket velkommen og introduserte Dr. Andrew Foxon, direktør for Manx National Heritage. Dr. Peter Davey snakket om bronsealder og jernalder, Sir David om vikingtiden på Man. Arkeologen Andrew Johnson som sammen med Sir David var vår strålende guide alle dagene, fortalte om øyas mange ulike landskaper.

Torsdag 20. mai.

Vi forlot hotellet kl.9.30 og kjørte langs kysten nordover til Laxey og Laxey Wheel, et vannhjul 100 m o.h., bygget i 1864 for å pumpe vann ut av blygruvene. Det er et vakkert landemerke, malt i rødt og hvitt, som ble en turistattraksjon fra første dag.

Vi kjørte videre til King Orry's Grave. Den er 5000 år gammel og er en av 10 megalittkammergraver. Her er en rekke med gravkammere, vi så nr. 2 og 3 i rekken. Kamrene ligger innenfor en steinring. Det er funnet flintredskap og keramikk i graven. Ved Ballragh like i nærheten så vi en uanselig stein med tre spiraler i veikanten.

Vi kjørte forbi Cashtal yn Ard, et neolittisk gravfelt, og til Maughold kirke hvor vi ble tatt i mot av en ekte haleløs manx katt. Maughold er det første kristne senteret på Man – fra 500-tallet. Dagens kirke er i romansk stil. Mest interessant var den store samlingen av manxske kors; 42 er samlet her. 1/3 del av dem er fra denne kirkegården. De står i et leskur beskyttet mot vind. Her er kors fra de eldste i ren keltisk stil og fram til kors fra vikingtid. Her er innskrifter på latin i latinsk skrift, keltisk i ogham – kelternes første alfabet- og angelsaksiske runer. Bare ett kors har norrøn runeinnskrift – og den er fra tidlig 11. århundre. Man har mange steiner med motiv fra sagnet om Sigurd Fåvnesbane. Den i Maughold er fra annen halvdel av 10.århundre. Interessant var det også at på den kristne kirkegården fant man hedenske graver. En vikinggrav med skjefet av et sverd er funnet her.

Etter lunsj ute på kirkegården hvor det var godt og lunt mellom steinene og utsikten over hav og land upåklagelig, kjørte vi nordover til Ramsey. Under fjellet North Barrule, bygdeborg i svunne tider, ligger Sky Hill hvor Gudrød slo den manske hæren. Nord for Ramsey fins mange spor etter vikinger. Landskapet er flattere og lettere, og her er noe av den beste jorda.

Tidsnød gjorde at vi måtte avlyse et besøk i Knock y Dooney hvor det er funnet en skipsgrav fra vikingtid. Men bonden, Mr. Moore, kom til St. Andreas og fortalte om skipsfunnet og andre vikingfunn på hans gård. St. Andreas er et av de rikeste sognene på Man og har en fin samling steinkors som er utstilt inne i kirken. Her var et antall helt enkle kors, først og fremst gravsteiner fra vikingtid. Det var 7 runekors i alt, alle fra tiden etter år 1000 da vikingene var blitt kristne. Ornamentene er en videreføring av det keltiske, men også påvirket av det piktske. Torvaldkorset, et fragment av en stein med korsornament på begge sider, var særlig interessant. På hver side fins bildefremstillinger av det som går under, og det som kommer. På den ene siden sees Odin med en av ravnene som slukes av Fenrisulven, en scene fra Ragnarok; på den andre en mann i kappe med reip om livet, en bok i den ene hånden, et kors i den andre og under foten en slange. Ved siden av mannen er en fisk. Sigurdmotiv møtte vi igjen på en annen stein. På baksiden av den er Gunnar i ormegården avbildet.

Siste stopp for dagen var Jurby kirke, helt ut mot havet i nordvest. Dagens kirke er fra 1800-tallet, men det har vært kirke her fra gammelt av. Herfra kan en se tre gravhauger fra

vikingtiden; alle plassert på høyder godt synlig fra leia og fra land. Inne i kirkens våpenhus står flere kors, deriblant et spennende Sigurd-kors. Hvorfor har Sigurd vært så populær i tidlig kristen tid i germanske land? Sir David pekte på at Sigurd var en stor helt på samme vis som Kristus. Vi returnerte til hotellet og hadde en hyggelig kveld.

Fredag 21.mai.

Vi startet dagen i to grupper. Den ene så arkitektur i Douglas mens den andre gikk ned Druidale til Sulbyreservoaret hvor gruppene møttes til lunsj. Druidale ligger på vestsiden av Snaefell i et skrint område. Vi startet turen ved Brandywell Cottage og vandret nedover den golde, vakre dalen til Upper Druidale hvor Andrew viste oss noen forhøyninger i dalsiden. Det er «The funny little bumps» som har vist seg å være små boplasser, alle i nærheten av bekkeløp, elvebredder. Her hadde man funnet ruiner av små, enkle hytter, som bare hadde vært i bruk i sommerhalvåret, som våre setre. De kalles «shieling huts» og fremstår i dag som «shieling mounds». Herfra har de gjett i allmenningen. Hyttene er datert til 11-1300-tallet. På andre siden av dalen, i Upper Rheast er det rester av et mer velbygget hus, med voller som kan peke mot et kve. I dalen er det også rester av en bygning fra ca. 300f.kr. Hvorfor har man hatt «shielings» på en så liten øy?

Vi kom til Montpelier Woodland. Opp en bratt kleiv mot øst lå tuftene av to rundhus tett sammen på en morenerygg. Hit kom man for torvskjæring og for sauebeite. Like i nærheten lå 2 bronsealderrøyser. Her er funnet keramikkskår som er romano-britiske, de eneste slike som er funnet på Man. Vi gikk videre til Sulby reservoar. På platået over fant man en «keeill» som ikke var undersøkt: Keeill Vale (St. Michael). Dette var trolig et kapell fra det 11. årh. Det ble funnet noen få graver rundt kapellet.

De to gruppene av selskapet møttes til felles lunsj i det fri og fortsatte sammen til Tynwald Hill. P.g.a. forsinkelser måtte besøket i Kirk Michael avlyses.

Tynwald ligger i The Central Valley med åser på begge sider. Det har alltid vært lett å komme dit fra alle deler av Man. Landskapet former et naturlig amfiteater som har vært historisk viktig i årtusener. Her er funnet en kammergrav fra bronsealderen og to «keeills». Man vet at det har vært vikinggraver her, men det fins ingen spor i dag. Sentralt på sletta ligger en pyramideformet haug med trapper hvor seremoniene foregår. Den er utformet på 16-1700tallet, men var opprinnelig en gravhaug. Fra haugen fører en bred gangvei til kirken, The Royal Chapel of St. John the Baptist - «The Tynwald Church» – som også fungerte som tinghus i tidligere tider.

Den viktigste begivenheten på Tynwald er møtet på St. John's Day 5. juli, en blanding av ting og marked. Etter gudstjenesten toger øyas styresmenn i spesielle festdrakter med «The Bearer of the Sword of State» i spissen over til haugen. Her blir «The Titles of the Law» lest på engelsk og manx. Vanlige folk kan bære frem sine klagemål her. Deretter toger man tilbake til kirken. Hele seremonien og markedet etterpå er en meget ekte «affair» med røtter i middelalderen. Tynwald har røtter i den islandske Tingvollen; det merker vi ikke bare på navnet, men også på skikken med opplesing av lovene og alles rett til å føre klagemål.

Vi dro tilbake til hotellet og videre opp til museet hvor Manx National Heritage Trustees holdt hyggelig mottagelse for oss med vin og fingermat. Vi ble ønsket velkommen av the Chairman, Mr. G.R.M. Moore og av Dr. Andrew Foxon. Begge understreket de tette båndene til Norge som folket på Man var stolte av. Egil Mikkelsen talte på vegne av NAS og takket for den flotte oppfølgingen vi hadde fått. Gaver ble overrakt. Deretter ble det tid til å se

seg om i museet. Kvelden ble avsluttet med middag på hotellet hvor vi hadde 7 gjester fra museet, våre guider og tilretteleggere fra museet. Preses, Lise Tschudi takket hver enkelt og overrakte Selskapets gaver.

Lørdag 22.mai.

Vi dro vest på øya. Første stopp var Chapel Hill i Balladoole hvor det er funnet en skipsgrav fra vikingtiden. Beliggenheten er fantastisk, med utsikt over syddelen av øya og «The Mountain of Mourne» i Nord-Irland i det fjerne. Her er godt jordbruksland, med mindre bruk, «crofts», med småbrukere og fiskere, ytterst mot havet. «Chapel Hill» var en befestet høyde både før og etter vikingtid. Her er gjort funn fra både steinalder og bronsealder; dessuten en steinkistegrav fra bronsealder. Vikinggraven ble undersøkt i 1944 av den tyske arkeologen Gerhard Bersu. Den lå direkte over en keltisk kirkegård. I skipsgraven ble det funnet en mann og en kvinne. Mannens gravgods viste forbindelser til Skandinavia, de britiske øyer og det karolingiske riket. Her var også en kirkegård fra senere tid (St. Michael) og hadde tilknytning til «the keeill» og lå innenfor en voll.

Vi kjørte til Cregneash og Meyall Hill gjennom et stort åpent landskap og fikk fin utsikt til The Calf of Man på veien. Den lyste av «bluebells» midt i et knallblått hav. Meyall Hill favner historien fra gravplassen fra steinalderen til radarstasjonen fra 2. verdenskrig, og begge deler er under National Heritage. Meyall Circle ligger høyt og fritt med utsikt ut over havet. Den består av 6 par kammergraver arrangert i en sirkel, hvor hvert par har «egen inngang». Det er funnet rester av brente menneskebein, keramikk og en jetperle. En lignende gravplass er datert til ca. 2300 f.Kr., yngre steinalder.

Vi gikk ned til den idylliske landsbyen, Cregneash, som ligger ved foten av Meyall Hill, og hvor det i dag er folkemuseum. Her er bl.a. Harry Kelly's Cottage. Han var en av de siste manx talere. I annen etasje var et rom bevart til minne om Carl Marstrander, som holdes høyt i ære på øya som en av dem som reddet det manxe språket fra å dø ut. Vi spiste medbrakt lunsj omgitt av stråtekte, hvitkalkede hus og med utsikt utover havet og The Calf of Man.

Neste stopp var Peel, helt vest på øya hvor man har en av de beste havnene i Irskesjøen. Noen gikk opp til toppen av Peel Hill, men de fleste besøkte «The Mannanan Heritage Centre», et fint opplevelsessenter som førte oss gjennom Isle of Mans historie fra kelterne til moderne tid. Her er tatt i bruk film, talende animasjonsfigurer og hele hus som gjenskaper miljøer. Det strategisk viktige Peel Castle ligger noen hundre meter unna på St. Patrick's Isle. Et smalt sund skilte den fra fastlandet. Først i 1745 ble det bygget en gangvei over dit. Med kristendommen ble jernalderlandsbyen på stedet forlatt, og over den var lagt en stor kirkegård, mye eldre enn katedralen fra 13.årh. Over denne første kristne kirkegården kom et lag med hedenske graver fra 10.årh., og over der igjen kristne graver. Her ble det funnet den rikeste kvinnegraven fra vikingtid utenfor Skandinavia. Det mest markante landemerket var det runde tårnet, av samme type som man finner i irske klostre fra sent 1000-tall. St. Patrick's Church har vært bygget i mange faser.

I følge krønikene skal Kong Magnus Barfot ha landet her, tatt landet i besittelse og anlagt tre borger på Man (1098-1103). Det er funnet en forsvarsvoll fra hans tid nord for den senere katedralen. Likeledes ble det påvist en bygning som er datert til 1000-1100-tallet. Kan han ha bodd her? I følge samme kilde døde både Gudrød 2. og Olav 2. på St. Patrick's Isle. Den siste norske kongen, Magnus 2., ga øya til kirken. Senere ble det anlagt en rekke bygninger på øya: bokvarterer, hall og kjøkken hvor biskopen har holdt til. Øya ble stadig sterkere

befestet utover i middelalderen. Under borgerkrigene på 1600-tallet holdt rojalistene festningen.

Kvelden ble avsluttet på hotellet med avskjedsmiddag med takketale fra deltakerne ved Erik Schultz til preses og alle gode hjelpere. Det ble også overrakt gaver i form av replika av et smykke fra Kaupang til preses og sekretær fra en av deltakerne.

Søndag 23.mai.

Første stopp var vikingboplassen i Braaid. Her er skrint land som har vært brukt til beite-land, og derfor er tuftene godt bevart. Undersøkelser i 1960-årene påviste et norrønt langhus med buede vegger, 20m langt og 8m bredt. Nedenfor dette var et nytt hus for dyrene, med stående steinheller som bås skiller for dyrene. Den tredje tuften, som fremsto som en steinsirkel, viste seg å være et tidlig keltisk rundhus.

Vi kjørte sydover til Rushen Abbey, som ble grunnlagt i 1134. Grunnen var gitt av Kong Olav Gudrødson, og klosteret bestod til reformasjonen. I 1147 ble det cistercienserkloster, bygget etter deres standard, men i en litt forminskert målestokk. I dag er klosteret fint tilrettelagt for besøkende med mange spennende utstillinger.

Vi spiste lunsj i urtehagen og resten av klosterområdet før vi kjørte til Ballacegan, 800m. NV for Castletown. Ballacegan ligger få meter over havet i et våtmarksområde, og her er det funnet jernalderboliger i form av keltiske rundhus («Raths»). Bersu gravde her fra 1941 til 1944. Her var flere hustuffer fra ulike tidsperioder. Husene var opp til 25m i diameter og datert fra ca. 300 f.Kr. til Kr.f. Funnene var typiske for keltisk jernalder.

Vi kjørte til Castletown, den gamle hovedstaden, en vakker liten by ved havet den også. Her ligger Castle Rushen og beskytter byen mot havet og i gammel tid mot våtmarkene innenfor. Den er en godt bevart festning, med en komplisert historie. Den er trolig anlagt midt i det 13.årh. Kong Magnus 2. døde her i 1265. Halvparten av Selskapet fulgte Sir David inn i borgen på rundvandring; de andre gikk med Lady Eva Wilson på vandretur i byen eller på egen hånd i borgen.

Siste stopp på vårt innholdsrike program var et besøk på St. Michael's Isle, på tuppen av halvøya Langness som ligger rett ut for flyplassen. Rundt Ronalds way er det flere store gårder, og det er gjort rike funn her fra alle perioder. I området var tre festninger lagt på nes som kystforsvar. The Chapel of St. Michael er antakelig fra det 13.årh. Det er forskjellig fra «the keeills» bl.a. ved at menigheten har hatt plass inne i kapellet. Kapellet har stått uten tak i 300 år og er malerisk mot det blå havet rett utenfor. På øya ligger også en rund festning som ble utbedret av the Earl of Derby under borgerkrigen, med 12 kanoner. Tvers over havnen ligger en annen festning. Øya har et rikt fugleliv, og er i sin helhet underlagt Manx National Heritage.

Vi fikk på turen se hvilket imponerende arbeid som skjer innen organisasjonens rammer, og Sir David og Andrew lærte oss å se landskapets betydning. Dessuten sørget de for at vi følte oss velkomne overalt. Stor takk til alle som var med på å arrangere denne uforglemmelige turen!

Flyturen hjem gikk etter planen, og to timer senere landet vi på Gardermoen; en utrolig grei måte å dra på tokt i vesterled.

Referent: Jorunn Vandvik Johnsen (forkortet av Egil Mikkelsen)

REGNSKAP FRA 1.11.2003 TIL 31.10.2004

RESULTATREGNSKAP

INNTEKTER:

Medlemskontingent	112 615
Salg av Viking	47 900
Støtte Norsk Forskningsråd	42 000
Overskudd turer	95 879
Renteinntekter	13 251
Sum inntekter	<u>311 645</u>

UTGIFTER:

Utgifter til generalforsamling 2003	- 2 613
Lønninger	- 111 636
Referees Viking	- 9 000
Arbeidsgiveravgift	- 17 004
Diverse utgifter	- 9 864
Datakostnader/vedlikeholdsavtaler	- 26 902
Lydutstyr, turer	- 18 200
Annonser i Nicolay	- 3 650
Trykking Viking 2002	- 60 193
Kontorrekvisita, porto, telefon	- 31 932
Bankomkostninger	- 2 427
Sum utgifter	<u>293 421</u>

Årets overskudd **18 224**

BALANSE PR. 31.10. 2004

EIENDELER

Kasse	6 088	
DnB 7001.06.00365	3 704	
DnB 7056.66.15191	136 967	
DnB rentefond	385 355	
ABIF Fondsforvaltning AS	261 432	
Påløpne renter	161	
Utestående – Vikingabonnter	41 780	
		<hr/>
Sum eiendeler	835 487	

GJELD OG EGENKAPITAL

Skyldig feriepenge	7 863	
Avsetning oppgradering hjemmeside	15 000	
Avsetning til lydutstyr, turer	18 200	
Skyldige trykkekostnader Viking	55 480	

Arkeologisk fond:

Pr. 31.10.03	229 403	
– utbetalt i 2004	38 516	
+ renter	5 307	
		<hr/>
		196 194

Kapitalkonto:

Pr. 31.10.03	524 526	
+ overskudd	18 224	
		<hr/>
		542 750

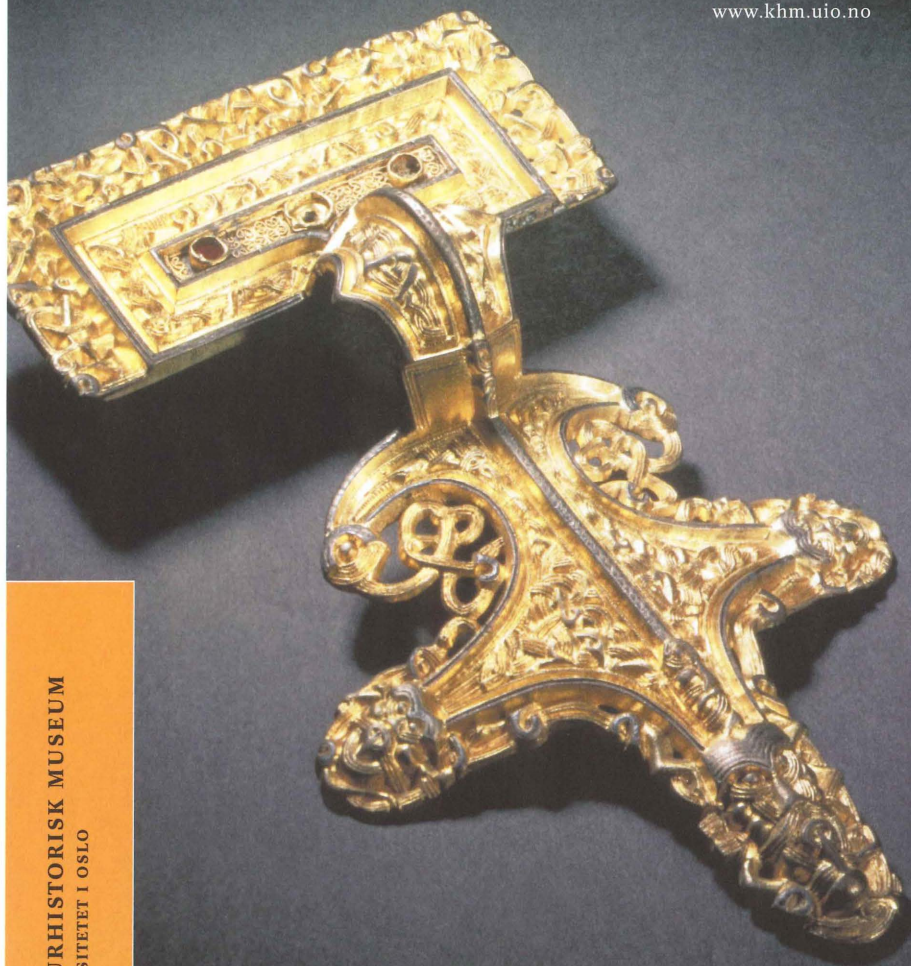
Sum gjeld og egenkapital	835 487	
---------------------------------	----------------	--

HISTORISK MUSEUM

FREDERIKSGATE 2

ÅPENT TIRSDAG-SØNDAG 11-16

www.khm.uio.no

KULTURHISTORISK MUSEUM
UNIVERSITETET I OSLO

Bogstad Gård er en flott ramme rundt selskaper, jubileer kurs- og konferanser.

Hele året arrangerer Bogstad spesielle dager for hele familien: Åpen Gård – Sauens Dag – Eventyrdag – Jul på Bogstad Faste omvisninger i museet fra mai til oktober – og på bestilling hele året.

Café, butikk og utstilling i Vestibylen er åpent hele året tirsdag–søndag kl. 12–16.

Bogstad Gård, tel: 22 06 52 00, www.bogstad.no, e-post: bogstad@bogstad.no

VIKINGSKIPSHUSET

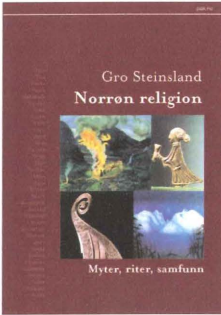
HUK AVENY 35

ÅPENT ALLE DAGER 11-16

www.khm.uio.no

KULTURHISTORISK MUSEUM
UNIVERSITETET I OSLO

GRO STEINSLAND

Norrøn religion

Myter, riter, samfunn

Innb. kr 438,-

Et nyskrevet norsk oversiktsverk om religion og mytologi i vikingtiden, for første gang på over tretti år.

«Ørneblikk på sammensatt erfaringsreligion ... Boken anbefales.»
Jørgen Haavardsholm, Aftenposten

«Tiltalende fagbok om norrøn mytologi kan også leses som 'coffee-table book'» Helene Næss, Klassekampen

**Norsk
arkeologisk
leksikon**

Einar Østmo
og Lotte Heidegger (red.)

EINAR ØSTMO OG LOTTE HEDEAGER (red.)

Norsk arkeologisk leksikon

Innb. kr 468,-

Norges første arkeologiske leksikon, med bidrag fra landets fremste arkeologer! Dette unike oppslagsverket presenterer funn og fortidsminner landet rundt.

Spør DNV om ...
maritime tjenester

Det Norske Veritas
NO-1322 Høvik, Norway
tel +47 67 57 99 00
www.dnv.com

MANAGING RISK

MIDGARD

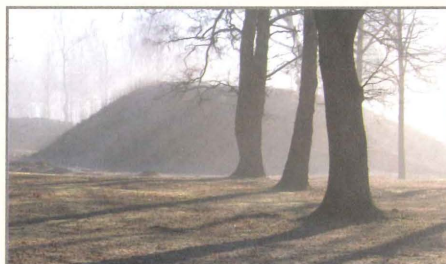
HISTORISK SENTER

Storhaugene på Borre ble bygd med en visjon om å forme framtiden. Prosjektet virket - og det virker fremdeles! Midgard historisk senter er et resultat av monumentenes virkningshistorie! Midgard er et "on-site" formidlingssenter, beliggende rett ved Borrehaugene praktisk talt på stranden av Oslofjorden, i Horten kommune. Vestfold var et kraftsenter i yngre jernalder. Historier og myter knyttet til denne perioden utgjør hovedtyngden av formidlingen. To ganger pr år setter vi opp tempo-

rære utstillinger med ulike historiske temaer.

Ta kontakt. Vi guider, skreddersyr foredrag, seminarer og vi leker med historien. Kompetent undring med glimt i øyet er vårt varemerke.

MIDGARD GIR DEG MINNER FOR FRAMTIDEN!

Åpningstider: Hver dag kl. 10:00 - 16:00. Mandager stengt, fra 1. sept. til 1. mai. Helger: 11:00-17:00. Du finner oss rett ved Borre kirke, 3 km fra Horten havn. Tel.: 33 07 18 50.

[WWW.MIDGARDSENTERET.NO](http://www.midgardsenteret.no)

MIDGARD
HISTORISK SENTER

Gullring funnet på Veøya i Romsdal

Ringen ble funnet på utsiden av en sammenrast kirkegårdsmur.

Steinen i ringen er en rød granat. På ringens utside er det en fransk innskrift, oversatt til norsk står det: *Erik mellom venner, og jeg er trofast venninne, A.M.*

A.M. kan være en forkortelse for *Ave Maria* eller være initialer i et personnavn.

Ringen er datert til ca. 1200 e.kr. På den tiden vokste det frem en skikk på det europeiske kontinent kalt «høvisk kjærlighet».

Den «høviske kjærligheten» hadde på mange måter et rituellet preg og måtte følge fire stadier. En viktig regel var at kjærligheten måtte holdes hemmelig. Når den mannlige unge beiler var akseptert som elsker kunne han få en ring fra sin, ofte noe eldre, adelige elskerinne.

Det er mulig at ringen fra Veøya var en slik ring.

Du kan lese om ringen i Viking 1992:

«Ein gullring frå mellomalderen funne på Veøya» av Brit Solli

Siden er betalt av

G.O. Johnsen A/S

nnskap om
 rtidens
 ro og forestillinger
 us for folk og fe
 edenske graver og
 ultplasser
 g mye, mye mer

Investeer i et abonnement på **SPOR** – nytt fra fortiden

Utgis ved NTNU, Vitenskapsmuseet,
 Seksjon for arkeologi og kulturhistorie
 Tlf. 73 59 21 67

nytt fra fortiden
SPOR
 nr. 1 2005 20. årgang hefte 39 ISSN 0801-5376 Kr. 60,-

Kommer ut to ganger pr. år.
 Årsabonnement kr 110,-
 Enkeltheft kr 60,-

Bladet som alltid er like aktuelt!
 Jo eldre nyhetene er, jo bedre!

Mye å glede seg till!

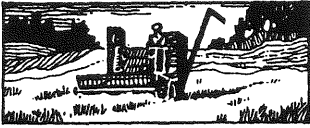

Spektakulært
gravfunn fra Kina
 BROSTEIN på
HAVETS bunn
 Middelalderske
JAKTMETODER

www.vitenskapsmuseet.no/spor

www.vitenskapsmuseet.no/spor

Tschudi Shipping

- følger med i tiden

		Nyere tid	2002
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingtid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr. f.
		Yngre bronsealder	500 f.Kr.
		Eldre bronsealder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.
			8000 f. Kr.